Академия наук Республики Татарстан
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВ ҺӘМ XX–XXI ГАСЫРЛАР ТАТАР БЕЛЕМЕ

ХАЛЫКАРА ФӘННИ-ГАМӘЛИ СЕМИНАР МАТЕРИАЛЛАРЫ

2022 елның 25–26 апреле. Казан

ГАЛИМДЖАН ИБРАГИМОВ И ТАТАРОВЕДЕНИЕ XX–XXI ВЕКОВ

МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОГО СЕМИНАРА

25–26 апреля 2022 года. Казань

GALIMJAN IBRAGIMOV AND TATAR STUDIES IN THE XX–XXI CENTURIES

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SEMINAR

April 25–26, 2022. City of Kazan

КАЗАНЬ
2022

УДК 82.09
ББК 83.3
Г 12

*Печатается решением Ученого совета
Института языка, литературы и искусства
им. Г. Ибрагимова АН РТ*

Издается в рамках реализации
государственной программы Республики Татарстан
«Сохранение национальной идентичности татарского народа
(2020–2024 годы)»

Составители:
А.Ф. Ганиева, Л.Ш. Галиева

Г 12 Галимджан Ибрагимов и татароведение XX–XXI веков: материалы международного научно-практического семинара, посвященного 135-летию со дня рождения классика татарской литературы Г. Ибрагимова / сост.: А.Ф. Ганиева, Л.Ш. Галиева. – Казань: ИЯЛИ, 2022. – 300 с.
ISBN 978-5-93091-408-5

В сборнике представлены материалы международного научно-практического семинара «Галимджан Ибрагимов и татароведение XX–XXI веков», приуроченного к 135-летию со дня рождения классика татарской литературы, ученого, политического и общественного деятеля Галимджана Ибрагимова.

Издание адресовано ученым-гуманитариям, занимающимся исследованиями в области татароведения, читателям, интересующимся историей, фольклором, литературой татар в России и за рубежом.

ISBN 978-5-93091-408-5

© Оформление. Институт языка, литературы
и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2022

КЕРЕШ СҮЗ

«Парадигмалар алмашыну шартларында татар белеме: теория, методология, практика» дип исемләнгән икенче халыкара семинар татар әдәбияты классигы, галим, сәясәтче һәм җәмәгать эшлеклесе Галимҗан Ибраһимовның тууына 135 ел тулуга багышлана. Аның 1938 елның 21 гыйнварында НКВД төрмәсе хастаханәсендә фаҗигалы төстә өзелгән гомере, әйтерсең лә, дәверләр сынаган вакытта үз халкы мәнфәгатен кайгырткан татар зыялыларының язмышын тагын бер кат искә төшерә.

Уфаның атаклы «Галия» мәдрәсәсендә белем туплаган Галимҗан Ибраһимов – революциягә кадәр татарларның әдәби һәм иҗтимагый тормышында кайнаган фикер иясе, татар теле һәм әдәбиятын, мәдәниятен үстерүгә юнәлтелгән җитди хезмәтләр авторы. Революция елларында – эсерлар партиясе лидерларының берсе, ул үзен бу чорда тулысынча сәяси эшчәнлеккә багышлый, Татар-башкорт республикасын төзү уен-планын тормышка ашыру белән шөгыльләнә, Сталин җитәкләгән РСФСРның Милләтләр эшләре буенча халык комиссариатында Мулланур Вахитов белән бергәләп төбәк халкы ихтыяҗларын кайгырта, татар газеталары оештырып, катлаулы вазгыятьне кавемдәшләренә аңлата. 1920 елларда Г. Ибраһимов Татар мәгариф халык комиссариаты каршындагы Гыйльми (Академик) үзәкне җитәкли, үзен талантлы фән оештыручысы итеп таныта. 1927 елны милләтнең киләчәге өчен борчылып, «Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак» дигән хезмәт бастыруы язучы тормышында тамырдан борылыш китереп чыгара: ул партия һәм әдәби җитәкчелек тарафыннан читкә кагыла. Туберкулезның авыр формасы белән авырган Г. Ибраһимов аннан соңгы 10 ел гомерен Ялтада уздыра, 1937 ел ахырында кулга алына һәм Казанга озатыла.

1950 еллар уртасыннан (1955 елны, язучының эш-гамәлләрендә җинаять составы булмау сәбәпле, тикшерү эшен туктату турында карар чыгарыла) Г. Ибраһимовның күпкырлы эшчәнлеге белән әдәбиятны өйрәнүчеләр, лингвистлар, тарихчылар, мәдәният-сәнгать белгечләре кызыксына һәм җитди шөгыльләнә башлый. Шушы вакыттан бүгенге көнгә кадәр аның тормышына һәм иҗатына багышланган күп кенә фәнни тикшеренүләр дөнья күрде, язучы әсәрләренең һәм хезмәтләренең күп томлы җыентыклары басылып чыкты. Соңгысы – унбиш томлык – юбилей датасын каршылап, 2021 елны дөнья күрде.

Г. Ибраһимовның иҗатын татар әдәбияты һәм мәдәнияте тарихына кайтаруда күренекле татар язучылары һәм галимнәре Ә. Еники, Г. Халит, М. Хәсәнов, А. Шамов, С. Алишев, Н. Юзиев, Ф. Ибраһимова һ.б.ның өлеше зур.

Хәзерге галимнәр хезмәтләрендә Г. Ибраһимов шәхесе төрле яклап ачыла-ачыклана. Берәүләр өчен ул – XX гасыр башында татарларның милли үзтәңгәллеген яклап, аларның милләт дип аталу хокукын еракларга яңгыраткан татар әйдаманы; кемдер аның эш-

гамәлләрендә 1920 еллар уртасында, Академик үзәк биргән мөмкинлекләрне файдаланып, татар телен институцияләү өчен күп көч куйган фән оештыручысын күрә; аның революциядән соң татарларның милли дәүләтчелеген коруга керткән өлешен югарырак санаучылар да бар. Бәяләр күптөрле булса да, бер нәтиҗә бәхәссез: Г. Ибраһимов эшчәнлегенең барлык чорларында да милли тел, әдәбият, мәдәният, тарих мәсьәләләрен алга, беренче урынга куйган. Үзенең күпчелек хезмәтләрендә, чыгышларында Г. Ибраһимов милли (беренче чиратта, төрки) телләр, әдәбиятлар, мәдәниятләр төрлелеге өчен җан атучы булып күзаллана («Без – татарлар», «Телләре башка булса да, күңелләр бер»). 1926 елны Бакуда узган I Тюркология съездында чыгыш ясап, Татарстан делегациясен җитәкләгән Г. Ибраһимов төрки телле халыкларның үз алфавитлары булырга тиешлекне, аларның үз язуын мөстәкыйль сайлау хокукы барлыкны ассызыклый, ачыктан-ачык яңгырата. Язучы, галимнең иҗатына карата төрки дөнья галимнәренең кызыксынуы сүрелмәү аның әлеге позициясе белән дә бәйле иде.

Г. Ибраһимовның фәнни һәм фәнни-оештыру эшчәнлеге 1920 елларда татар телен дәүләт теле дәрәҗәсендә беркетүдә зур роль уйный: нәкъ менә ул Академик үзәк белән җитәкчелек иткән чорда Татар гыйлеме фәнни җәмгыяте оештырыла, аның «Хәбәрләр» басмасы чыгарыла башлый, татар тарихы, татар теле, әдәбиятыннан күп санлы хезмәтләр дөнья күрә. Татар теленең орфографиясе, морфологиясе, синтаксисы, аны укыту методикасы, әдәбият теориясе һәм тарихы, татар тарихы буенча төрле елларда аның тарафыннан язылган хезмәтләр күп очракта XX гасырның беренче чирегендә фәнни юнәлеш-юлларны билгеләгән.

Татар милләтенең әйдаманнарыннан булган Г. Ибраһимов, хәтта милли телләрне һәм мәдәниятләрне унификацияләү шартларында да, аларның үзтәңгәллеген һәм үз асылын саклау, туган телне укыту өчен шартлар тудыру турындагы мәсьәләләрне күтәрә («Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак», 1927).

Россия (Казан, Уфа, Ижевски, Якутски, Нальчик, Чабаксар, Симферополь, Мәскәү һ.б. шәһәрләр) һәм чит илләрдән (Казакъстан, Кыргызстан, Азәрбайҗан, Төркия) галимнәрне җыйнап, семинар татар гыйлеменең актуаль проблемалары белән бәйле үзара аралашу мәйданчыгы булдырырга омтыла. Семинарга нисбәтле төзелгән җыентыктагы фәнни мәкаләләр, бер яктан, тикшеренүчеләрнең татар теле, әдәбияты, тарих, мәдәният һәм Г. Ибраһимов шәхесе белән кызыксынуларын күрсәтә, икенче яктан – булачак дискуссияләрнең юнәлешләрен билгели. Аерым алганда, түгәрәк өстәл үзәгенә чыга торган, милли мәдәнияттә әйдаман-лидерларның роле турындагы мәсьәлә дә шундыйлардан.

«Парадигмалар алмашыну шартларында татар белеме:
теория, методология, практика» проекты җитәкчесе,
филология фәннәре кандидаты
Марсель Ибраһимов

ПРЕДИСЛОВИЕ

Второй международный семинар «Татароведение в ситуации смены парадигм: теория, методология, практика» приурочен к 135-летию со дня рождения классика татарской литературы, ученого, политического и общественного деятеля Галимджана Ибрагимова. Его жизнь, трагически оборвавшаяся в тюремной больнице НКВД 21 января 1938 года – пример жизни татарского интеллигента на сломе эпох. Выпускник знаменитого уфимского медресе «Галия», Галимджан Ибрагимов до революции – активный участник литературной и общественной жизни татар, автор трудов по татарскому языку и литературе. В годы революции – один из лидеров партии эсеров, он с головой уходит в политическую деятельность, выступает за создание Татаро-башкирской республики, вместе с Муллануром Вахитовым работает в возглавляемом Сталиным Наркомнаце, создает татарские газеты. В 1920-е гг. Галимджан Ибрагимов руководит Академцентром Татнаркомпроса, проявляет себя как талантливый организатор науки. Поворотным в судьбе писателя стал 1927 год: после публикации брошюры «Каким путем пойдет татарская культура?» он попадает в опалу партийного и литературного руководства. Тяжело больной туберкулезом, последующие 10 лет своей жизни Г. Ибрагимов живет в Ялте, где и подвергается аресту и этапированию в Казань в конце 1937 года.

Многогранная деятельность Г. Ибрагимова начиная с середины 1950-х гг. (в 1955 году было вынесено постановление о прекращении следственного производства по делу писателя за отсутствием в его действиях состава преступления) – предмет широкого научного интереса литературоведов, лингвистов, историков, культурологов. За это время увидело свет множество исследований, посвященных его жизни и творчеству, были опубликованы многотомные собрания сочинений писателя. Последнее – пятнадцатитомное – увидело свет в 2021 году, в канун юбилейной даты.

В возвращении в историю татарской литературы и культуры творчества Г. Ибрагимова велика заслуга известных татарских писателей и ученых: А. Еники, А. Шамова, М. Хасанова, Н. Юзиева, Ф. Ибрагимовой, Р. Мухаметшина и др.

В трудах современных ученых личность Г. Ибрагимова воспринимается по-разному. Для одних он – лидер татаризма, отстаивавший в начале XX века национальную идентичность татар, их право называться самостоятельной нацией; кто-то видит в нем организатора науки, приложившего немало усилий для институционализации академического татароведения в середине 1920-х гг. в рамках руководимого им Академического центра Татнаркопроса; кто-то ценит его вклад в процесс нациестроительства татар в послереволюционный период. Множественность оценок Г. Ибрагимова не исключает одного:

в разные периоды деятельности в числе приоритетных для него были вопросы национального языка, литературы, культуры, истории. Важно и другое: прилагавший большие усилия по развитию татароведения, в большинстве своих трудов и выступлений Г. Ибрагимов предстает как поборник идеи множественности национальных (прежде всего, тюркских) языков, литератур, культур («Мы – татары», «Разные языки, но родственные души»).На состоявшемся в 1926 году в Баку I Тюркологическом съезде, где возглавлявший татарскую делегацию Г. Ибрагимов открыто высказывался за множественность алфавитов у тюркоязычных народов, их право самостоятельно выбирать свой алфавит. Эта позиция писателя и ученого во многом определяет неизменный интерес к его творчеству ученых-тюркологов.

Научная и научно-организаторская деятельность Г. Ибрагимова играла большую роль в институционализации татароведения в 1920-е гг.: именно в период его руководства Академцентром организуется Научное общество татароведения, начинает издаваться его «Вестник», издаются многочисленные труды по истории татар, татарскому языку, литературе. Написанные им в разные годы труды по орфографии, морфологии, синтаксису татарского языка, методике его преподавания, теории и истории литературы, истории татар во многом определяли научные векторы в первой четверти XX века.

Один из лидеров татарской нации, Г. Ибрагимов даже в условиях унификации национальных языков и культур ставил вопрос о необходимости сохранения их идентичности, создании условий для преподавания родного языка («Каким путем пойдет татарская культура», 1927).

Собравший ученых из городов России (Казани, Уфы, Ижевска, Якутска, Москвы, Нальчика, Горно-Алтайска, Симферополя, Чебоксар), из-за рубежа (Казахстана, Кыргызстана, Азербайджана, Турции) семинар ориентирован на создание коммуникативного пространства, связанного с актуальными проблемами татароведения. Научные статьи, включенные в составленный по итогам семинара сборник, с одной стороны, свидетельствуют об интересе исследователей к татарскому языку, литературе, истории, культуре, личности Г. Ибрагимова, с другой – определяют направление будущих дискуссий. К таковым, в частности, относится вопрос о роли лидеров в национальной культуре, ставший предметом дискуссии на круглом столе в рамках семинара.

Руководитель проекта «Татароведение в ситуации смены парадигм: теория, методология, практика», кандидат филологических наук
Марсель Ибрагимов

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ, КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ И НАУЧНО-ОРГАНИЗАТОРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Г. ИБРАГИМОВА в 1900–1920-е гг.

УДК 811.512.145

ГАЛИМДЖАН ИБРАГИМОВ И ГАЯС МАКСУДОВ: ПЕРЕПЛЕТЕНИЕ СУДЕБ

В.З. Гарифуллин
Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань)

Статья посвящена изучению взаимоотношений и научно-творческого содружества Галимджана Ибрагимова и Гаяса Максудова. Они стояли у истоков академической науки Татарстана, поочередно возглавляя Академический центр республики, сыграли большую роль в становлении и развитии педагогической журналистики на татарском языке, будучи редакторами журнала «Магариф» в годы его становления. Они также совместно работали над реформированием татарской графики и современного терминообразования на татарском языке. Научное и творческое наследие Гаяса Максудова имеет право на дальнейшее изучение и получение должной оценки. Как верный соратник Г. Ибрагимова, настоящий ученый и талантливый журналист, он является примером подражания для будущих поколений.
Ключевые слова: Гаяс Максудов, образование, педагогическая журналистика, язык, реформа.

The article is devoted to the study of the relationship and scientific and creative community of Galimjan Ibragimov and Gayaz Maksudov. They stood at the origins of the academic science of Tatarstan, alternately heading the Academic Center of the republic, played a major role in the formation and development of pedagogical journalism in the Tatar language, being editors of the Magarif magazine during its formation, They also worked together to reform Tatar graphics and modern terminology in the Tatar language. The scientific and creative heritage of Gayaz Maksudov has the right to further study and receive proper evaluation. As a loyal associate of Galimjan Ibragimov, a true scientist and a talented journalist, he is a role model for future generations
Key words: Gayas Maksudov, education, pedagogical journalism, language, reform.

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВ ҺӘМ ГАЯС МАКСУДОВ: ЯЗМЫШЛАР УРТАКЛЫГЫ

В.З. Гарифуллин
Казан (Идел буе) федераль университеты (Казан)

Галимҗан Ибраһимовның 20–30 еллардагы киңкырлы фәнни-иҗтимагый мирасын шул чор галимнәренең эшчәнлегеннән аерып карау мөмкин түгел. Шундый шәхесләрнең берсе – күренекле галим, журналист һәм җәмәгать эшлеклесе Гаяс Максудов шәхесе аерым игътибарга лаек.

Гаяс Максудов 1891 елда Теләче районының Югары Кибәхуҗа авылында Гыйсаметдин мулла гаиләсендә туа. Ишле гаиләдә унике баланың берсе була ул [7]. Биш-алты яшендә үк әти-әнисеннән хәреф танырга өйрәнә һәм кечкенәдән китап укырга һәвәс булып үсә. 1904 елда аны укуын дәвам итү өчен Югары Кибәхуҗадан кырык чакрымдагы Кышкар мәдрәсәсенә урнаштыралар. Сүз уңаеннан, Кышкар мәдрәсәсе – татар милләте өчен язучы һәм журналистларны күпләп тәрбияләп биргән уку йорты. Биредә Гаясның бертуган энесе, танылган татар язучысы һәм журналисты Мәхмүд Максуд та, тагын бер энесе, авыл хуҗалыгын механикалаштыру өлкәсендә эшләгән беренче татар галиме, техник фәннәр кандидаты, ТАССРның атказанган авыл хуҗалыгы механизаторы, Казан авыл хуҗалыгы институтында тракторлар һәм автомобильләр кафедрасына нигез салучы, дистәдән артык татарча дәреслек һәм уку кулланмасы авторы Нәҗип Максудов та белем алган.

Белемгә сусаган, дөньяны күбрәк күрергә омтылган Гаяс Кышкарда озак тоткарланмый, Оренбургка юл тота. 1905 елның көзеннән ул биредәге «Хөсәения» мәдрәсәсендә белем ала башлый, тырышлыгы белән таныла, бигрәк тә математика фәнен яхшы үзләштерә. Шуны истә тотып, уку елының икенче яртысында аны интернатта бушлай торучылар исемлегенә кертәләр. 1905 елгы революция тәэсирендә «Хөсәения»дә шәкертләр хәрәкәте шактый көчәеп китә. Шәкертләр мәдрәсә администрациясе алдына байтак таләпләр куялар. Идарә ул таләпләрне тулысынча канәгатьләндермәгәч, шуңа протест йөзеннән, 1907 елда 40 лап шәкерт мәдрәсәне ташлап чыга. Гаяс бу хәрәкәтне башлап йөрүчеләрнең берсе була. Мәдрәсәне ташлап чыккан шәкертләр, оешкан рәвештә, хәзерге Әгерҗе районы Иж-Буби авылындагы мәдрәсәгә барып керәләр. Мәдрәсә, авыл җирендә булуга карамастан, төрле фәннәр, рус теле һәм башка телләр укытылу ягыннан заманына күрә бик алдынгы санала. Нәкъ менә шушында Гаяс шәхес буларак формалаша. Ул инде милләткә хезмәт итеп, зур эшләр башкарырга, моның өчен математика мөгаллиме булырга карар кыла. Моның өчен, әлбәттә, мәдрәсә белеме генә җитми. 1909 елда 18 яшьлек татар егете, Кара

диңгезне кичеп, Төркиягә барып җитә, Истанбул шәһәрендәге лицейларның берсенә укырга керә. Лицейны тәмамлау белән, ул Бельгиянең Льеж университетына барып керә. Ләкин бу уку йортын тәмамлый алмый: Беренче Бөтендөнья сугышы башлана, шәһәрне немецлар оккупацияли. Гаяс Бельгиядән китәргә мәҗбүр була. Ләкин сугыш һәм революция аркасында туган илгә кайта алмый, кире Истанбулга китә һәм анда университет тәмамлап, лицейда һәм укытучылар семинариясендә математика укыта башлый.

Чит илдә зур белемнәр туплаган егет Россиягә 1919 елда гына әйләнеп кайта ала. Әле анда да Одессага кадәр генә. Ул биредәге татар мәктәпләренең берсенә мөдир булып урнаша. 1920 елның июнь аенда Мәскәүгә кайта. Аннан Гаясны Казанга җибәрәләр. Гаяс Максудов, югары белемле математик булу өстенә, күп кенә чит телләр дә белә, киң колачлы, күпкырлы белгеч буларак, үзенә тапшырылган эшләрнең барысына да зур теләк һәм инициатива белән алына. Бу Татарстан Республикасы төзелгән чор була. Нәкъ шушы чорда аның Галимҗан Ибраһимов белән аралаша башлавы мәгълүм. Профессор Хәмит Мөштәри бөек әдип турында язган истәлегендә Г. Ибраһимовның Европа белеме алган галимнәргә игътибарлы мөнәсәбәтен болай дәлилли: «Гыйльми үзәкнең терминология комиссиясе эшләрендә катнаша торган идем. Ул вакытта Гыйльми үзәк башында Г. Ибраһимов иде. Мин физика-математика комиссиясендә эшләдем. Бу комиссиянең җитәкчесе Гаяс Максудов иде. Ул да университет бетергән кеше. Ул вакытта без татарлар арасында физика-математика фәне буенча югары белемле кешеләр аның белән икәү генә идек. Галимҗан ага: Европа белеменен алган һәм татар телендә хезмәт итә торган кешеләр безгә бик кирәк, – диде һәм кабатлап әйтте: – Бик кирәк!» [2: 255–256].

Менә шушы ихтыяҗны тоеп, Г. Ибраһимов яшь галимнәрне фән һәм мәгариф өлкәсендә олы вазифаларга тартып китерә. «1920 елның маенда Татар Республикасы төзелү уңаеннан тикшеренү өлкәләре күпкә киңәя, махсус фәнни-тикшеренү җәмгыятьләре һәм үзәкләре барлыкка килә. Алар арасында 1921 елда Мәгариф халык комиссариаты каршында оештырылган Академик үзәк аерым урын алып тора. Үзәкнең беренче рәисе итеп Г. Максудов (1922–1924) билгеләнә. Аннан соң бу вазифаны Г. Ибраһимов (1927 елга кадәр), Р. Таһиров (1927–1929 еллар), С. Атнаголов (1929–1930 еллар) башкара. Аның хезмәткәрләре арасында Е. Чернышев, Н. Фирсов, М. Худяков, Г. Гобәйдуллин, М. Корбангалиев, Х. Бәдигый, Г. Рәхим, Җ. Вәлиди, Г. Алпаров, М. Фазлуллин кебек атаклы галимнәр булган» [3: 11]. Шулай итеп, бүгенге ТР Фәннәр Академиясенең чишмә башы саналучы Гыйльми үзәк җитәкчесе итеп Гаяс Максудов тәгаенләнә һәм ул фикердәше Галимҗан Ибраһимов белән бергә Казанның төп фәнни һәм мәдәни

көчләрен шушы Үзәк тирәсенә туплауга керешә. Биредә Татарстан халыклары мәдәниятен үстерү белән бәйле теоретик проблемалар һәм практик чаралар әзерләнә, мәктәпләр өчен яңа дәреслекләр һәм методик кулланмалар төзелә [5: 6]. Бер үк вакытта Гаяс Максудов Үзәк мөселман хәрби коллегиясендә матбугат бюросы начальнигы, «Кызыл Армия» газетасының вакытлы редакторы, Шәрык академиясе каршындагы эшчеләр факультетын оештыручы һәм аның мөдире, Татарстан Мәгариф комиссариатында тәрҗемәчеләр секторы начальнигы булып эшли.

Галимҗан Ибраһимов белән бергә ул «Мәгариф» журналын совет чорында яңадан оештырып җибәрүче буларак та күп хезмәт башкара. Журналның башлангыч чорында берничә ел буена аның җаваплы мөхәррире була. Бу вазифаны 1921 елдан 1925 елга кадәр башкара. Бер үк вакытта Г. Максудов мәгариф темасына язылган күп санлы мәкаләләр авторы да. Аның педагогика-методика, мәгариф системасы, әдәби тел, орфография һәм башка темаларга караган күп мәкаләләре популярлык казана.

Журнал, Гыйльми үзәк белән берлектә, татар һәм рус галимнәрен җыеп, мәгариф өлкәсендә ашыгыч хәл ителергә тиешле күп төрле проблемалар өстендә ныклап эшкә керешә. Ә андый проблемалар җитәрлек: революциядән соң киңәеп киткән мәктәпләр челтәрен укытучылар белән тәэмин итү, алар өчен программа һәм дәреслекләр төзү, фәнни терминологияне рәткә салу, күптән үк башланган хәреф, имля мәсьәләләрен хәл итү һ. б. Журнал җитәкчесе булу математика белгече Гаяс Максудовны мәгариф өлкәсенә кагылышлы барлык проблемалар белән дә актив шөгыльләнергә мәҗбүр итә. Мәсәлән, ул Гыйльми үзәктә терминология комиссиясе рәисе вазифасын үз өстенә ала. Әлеге комиссия җитәкчесе буларак, аның иң беренче эше элек бездә кулланып килгән гарәп имлясы цифрларын хәзерге һәм барлык халыклар өчен уртак цифрлар белән, ә математика, физика, химия һәм башка фәннәрдә кулланыла торган тамгаларны латин хәрефләре белән алмаштыру була.

Озакламый терминология комиссиясенең икенче зур хезмәте – математика терминнары эшләнә. Бу уңайдан фикер алышу тамгалар, терминнар мәсьәләсе белән генә чикләнеп калмый, гомумән татар әдәби теле һәм аның компонентлары турында сөйләшү төсен ала. Гаяс Максудов үз чыгышларында иң җитди мәсьәләләрне алга сөрә. Телдә «саф татарчалык» ягында торучылар, мәсәлән, татар әдәби теленә башка телләрдән сүзләр алуга каршы булалар. Алар карашынча, халык телендә йөреп тә моңарчы әдәби телгә кермәгән сүзләр, шулай ук борынгы татар телендә булып та хәзер онытылган сүзләр, (мәсәлән, мөдир урынына – узаман, секретарь урынына – язгын, документ урынына – бөти) гражданлык алырга тиеш. «Мәгариф»нең 1921 елгы 3–4 нче санында Гаяс Максудов, боларга җавап рәвешен-

дә, «Караш аермалары» дигән мәкаләсен урнаштыра. Татар әдәби теле ничек булырга тиешлек мәсьәләсенә тукталып, Гаяс Максудов бер генә культуралы телнең да үз сүзләре белән генә чикләнеп кала алмавын әйтә. Галим киң массага аңлаешлы татар әдәби теле булдыру юлындагы практик чараларга аеруча зур игътибар бирә. Ул әдәби телнең башка телләр йогынтысыннан изоляцияләнгән булуын мөмкин санамый. Телебезгә халыкара сүзләрнең һаман күбрәк керә барачагын ассызыклый. Әмма башка телләрдән сүзләр алуда билгеле принциплардан чыгып эш ителергә, башбаштаклыкка юл куелмаска тиеш, ди [8]. Мәкаләдә фәнни тамгалар мәсьәләсенең гомумән язу, бигрәк тә тел мәсьәләсенә катнашы юклыгы әйтелә, «катгый ихтыяҗ аңлашылып җитсә, язу өчен дә латинча алырбыз, бу киләчәк өчен бер хәзерлек булыр», диелә [Шунда ук].

Күренә ки, әлеге мәкаләдә автор гарәп графикасын латинныкы белән алыштыру идеясен калку итеп куя. Бу юкка гына түгел. Билгеле булганча, яшь Совет дәүләтендә кирилл графикасындагы берничә хәрефне үзгәртү белән бәйле реформадан соң, 1919 елда Мәгариф наркомы А.В. Луначарский патша чорыннан калган архаик графика булып саналучы кириллицаны латин язуына алыштыру идеясе белән чыга. Әлеге идеяне В.И. Ленин да хуплый. Моңа ияреп, гарәп имлясын да латинныкына алыштыру буенча фикер алышулар башлана. Казанда бу мәсьәлә беренче тапкыр 1920 елда мәгариф хезмәткәрләре катнашындагы утырышка куела. Анда төп докладны Гаяс Максудов ясый. Әлеге чыгыш 1921 елда «Мәгариф»нең 1–2 нче санында басылып та чыга [1]. Шулай итеп, Гаяс Максудов тарихка татар графикасын «Яңалиф»кә алыштыруның инициаторы буларак кереп кала. Ул җитәкләгән «Мәгариф» журналы исә шушы зур эшне тормышка ашыруда төп лаборатория ролен үти. Галим бу проблема белән бәйле рәвештә берничә саллы мәкаләсен дә чыгара [9; 10; 11; 12].

1923 ел ахырында Мәскәүдә татар-башкорт мәгариф хезмәткәрләренең Бөтенроссия съезды уза. Анда да фәнни формулалар язу өчен латин алфавитын кабул итү кирәклеге турында карар чыгарыла. Резолюциянең бу өлешен Гаяс Максудов һәм Мөхетдин Корбангалиев яза [16: 284].

Ни өчен Гаяс Максудов латин графикасына күчүнең кискен тарафдары буларак таныла соң? Моңа аның Европада белем алуы да, математик буларак әлеге өлкә терминнарын һәм формулаларны гарәп имлясында язу белән бәйле кыенлыкларга юлыгуы да йогынты ясаган, күрәсең. Ни генә әйтсәң дә, татар мәктәпләре өчен туган телебездә математика дәреслекләре төзүне ул үзенең төп вазифаларыннан берсе итеп санаган. Аның «Кыскача алгебра дәресләре» (1923), «Алгебра дәресләре» (1929), «Туры сызыклы тригонометрия» (1929) дәреслекләре, оригиналь хезмәтләр

буларак, үз вакытында зур популярлык казана һәм Татарстан математика тарихында билгеле урынны алып тора.

Максудовтан аермалы буларак, Галимҗан Ибраһимов латинга күчү мәсьәләсендә ашыкмауны кулайрак күрә. Моның ачык мисалы буларак, аның 1926 елда язылган «Әлифба мәсьәләсенең киләчәге» мәкаләсен китерергә мөмкин. «Латинчыларның интернациональ әлифба турындагы сүзләре тере ялган, әкият икәнен күреп үттек» [4: 75], – дип яза әдип бу мәкаләдә һәм «гарәп хәрефләре безнең мәдәни хаҗәтләрне хәзерге дәвердә үти алачаклар, аларны тик бераз төзәтәсе бар», – дигән нәтиҗәгә килә [Шунда ук: 78]. 1926 елның февраль-март айларында Бакуда узган Беренче тюркология съездында Галимҗан Ибраһимов докладыннан соң башланып киткән зур дискуссия барышында әдип латин графикасына тиз арада күчү идеясен якламаганы өчен ямьсез гаепләүләргә дә дучар ителә [13: 152].

Шулай да Г. Ибраһимов тюркология съездының карарларын, һичшиксез, таный. Съезд нәтиҗәләренә багышлап «Кызыл Татарстан» газетасында бастырган мәкаләсендә ул әлеге чараның Россиядәге тюрколог-галимнәрне берләштерүдәге зур ролен ассызыклый, съездда катнашкан Татарстан галимнәренә югары бәя бирә: «Татарстанның Г. Сәгъди, Н. Хәким, Г. Максуд, Г. Алпаров, Г. Шәрәф кебек гыйльми куәтләре үзләренең гыйльми хәзерлекләре буенча теләсә аерым комиссияләрдә, теләсә пленумда, теләсә доклад яки аңлашларда булсын, рус-Европа дөньясында эшләнеп килгән тюркологияне тәкрар кылучы гына түгел, бәлки ул мәсьәләләрдә яңа материал, үзенә башка метод белән, аерым гыйльми оригиналь тикшерүләр белән байтак нәтиҗәләргә ирешкәнлекләрен күрсәттеләр» [4: 53].

Шулай итеп, яңалифкә күчү сроклары белән бәйле үзара каршылык булса да, телгә кагылышлы башка барлык мәсьәләләрдә Галимҗан Ибраһимов белән Гаяс Максудовның фикер уртаклыгы бәхәссез, әдип үзе дә һәрдаим Максудовның тирән белемнәренә һәм актив эшчәнлегенә югары бәя биреп килә. Чынлап та, Гаяс Максудовның ул чордагы актив эшчәнлеге таң калырлык. Ул төп эшләреннән аерылмыйча, Казан дәүләт университетының математика факультеты профессоры И. Гагаев җитәкчелегендә аспирантура үтә, «Дифференциаль тигезләмәләрне академик Чаплыгин ысулы белән якынча интеграллаштыру» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. Бу хезмәт чит ил журналларында да басылып чыга. Фән кандидаты дигән гыйльми дәрәҗәле Гаяс Шәрык педагогия институтында, Казан төзүче инженерлар институтында, Казан дәүләт университетында математикадан дәресләр бирә. Казан университеты архивында Гаяс Максудовка доцент дәрәҗәсе бирелү турында боерык саклана. Ул 1934 елның 10 июне белән

расланган. Әлеге боерыктагы исемлектә аның исеме Г.Х. Камай, М.Х. Корбангалиев, Н.Г. Четаев кебек олы галимнәр янәшәсендә [6: 388]. Шул ук елның 1 сентябреннән Г. Максудов университетта танылган галим Н.Г. Чеботарев җитәкчелегендә яңа гына оештырылган математика һәм механика фәнни-тикшеренү институтында да эшли башлый [Шунда ук: 390].

Бер үк вакытта Гаяс җәмәгать эшләрендә дә актив катнаша: ул Казан дәүләт университетында һәм аның физика-математика факультетында Совет әгъзасы, Мәгариф эшчеләре союзының президиум әгъзасы, фән эшчеләре секциясенең рәисе, «Татарстан» газетасында редколлегия әгъзасы, Татарстанны өйрәнү һәм Татар педагогия җәмгыятьләрендә рәис урынбасары, Казан шәһәр Советы әгъзасы... 1926 елның 25 гыйнварында партия өлкә комитетының матбугат бүлеге коллегиясендә «Безнең юл» (хәзерге «Казан утлары») журналының эчтәлеген яхшырту, матди хәлен ныгыту, аны халык арасында күбрәк тарату мәсьәләсе күтәрелә. Карарның беренче пункты болай формалаштырыла: «Журнал әдәби-нәфис журнал булырга һәм анда гыйльми мәсьәләләр бүлеге дә сакланырга тиеш». Моны истә тотып, Г. Ибраһимов тәкъдиме белән журналның редколлегиясе составына язучылар Галимҗан Ибраһимов һәм Гомәр Галиевтан тыш галим Гаяс Максудов та кертелә [2: 236].

Бер үк вакытта Г. Максудов тел белеме өлкәсендәге эшчәнлеген дә дәвам итә. Мәсәлән, орфография мәсьәләләре буенча 1929 елның 19–22 маенда үткәрелгән конференциядә чыгыш ясап, ул Г. Ибраһимов идеяләрен куәтләп, орфографиянең тар лингвистлар өчен генә булмавын, халык куллануы өчен уңайлы орфография эшләнергә тиешлеген ассызыклый, фонетик принцип белән кирәгеннән артык мавыгуны тәнкыйть итеп, күп кенә практик тәкъдимнәр кертә [15].

Шул ук 1929 елда Гаясны педагогия институтында солтангалиевчеләр төркеме оештыруда, контрреволюцион эшчәнлектә гаепләп, партиядән чыгаралар, ул эшсез кала, чөнки 1923 елда күренекле 15 шәхес белән берлектә Мирсәет Солтангалиевне яклап Мәскәүгә хат язган, соңрак язылган хатларга да кул куйган була [14: 18]. Эзәрлекләүләрдән качып, Гаяс Максудов 1936 елда Үзбәкстанга китә, Сәмарканд университетында укыта башлый. Ләкин тиз арада кулга алына һәм 1937 елның 13 ноябрендә 10 елга хөкем ителә. 1942 елда төрмәдә вафат була. Шулай итеп, Галимҗан Ибраһимовның фаҗигале язмышы аның шәкерте, фикердәше һәм көрәштәше Гаяс Максудов биографиясендә дә кабатлана...

«Яңалиф» графикасын гамәлгә куюда башлап йөргән танылган җәмәгать эшлеклесе, «Мәгариф» журналының совет чорындагы күренекле баш мөхәррире, математика өлкәсендә милләттәшләребез арасыннан беренчеләрдән булып гыйльми дәрәҗә алган зур

галим һәм педагог Гаяс Максудовның фәнни һәм иҗади мирасы алга таба да киң өйрәнелергә, тиешле бәясен алырга лаек.

ӘДӘБИЯТ

1. Әдәби тел төзү турында // Мәгариф. – 1921. – № 1–2. – Б. 7–10.
2. Галимҗан Ибраһимов: мәкаләләр, истәлек-хатирәләр / Төз. Р. Акъегет. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 544 б.
3. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты. – Казан, 2010. – 232 б.
4. Ибраһимов Г.Г. Милләт. Тел. Әдәбият: Сайланма хезмәтләр. – Казан: Мәгариф, 2007. – 239 б.
5. Латыйпова Г. Егерменче еллар: Гыйльми үзәк тарихы // Түгәрәк уен. – 1920. – № 2. – Б. 6–9.
6. Летопись Казанского государственного университета. В двух томах. – Т. I. – 1804–1945 гг. – Казань, 2004. – 488 с.
7. Лотфи Г. Уникенең берсе // Казан утлары. – 1971. – № 4. – Б. 124–127.
8. Максуди Г. Караш аермалары // Мәгариф. – 1921. – № 3–4.
9. Максуди Г. Латин хәрефләре мәсьәләсе // Мәгариф. – 1923. – № 2. – Б. 8–9.
10. Максуди Г. Латинчамы, гарәпчәме? // Кызыл Татарстан. – 1926. – 24 март.
11. Максуди Г. Тагын бер зур мәдәни агым // Мәгариф. – 1927. – № 6/7. – Б. 61–67.
12. Максуди Г. Тел турында // Мәгариф. – 1924. – № 5. – Б. 330–339.
13. Мөхәммәдева Ө.Д. Олы юл. Документаль повесть. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. – 272 б.
14. Сулима Л. Унбиш татар диссиденты: ялгышмы, язмышмы? // Татарстан. – 1994. – № 1/2. – Б. 13–19.
15. Татар әдәби теленең орфография конференциясе // Кызыл Татарстан. – 1929. – 25 май.
16. Хуҗиәхмәтов Ә.Н. Мәгърифәт йолдызлыгы. – Казан: Мәгариф, 2002. – 287 б.

УДК 821.512.145

ДВАДЦАТИЛЕТНИЙ ТВОРЧЕСКИЙ ЮБИЛЕЙ Г. ИБРАГИМОВА

Г.Н. Зайнеева
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье речь идет о праздновании 20-ти летнего творческого юбилея Галимджана Ибрагимова. В архивах сохранены протокол и стенограмма с торжественных мероприятий, посвященных данному юбилею. По причине болезни в это время писатель проживал в городе Ялте и лично присутствовать не мог. Несмотря на это юбилей был проведен торжественно и масштабно в городах Казани и Москве. Этому свидетельствуют документы, которые представлены в статье. Данные материалы позволяют расширить источниковедческую базу о Галимджане Ибрагимове.
Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, юбилей, архивные источники, история татарской литературы.

The article deals with the celebration of the 20th anniversary of Galimdzhan Ibragimov. The archives contain a protocol and a transcript from the celebra-

tions dedicated to this anniversary. Due to illness at that time, the writer lived in the city of Yalta and could not personally attend. Despite this, the anniversary was held solemnly and on a large scale in the cities of Kazan and Moscow. This is evidenced by the documents presented in the article. These materials make it possible to expand the source base about Galimdzhan Ibragimov.
Key words: Galimjan Ibragimov, anniversary, archival sources, history of Tatar literature.

Г. ИБРАҺИМОВНЫҢ ЕГЕРМЕ ЕЛЛЫК ИҖАТ ЮБИЛЕЕ

Г.Н. Зәйниева
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты (Казан)

XX йөз татар әдәбияты тарихында эз калдырган әдипләр исемнәре шактый күп. Аларның тормыш һәм иҗат юллары тарихчылар, әдәбият белгечләре тарафыннан һаман да кызыксыну объекты булып саналалар. Аларның күбесе узган гасырның утызынчы еллар шаукымы корбаны булып, аннары совет заманында күп нәрсәләрне бастырырга ярамаган вакытка туры килүен истә тотсак, архивлардан документлар алдыру кыенлашкан чорларга эләгүе дә моңа киртә булгандыр. Хәзерге вакытта исемнәре дә телгә алынырга ярамаган әдипләрнең исемнәрен әдәбият мәйданына кайтару өстендә эш алып барыла, аларның әдәбият классигы, гыйльми, җәмәгать эшлеклесе буларак башкарган хезмәтләрен күрсәтү, дәрәҗәләрен күтәрү, күбрәк мәгълүмат булдыру өстендә эш дәвам итә. Шулардан берсе булган татар әдәбияты классигы, язучы, публицист, дәүләт эшлеклесе Г. Ибраһимовның (1887–1938) да әдәби, фәнни, иҗтимагый эшчәнлеген өйрәнү өлкәсендә җитди эшләр алып барыла.

Г. Ибраһимовның барлык әдәби әсәрләрен, хезмәтләрен, мәкаләләрен, хатларын, документларын барлау – галимнәр тарафыннан башкарылып 2018–2021 еллар аралыгында әдипнең 15 томлы академик басмасы Татарстан китап нәшриятында басылып чыкты. Әлеге басмага кадәр язучының төрле елларда күптомлыклары басылган булсалар да, 15 томлык иң тулы санала. Г. Ибраһимовның тормышы һәм эшчәнлеге Татарстан, Башкортстан, Кырым, Петербург, Мәскәү, Украина территорияләре белән бәйле, шул чор газета-журналларында куйган эшчәнлеге дә иңләп бетерә алмаслык. Г. Ибраһимов тормышы һәм иҗатын җентекләп өйрәнүче галимнәр арасында филология фәннәре докторы М. Хәсәнов зур өлеш керткән. Шулай ук Р. Гайнанов, А. Шамов, Х. Гобәйдуллин, Р. Мостафин, Ф. Ибраһимова, З. Рәмиев, Д. Заһидуллина, А. Литвин хезмәтләрендә язучының эшчәнлеге төрле яклап яктыртыла.

Беренче тапкыр 2000 елда Г. Ибраһимов хатларын һәм документларын бергә җыйнап әдәбиятчы, текстолог Фатыйма

Ибраһимова 1974–1987 елларда нәшер ителгән «Әсәрләр» сигезтомлыгына өстәмә 9 нчы том итеп чыгара [1]. Аннан соң 2012 елда Марат Ибраһимовның «Галимджан Ибрагимов. Документы и факты глазами молодых» исемле хезмәтендә репрессия чоры, исемен аклау документларын туплап бастыруы мәгълүм. Шулай ук әдәбиятчы Рәмил Исламовның 2021 елда ике томга туплап «Галимҗан Ибраһимов – документларда» хезмәте басылып чыга. Академик басманың «Документлар һәм хатлар» исемле 15 нче томында язучының үзе тарафыннан язылган хатлар, автобиографияләр, документлар нәшер ителде. Һәрбер хезмәт үзенчә структура, эчтәлек, яңалыгы ягыннан үзенчәлекле, бер-берсен кабатламый.

Г. Ибраһимовның Татар мөселман комиссариатындагы эшчәнлеге, төрле газета-журналларда эшчәнлеге, Татар коммунистик университетында укытуы, Академүзәкнең җитәкчесе булу, гомумән дәрәҗәле урыннарда хезмәт куюы аның язмышында зур роль уйнаган. 1927 елның апрелендә авыруы көчәеп китү сәбәпле, хөкүмәт тарафыннан дәвалану өчен Ялта шәһәренә җибәрелгән булса да, 1928 елда Г. Ибраһимовның егерме еллык иҗат юбилее зурлап үткәрелә. Шул уңай белән «Вестник научного Общества татароведения» журналының 8 нче саны тулысы белән Г. Ибраһимовка багышлап чыгарылган була, журналда рус һәм татар галимнәренең язучы турындагы мәкаләләре басылган була. Анда «Г. Ибрагимов – почетный член Научного общества Татароведения» диелә. Бу вакытта башка газета-журналларда да язучыга багышланган мәкаләләр басыла, 1929 елда «Галимҗан Ибраһимов әсәрләре»нең җиде томын чыгару планлаштырыла: 2, 5, 6 нчы томнары (Казан, «Яңалиф») басылып кала, 1, 3, 4, 7 нче томнары чыкмый кала. Аның юбилее белән бәйле Казанда һәм Ташкентта җыентыклар басылып чыгуы мәгълүм [2].

Әлеге юбилейга бәйле Татарстан Республикасы дәүләт архивында «Галимҗан иптәш Ибраһимовның 20 еллык юбилее уңае белән үткәрелгән тантаналы утырышның беркетмәсе» саклана [5]. Беркетмә 1928 елның 10 март көне белән билгеләнгән, машинкада басылган, татар телендә, гарәп графикасында. Шәхсән үзе чарада катнаша алмаса да, 1928 елның 10 март көнендә тантаналы кичә уңышлы уздырыла.

Тантаналы утырыш Опера театрында уза, зал партия, совет, профсоюз, җәмәгать оешмалары вәкилләре, укымышлылар, укучылар белән тулган була. Утырышны кереш сүзе белән Татарстан мәгариф халык комиссары Исхак Рәхмәтуллин ача: «Иптәшләр, без бу көн Галимҗан аганы, әдәби-иҗади, гыйльми һәм иҗтимагый хезмәтләренең 20 еллыгын бәйрәм итәргә җыендык. Татар әдәбияты, мәдәнияте үсеше юлында Галимҗан ага шул

кадәр зур һәм җимешле хезмәтләр күрсәтте ки, ул хезмәтләр чынлап та бәйрәм итələргə тиеш. Моннан 20 ел элек татарның мәдәни ярлы заманы иде, 20 ел эчендә мәдәни үсеше юлында зур уңышлар казанылган икән, бу эштә Галимҗан ага зур хезмәт каһарманы булып тора». Аннан соң әдипнең 20 еллык әдәби-гыйльми, иҗтимагый хезмәтләре турында чыгышлар һәм төрле адресатлардан котлаулар тыңлана. Әдәбият галиме, тәнкыйтьче һәм педагог Галимҗан Нигъмәти татар телендә ясалган докладында Г. Ибраһимовның нинди мохиттә һәм нинди шартларда иҗат итүенә тукталa: «Ибраһимов иптәшнең әдәби хезмәте икегә: революциягә кадәр һәм революциядән соңгы чорларга бүленә», ди һәм боларга тәфсилле анализ ясый. Әдәби әсәрләренең идеология, мөндәриҗә һәм форма якларына, типларына тукталa. Ибраһимов иптәшнең революция көрәшләренә катнашуы (шәкертләр хәрәкәте, Киевтагы татар студентлары вакыйгасы), революциядән соң коммунист һәм марксист әдип булып әверелүе турында әйтеп уза. «Ибраһимов иптәш үзе таныш булмаган, һәм үзе хис итмәгән тормыш турында язмады. Язган әйберләрне каты тәнкыйть аша үткәрде. Типларны бик нык җентекләде, әсәрләренең зур күпчелеге авыл, күпчелеге яшьләр тормышыннан алынган.

Ләкин Ибраһимовның хезмәте әдәби иҗат белән генә чикләнми, ул зур әдип булу өстенә телче, әдәбият теориячесе, педагог, тарихчы, методист, теория белән практиканы бергә бәйләүче гыйльми эшчедер. Иптәш Ибраһимов кызыл чәчәкләр чәчәргә тырышты һәм чәчте. Ул чәчәкләр яхшы йогынты астында, яхшы җирлектә калып, безгә кирәкле рәвештә өлгерделәр. Яшьләр иптәш Ибраһимовтан үрнәк алдылар. Без аның хезмәтләрен чын күңелебездән тәкъдир итәбез. Тәмам савыгып, хезмәтләрен дәвам иттерүне телибез», – дип сүзен тәмамлый.

Аннан соң әдәбият галиме Г.Ф. Линсцер язучының иҗаты һәм иҗтимагый хезмәтләре хакында рус телендә чыгыш ясый.

Җыелышта Башкортстаннан Төхфәт Янәби чыгыш ясап, башкортларның язучыны ихтирам итүләре хакында ассызыклап әйтеп уза. Татарстан профсоюзлар Советы рәисе иптәш Боярский: «Бу юбилей – Татарстан юбилее гына түгел, бәлки СССРдагы барлык хезмәт халыкларының юбилее. Без Ибраһимов иптәш коммунист булганлыгы өчен түгел, бәлки профессор Коган әйткәнчә, азатлык һәм матурлык шагыйре, зур әдип булганлыгы өчен бәйрәм итәбез», ди. Җыелыш вакытында чит төбәкләрдән, чит илләрдән телеграм-котлаулар укылып китә. Соңгы сүзне Исхак Рәхмәтуллин әйткәндә, язучының Художество фәннәре академиясенең фәхри әгъзасы итеп сайлануы, исемен мәңгеләштерү юлында эшләнәчәк чаралар хакында белдерә. Утырыш ахырында иптәш Ибраһимовка җибәрелә торган телеграмма укылып раслана.

Рәсми бүлектән соң Татар дәүләт академия театры артистлары тарафыннан язучының «Яңа кешеләр» драмасының беренче пәрдәсе сәхнәгә куела, аннан соң зур күләмдә концерт бирелә. Әлеге тантаналы утырышта сөйләнгән чыгышлар, концерт бүлекләре Казан радиостанциясе аша бирелеп барыла.

11 март көнне Г. Ибраһимов исеменнән чараны оештыручыларга, катнашучыларга үзенең рәхмәт сүзләрен җиткереп «Кызыл Татарстан» һәм «Эшче» газеталарына телеграм-хат җибәрелә һәм шунда басыла.

Шуннан соң «Кызыл Татарстан» газетасында (1928 ел, 14 март (№ 62) санында) «Галимҗан иптәш Ибраһимовның 20 еллык юбилее» исемле мәкалә-хәбәр басыла. Мәкалә башында: «Юбилей уңае белән иптәш Ибраһимов хезмәт каһарманы итеп билгеләнде, Татар педагогия җәмгыятенең фәхри әгъзасы итеп сайланды, Көнчыгыш педагогия институты янындагы татар әдәбияты кабинеты аның исеменә багышланды. Бик күп шәһәрләрдән телеграмлар, адреслар алынды, югары уку йортларының берсендә бер стипендия билгеләнде. Юбилей бик тантаналы үтте», диелә.

Шулай ук бу мәҗлескә кадәр Мәскәү шәһәрендә дә әлеге юбилей уңаеннан утырыш форматында чара уздырылган булуы мәгълүм. Аның хакында беренче тапкыр Киселев М.Ю. «Творчество Г.Г. Ибрагимова в документах архива Российской академии наук» мәкаләсендә [3] язучының әдәби һәм фәнни эшчәнлегенең 20 еллыгына багышлап Коммунистик академиядәге әдәбият һәм сәнгать секциясе белән берлектә Көнчыгышны өйрәнү фәнни ассоциациясе уздырган СССР халыклары әдәбиятын өйрәнү буенча комиссия утырышында катнашучыларның чыгышлары турында мәгълүмат китерелә. Чыгышлар Россия фәннәр академиясе архивында саклаучы Коммунистик академиянең Әдәбият һәм сәнгать институты фондында – утырышның 1928 ел 25 февраль көнге стенограммасында теркәлгәннәр [4]. Стенограмма машинкада басылган, рус телендә. Әлеге утырыш хакында «Кызыл Татарстан» газетасының 1928 елгы 2 март санында «Г. Ибраһимовның 20 еллык әдәби гыйльми-иҗтимагый хезмәт юбилее уңае белән Мәскәүдә үткәрелгән кичә хакында» исемле мәкалә басылган була. Утырышта Г.Г. Мансуров, М.Г. Максудов, И.Н. Бороздин, Н.Т. Түрәгулов, А.М. Аршаруни кебек галимнәр, дәүләт эшлеклеләре катнашалар. Утырышны Гасыйм Мансуров ачып җибәреп, Г. Ибраһимовның әдәби, фәнни, иҗтимагый эшчәнлегенә тукталып китә. Аның фикеренчә, язучының алып барган юнәлешендә хаталар юк түгел, шуңа карамастан һәрвакытта да алга ярып баручылардан саналган була. Тарихи белешмәләргә күз салсаң, 1908–1916 еллардагы шымчы донослары арасында Г. Ибраһимов исеме бик еш искә алына, аңа бары тик Октябрь революциясеннән соң гына тулы

көч белән ачылырга мөмкинлек туа. Күбрәк партия, җәмәгать эшләрендә катнаша, әдәби әсәрләр иҗат итә алмаган, ди.

Аннан соң аерым кешеләрнең чыгышлары тыңлана. Максудов үзенең докладында Г. Ибраһимовның әдәби әсәрләренең әһәмияте хакында сүз алып бара. Шәркыятьче-галим И.Н. Бороздин әдипне мәдәният эшлеклесе буларак тасвирлый. Аның чыгышында әдипне бик тә хөрмәт итүе сизелә. Ул Г. Ибраһимов белән шәхсән берничә тапкыр очрашуын, һәр очрашуы истә калып яхшы мөнәсәбәттә булуларын җылы сүзләр белән искә ала (Мәскәүдә «Сания» операсы премьерасында, Ленинградта фәннәр академиясенең 200 еллык бәйрәмендә, Бакуда I тюркологик съездында). Г. Ибраһимовның 1925 елда Академүзәк җитәкчесе буларак бик тә мөһим, файдалы эшләр башкаруы хакында ассызыклап үтә: Төбәкне өйрәнү бюросы оештыру, Татарстан этнографик материаллар туплау өчен экспедицияләр оештыру, китап бастыру эшенә басым ясый. Аңа кадәр нигездә дини китаплар гына басылган булса, бу вакытта политик брошюралар, икътисад буенча хезмәтләр, марксистик рухта әдәбият турында китаплар, В.И. Ленин хезмәтләренең тәрҗемәләре, татар әдәбияты китапханәсе булдыру һәм башка зур эшләрне башлап йөрүчеләрдән Г. Ибраһимов санала.

Алга таба Яңа төрки алфавитының Бөтенроссия үзәк комитеты вәкиле Нәзир Түрәгулов әдипнең «Борынгы ислам мәдәнияте» фәнни хезмәтенә аерым туктала. Аның фикеренчә, әлеге хезмәт «является характерной для общественных взглядов Г.Г. Ибрагимова, для характеристики его воззрений, мировоззрения на прошлое, настоящее и будущее народов Востока». Шунда ук Г. Ибраһимовның I Тюркологик съездында ясаган чыгышына үз фикерен җиткерә. Татар халкы тарихында үткәрелгән иң зур реформаларыннан саналган – ата-бабаларыбызның гарәп язуыннан латинга, ягъни яңа төрки алфавитына күчү проблемасына да туктала.

Профессор А.М. Аршаруни Г. Ибраһимовны танылган татар сәясәт һәм мәдәният эшлеклесе, сүз остасы, сүз рәссамы дип ассызыклый, шуңа да аны марксистлар рәтендә генә карау дөрес булмас, ди. Язучының «Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак?» исемле теоретик хезмәтенә аерым тукталып уза. Бу хезмәт җәмәгатьчелек арасында җитди шау-шу тудырганын да әйтеп китә. Анда язучы М.Н. Покровский хезмәтеннән дә цитаталар китерүе, милләтнең төп билгесе буларак милли тел саналуы хакында әйтә. Монда татар халкы гына түгел, татар халкы белән тугандаш халыклар турында сүз барганлыгы күз алдында тотылуын ассызыклап күрсәтә.

Ахырда Максудов кабат сүз ала. Аның фикеренчә, Г. Ибраһимов киңкырлы шәхес: аның турында һәрьяклап – әдәби сүз остасы буларак, мәдәният эшлеклесе буларак, тарихчы буларак, марксист буларак, тәнкыйтьче буларак сөйләп була. Докладчылар арасында

Г. Ибраһимовны татар әдәбияты тәнкыйтьчесе буларак бәяләүче булмавын ассызыклый. Йомгаклап «Г. Ибраһимов кебек киңкырлы шәхеснең 20 ел буена эшләү, иҗат итү дәверендә төрле өлкәләрдә хезмәт итеп кимчелекләрсез булуы да мөмкин түгел. Мондый шәхесләр сирәк очрый. Аның иҗат юбилеен уздырганда барлык кимчелекле якларын аерып күрсәтмичә генә, аның шәхесен өйрәнсеннәр һәм киләчәк буын аңардан үрнәк алсыннар иде» дигән теләктә калабыз, диеп утырышны тәмамлый.

Мәкаләдә телгә алынган беркетмә һәм стенограмма Г. Ибраһимовның тормышы һәм иҗатына бәйле документ буларак, тагын да аның татар әдәбияты классигы, тел белгече, җәмәгать эшлеклесе буларак эшчәнлеге хакында мәгълүматны баета. Әдипне иҗади бәйрәме белән котлаган күренекле әдипләр, галимнәр чыгышларыннан күренгәнчә, язучының киң масштаблы шәхес булуын тагын бер кат дәлилли.

ӘДӘБИЯТ

1. Галимҗан Ибраһимов: Хатлар һәм документлар / Төзүче Ф. Ибраһимова. – Казан: «Фикер», 2000. – 464 б.

2. Галимҗан Ибраһимов (XX еллык әдәби, гыйльми-иҗтимагый хезмәт бәйрәменә каратылып чыгарылган гыйльми-тәнкыйди җыентык) / Җыентык Мөхәммәт Таһиров, Габдрахман Сәгъди, Сафа Борһан, Галимҗан Нигъмәти иптәшләрдән гыйбарәт комиссия редакциясендә чыга. – Казан: Татарстан дәүләт нәшрияты басмасы, 1928 ел. – 196 б.; Галимҗан Ибраһимов (XX еллык әдәби, гыйльми, иҗтимагый хезмәт туена каратылып чыгарылган мәҗмуга) / Нәҗип Җәләлов, Зыя Гыймадиев, Хәйрулла Габидовларның редакциясендә чыга. Ташкент: Татар-башкорт комиссиясе нәшере, 1928 ел. – 36 б.

3. Киселев М.Ю. Творчество Г.Г. Ибрагимова в документах архива Российской академии наук // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. – 2018. – № 8. – Т. 2. – С. 69–75.

4. Россия фәннәр академиясе архивы (Мәскәү), 358 фонд, 2 тасвир, 17 эш, 1–40 кгз.

5. ТР ДА П-15 фонд, 6 тасв., 6367 эштә, 28–28 об. кгз., 29–29 об. кгз. саклана.

УДК 323.1

БЫЛ ЛИ Г. ИБРАГИМОВ ДАЛЬНОВИДНЫМ ПОЛИТИКОМ?
(К вопросу о позиции общественно-политического деятеля относительно литературного языка в «Большом Башкортостане»)

Д.М. Исхаков

Тобольская комплексная научная станция УрО РАН,
журнал «Туган җир. Родной край» (Казань);

И.З. Гарифуллин

Журнал «Туган җир. Родной край» (Казань)

Г. Ибрагимов несомненно являлся одним из татарских левых интеллектуалов, оказавшихся в партии большевиков, но затем репрессирован-

ных. Его трагическая судьба и признанный вклад в татарскую литературу и гуманитарную науку, в советский период, после реабилитации, превратили Г. Ибрагимова в некоторую иконную фигуру, остававшуюся вне критики. Да и сейчас в этом плане мало что изменилось. Между тем, эпоха коммунистического бытия татарского общества осталась уже далеко позади, выглядевшие прежде безупречными его герои вроде бы должны начать рассматриваться с точки зрения современных реалий.
Ключевые слова: Большой Башкортостан, социолингвистическая ситуация, татарская коммунистическая элита, литературный язык, государственный язык, критическое переосмысление.

G. Ibragimov was undoubtedly one of the Tatar left-wing intellectuals who found themselves in the Bolshevik party, but then repressed. His tragic fate and recognized contribution to Tatar literature and the humanities, in the Soviet period after rehabilitation, turned G. Ibragimov into some kind of icon figure that remained uncritical. And even now, little has changed in this regard. Meanwhile, the era of the communist existence of Tatar society has already been left far behind, its heroes, who previously looked flawless, seem to have to begin to be considered from the point of view of modern realities.
Key words: Big Bashkortostan, sociolinguistic situation, Tatar communistic elite, literature language, state language, critical rethinking.

Галимджан Ибрагимов, являвшийся одним из видных левых татарских интеллектуалов, оказавшись волею судеб в рядах большевиков, с 1920 г. был вовлечен в национально-государственное строительство в рамках Татарской АССР, приняв самое активное участие в формировании в республике национальной гуманитарной науки и татарской советской культуры [10; 11].

Его трагическая судьба, завершенная в ходе «Большого террора» после ареста по делу о «султангалиевщине» в казанской тюремной больнице 21 января 1938 г., в результате постсталинской реабилитации (1955 г.), с учетом его крупного вклада в татарскую литературу и гуманитарную науку, превратили Г. Ибрагимов во второй половине XX в. в позднесоветском Татарстане в своего рода иконную фигуру, долгие десятилетия остававшуюся вне зоны критики. По большому счету и в нынешнее время отношение к его политической деятельности в 1920-х годах, а также к его наследию, у нас остаются еще в состоянии комплиментарности.

Между тем, эпоха социалистического бытия татарского общества осталась уже в прошлом, а выглядевшие прежде безупречными его герои, занятые строительством «нового мира», сейчас вовсе не кажутся таковыми.

Сказанное в полной мере относится и к Г. Ибрагимову, чья политическая деятельность, протекавшая в 1920-х годах в ТАССР,

явно нуждается в переосмыслении. Начало этому было положено в публикации одного из авторов данной статьи, подготовленной к конференции, посвящённой празднованию 120-летию со дня рождения Г. Ибрагимова [5]. Но эта работа должна быть продолжена, так как перед гуманитарной наукой Татарстана стоит задача выявления не только положительных, но и отрицательных сторон деятельности национальных коммунистов по формированию татарской советской нации. Выбор для этого анализа фигуры Г. Ибрагимова отнюдь не случаен – он являлся одним из ярких представителей коммунистической элиты Татарской АССР, занимавшейся в 1920-х годах реализацией проекта развития татарской нации нового образца, следовательно, несущей всю полноту ответственности и за последствия своей деятельности.

В качестве конкретного аспекта исследования деятельности Г. Ибрагимова как политика (иные стороны его многогранной работы тут не рассматриваются), нами был отобран весьма важный вопрос об его отношении к выбору в ходе создания в 1922 г. вместо «Малой Башкирии» (Башкирской АССР в границах 1919 г.) так называемого «Большого Башкортостана», сопровождавшегося объединением территории Уфимской губернии в границах 1919–1920 гг. с Башкирской АССР прежнего формата. Это решение центральных партийно-советских органов страны сопровождалось нарушением некоторых достигнутых прежде соглашений с татарской политической элитой относительно восточных границ созданной в мае 1920 г. Татарской АССР (подробнее об этом см.:[6: 81–82; 1]), вызвавших сопротивление татарских партийно-советских верхов [9: 369; 6: 83].

Проходившие тогда внутренние дискуссии политического руководства ТАССР, к сожалению, плохо изученные, привели к формированию в его составе разногласий относительно расширения территории Башкирской АССР с включением многочисленного татарского (около 600 тыс. чел.) и татароязычного населения северо-западных уездов Уфимской губернии в рамках данной республики. Г. Ибрагимов оказался одним из тех советских политических деятелей, которые сформировали своё отношение к этому процессу в печати, причём по очень чувствительному языковому вопросу.Дело в том, что перепись 1920 и 1926 годов на территории Башкирской АССР (по 1920 г. – и отдельно Уфимской губ.) дают весьма своеобразную картину этноязыковой принадлежности татарско-башкирского населения северо-западных административных единиц этого ареала. Вот эти данные:

Таблица 1

Этническая и языковая принадлежность татарско-башкирского населения северо-западной зоны Уфимской губернии и Башкирской АССР в 1920-х годах*

Уезды (кантоны)	Этническая принадлежность и числ. (в тыс.чел.)		Родной язык (в тыс.чел.)	
	татар	башкир	татарский	башкирский
Белебеевский				
1920	154,6	230,1	69,7**	5,1**
1926	192,7	118,2	282,8	28,8
Бирский				
1920	125,2	229,1	64,8**	6,6**
1926	121,2	177,8	295,0	5,0
Уфимский				
1920	106,2	69,2	15,5**	1,5**
1926	139,4	57,6	155,5	41,2

* При составлении таблицы использованы официальны материалы переписей населения 1920 г. и 1926 г. Они были извлечены: из [10; 8; 7]. В состав татар, кроме собственно татар, включены татары-мишары (мещеряки), тептяри и крещеные татары (кряшены).

** Язык в домохозяйствах (семьях).

Согласно приведённым в таблице 1 материалам, в результате объединения в 1922 г. территории Башкирской АССР («Малой Башкирии») в границах 1919 г. с Уфимской губернией, в переформатированной республике, сохранившей прежнее название «Башкирской АССР», численность татарского населения резко возросла. К тому же в двух уездах Уфимской губернии – Бирском и Белебеевском, насчитавшем по переписи 1926 г. около 314 тыс. татарского населения, имелось также большое число (до 262 тыс.) татароязычных башкир. Именно вследствие такой этноязыковой ситуации, в Декрете о создании Татарской АССР в 1920 г. имелся пункт определения дальнейшей судьбы населения этих двух уездов Уфимской губернии через проведение там референдума [1: 24]. Конечно, Г. Ибрагимов, как выходец из среды татар Уфимской губернии, не мог не знать об отмеченных весьма специфических этноязыковых реалиях в данной зоне. Тем не менее, он выступил в поддержку проекта по созданию «Большого Башкортостана», о чём однозначно свидетельствует его статья «Зур Башкортостан мәсьәләсе», опубликованная в 1922 г. [2: 266 –268]. Как явствует из её текста, она была написана и напечатана ещё до принятия решения центральной властью о расширении границ Башкирской АССР. Как показывает это и некоторые другие публикации

Г. Ибрагимова, общая его позиция по территориальному расширению Башкирской АССР зиждилась на его коммунистических взглядах. Он полагал, что в условиях, когда «трудовой башкирский народ» желает стать самостоятельной этноязыковой общностью («аерым бер коллектив»), коммунистам не следует противодействовать этому процессу [3], тем более входить в мелкие споры из-за территории или языка [Там же; 8: 235–236]. Обосновывая целесообразность объединения Башкирской АССР («Малой Башкирии») и Уфимской губернии, он подчёркивал, что это приведёт к усилению промышленного потенциала Республики, обогатит её «революционными традициями», характерными для г. Уфы, не только ускорит развитие башкирского народа в целом, но и будет способствовать росту связей между трудовыми слоями башкир и татар. Всё это послужило бы, как считал Г. Ибрагимов, некоторой «компенсацией» за якобы наблюдавшееся ранее стремление со стороны татарской буржуазии «поглотить башкир» [3: 230]. Наконец, укрупнение Башкирской АССР, по его мнению, было «историческим» процессом, являлось результатом «роста, подъёма самого башкирского народа», поэтому его оформление в новых территориальных рамках, как он думал, не могло нанести какого-либо ущерба, как это ещё могло быть 3–4 года тому назад, делу революции» [2: 267].

Рассматривая эти рассуждения Г. Ибрагимова, можно увидеть, что они были противоречивыми. С одной стороны, когда российские коммунисты ещё ориентировались на ожидаемую вскоре мировую пролетарскую революцию, дискуссии о границах между Татарской и Башкирской АССР, наверное, в 1922 г. можно было бы посчитать и ненужными. Однако, из сохранившихся источников известно, что тогдашний председатель СНК татарской АССР С. Саид-Галиев, будучи, как и Г. Ибрагимов, выходцем из Приуралья, в течение 1920 и 1921 гг. неоднократно поднимал перед Москвой проблемы проведения референдума о включении Белебеевского и Бирского уездов Уфимской губернии в состав ТАССР [1: 25]. Такой крупный политический деятель, как М. Султан-Галиев, также родом из Уфимской губернии, вплоть до своего ареста в 1923 г. также продолжал ставить перед Москвой вопрос о включении в состав ТАССР названных территорий Уфимской губернии [9: 369]. Так что у Г. Ибрагимова, стоявшего по политическим позициям гораздо правее (все таки бывший эсер!) Султан-Галиева, должны были быть какие-то свои аргументы в пользу явно не выгодного для татар проекта расширения границ БАССР с захватом значительной татароязычной территории Уфимской губернии. Попробуем с этим разобраться.

Прежде всего, для такого опытного общественно-политического деятеля, каким являлся Галимджан Ибрагимов, к тому же

выросшего на территории Уфимской губернии, вряд ли было секретом, что в северо-западных ареалах этой зоны у татар и башкир господствует татарский язык. Не мог он не знать и того, что формирование национальных автономий в границах РСФСР было сопряжено в 1920-х годах с объявлением в них языков коренных народов государственными (наряду с русским языком). Так произошло вначале в Татарской АССР (Декрет ВЦИК и СНК от 25 июня 1921 года), затем, спустя недолгое время, в Башкирской АССР (Декрет ЦИК БАССР от 6 июня 1921 г.).

Видно, что у Г. Ибрагимова наблюдались определенные колебания относительно литературного языка, который должен был функционировать в «Большом Башкортостане». Понятно, что государственный язык в данном случае это тот язык, который имеет литературную форму. Применительно к башкирскому языку, однако, проблема заключалась в том, что, несмотря на названный Декрет, объявивший его государственным на территории Башкирской АССР («Малой Башкирии»), у этого языка литературная форма тогда практически отсутствовала – ее ещё надо было создать. А пока в этом качестве некоторое время в БАССР продолжали использовать татарский литературный язык. Г. Ибрагимов, являвшийся не только известным писателем, но и одним из теоретиков по татарскому языкознанию, надо думать, прекрасно представлял это положение. Поэтому ему пришлось написать специальную статью под названием «*Әдәби тел мәсьәләсе яңадан күтәрелә*» (1923), посвященную обоснованию собственной позиции относительно положения башкирского языка как литературного и государственного в рамках расширенной Башкирская АССР. Что мы там видим?

Разбирая исторический путь ряда тюркских этнических групп в составе России после их завоевания, он заключает, что они (а это мишари, касимовские татары, сибирские тюменцы, уфимские алатырцы – тоже мишари, астраханские ногайцы, тептяри и башкиры), то есть, всего, как он пишет, 7 «племён» (*кабилә*), переживали давнюю, особенно со второй половины XIX в., консолидацию вокруг казанских татар как «одно общество, коллектив», имея единый литературный язык (он определял его так: «*татар, чагатай, госманлыдан укмашкан чобар борынгы төрек өслүбе*»). Он понимал, что в ходе революции 1917 г. по ряду причин башкиры начали обособляться в отдельную этническую и политическую общность («*аерым бер коллектив*»), но при этом выражал надежду, что в дальнейшем, из-за «слияния потока жизни», может быть всё-таки удастся сохранить «единство литератур» и даже литературного языка, полагая, что «нахождение под зонтиком общего для татар и башкир литературного языка было бы большим богатством» [3:

232]. Однако, уже в 1923 г. в статье «*Мәсьәләне өзәргә вакыт* (*Татар һәм башкорт телләре хакында*)», он, исходя из своих идеологических предпочтений, заявил, что коммунисты не должны препятствовать башкирам в деле создания собственного литературного языка [4: 235–236].

Но, несмотря на подобные высказывания, в целом Г. Ибрагимов считал невозможным вмешательство татар в дела соседей относительно башкирского литературного, фактически, государственного языка, забывая о сотнях тысяч татар и татароязычных башкир, оказавшихся после 1922 г. в границах Башкирской АССР. Аргументация у него на этот счёт звучала так: «...В случае малейшего противодействия со стороны татар, у башкир усилится национальный фанатизм» [4: 234]. По его мнению, подобным противодействием занимались лишь прежние «глупые политики» татарского Милли Меджлиса, но это никоим образом нельзя было делать татарским коммунистам [4: 234]. Свои размышления по этой части он заканчивал следующим образом: «...Татар әдәбиятендән зур бер өлкәнең аерылып чыгуы олугъ бер югалту булса да, тарихның китереп чыгарган фактлары белән исәпләшергә мәҗбүрбез» [4: 234]. В итоге у Г. Ибрагимова получилось так, что татарам следовало во что бы то ни стало учитывать интересы башкир, но своими интересами пожертвовать.

Как же в целом оценить такую позицию татарского левого интеллектуала, ставшего в конце концов одним из суперидейных коммунистов? Приходится признать, что этот видный большевистский деятель по отношению к складывавшейся в Башкирской СССР после 1922 г. социолингвистической ситуации занял совершенно ошибочную позицию, когда он, в угоду абстрактной коммунистической идеологии, проигнорировал базовые интересы своих соотечественников, компактно проживавших (и поныне проживающих) в северо-западной части территории Башкирской АССР. Правда, не исключено, что из-за особенностей проводившейся в этой республике в 1920-х годах языковой политики, начавшей уже тогда приводить к противоборству с татарским языком, занимавшим, особенно северо-западных районах, весьма прочные позиции, к Г. Ибрагимову могло прийти осознание ущербности своей былой позиции, намеки на которое мы, возможно, обнаруживаем в его большой статье *«Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак?»* (1927), о чём уже писалось [5: 242].

Чем же объясняется такая недальновидность Галимджана Ибрагимова как политика? Только ли его коммунистическими убеждениями? Думается, что дело не только в его идеологических воззрениях. Одним из фундаментальных недостатков данного общественно-политического деятеля было плохое понимание теоре-

тических основ процесса складывания современных наций, которые формируются не только на основе социально-экономических факторов (как писал Г. Ибрагимов, на базе «исторических» обстоятельств), но и на основе многих других факторов, в том числе и через значительные элементы конструирования, «выстраивания» национальной жизни. Для понимания фундаментальных проблем нациеобразования у Г. Ибрагимова явно не хватало образования – его знаний, полученных в медресе и в качестве самоучки-марксиста, было явно недостаточно, а университетское образование у него отсутствовало. Плохо он представлял и опыт решения территориально-языковых проблем в Европе, происходивших после окончания I Мировой войны в реалиях Версальского мира. А там было чему поучиться.

Поэтому, когда он поносил как «глупых» (*ахмаклар*) политиков из Милли Меджлиса, в значительной своей части имевших хорошее, иногда и университетское образование (такие как Юсуф Акчура, Садри Максуди и др.), бывших на голову выше Г. Ибрагимова по уровню понимания необходимых в первых десятилетиях XX в. нациестроительных шагов, мы должны сегодня прямо заявить, что не умными, в конце концов, оказались не татарские либеральные политики, а он сам, ибо благодаря ему и подобным ему коммунистическим политикам из Татарской АССР, в 1920-х годах этнические интересы татар не были соблюдены в полной мере и мы сегодня имеем в Республике Башкортостан тот сложнейший узел татарских лингвистических и иных проблем, пути решения которых до сих пор не определены. А в 1920-х годах, при более продуманных политических шагах, основанных как на глубоком знании российских реалий, так и на опыте мировых процессов XX в., их решение было вполне возможно.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. Гарифуллин И.З. Татары Башкортостана: история и современность. – Казань, 2021. – 76 с.

2. Ибраһимов Г. Зур Башкортостан мәсьәләсе // Ибраһимов Г. Әсәрләр: сигез томда. 8 т.: Төрки һәм татар теле белеме буенча хезмәтләр (1910–1930). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. Б. 266–268.

3. Ибраһимов Г. Әдәби тел мәсъәләсе яңадан күтәрелә [Төрки әдәби телләр хакында] // Ибраһимов Г. Әсәрләр: сигез томда. 8 т.: Төрки һәм татар теле белеме буенча хезмәтләр (1910–1930). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. Б. 227–234.

4. Ибраһимов Г. Мәсьәләне өзәргә вакыт (Татар һәм башкорт телләре хакында) // Ибраһимов Г. Әсәрләр: сигез томда. 8 т.: Төрки һәм татар теле белеме буенча хезмәтләр (1910–1930). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. Б. 235–236.

5. Исхаков Д.М. Об одном политическом взгляде Г. Ибрагимова // Галимҗан Ибраһимов һәм XXI гасыр: Тууына 120 ел тууына багышланган халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. – Казан, 2007. С. 239–243.

6. Исхаков Д.М. Проблемы становления и трансформации татарской нации. – Казань: Изд-во «Мастер Лайн», 1997. – 248 с.

7. НА Республики Башкортостан. Ф. Р-473. Оп. 1. Ед. хр. 57. Т. 1.
8. Сафин Ф.Г. Этнополитическое развитие Башкортостана XX веке: социолингвистический аспект / Ответ. ред. докт. истор. наук, профессор М.Н. Губогло. – Казань: Изд-во «Магариф», 2004. – 543 с.
9. Султан-Галиев М. Статьи. Выступления. Документы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. – 516 с.
10. Шибаев В.П. Этнический состав населения Европейской части СССР (труды КИПС. № 20). – М.: Изд-во АН СССР, 1930.
10. Хасанов М.Х. Писатель, учёный, революционер: Страницы жизни и творчества Г. Ибрагимова. – М.: «Наука», 1987. – 316 с.
11. Хасанов М.Х. Галимджан Ибрагимов: монография. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1974. – 432 с.

УДК 323.1

ГАЛИМДЖАН ИБРАГИМОВ – ПИСАТЕЛЬ-КОМИНТЕРНОВЕЦ

С.М. Исхаков
Институт российской истории РАН (Москва)

Статья посвящена неизвестной стороне биографии Г. Ибрагимова, делегата II конгресса Коминтерна, и влиянию идей последнего на деятельность и творчество писателя.
Ключевые слова: Г. Ибрагимов, Коминтерн, татары, мусульмане, мусульманский мир.

The article is devoted to the unknown side of the biography of G. Ibragimov, a delegate of the II Congress of the Comintern, and the influence of the latter's ideas on the activity and work of the writer.
Key words: G. Ibragimov, Comintern, Tatars, Muslims, Muslim world.

Творчество Г. Ибрагимова исключительно актуально для современного изучения национальных проблем в России, которое происходит под влиянием полярных интерпретаций национальной политики при закате Российской империи и при создании советской государственности в 1917–1930-х годах. В его произведениях достоверно отражается, каким было при самодержавии, господствовавшей консервативной идеологии и великодержавной психологии положение народов тюркско-мусульманского происхождения.

Продолжающийся научный поиск раскрывает новые грани жизни и деятельности этого незаурядного человека, писателя, публициста, политика и государственного деятеля. Новые факты позволяют расширить представления о нем, скорректировать те или иные сведения, что необходимо для дальнейшей реконструкции его биографии и ее анализа. Участие в работе Коминтерна оказало заметное, но еще мало изученное, влияние на жизнь и творчество Г. Ибрагимова.

Как и большинство татар, он с радостью приветствовал крах самодержавия, монархии и империи в 1917 г., поддержал демократические преобразования в стране и включился в борьбу за будущее татарского народа.

Придя к власти, большевики начали борьбу с «империалистической буржуазией», особенно с британской. Отдельные представители тюркских народов, в том числе татар, приняли участие в революционном движении в восточных странах, а также в пропаганде там мировой коммунистической революции.

Разработка сложных вопросов, возникавших при соединении «пробуждения» мусульманского мира с европейским рабочим и мировым коммунистическим движением и при их совместной борьбе с «мировым империализмом», велась на II конгрессе Коминтерна, который состоялся 19 июля – 7 августа 1920 г. в Петрограде и Москве. На конгрессе в составе российской делегации были такие татарские политики, как Г. Ибрагимов, С.Г. Саид-Галиев, М. Султан-Галиев [2: 61].

После этого конгресса Коминтерн в отношении Передней и Центральной Азии сделал ставку на поддержку национальной буржуазии и панисламистское движение, выступавших против господства Великобритании в этих регионах. Так, Крым большевики хотели сделать одним из факелов, поджигающих Восток, вести там пропаганду того, что у большевиков и мусульман общий враг – «империализм», что им необходимо вместе бороться против государств, угнетавших мусульманский мир, что нужно его «пробуждать» от глубокого сна и освободить от власти всех колонизаторов. В Крыму в феврале – марте 1921 г. побывал коминтерновец М. Султан-Галиев, осенью того же года Кремль назначил председателем Совнаркома Крымской АССР коминтерновца С.Г. Саид-Галиева, где он проработал несколько лет.

У коминтерновца Г. Ибрагимова была иная, чем у них, сфера деятельности – пропаганда, информационная война. Наиболее ярким свидетельством его коминтерновской публицистики можно считать знаменитую его книгу «Черные вехи, или Белоэмигрантская литература», изданную в 1924 г. Перед ним стояла сложнейшая задача бороться с влиянием известных представителей тюркско-мусульманской политэмиграции, которые остро критиковали реальную вероисповедную и национальную политику большевиков, в том числе созданную в мае 1920 г. Татарскую АССР, которая на деле была не национальной, а региональной автономией. Это доказывалось тем, что на ее территории оказалось лишь около одной пятой татарского населения, а все ключевые решения принимались не в Казани, а в Москве. Разоблачения политэмигрантов негативно отражались на международном имидже СССР,

советского правительства среди европейского пролетариата и в мусульманских странах.

Другим свидетельством коминтерновской деятельности Ибрагимова является его заявление от 3 марта 1925 г. в секретариат Татарского обкома РКП(б) в связи с участием в Международной выставке декоративного искусства и художественной промышленности (Париж, 28 апреля – 25 октября 1925 г.) представителей советских республик. Это мероприятие в Кремле рассматривали как площадку для пропаганды СССР, его республик, демонстрацию их достижений. Вот что Ибрагимов писал в этом заявлении: «На выставке будут не только представители восточных республик Союза (как Туркестан, Крым, Азербайджан и др.), но и представители восточных мусульманских стран (как Турция, Египет, Индия и т.д.). В связи с чем нашему представителю, вероятно, придётся не только хорошо выставлять экспонаты, но возможно, что он будет иметь и политическое значение в смысле собирания материала и также по вопросам информации. Этими моментами до некоторой степени определяется, какого товарища мы должны послать туда». Среди нескольких кандидатур на эту поездку во Францию выдвигался и сам писатель [1: 252–254]. Однако его туда не направили. Париж в то время являлся центром не только русской, но и мусульманской политэмиграции.

Еще одно доказательство коминтерновской работы Ибрагимова: весной 1927 г. он получил разрешение Комиссии по научным заграничным командировкам при Наркомате просвещения РСФСР[1] на его командировку в Стамбул на три месяца, датированное 19 мая 1927 г. [1: 539]. Из-за болезни он не смог выехать в эту поездку и отправился вместо Турции в Крым, где прожил почти 10 лет.

Лечение там он совмещал с коминтерновской работой. Об этом свидетельствует его письмо в редакцию казанской газеты «Кызыл Татарстан» от 14 марта 1928 г.: «Я солдат пролетарской революции […] Я один из тех, кто трудится, убежденный в том, что социального освобождения всех угнетенных наций и классов **в мире** (выделено мной. – *С.И.*) можно добиться только в борьбе под знаменем пролетариата на основе ленинизма» [Цит. по: 3: 236]. Нельзя не указать, в какой обстановке это писалось. В начале февраля 1928 г. в Симферополе по указке из Москвы был арестован председатель Президиума ЦИК Крымской АССР В. Ибраимов.

[1] Уместно предположить, что в большом фонде Комиссии по заграничным командировкам этого наркомата (в Государственном архиве Российской Федерации) вполне могут быть обнаружены и другие соответствующие факты.

Его «дело» было быстро сфабриковано, «суд» над ним состоялся в Симферополе в конце апреля 1928 г., расстрельный приговор был приведен в исполнение уже 9 мая 1928 г. Этот процесс послужил сигналом к началу масштабных репрессий в отношении крымских татар.

Ибрагимов, будучи очевидцем этих трагических событий, писал в своей автобиографии в 1929 г. так о своей миссии: «Коммунистическая партия большевиков, как секция **Коминтерна** (выделено мной. – *С.И.*), является именно той мировой революционной силой, которая руководит всемирной борьбой рабочего класса за уничтожение эксплуатации человека человеком и революционное образование всего мирового общества через тяжёлый путь диктатуры пролетариата.

Творчество писателя-коммуниста и вся его научно-литературная работа должны быть выражением и орудием этой великой борьбы, должны быть органически проникнуты этой основной мыслью борющегося человечества… Себя я считаю солдатом этой армии, поставленным на татарский участок общего фронта, руководимого компартией» [1: 50]. Поясним, решение о тактике единого фронта было принято на том же IV конгрессе Коминтерна. Что он конкретно делал в Крыму в качестве коминтерновского «солдата», до сих пор не освещается его биографами.

Эти автобиографические записи, несмотря на очевидную пафосную идеологическую риторику, выражают отчасти его личное отношение к пережитому и переживаемому им времени, показывают отчетливую адаптацию писателя к новым социально-политическим условиям. Писатель, разумеется, был нужен большевикам, чтобы в период становления их власти наладить диалог с мусульманами как в своей стране, так и вне ее: ознакомить народные массы с основными положениями новой коммунистической идеологии, найти общие точки соприкосновения с верующими в социальной сфере, в области морали, в национальной культуре и др. При этом писателю в условиях большевистской идеологической диктатуры, многочисленных репрессий со стороны власти пришлось безуспешно критиковать известных тюркско-мусульманских политэмигрантских лидеров, пришлось как-то обелить большевизм и оправдывать реальную политику советской власти в отношении татарского, а также других тюркских народов в годы гражданской войны в Северной Евразии.

Коминтерновское мировоззрение писателя – бесспорный факт, который, на мой взгляд, позволяет, с одной стороны, видеть, как татарские интеллектуалы, находясь в рядах большевиков, их элиты, пытались связать собственную историю, культуру, религию, этничность с тем, что происходило на их глазах, когда шла

беспощадная борьба со всеми неугодными новой власти, когда народным массам навязывались советская идентичность, культура, идеология и т.д. Через свои сочинения писатель описывал не только историю татарского и других тюркско-мусульманских народов, их советское настоящее, но и демонстрировал, как воспринимали или не воспринимали их типичные представители мировые политические и социальные движения – коммунистическое и мусульманское. Очевидно, что после расстрела В. Ибраимова и его многочисленных сторонников Крым уже не мог быть больше одной из опор коминтернизма, одним из его факелов для Востока, что не мог не понимать Ибрагимов.

В его текстах встречаются упоминания Коминтерна, но ни разу, по моим наблюдениям, он не отметил, что был делегатом II его конгресса. Впрочем, и в биографиях большинства участников и гостей первых конгрессов Коминтерна, выходцев из мусульманской среды, сведения о том, что они там были, отсутствуют. Видимо, осознавая необходимость секретности своей принадлежности к этой тайной организации, нацеленной на мировую революцию, они не упоминали об этих крупных международных событиях в своих книгах, статьях, мемуарах, автобиографиях, партийных анкетах.

Таким образом, после прихода к власти большевики привлекли к делу пропаганды мировой коммунистической революции в странах зарубежного мусульманского Востока все лучшие литературные силы, которые остались в советской стране, в том числе Г. Ибрагимова. Рассматривая периоды его творчества, есть основания выделить в нем коминтерновский этап, который начался со II конгресса Коминтерна. Дальнейший поиск фактов его конкретной коминтерновской работы необходим для полноценной и непредвзятой реконструкции его биографии, а также чтобы установить окончание коминтерновского этапа. Дальнейший анализ его произведений с точки зрения влияния коминтернизма может выявить в творчестве писателя новые грани, которые пока что остались вне поля зрения его исследователей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ибраһимов Г.Г. Әсәрләр: 15 томда. 15 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. – 599 б.

2. Исхаков С. I–II конгрессы Коминтерна и мусульманский Восток: делегаты и гости // Время Коминтерна: материалы международных научных конференций к 100-летию Коммунистического Интернационала. – М.: Гос. публ. ист. биб-ка России, 2020. – С. 57–67.

3. Хасанов М.Х. Писатель, ученый, революционер. Страницы жизни и творчества Галимджана Ибрагимова. М.: Наука, 1987. – 318 с.

УДК 81.272

Г. ИБРАГИМОВ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАУЧНОГО ОБЩЕСТВА ТАТАРОВЕДЕНИЯ

З.Н. Кириллова

Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань)

Данная работа посвящена исследованию деятельности Г. Ибрагимова в работе Научного общества татароведения в 1923–1929 гг. Особое внимание уделяется позиции Г. Ибрагимова к переходу на латинский алфавит; проводится обзор статей, напечатанных в «Вестнике научного общества Татароведения» членами Татарстанской делегации I Всесоюзного тюркологического съезда в Баку, которым руководил Г. Ибрагимов.

Ключевые слова: Г. Ибрагимов, Научное общество татароведения, 1923–1929 гг., «Вестник научного общества Татароведения», I Всесоюзный тюркологический съезд.

This work is devoted to the study of the activities of G. Ibragimov in the work of the Scientific Society of Tatar Studies in 1923–1929. Special attention is paid to the position of G. Ibragimov to the transition to the Latin alphabet; an overview of articles published in the Bulletin of the Scientific Society of Tatar Studies by members of the Tatarstan delegation of the I All-Union Turkological Congress in Baku, led by G. Ibragimov, is being conducted.

Key words: G. Ibragimov, Scientific Society of Tatar Studies, 1923–1929, Bulletin of the Scientific Society of Tatar Studies, I All-Union Turkological Congress.

Г. ИБРАҺИМОВ ҺӘМ ТАТАР ДӨНЬЯСЫН ӨЙРӘНҮ ФӘННИ ҖӘМГЫЯТЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

З.Н. Кириллова

Казан (Идел буе) федераль университеты (Казан)

Г. Ибраһимовның татар милләте, аның теле, мәдәнияте һәм киләчәге турындагы фикерләре 1927 нче елда язылган «Татар мәдәнияте нинди юлдан барачак?» мәкаләсендә ачык чагылыш таба. Г. Ибраһимов телне мәдәниятнең чишмә башы һәм аның асылын билгеләүче фактор дип саный. Шуңа бәйле рәвештә, ул бу хезмәтендә тел мәсьәләсенә кабат-кабат әйләнеп кайта. Милли мәдәниятнең үсешен тәэмин итү максатында, һәр татар баласын башлангыч мәктәптән алып югары уку йортына кадәр ана телендә укыту кирәклегенә, татар телен, әдәбиятын, гореф-гадәтен, тарихын һәм тормышын яхшы белгән хезмәткәрләр таләп ителүгә басым ясап күрсәтә; ул вакытта ук тарала башлаган руслашу идеясенә бик кискен рәвештә каршы чыгып, әлеге фикер тарафдарларын көчле тәнкыйть утына тота [4: 207–238].

XX гасырның 20–30 нчы елларында татар теленең дәүләт теле сыйфатында нигезләре салынуда Г. Ибраһимовның роле гаять зур

була. Бу елларда ул, әдәби әсәрләр язу, иҗтимагый-сәяси эшчәнлек алып барудан тыш, татар тел гыйлемен үстерү, терминологиясен, шрифт һәм язуын камилләштерү һ.б. мәсьәләләр белән дә тирәнтен шөгыльләнә.

Г. Ибраһимов 1920 нче елларда туган якны өйрәнү эше белән шөгыльләнгән Татар дөньясын өйрәнү фәнни җәмгыяте эшчәнлегендә дә актив катнаша, аның идарә составына кертелә.

Җәмгыятьнең максаты итеп түбәндәгеләр куела: татарларны һәм татар мәдәниятен төрле яклап фәнни өйрәнү эше белән шөгыльләнүче белгечләрне бергә туплау, шулай ук бу өлкәгә кагылышлы мәсьәләләрне фәнни эшкәртү [5: 197; 6: 133]. Бу максатларны күздә тотып, җәмгыять үзенең бөтен халык алдында үткәрелә торган гомуми җыелышларында фәнни докладлар һәм белдерүләр тыңларга, экспедицияләр оештырырга һәм хезмәтләрен махсус журналда бастырырга тиеш була. Ул үзенең эшчәнлеген татар халкының матди һәм рухи мәдәниятен төрле яклап өйрәнү нигезендә алып бара [2: 201].

Кызганыч, шундый зур максатлар куйган җәмгыять озын гомерле булып чыкмый: 1929 елның 3 ноябрендә ул Татарстанны өйрәнү җәмгыятенә кушыла [2: 213]. Алты ел ярым эшләү дәверендә җәмгыятьтә 4 идарә алмашына. Аларга төрле вакытта түбәндәге әгъзалар керә: Г. Рәхим, Җ. Вәлиди, Г. Гобәйдуллин, Г. Ибраһимов, М. Корбангалиев, Г. Максуд, Г. Шәрәф, Г. Сәгъди, М. Таһиров, М. Худяков, Н. Фирсов, Н. Воробьев һ.б.

Җәмгыятьнең аеруча актив эшчәнлеге 1925 елдан башлана. Нәкъ шул вакытта гомуми җыелышларның саны шактый арта, җәмгыять үзенең махсус органын чыгара башлый һәм фәнни экспедицияләр оештыра. Үзенең барлык яшәеше дәверендә җәмгыять тарафыннан идарәнең 39 утырышы һәм шулай ук 39 гомуми җыелыш уздырыла, шуларның 7 се рәисе шул ук Н. Фирсов булган Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте белән берлектә үткәрелә. Гомуми җыелышларда 65 фәнни доклад һәм чыгыш укыла. Докладлар белән 28 әгъза чыгыш ясый [2: 202]. Докладлар татар тарихы, этнографиясе, әдәбияты, теле һәм башка бик күп проблемалар буенча күренекле галимнәр тарафыннан ясала. Мәсәлән, алар арасында В.А. Богородицкийның «Төрки-татар фонетикасы», «Төрки телләрдә сингармонизм законы», Г. Ибраһимовның Бакудагы I тюркология съезды хакындагы чыгышы, Җ. Вәлидинең «Казан татарлары диалектлары», Н. Ашмаринның «Казан татарлары телендә исем җөмләләр», «Татар телендә сүз тәртибе», Г. Сәгъдинең «Татар әдәбияты үсешенең төп моментлары кебек докладларны аерым алып күрсәтергә мөмкин. Чыгышларның кайберләре җанлы фикер алышулар һәм бәхәсләр дә китереп чыгара.

Җәмгыять эшчәнлегенең соңгы 4 елында аның махсус органы – «Вестник научного общества Татароведения» (ВНОТ) журналы чыгарыла. Журнал битләрендә җәмгыятьнең гомуми җыелышларында укылган әһәмиятле фәнни докладлар, шулай ук тикшеренү характерындагы аерым хезмәтләр дә урын ала. Журналның чыгып өлгергән 10 номерында барлыгы 70 фәнни мәкалә һәм 75 вак материал, рецензия һ.б. бастырыла.

Үзенең басма органы ярдәмендә Татар дөньясын өйрәнү фәнни җәмгыяте СССР территориясендәге һәм чит илләрдәге 120 фәнни, укыту, гыйльми оешмалар һәм җәмгыятьләр белән регуляр бәйләнеш урнаштыра. Чит илләр арасында Берлин, Гамбург, Лондон, Рим, Харбин, Нью-Йорк һ.б. 10 шәһәр исеме билгеле [2: 206–207].

Гыйльми үзәк карамагында 5 ел эшләгән, ә соңгы 2 ел эшчәнлеген Татар мәдәнияте йорты каршында үткәргән Татар дөньясын өйрәнү фәнни җәмгыяте татар халкын төрле яклап өйрәнү буенча зур эш башкара, үзенең тирәсенә танылган галимнәрне, шул исәптән татарлар арасыннан күренекле белгечләрне туплый. Татар дөньясын өйрәнү җәмгыяте генә түгел, гомумән, Гыйльми үзәк тә үз тирәсенә татар хезмәткәрләрен туплау эшенә зур әһәмият бирә. Татарстан республикасыннан гына түгел, Башкортостан, Кыргызстан, Төркестан, Себер һ.б. өлкәләрдә яшәүче татар белгечләре дәреслекләр, брошюралар төзү эшенә, Казан вакытлы матбугатына актив катнаша башлыйлар [8: 212]. Г. Сәгъди, Г. Алпаров, Г. Шинаси, Н. Надиев кебек күренекле галимнәр чит өлкәләрдән Казанга чакыртып алыналар һәм Гыйльми үзәктә, шулай ук Казан уку йортларында уңышлы гына эшли башлыйлар [9: 27]. Истәлекләрдән күренгәнчә, Г. Ибраһимов Гыйльми үзәк эшенә төрле шәһәрләрдә яшәүче тәҗрибәле татар гыйльми көчләрен дә, рус һәм башка милләт галимнәрен дә, үсеп килгән яшь көчләрне дә җәлеп итүгә ирешә [1: 237].

Билгеле булганча, 1920 нче елларда күп кенә халыклар латин алфавитына күчәләр. 1926 елның февралендә Бакуда төрки телле халыкларның язуын латинлаштыру мәсьәләләренә багышланган I Бөтенсоюз тюркологлар съезды үткәрелә. Съезд эшендә Азәрбайҗан һәм Урта Азиянең союздаш республикалары делегацияләреннән тыш, автоном республика һәм өлкәләрнең вәкилләре, Мәскәү, Ленинград һ. б. шәһәрләрдән күренекле рус тел галимнәре һәм Көнчыгыш белгечләре катнаша. Барлык төрки халыкларның да делегацияләре гарәп графикасын латинга күчерү тәкъдимен керткәч, Татарстан делегациясе исеменнән зур доклад белән чыгыш ясаган тел галиме, язучы, җәмәгать эшлеклесе һәм сәясәтче Галимҗан Шәрәф латинга күчмәскә, гарәп хәрефләрен реформалау белән чикләнергә тәкъдим итә. Әлеге мәкалә ВНОТ

журналында басылып чыга. Латин алфавитын формаль рәвештә кире какмасалар да, Г. Ибраһимов, Г. Алпаров, Н. Хәким, Г. Сәгъди һәм С. Гафуровлар да реформалаштырылган гарәп алфавиты ягында торалар. Алфавит һәм орфография буенча берникадәр эш күрсәткән С. Атнагулов бер якка да катышмый [7: 79]. Татарстан делегациясенең башлыгы Г. Ибраһимов, съездан кайткач: «Без, Татарстан вәкилләре, гарәп хәрефләренә реформа ясау, шуның белән аны хәзерге заман техникасына ярату юлында булдык, – дип яза. – ...Башкаларның тәҗрибәсеннән ни нәрсә чыгар, аны киләчәк күрсәтер» [3: 274–275; 7: 79]. Тюркологлар съездындагы доклады матбугатта чыккач, Г. Ибраһимов позицияләрен тәнкыйть итеп язылган мәкаләләр һәм җыелышларда чыгышлар шактый күп була. Шуларга җавап итеп, әдип күләмле генә өч мәкалә белән чыга һәм үзенең графика өлкәсендәге позициясен тагын да ачыклый, башкаларның һәм читләтеп кенә тюркологлар съездының принципиаль ялгышын ачып сала. Ул, графика алыштыру элекке мирастан аерылу куркынычы белән бәйләнгән, халыкның иҗтимагый үсешен артта калдырырга мөмкин, ди [3: 348]. Күренгәнчә, Г. Ибраһимов административ чаралар куллану, латинлаштыруны ясалма тизләтү ягында булмый, халыкның бу яңалыкны аңлы рәвештә, өстән басым ясалмыйча кабул итүен тели.

Йомгак ясап әйткәндә, Гыйльми үзәк карамагында биш ел эшләгән, ә соңгы ике ел эшчәнлеген Татар мәдәнияте йорты карамагында алып барган Татар дөньясын өйрәнү фәнни җәмгыяте татар халкының телен, тарихын, мәдәниятен төрле яклап өйрәнү буенча зур эш башкара. Г. Ибраһимов бу җәмгыять эшчәнлегендә актив катнаша, аның җыелышларында фәнни доклад һәм белдерүләр белән чыгыш ясый, аерым алганда, аның Бакудагы I тюркология съезды хакындагы чыгышы зур кызыксыну тудыра. Татарстан делегациясенең доклады да җәмгыять тарафыннан чыгарылган «Вестник научного общества Татароведения» (ВНОТ) журналында басылып чыга.

ӘДӘБИЯТ

1. Галимҗан Ибраһимов: мәкаләләр, истәлек-хатирәләр / Төз. Р. Акъегет. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 544 б.

2. Вестник научного общества Татароведения. – 1930. – № 9–10.

3. Ибраһимов Г. Әсәрләр. Сигез томда. 8 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. – 430 б.

4. Ибраһимов Г.Г. Милләт. Тел. Әдәбият: Сайланма хезмәтләр. – Казан: Мәгариф, 2007. – 237 б.

5. Кириллова З.Н. Татар дөньясын өйрәнү фәнни җәмгыяте // Татарское языкознание в контексте Евразийской гуманитарной науки: материалы Международной научно-практической конференции (Казань, 1–4 ноября 2016 г.). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2016. – С. 196–200.

6. Кириллова З. Татар телен дәүләт теле буларак гамәлгә кую (1920–1930 нчы еллар). – Истанбул: Кесит, 2020. – 256 б.

7. Кириллова З.Н. Татарстанда латин алфавитына күчү мәсьәләсе (1920 нче еллар) // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2019. – № 2. – Б. 75–84.
8. НА РТ, ф. 3682, оп. 1, д. 501. Текстовой отчет о деятельности Наркомпроса ТАССР за 1922/23 гг. – 100 л.
9. НА РТ, ф. 3682, оп. 1, д. 1148. Текстовые отчеты о деятельности Наркомпроса ТАССР за 1925/26 учебный год (27–30 сентября 1925 г.). – 261 л.

УДК 821.512.145

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕСТВЕННОГО И ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В ПУБЛИЦИСТИКЕ ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА В ГАЗЕТЕ «КОММУНА»

Ф.К. Фатхтдинов
Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы (Уфа)

Галимджан Ибрагимов (1887–1938) видный татарский революционер, общественно-политический деятель, ученый, писатель, журналист. Все это говорит и о том, что он один из идеологов общественного и государственного строительства молодой советской страны. В публицистических статьях в газете Башкортостана «Коммуна» (ныне газета «Кызыл таң») он размышляет о роли периодической печати в первые годы Октябрьской революции и художественной литературы в становлении советской власти.
Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, татарская литература начала XX века, татарская периодическая печать, государственная идеология, идеолог, информационная война.

Galimdzhan Ibragimov (1887–1938) is a famous Tatar revolutionary, public and political figure, scientist, writer, journalist. It means that he is one of the ideologists of social and state building of the new young Soviet country. In journalistic articles in the newspaper of the republic of Bashkortostan «Kommuna» (now the newspaper is called «Kyzyl Tan»), he thinks about the role of the periodical press in the early years of the October Revolution and about fiction in the formation of Soviet power.
Key words: Galimdzhan Ibragimov, Tatar literature of the early 20th century, Tatar periodical press, state ideology, ideologist, information war.

Г. ИБРАҺИМОВНЫҢ «КОММУНА» ГАЗЕТАСЫНДА БАСЫЛГАН МӘКАЛӘЛӘРЕНДӘ ДӘҮЛӘТ ҺӘМ ҖӘМГЫЯТЬ ТӨЗЕЛЕШЕ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Ф.К. Фәтхетдинов
М. Акмулла исем. Башкорт дәүләт педагогика университеты (Уфа)

Галимҗан Ибраһимов – күренекле язучы, атаклы галим һәм педагог, әдәбият һәм тел белгече, тәнкыйтче, тарихчы, дәүләт

эшлеклесе, ялкынлы журналист. Шундый күпкырлы хезмәт иясе булуы аның талантының тагын бер ягын ача: ул яңа тормыш төзү идеологы да.

1917 елгы революциядән соң дәүләтнең марксистик-ленинчыл тәгълиматына нигезләнгән идеологиясен халыкка җиткерү журналистлар һәм әдипләрнең дә бурычы булып тора. Бу җаваплы эшне башкару өчен үзеңнең дә дәүләтнең иҗтимагый-сәяси идеологиясен җаның-тәнең белән кабул итәрлек, якларлык һәм чагылдырырлык дәрәҗәдә өлгерүең кирәк. Галимҗан Ибраһимовның яңа тормыш корганда нинди сыйфатларга ия идеолог булуы әдәби әсәрләре, публицистикасы аша да ачык күренә. Аның Уфада нәшер ителгән «Коммуна» (хәзерге «Кызыл таң») гәзитенең 1932 елның 5 ноябрь санында (№ 129) басылган «Бөек Октябрьнең беренче елларында» һәм 1933 елның 22 октябрь санында (№ 142) «Башкортстан педагогия институты тел-әдәбият бүлегенең өченче курс студентлары Афзал Кудаш (1912–1981), Зәйнәп Зөбәирова (1905–1980), Зәкирҗан Локмановларга (1912–1952) юллаган хаты» [3: 3] рәвешендә басылган «Кайбер әдәби мәсьәләләр» мәкаләләре генә дә моның ачык мисалы. Бу публицистик мәкаләләрнең исемнәре үк сүзнең нәрсә турында барганлыгын әйтеп тора. Аларның икесендә дә гәзит укучыга – халыкка Галимҗан Ибраһимовның яңа тормышка шәхси карашлары аша иҗтимагый, дәүләт дәрәҗәсендәге үзгәрешләргә аңлатма бирелә. Беренчесе аналитик мәкалә, икенчесе ачык хат жанрында бирелгән бу хезмәтләрне берләштергән бер уртак мөһим тема, ул – үз илеңә, халкыңа, милләтеңә карата булган ватанпарвәрлек. Иҗат кешесе буларак, Галимҗан Ибраһимов шул чорның идеологик солдаты. Ул, идеолог буларак, югары әхлакка һәм гражданлык җаваплылыгына нигезләнгән ватанпарвәрлекне, ил, татар халкы алдындагы бурычларны төп иҗади принципы итә һәм үзенең соңгы сулышына кадәр аларга тугры кала. «Коммуна» гәзитендәге «Бөек Октябрьнең беренче елларында» мәкаләсендә идеологик корал буларак матбугатка басым ясаса, икенче «Кайбер әдәби мәсьәләләр»ендә әдәбиятны яңа тормыш төзү өчен «аерымрак бер корал» [1: 520] дип атый.

Галимҗан Ибраһимов совет гәзитләрен оештыруда ленинчыл караштa тора һәм аларда партиялелек принципы сакланырга тиеш дип саный. Шушы принцип сакланмау нәтиҗәсендә күпчелек пролетариат гәзитләре «партия органы булып җитә алмадылар. Боларда ... нигездә большевиклар җитәкчелек итә, ләкин алар белән бергә большевик партиясендә әгъза булмаган... вак буржуа элементлары да эшләделәр. ... Шуның аркасында бу гәзитәләр саф большевик органнар булып җитә алмавын без хәзер ачык күреп торабыз» [2: 499], дип яза ул. Матбугат басмалары «киң масса эчендә Совет өчен агитация, пропаганда алып бардылар» [2: 499]. Шу-

лай булуына да карамастан, бу мәкаләдән күренүенчә, ил эчендәге идеологик фронт та бик көчергәнешле булган. Төрле уңай башлангычларны яманлап халык арасында теләсә иниди куркыныч коткы салучыларга, яңа сәяси властьны хурлау, түбәнсетү кебек күренешләргә каршы торырлык матбугат басмаларына әкренләп һөнәри журналистларның тартыла башлавын Галимҗан Ибраһимов бик шатланып кабул итә. Шулай ук татар укытучыларының махсус оештырылган саботажларга бирелмәве турындагы карарның «Укытучы» журналында басылып чыгуын да ул хуплый. «Бөек Октябрьнең беренче елларында» мәкаләсенең ахырында Совет илендә оештырылган Мөселман комиссарлыгының татар халкына уңай ягын билгеләп болай дип яза: «Татар эшчән массасын дәүләт аппаратына тартырга, властьта була белү эшенә өйрәтергә, власть булып, үз эшен үзе башкару эшенә гадәтләндерергә кирәк иде. Моның өчен рус, яһүд, грузин, әрмән, чуваш – бары белән бергә эшләгән төрле тел пролетариаты, төрле тел эшче-крәстиәннәре бары бергә кайнаган гомум уртак Совет аппараты янында татар эшчәннәренә уңайлатылган аерым бер эш формасы уңай табылды» [2: 502]. Галимҗан Ибраһимовның әлеге юлларында күпмилләтле дәүләт идеологиясенең төп принципы ята, ул төрле милләт вәкилләренең хокуклары тигезлеген, халыкларның милләтара татулык белән гомер итүен нигез итеп ала. Шул ук вакытта, уртак туган ил мәнфәгатьләренә хезмәт итү төрле милләт вәкилләрен бердәм коллективка туплаячагын да ассызыклый.

Югарыда әйтелгәнчә, 1933 елның 22 октябрендә (№ 142) «Коммуна» гәзитендә басылып чыккан «Кайбер әдәби мәсьәләләр» дип исемләнгән мәкалә-хатта студентларның әдәбият мәсьәләләренә караган җиде соравына Галимҗан Ибраһимовның шуларга бик тәфсилле җавабы басылган. Бу мәкалә Галимҗан Ибраһимовны яңа тормыш төзүдә гади идеолог-солдат, марксизм-ленинизм тәгълиматын фанатларча тормышка ашыручы итеп түгел, ә иҗади идеолог икәнлеген исбатлый торган хезмәтләренең берсе. Ул әдәби сәнгатькә яңа тормыш төзүдәге «көрәш фронтының аерымрак бер коралы» [1: 520] дип карый. «Аерымрак бер коралы» дигәндә без әдәби әсәрләр аша шул чор идеологиясенең кешеләрнең рухи дөньясына тәэсир итү көче булырга тиешлеген күзаллыйбыз. Публицистик мәкаләдә әдәбияттагы натурализм, әдәби типлар, хатын-кыз типлары, большевик типлары, комсомоллар, әдәбиятта революцияне аңлату, әдәбиятта партиянең җитәкчелек ролен чагылдыру кебек заманы өчен көнүзәк мәсьәләләр күтәрелә. Бу күренешләр, вакыйгалар, образлар, элементлар – барысы да язучының иҗади таланты нәтиҗәсендә бербөтен булып оешып, тәгаен шәхескә тәэсир итәрдәй көчкә ия булган әдәби әсәр барлыкка китерә. Галимҗан Ибраһимов фикеренчә, әдәби әсәрне укып, анда үткәрелгән яңа

тормыш төзү идеясе белән рухланып, янып йөргән шәхес аша ул башка кешеләрнең аңына да барып җитәрлек итеп язылырга тиеш. «Яшь буынны тәрбияләрлек, көрәшкә, сугышка чакырырлык итеп кискен тасвирларда да язарга кирәк. Шулай иткәндә генә әдәбият безгә көрәш коралы була алачак» [2: 524], дип яза ул. Галимҗан Ибраһимовның әлеге публицистик мәкаләсеннән аңлашылганча, әдәби әсәр конкрет кешегә тәгаенләнә, ә ул әсәрне укыган кеше, андагы идеяләр белән рухланып, коралланып, аларны башка кешеләргә җиткерә, шулай итеп яңа тормыш төзү үзенчәлекләрен җәмгыятькә тарата. Кыскача әйткәндә, әдәби әсәр конкрет кешегә, ә әсәрнең идеологиясе җәмгыятькә уңай тәэсир итәргә тиеш, чөнки җәмгыятьнең тотрыклылыгы, үсеше, алга китүе конкрет кеше рухияте белән тыгыз бәйле. Шуның нәтиҗәсендә, әдәби әсәрнең идеологиясе илнең киләчәк корылышына да йогынты ясый ала. Галимҗан Ибраһимов үзенә хат язган студентларга да зур өметләр баглап мөрәҗәгать итә: «Сез быел III нче курсны бетерәсез. Сезгә дөньяга чыгып, партия карары нигезендә ... көрәшергә туры киләчәк. ...әдәби фронтның һәммә тармагында сезгә ул материаллар нык ярдәмче, яңа җитәкче, яңа корал булыр» [1: 528].

Бүгенге кайбер сәясәтчеләр матур әдәбиятның шул чор идеологиясенә хезмәт итүен тискәре күренеш дип тә атыйлар. Әгәр дә ул чорда яшь Совет илен чолгап алган дошманнарның, ил эчендә яңа властька каршы көрәшне хуплаган төрле идеологик көчләрне искә алсак, дәүләт идеологиясен матур әдәбият аша киң халык массаларына тарату дөрес адымнарның берсе булган дип исәпләргә кирәк. Галимҗан Ибраһимов үзе дә җаны-тәне белән яңа тормыш төзүне хуплаган һәм бигрәк тә татарлар арасында аның төп идеологларының берсе булган. Дәүләт идеологиясенең бер үк вакытта ныклап матбугат һәм матур әдәбият аша халык массаларына җиткерелүе, илдәге хәлнең чиктән тыш хәвефле икәнен дә күрсәтеп тора. Мондый вакытта халыкны мөһим эшләргә туплау гомумдәүләт дәрәҗәсендәге бурычларның берсе. Галимҗан Ибраһимов чорының алдынгы карашлы иҗади идеологы буларак, «Коммуна» газитендә басылган әлеге мәкаләләре белән, шул чор идеологиясен матбугат һәм матур әдәбиятта яктырту өчен иҗатташларына, журналистларга эш юнәлешен һәм юлларын да күрсәтеп бирә. Икенче яклап караганда, бу мәкаләләр үзләре дә шул чор идеологиясе җимеше. Алар аша бүген шул чорның идеологик сулышын, халкыбызның уй-ниятләрен, хыялларын тоябыз. Бу мәкаләләрдә безнең тарих. Аларның беренче чиратта газит битендә, матбугатта дөнья күрүенең дә үз сере бар. Галимҗан Ибраһимов революциянең беренче елларында көрәш формасының өч юнәлеше кискен төс алуын ассызыклый: «берсе – гаскәр, икенчесе – «дини-милли», өченчесе – матбугат» [2: 494]. Димәк, хәрбиләрне, милли һәм дини

пәрдә артына яшеренеп халыкны төрле канкоюларга этәрү куркынычы булган кебек, матбугат битләрендә барган мәгълүмати-идеологик сугыш ул елларда да хәвефле саналган, чөнки мәгълүматны халыкка җиткерү гәзитләр аша башкарылган. Шуның өчен дә Галимҗан Ибраһимов Башкортстанда киң танылган «Коммуна» гәзитен үзенең уй-фикерләрен халык массаларына җиткерү максатында файдаланган.

Башкортстанның рәсми басмасы булып татар телендә нәшер ителгән «Коммуна» (хәзерге «Кызыл таң») гәзитендә басылган мәкаләләреннән күренгәнчә, Галимҗан Ибраһимов XX йөз башында илебездә яңа җәмгыять, яңа дәүләтчелек төзү, сәяси яктан катлаулы тормыш шартларында татарларның тарихта үз урыннарын саклап калдыру идеялары белән янып яшәгән. Тәҗрибәле, иҗади идеолог буларак, бу эштә басма матбугат һәм матур әдәбиятның да әһәмиятен югары бәяләгән. Билгеле булганча, әлеге мәсьәләләр бүген дә үзенең мөһимлеген югалтмый.

ӘДӘБИЯТ

1. Галимҗан Ибраһимов. Әсәрләр: 8 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – 5 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1933). – 615 б.

2. Галимҗан Ибраһимов. Әсәрләр: 8 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – 6 т.: публицистика (1907–1932). – 606 б.

3. Галимҗан Ибраһимов – документларда: 2 томда / Төзүче: Р.Ф. Исламов, филология фәннәре докторы. – Казан: Җыен, 2020. – 1 т.: Автобиографияләре, әдәби әсәрләреннән, гыйльми хезмәтләреннән үрнәкләр, совет чорына кадәрге һәм совет чоры документлары. – 688 б.

УДК 821.512.145

ГАЛИМДЖАН ИБРАГИМОВ И НАКИ ИСАНБЕТ: СУТЬ КОНФЛИКТА ДВУХ ВЫДАЮЩИХСЯ ДЕЯТЕЛЕЙ ТАТАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ

М.М. Хабутдинова

Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань)

В статье систематизирован архивный материал по истории контактов между двумя современниками – Галимджаном Ибрагимовым (1887–1938) и Наки Исанбетом (1899–1992). Материалом для исследования послужили статьи, воспоминания Н. Исанбета, статьи современников, письма Г. Ибрагимова. В работе использовались биографический и культурно-исторические методы анализа. Доказано, что корни конфликта находятся не столько в творческой области, сколько в разнице в политических воззрениях этих деятелей татарской культуры.

Ключевые слова: Татарская литература, Г. Ибрагимов, Н. Исанбет, литературные группировки 1920-х гг., татарские левые эсеры, толстовство.

The article systematizes archival material on the history of contacts between two contemporaries – Galimjan Ibragimov and Naki Isanbet. Articles, memoirs of N. Isanbet, articles of contemporaries, letters of G. Ibragimov constituted the material for the study. Biographical and cultural-historical methods of analysis were used in the work. It is proved that the roots of the conflict are not so much in the field of creativity as in the difference in the political views of these figures of Tatar culture.
Key words: Tatar literature, G. Ibragimov, N. Isanbet, literary groupings of the 1920s, Tatar left socialist-revolutionaries, Tolstoyism.

Введение

В татарской литературе XX в. есть целый ряд историй, которые литературоведы до сих пор предпочитают обходить молчанием ([5] [24]). Мы считаем, что наступило время снять завесу тайны с истории конфликта Галимджана Ибрагимова (1887–1938) и Наки Исанбета (1899–1992), двух выдающихся современников, сыгравших огромную роль в истории татарской культуры XX в.

Материалы и методы

Материалом для нашего исследования послужили научные, литературно-критические статьи, воспоминания Н. Исанбета, статьи современников, письма Г. Ибрагимова. Татарский ученый-энциклопедист на закате своей жизни постарался максимально объективно объяснить современникам и потомкам суть своих разногласий с Г. Ибрагимовым.

При написании работы использовали биографический и культурно-исторический методы.

Обсуждение

В неопубликованной статье «Галимжан Ибраһимов һәм аңа минем мөнәсәбәтем мәсьәләсе» («Вопрос об Г. Ибрагимове и моем к нему отношении») Н. Исанбет признается: «Мин Галимҗан Ибраһимов белән белешеп, катышып яшәгән кеше түгел». – «Я не был близко знаком с Галимджаном Ибрагимовым, общих дел с ним не имел» [18: 118]. На основе изучения архивных материалов мы выявили несколько тематических блоков, проливающих свет на истинный характер взаимоотношений между Г. Ибрагимовым и Н. Исанбетом, с которыми хотим познакомить научную общественность.

Первый из них связан с оценкой творчества Г. Тукая. Н. Исанбет считал себя учеником великого поэта. Как известно, после выхода в свет книги Г. Ибрагимова «Татар шагыйрьләре» («Татарские поэты») [8] в обществе вспыхнула жаркая дискуссия (См. подр. об этом [2; 3; 4]). Н. Исанбет оказался в рядах тех, кто воспринял выход этой книги, как «враждебный творческий акт», «террори-

стическое нападение», направленные против смертельно больного Г. Тукая (Г. Карам, Баян, Вафа Бахтияров, Г. Рафики, Г. Рахим, Ф. Бурнаш и др.). В своих воспоминаниях Н. Исанбет с удовлетворением констатирует, что резкая критика Г. Ибрагимова в адрес Г. Тукая [7; 8] не изменила кардинально отношение татарского народа к творчеству Г. Тукая. Для татар он оставался по-прежнему «поэтом № 1»: «халык шагыйре булып калды». – «оставался народным поэтом» [18: 255].

Н. Исанбет признается, что всегда испытывал чисто профессиональный интерес к деятельности современника: «минем аңа мөнәсәбәтем бернинди дә шәхси дуслык яки дошманлык белән бәйләнмәгән, бәлки саф әдәби яктан һәм бары читтән торып кына». – «мое отношение к нему не привязано к личной дружбе или вражде, это скорее всего взгляд со стороны с чисто литературных позиций» (*подстр. пер. здесь и далее наш – М.Х.*) [18: 118]. В этой статье Н. Исанбет ошибочно датирует единственную личную встречу с Г. Ибрагимовым 1928 г.: на деле они виделись накануне отъезда писателя в Крым, т.е. не позднее 21 апреля 1927 г. (см. подр.: [17]).

Размышляя над характером своих взаимоотношений с известным современником в конце 1960-х гг., Н. Исанбет приходит к выводу, что они с юности на протяжении всей жизни не претерпели каких-либо кардинальных изменений. Н. Исанбет не скрывает, что вначале принял Г. Ибрагимова за ревнивого к чужой славе «интригана»: «Була бит әдәбиятта үзеннән талантлы башка кешеләрдән көнләшүче, интриганнар, бу да шундый кеше, дип уйлый идем» – «В литературе встречаются интриганы, ревнители чужого таланта, я счел, что и он из людей такого плана» [18: 119–120]. Являясь активным участником литературного процесса 1910–1920-х гг., Н. Исанбет признает высокий статус современника в обществе «Г. Ибраһимов – ул чор татар поэзиясенең һәм поэтикасының көчле тәнкыйтьчесе һәм аны алга әйдәүче зур бер теоретигы». – «Г. Ибрагимов – был сильным критиком и крупным теоретиком, стимулирующим поступательное развитие современной татарской поэзии» («Шәйхзадә Бабич») [18: 254]. Н. Исанбет уверен, что труды Г. Ибрагимова о путях развития национальной литературы и инициированные им дискуссии благотворно сказались на формировании его собственного поэтического таланта: «Мәкаләләрендә дә, шигырь һәм поэзиянең асылы ни икәне турында олы бәхәсләр алып барганга, минем дә күзләремне бик күп яктан ачкан, миңа үз шагыйрьлегемне, йөземне билгеләүгә бик нык тәэсир иткән, йогынты ясаган, шулай булгач яхшыгамы, ямангамы, мин аңардан күп кенә нәрсә өйрәндем, миңа да ул остаз кеше иде» [18: 256]. – «Благодаря статьям, горячим дискуссиям о сути стихотворений и

поэзии, он раскрыл мои глаза на многое, благотворно повлиял на процесс моего становления как поэта и обретения своей творческой индивидуальности, поэтому, неизвестно к добру или нет, но я многому у него научился, поэтому отчасти его могу назвать своим наставником» (*Подстр. пер.*).

Н. Исанбет считает, что это выступление Г. Ибрагимова стало рубежным в истории татарской критики. Оно красноречиво продемонстрировало, что статус писателя-классика находится в ведении народа, а не отдельно взятого критика. Критик, прекрасно ориентирующийся в родной культуре, лишь тогда, по мнению Н. Исанбета, добьется единства своей точки зрения с мнением народным, если в своей деятельности будет максимально принципиальным и объективным [18: 256].

Н. Исанбет считает, что труд Г. Ибрагимова «Татар шагыйрьләре» («Татарские поэты», 1913) при всей субъективности заявленных в нем оценок сыграл огромную роль в развитии татарской поэзии. Во-первых, эта работа оказала сильное воздействие на самого Г. Тукая (см. статью «Уянгач беренче эшем» – «Первое дело после того, как проснулся»). Во-вторых, стимулировал современных поэтов к поиску своего стилевого своеобразия, обретению своего творческого лица. В-третьих, продемонстрировал, какую роль играет поэзия и критика в жизни общества. В-четвертых, выявил состоятельность Г. Ибрагимова как теоретика литературы и критика [18: 257].

Второй блок материалов связан с педагогической деятельностью Н. Исанбета. В своих воспоминаниях ученый-энциклопедист указывает, что на заре своей педагогической карьеры учил детей в медресе по учебникам Г. Ибрагимова [14; 18: 395]. В конце 1960-х г. А. Шамов при подготовке сборника воспоминаний о Г. Ибрагимове решил переименовать статью Н. Исанбета с «Г. Ибраһимов турында бер истәлек» («Одно воспоминание о Г. Ибрагимове») на «Остазыбыз иде...», что вызвало возмущение автора. В результате возникшей конфликтной ситуации статья не вошла в сборник. В 1987 г. она увидела свет на страницах журнала «Казан утлары» [14]. Вместе с башкирским писателем Давыдом Юлтыем Н. Исанбет стал свидетелем разговора известного писателя с директором татарского театра Заки Баязитским, который принес ему на квартиру подшивку газеты «Урал» (ред. Хусаин Ямашев), выходившей в Оренбурге в 1905 г. Среди качеств, присущих Г. Ибрагимову, Н. Исанбет выделяет самоотверженность и трудолюбие: «Без Галимҗанны шушы авыр хәлендә дә һаман язуын күреп, аның бик тырыш кеше булуына гаҗәпләндек». – «Мы удивились, что Галимжан, даже находясь в столь тяжелом состоянии, продолжал активно писать, что свидетельствовало о том, что

был он очень трудолюбивым человеком» (*Подстр. пер.*) [18: 398]. В своих воспоминаниях Н. Исанбет указывает, что на раннее творчество Г. Ибрагимова благотворное влияние оказало его активное участие в шакирдском движении. В архивной копии этой статьи есть важное авторское примечание, указывающая на суть принципиальных разногласий с мэтром: «Инде Г. Ибраһимовның Г. Тукайга булган мөнәсәбәте һәм дә Г. Ибраһимов фикерләре белән ни өчен килешмәвем турында бу мәкаләдә тукталынмады. Бу хакта башка урында күрсәтеләчәк. *Н. И.*» – «В этой статье нет информации об отношении Г. Ибрагимова к Г. Тукаю и причинах моих расхождений с взглядами Г. Ибрагимова. Об этом я напишу в другом месте. *Н. И.*». (*Подстр. пер.*).

Третий блок связан с продвижением произведений Н. Исанбета. В воспоминаниях о Ш. Бабиче писатель признается, что в 1918 г. печатал свои стихотворения в изданиях, которые находились под контролем Г. Ибрагимова [9; 12]. По воспоминаниям супруги писателя Гульсум Исанбет, Наки ага на раннем этапе своего литературного творчества не сильно спешил с изданием своих произведений. Г. Ибрагимов способствовал продвижению трагикомедии «Һиҗрәт» («Переселение»). Как-то из «Академцентра» драматург получил письмо о включении своего произведения в серию книг «Библиотека татарских книг» с резолюцией Г. Ибрагимова *«Бастырырга»* («В печать»). Н. Исанбет опубликовал «Һиҗрәт» («Переселение») только в 1963 г. [18: 416].

Четвертый блок материалов связан с критической деятельностью Н. Исанбета и последовавшими за публикациями его работ трагическими последствиями. Перу Н. Исанбета принадлежит несколько работ, посвященных деятельности Г. Ибрагимова. Первая из них датируется 1924 г. Опубликована под псевдонимом *Мәргән*. Это отклик на повесть Г. Ибрагимова «Адәмнәр» («Люди») [16].

В разгар дискуссии о латинице выходит статья Н. Исанбета «Иске батырлар, миссионерлар, динләр, интригалар» («Старые богатыри, миссионеры, религии, интриги») [13]. Известно, что в этот период автор статьи был сторонником введения латинницы, т.к. считал, что эта графика упростит и убыстрит интеграцию татарской культуры в рамки мира. По воспоминаниям Юлдуз Исанбет, позднее Н. Исанбет изменил свою точку зрения по данному вопросу.

В 1928 г. увидела свет научная статья в газете «Яңа авыл» [10], вызвавшая мощный резонанс в татарском обществе [1; 19; 20; 25]. Она была посвящена анализу творчества Г. Ибрагимова за два десятилетия [11].

Корень разногласий Н. Исанбета с Г. Ибрагимовым следует искать в их расхождениях в политических взглядах. Как толстовец, сторонник гуманного преображения общества, Н. Исанбет был резко настроен против татарских левых эсеров. Он пристально наблюдал за их деятельностью в Уфе и был не согласен с методами их работы. В своих воспоминаниях Н. Исанбет называет имена эсеров, лидером которых был Г. Ибрагимов: Фатих Сайфи, Гумер Альмухаметов, Газыйм Касымов, Заки Аминев, Заки Гимранов, Гилемдар Баембитов. В 1920 г. Г. Ибрагимов вступил в ряды Коммунистической партии и с частью соратников переехал в Казань: «ул елларда Галимҗан Ибраһимов Казанда иң зур әдәби һәм сәяси авторитет булып, җитәкче урын тота» – «в эти годы Галимджан Ибрагимов в Казани работал на руководящих должностях, будучи одним из самых влиятельных литературных и политических авторитетов» (*подстр пер.*) («Газыйм Касыймов белән мөнәсәбәт») [18: 459]. Н. Исанбет отмечает, что бывшие эсеры, оказавшись в Казани, всячески поддерживали земляков, но вскоре распались на группировки «латинистов», «арабистов» и др.. Н. Исанбет считал левых эсеров-террористами. По его мнению, их террористические наклонности ярче всего проявились в годы репрессий и вылились в физическое истребление своих противников [18: 470].

Ученый-энциклопедист в конце 1960-х г. признает, что был в известной доле субъективен при написании юбилейной статьи о Г. Ибрагимове в 1928 г., однако в формулировках ключевых положений старался оставаться объективным. Н. Исанбет не скрывает, что хотел отомстить за Г. Тукая. Писатель, выразив в начале статьи сомнение в уместности празднования юбилей Г. Ибрагимова в Казани вообще, призвал казанцев заняться более стоящими делами.

Статья состоит из 6 частей. В первой из них автор убедительно доказывает, что Г. Ибрагимов является романтиком по мироощущению. Н. Исанбет на свой лад сформулировал эстетическое кредо писателя-современника:

1) Настоящее стихотворение – это «плод свободного чувства»;

2) Настоящее стихотворение должно возноситься к божественным мирам;

3) Настоящее стихотворение служит только искусству («искусство для искусства»),

4) Настоящее стихотворение понятно не массам, а избранным,

5) Автор настоящего стихотворения должен быть индивидуалистом, носителем абсолютной свободой, не подчиняющийся земным законам;

6) В настоящем стихотворении не должно быть агитации, дидактики, приземляющих его.

Во второй части Н. Исанбет раскритиковал произведения Г. Ибрагимова: «Зәки шәкерт» (Заки-шакирд), «Татарниләр күрми» («Чего не доводиться увидеть татарам»), «Яшьләр хәятеннән бер ләүхә» («Одно событие из жизни молодежи»), «Яшь йөрәкләр» («Молодые сердца»). Ахиллесовой пятой писателя-романтика является, по мнению автора статьи, слабое знание жизни, что негативно отражается на содержании произведений. Н. Исанбет считает вершинным произведением писателя роман «Казакъ кызы» («Дочь степи»), а не роман «Яшь йөрәкләр» («Молодые сердца»), которому, по его мнению, не хватает цельности, художественности.

Н. Исанбет критикует Г. Ибрагимова за неумение отделить речь персонажа от речи автора в прозе, огрехи в выстраивании диалога в драме. Досталось писателю и за включение «порнографических сцен» в свои произведения («Яшь йөрәкләр» («Молодые сердца»), «Безнең көннәр» («Наши дни»), «Кызыл чәчәкләр» («Красные цветы»)). Н. Исанбет считает, что по степени увлеченности сексуальными сценами Г. Ибрагимов может соперничать только с русским писателем М.П. Арцыбашевым (1878–1927).

Автор статьи указывает на присущее татарскому писателю мастерство в создании сцен природы.

Одной из главных особенностей писательского дарования Г. Ибрагимова Н. Исанбет считает склонность к созданию объемных произведений, среди которых только роман «Казакъ кызы» («Дочь степи») удостоился чести считаться классическим произведением.

В третьей части в фокусе внимания Н. Исанбета оказался «пестрый» язык Г. Ибрагимова. Автор статьи констатирует, что его современник пишет произведения на смеси татарского с казахским. В языке Г. Ибрагимова Н. Исанбет указывает на заимствования из языка тюрки, казахского и русского языков. Автор статьи резко отрицательно реагирует на включение в татарские произведения чуждых татарскому языку конструкций. Н. Исанбет рекомендует Г. Ибрагимову активизировать работу по выработке самобытного писательского языка. В тоже время автор статьи комплиментарно отзывается об огромном вкладе Г. Ибрагимова, внесенном в развитие татарского языкознание (речь идет о создании учебников по татарскому языку).

В 4 части Н. Исанбет анализирует мировоззрение Г. Ибрагимова. Автор статьи подчеркивает, что писатель до революции был идеологом романтизма, по политическим убеждениям – татарским левым эсером, а после революции под давлением обстоятельств превратился в марксиста.

Подводя итоги своему исследованию, Н. Исанбет призывает читателей объективно оценивать творчество Г. Ибрагимова, не превращая его в идола-»кумира», «идеолога» [11].

В прессе развернулась настоящая полемика: с критикой Н. Исанбета выступили Г. Нигмати [19], К. Наджми, Т. Янаби [25], с поддержкой – Г. Габбасов [1]. Вскоре дискуссия превратилась в травлю инакомыслящих. Г. Нигъмати ввел в оборот понятие «исанбетовщины». К. Наджми развернул компанию против «Джидегян». Руководил этой работой против Н. Исанбета лично Г. Ибрагимов. В письме к К. Наджми от 23 января 1931 г. бывший лидер левых эсеров призвал не церемониться с Ф. Бурнашем-султангалиевцем и Н. Исанбетом-»черным контреволюционером», являющимися членами «Джидегян», заткнуть им глотки, чтобы прекратить их «лай» [6]. Однако Н. Исанбет через три месяца после ареста вышел на свободу, т.к. следствие все обвинения, выдвинутые против него, сочло несостоятельными. Пока писатель находился в тюрьме, его семья оказалась без средств к существованию (см. подр. [18: 398–454])

В архиве Н. Исанбета хранится еще одна статья, имеющая отношение к Г. Ибрагимову: «Бер эпиграф турында» («Об одном эпиграфе») [18, 593–607]. В ней Н. Исанбет использует имя классика как ширму для продвижения творчества репрессированного казахского поэта М. Жумабаева. Н. Исанбет исследует историю бытования эпиграфа к роману «Казакъ кызы», дает оценку взглядам Г. Ибрагимова на казахскую культуру, кратко характеризует деятельность литературного кружка шакирдов медресе «Галия» (Уфа) (См. более подр. [15]).

Имя Г. Ибрагимова упоминается и в книге Н. Исанбета «Җәдитчелек турында» («О джадидизме»), где констатируется, что Г. Ибрагимов по своим убеждениям был джадидом-просветителем (См. подр.: [18, 562–592 б.]).

Пятый блок материалов связан с служебной запиской Н. Исанбета к Генеральному секретарю Союза писателей СССР В.П. Ставскому от 19 ноября 1937 г. Р. Мустафин обвинил Н. Исанбета в гибели Г. Ибрагимова. Мы доказали несостоятельность этих обвинений в ряде наших работ [21], [22], [23]). Это ложное обвинение родилось в пылу разборок на фоне судебного процесса о нарушении авторских прав при издании сводного текста дастана «Идегей» (см. подр: [18: 676–679, 691–692, 693–709]). Новые доказательства нашей версии мы обрели в результате переписки с родственником великого писателя – Маратом Хаковичем Ибрагимовым из Уфы, который подтвердил, что в личном деле Г. Ибрагимова имя Н. Исанбета не упоминается. Служебная записка к В.П. Ставскому [Ф. 631, оп. 6, ед. хр. 376] была обна-

ружена в литературном архиве, а не в архиве КГБ, что косвенно свидетельствует о том, что она никогда не использовалась в качестве доказательства для вынесения приговоров в годы сталинских репрессий.

Г. Ибрагимов и Н. Исанбет – яркие представители татарской культуры XX в., сыгравшие огромную роль в ее развитии. Непримиримый характер их взаимоотношений в первой трети XX в. объясняется характером развернувшейся в это время классовой борьбы и борьбы литературных группировок в Уфе и Казани. Н. Исанбет посвятил Г. Ибрагимову ряд работ, в которых постарался объективно показать характер их творческих контактов. Ученый-энциклопедист восхищался своим современником как ученым-теоретиком и практиком, но не принимал методов его политической борьбы с оппонентами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Габбасов Г. Ике тәнкыйть турында // Яңа авыл. – 1928. – 27 март (№ 36).

2. Гилазов Т. Литературная репутация Тукая в эстетической концепции Г. Ибрагимова // Известия ВГПУ. – 2009. – № 10 (44). – С. 172–174.

3. Гилазов Т. Проблема литературной репутации Г. Тукая в научно-критической мысли первой четверти XX века // Филология и культура. Philology and Culture. 3 (33). – 2013. – С. 181–185.

4. Гыйлаҗев Т.Ш. Ибраһимов Галимҗан Гирфанович // Габдулла Тукай. Энциклопедия. – Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. – 276-277 б.

5. Жизнь и творчество Галимджана Ибрагимова. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – 333 с.

6. Ибраһимов Г. Сайланма әсәрләр: 8 томда. – 9 т. (өстәмә): хатлар, документлар. – Казан: Фикер, 2001. – 464 б.

7. Ибраһимов Г. Талант трагедиясе // Йолдыз. – 1914. – 2 сентябрь.

8. Ибраһимов Г. Татар шагыйрьләре. – Оренбург, 1913. – 74 б.

9. Исәнбәт Н. Бу минут: [шигырь] // Чулпан. – М., 1918.

10. Исәнбәт Н. Галимҗан Ибраһимов әдәбияты: (20 еллык хезмәте буенча) // Яңа авыл. – Уфа, 1928. – 10 (№ 30), 14 (№ 31) март.

11. Исәнбәт Н. Галимҗан Ибраһимов әдәбияты // Мирас. – 2006. – № 5. – Б. 48–57.

12. Исәнбәт Н. Инкыйлаб: шигырь // Кызыл Армия. – М., 1918. – 20 апр. (№ 1).

13. Исәнбәт Н. Иске батырлар, миссионерлар, динләр, интригалар: (Латин мәсьәләсе) // Яңа авыл. – Уфа, 1926. – 27 май (№ 59). – Б. 3–4.

14. Исәнбәт Н. Остазыбыз иде…: [Г. Ибраһимовның 100 еллыгына] // Казан утлары. – 1987. – № 3. – Б. 19.

15. Машакова А.К., Хәбетдинова М.М. Татар мәдәниятендә Мәгъҗан Җомабаев иҗаты рецепциясе // Tatarica. – 2020. – № 2 (15). – С. 34–53.

16. Мәргән «Адәмнәр»: [Г. Ибраһимов әсәре] // Башкортстан. – 1924. – 16 гыйнв. (№ 7). – (Матбугат дөньясында).

17. Миннуллин К.М. Первые научно-исследовательские центры у татар в первой трети XX в. и деятельность Г. Ибрагимова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2017. – С. 32–34.

18. Нәкый Исәнбәт: фәнни-популяр җыентык. – Казан: «Җыен» нәшр., 2021. – 736 с.
19. Нигъмәти Г. Бритва // Кызыл Татарстан. – 1928. – № 40.
20. Нигъмәти Г. Матбугат һәм әдәбиятка юлбашчылыкта авыру яклар: [Н. Исәнбәт һәм Г. Габассов мәкаләләренә тәнкыйть] // Кызыл Татарстан. – 1928. – 3 апр. (№ 77).
21. Хабутдинов А., Хабутдинова М. Образ Наки Исанбета в татарской прозе // Филология и культура. Philologie and Culture. – 2019. – № 4(58). – С. 191–201.
22. Хабутдинова М.М. Идейно-художественное своеобразие драматической поэмы Р. Хариса «Идегей» // Филология и культура. Philologie and Culture. – 2021. – № 2(64). – С. 207–213.
23. Хабутдинова М.М. Нет оснований обвинять Н. Исанбета в доносительстве и воровстве // Сетевое издание «Снег». 31 января 2020 г. URL: https://sntat.ru/news/mileusha-habutdinova-net-osnovaniya-obvinyat-naki-isanbeta-v-donositelstve-i-vorovstve-5718358? (дата обращения 21.02.2021).
24. Хасанов М.Х. Галимджан Ибрагимов: монография. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. – 432 с.
25. Янәби Т. Казанга барып кайткач // Башкортстан. – 1928. – 28 март. – № 36.

ЛИТЕРАТУРНОЕ ТВОРЧЕСТВО Г. ИБРАГИМОВА: ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ДИСКУРСЫ

УДК 82.02/.09

АМИРХАН ЕНИКИ О ЛИЧНОСТИ ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА

Г.Р. Гайнуллина
Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань)

В статье дается обзор публицистических статей Амирхана Еники, посвященных раскрытию роли личности Г. Ибрагимова в формировании национальной прозы. А. Еники высоко оценивает роль Г. Ибрагимова как общественного деятеля, журналиста, критика. В статьях писатель называет его идейным вдохновителем, проложившим путь в новой литературе, национальном образовании и общественном движении.
Ключевые слова: А. Еники, Г. Ибрагимов, публицистика, личность, литература.

The article provides an overview of journalistic articles by Amirkhan Eniki, devoted to the disclosure of the role of G. Ibragimov's personality in the formation of national prose. A. Eniki highly appreciates the role of G. Ibragimov as a public figure, journalist, critic. In his articles, the writer calls him the ideological inspirer who paved the way for new literature, national education, and social movement.
Key words: A. Eniki, G. Ibragimov, journalism, personality, literature.

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВ ШӘХЕСЕ ТУРЫНДА ӘМИРХАН ЕНИКИ

Г.Р. Гайнуллина
Казан (Идел буе) федераль университеты (Казан)

Татар әдәбиятының йөзек кашы, күренекле язучы Әмирхан Еники (1909–2000) «Соңгы китап» романында, эсселарында, публицистик иҗатында үзе күргән, белгән шәхесләр турында күп яза. Әдип татарның йөзек кашы булган Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Г. Исхакый, Һ. Такташ, С. Кудаш, Н. Исәнбәт, Б. Урманче, Х. Туфан, С. Сәйдәш кебек шәхесләр хакында бик күп язмаларында искә ала. Мәкаләләр, истәлекләрдә милләтнең зыялы шәхесләре, укымышлы

затлар, классик әдипләр белән очрашулар, бәһаләп бетергесез кыйммәтле сөйләшүләр хакында да сүз бара.

«Таң ата да кич була» язмасында Ә. Еники болай яза: «Мин яшем белән бер-берсенә һич охшамаган ике буын арасына туры килдем: иске буын әле китеп бетмәгән, ә яңасы туып, күтәрелеп кенә килә иде... Искеләре дигәнем гасыр башында мәйданга чыгып, милли мәдәниятебездә күренекле урын тоткан шәхесләр – Фатих Әмирхан, Галимҗан Ибраһимов, Галиәгар Камал, Җамал Вәлиди, Гали Рәхим, Садри Җәләл һ.б.» [1: 76].

Әле 30 яше тулганчы ук язучы, әдәбият галиме, тәнкыйтьче, журналист, тарихчы, тел белгече һәм педагог, җәмәгать эшлеклесе һәм сәясәтче булып танылган Галимҗан Ибраһимов шәхесе [3: 6] әдипнең күп язмаларында төрле яклап ачыла. Язучы буларак Ә. Еники Г. Ибраһимов шәхесе турындагы «Безне ул өйрәтте» дип исемләнгән мәкаләсендә үзен «Галимҗан мәктәбе» вәкиле дип атый [2: 465]. «Соңгы китап» романында язучы үзенең беренче хикәясе басылу уңае белән Г. Ибраһимов исемен болай искә ала: «Гомәр Гали минем шул әйберемне, яртылаш кыскартып, «Озын көй тыңлаганда» дигән исем белән «Безнең юл»да басып та чыгарды (1926 ел, март саны). Һич көтелмәгән гаҗәеп бер эш булды бу минем өчен... Беренче тапкыр дөньяга басылып чыгуым, җитмәсә, «Безнең юл» кебек иң дәрәҗәле, иң күренекле бер журналда!.. Әгәр шул санны ачып карасагыз, сез анда Галимҗан Ибраһимов һәм Габдрахман Сәгъди мәкаләләрен, Такташ, Кутуй, Туфан шигырьләрен, Толымбай, Гомәр Гали хикәяләрен күрерсез – әнә кемнәр арасына килеп кергән бит без фәкыйрегез дә!.. » [2: 182].

Ә. Еники «Соңгы китап» романында бер яктан Г. Ибраһимов иҗаты белән танышудан алган тәэсирләрен яза: «...Һич онытасым юк Галимҗан Ибраһимовның «Безнең көннәр»ен икәү алмашлап укып чыгуыбызны! Сары кәгазь тышлы, соры кәгазьгә басылган, әдипнең креслога утырып төшкән рәсеме дә урнаштырылган бу Коръәннән дә калынрак роман безне тәмам йотты, әсир итте, без аңардан аерыла алмас булдык, тиз генә бетмәвен, уку рәхәтенең бер дә өзелмичә дәвам итүен теләдек. Моңарчы да мин үзем генә яки икәү бергә укыган матур китаплар аз булмады, әмма «Безнең көннәр» кебек бу хәтле дә безгә ошаганы, безне беткәнче биләп алганы булды микән? Моның сәбәбен без ул чакта, бәлки, аңлап та бетермәгәнбездер, ләкин шулай да романның бер ягын сизмичә һәм тоймыйча калмадык: роман үзенең эчтәлеге, ягъни чоры, вакыйгасы, кешеләре белән безнең өчен гаять яңа һәм кызыклы иде. Менә ни өчен аның күп кенә каһарманнары да – Даут Урманов, Хәбиб Мансуров («Сруҗе»), Сәхип шәкерт, Гөлбикә, Баязит карый, морза кызы Рауза, Даутның сөйгәне Нәфисәләр – барысын да атап чыгу мөмкин түгел – хәзергә чаклы онытылмыйча хә-

тердә сакланып килделәр. Мондый хәл сирәк була. Ихтимал, шуңа күрәдер, мин бу романның әдип тарафыннан утызынчы елларның башларында төзәтелгән вариантын шушы көнгә кадәр укырга җөрьәт итә алганым юк, ничектер менә беренче басмасыннан алган тирән тәэссоратны югалтырмын дип куркам» [2: 316].

Икенче яктан, Ә. Еники автобиогафик романда Г. Ибраһимовның язучы буларак кыюлыгына басым ясап үтә: «Егерме беренче ел ачлыгы табигый буларак безнең әдәбиятта да чагылмыйча калмады. Әмма аның иң фаҗигале, иң ачык-шәрә күренешләре Галимҗан Ибраһимовның «Адәмнәр» исемле әсәрендә тасвир ителгән иде. Әнә шул артык «натуральный», артык берьяклы булуы өчен ул әсәр үз вакытында каты гына тәнкыйтькә дә юлыкты» [2: 305].

«Бер сорауга бер җавап» дигән баш астында дөнья күргән әңгәмә жанрындагы язмасында «Татар әдәбияты үсешендә Г. Ибраһимовның роле нинди?» дигән сорауга Әмирхан Еники өч яссылыкта якын килеп җавап бирә: «Галимҗан Ибраһимов – зур шәхес: әдип, галим, җәмәгать эшлеклесе. Сүз билгеле, матур әдәбият һәм аның да проза дигән жанры турында барырга тиештер инде: безнең проза үсешендә Галимҗан Ибраһимовның әдип-художник буларак роле нинди? Бу сорауда игътибарны иң элек үзенә җәлеп иткәне – «үсешендә» дигән сүз... Димәк, проза әдәбиятыбызның Галимҗан Ибраһимовка чаклы хәленә дә күз салырга кирәк була... Һәм күз салу белән ике нәрсәгә хәйран калырга туры килә: бер яктан бик нык артка калу, икенче яктан гаҗәп тиз алга китү... Башта Муса Акъегетнең «Хисаметдин мелла»сы, аның артыннан ук Заһир Бигиевның «Меңнәр яки гүзәл кыз Хәдичә» романы (1887 елда) дөньяга чыкса, алардан соң тиз арада Риза Фәхретдинов, Фатих Кәрими, Закир Һади, Мәҗит Гафури һәм башка язучыларыбызның яңа проза әсәрләре бер-бер артлы чыга башлыйлар. Боларга ялганып ук диярлек иҗатларын барысыннан элек прозага багышлаган Фатих Әмирхан, Галимҗан Ибраһимов, Шәриф Камал, Садри Җәләл, Ярулла Вәли, Шаһит Әхмәдиевләр әдәбиятка килеп керәләр. Исемнәр күп... Кыска гына вакыт эчендә әдәбият, матбугат, нәшрият эшләре искиткеч бер җанлану һәм күтәрелү кичерде. Әмма хикмәт гомуми җанлану, язучылар саны күбәеп китүдә генә түгел иде. Иң мөһиме – сыйфат ягыннан тиз үсү-үзгәрүдә иде. Әдәби телебезне сафландыру һәм камилләштерүдә Галимҗан Ибраһимовның тоткан роле гаять зур. Сыйфат ягыннан үсүнең икенче мисалы итеп, мин прозада жанрларның төрләнүен һәм ачык билгеләнүен әйтер идем. Озак та үтми, романны озын хикәядән (повестьтан), озын хикәяне кыскасыннан аерып була башлый (билгеле, күләм җәһәтеннән генә түгел). Болар жанр буларак формалашу белән бергә, һәркайсының зур осталары да мәйданга чыга. Һәр өч жанрның, бигрәк тә повесть белән

хикәяләрнең, гүзәл үрнәкләрен Фатих Әмирхан белән Шәриф Камал бирәләр. Мәгәр шулай да бу өлкәдә дә Галимҗан Ибраһимов иҗаты ныграк аерылып тора. Киң колачлы романнарны, төгәл, камил язылган хикәя, повестьларны безнең әдәбиятта башлыча ул тудыра. Димәк, әлеге сорауга тагын бер җавап: «татар әдәбиятын прозаның төрле жанрлары белән баетуда Галимҗан Ибраһимовның роле шөбһәсез бик зур... Ахыр килеп, матур әдәбиятыбызның сәнгать булып җитешүендә Галимҗан Ибраһимовның роле шулай ук бик зур» [2: 617].

Г. Ибраһимовның әдәбиятыбызны үсешен яңа югарылыкка күтәрүе хакында Ә. Еники төрле язмаларында аеруча басым ясап кабатлый. «Безне ул өйрәтте» дип исемләнгән мәкаләдә язучы әдәби текстта Г. Ибраһимов кулланган хикәяләү алымнарын нәзари яссылыкта барлый. «Галимҗан Ибраһимовка кадәр безнең яңа проза бик яшь иде әле. …Асылда Европа төшенчәсендәге проза әдәбияты бездә XX йөзгә кергәч кенә күтәрелеп китә. Ләкин ул чактагы роман, повесть, хикәяләрнең теле никадәр чуар, стиле (хикәяләү алымы) никадәр примитив булуын әйтеп тә торасы юк» [2: 465]. Прозага Ф. Әмирхан белән Г. Ибраһимов килеп керүен әдип «проза әдәбиятының яңа биеклеккә күтәрелүе, өр-яңа сыйфатлар белән баюы, рус һәм Европа прозасына охшаш бер кыяфәткә керүе» дип бәяли: «Без чын мәгънәсендәге роман һәм хикәяләр укый башладык. Хәтта чәчмә әдәбиятлары әле туып та өлгермәгән тугандаш халыклар да, татар прозасына игътибар итеп, аңардан өйрәнә, үрнәк ала башладылар» [2: 465].

Ә. Еники карашынча, беренчедән, Г. Ибраһимов «хикәяләү чарасының компонентларын бик нык арттырды: без инде аның әсәрләрендә кешеләрнең тулы портретларын күрәбез, характер үзенчәлекләрен, рухи кичерешләрен ачык сизәбез; безгә инде ул үзенең әсәрләрендә вакыйганы хикәяләү өчен кирәк булган вакыт, хәл-шарт, көнкүреш элементларын әйтеп кенә узмыйча, аларны детальләр ярдәмендә ачык картиналар итеп сурәтләп күрсәтә» [2: 465]. Икенчедән, «әдипнең әсәрләре шигърияткә бай», ягъни табигатьне чагылдыруга аерым игътибар бирә башлый, авторның фикерен көчәйтү өчен символик образ, табигать күренешен файдалана. Өченчедән, Г. Ибраһимов «диалог формаларын төрләндерә, эчке монологларга киң урын бирә, хикәяләүне һәрвакытта да хәрәкәтчән алып бара» [2: 465].

Әдип әсәрләренең теле турында Ә. Еники аерып билгеләп үтә: «Асылда ул безгә проза теленең иң үтемле, саф татарча үрнәген эшләп калдырды. Аның бу үрнәгендә без телебезнең гаҗәеп бай эчке мөмкинлеген, фикерне әйтеп бирә алуда һәм сурәтләп күрсәтүдә зур сәләткә ия булуын күрдек. Галимҗан аркасында безнең телебез, үзенең саф татарча булуын саклаган хәлдә, ничектер

мәдәниләште, камилләште» [2: 465]. Ахыр килеп, әдип Г. Ибраһимовтан соң әдәбият мәйданына аяк баскан әдипләрең «аның көчле йогынтысына бирелүен» табигый дип саный.

Автобиографик романында әдип Г. Ибраһимовны инкыйлабтан соңгы әдәби-мәдәни барышының «бәхәссез лидеры» дип атый: «Бу вакытларда Казанда әдәбият дөньясы, Тукайчарак әйтсәк, шәп кенә кайнамакта иде инде. Революциядән соң гына мәйданга күтәрелеп чыккан яңа, яшь көчләр – Шамил Усманов, Һади Такташ, Кави Нәҗми, Г. Толымбайский, Гомәр Гали, Гадел Кутуй (аз гына соңрак Хәсән Туфан) – менә шулар ул чакта әдәби хәрәкәтнең үзәгендә торалар. Алардан шактый өлкән, революциягә чаклы ук инде яза башлаган Фатих Сәйфи-Казанлы, Фәтхи Бурнаш, Кәрим Тинчурин кебек абыйлар аз гына читтәрәк һәм өстәрәк торалар иде бугай – хәер, мин моны үзем чамалап кына әйтәм. Әдәбиятның танылган бәхәссез лидеры, әлбәттә, Галимҗан Ибраһимов иде. Әмма аны да бары шәһәр күләмендәге зур җыелышларда гына күрә идек [2: 203].

Шул рәвешле, Әмирхан Еники Г. Ибраһимовны язучы буларак әдәбиятыбызны үзгәрткән шәхес буларак олылый.

Г. Ибраһимовның тел белгече, җәмәгать эшлеклесе буларак кыю, хөр фикерле, алдынгы карашлы шәхес буларак бәяләп, Ә. Еники «Чынбарлык һәм туган тел мәкаләсендә болай яза: «Латинга күчәр алдыннан бәхәсләр бик күп булды. Күпчелек күчү ягында иде, бигрәк тә укучы яшьләр. Мәгәр тел галимнәре һәм өлкән буын язучылар күчүне мәгъкуль күрмәделәр. Аеруча Галимҗан Ибраһимов хәреф алыштыруның вакытсыз, кирәксез, хәтта зарарлы икәнен, теше-тырнагы белән дигәндәй, исбат итәргә тырышты. Халыкны уку-язудан гына түгел, гасырлар буенча җыела килгән рухи мирастан да аеру булачагын, моның культура революциясе барган чакта һич ярамаячагын кат-кат әйтеп чыкты. Латинга күчүнең вакытлы гына булачагын, иртәме-соңмы барыбер руска күчәргә туры киләчәген дә ул алдан кисәтеп куйды» [2: 622].

Ә. Еники язмаларында Г. Ибраһимовның сәяси карашларын да билгеләп үтә. «Татар мәсьәләсе» мәкаләсендә болай яза: «Большевиклар партиясе, Россиянең гаять авыр хәленнән файдаланып, артык кан түкмичә генә, властьны үз кулына ала. Яңа власть беренче көннән үк халыкны үз ягына аударырлык бик мөһим «Солых» һәм «Җир» турындагы декретлары белән беррәттән, тиз арада «Милләтләр азатлыгы турындагы» декретын да игълан итә. Бу декретның төп мәгънәсе, Галимҗан Ибраһимов язганча, «һәммә милләтләрнең үз язмышларын үзләренә тапшыру, Русиядән аерылып чыгуга кадәрле милли мохтарият бирү»дән гыйбарәт иде. Менә шуннан соң инде «Татар мәсьәләсен» конкрет рәвештә хәл итү көн тәртибенә куела. Ничек итеп, нинди юллар белән?

Баштарак әле моны чишүдә Октябрь революциясен кабул итүчеләр белән бергә кабул итмәүчеләр дә актив эшлиләр. Эш бик кызу бара, ике як та үзләренең съездларын, мәҗлесләрен, киңәшләрен үткәрәләр. Кискен бәрелешләр күп була, күп карарлар чыгарыла. Нәтиҗәдә татар язмышын хәл итүнең ике төп юлы формалаша. Болар – «милли мәдәни мохтарият» һәм «тупраклы автономия». Галимҗан Ибраһимов аларның беренчесен «унитаризм», икенчесен «федерализм» дип атый. «Унитаризм» дигәне Россиянең теләсә кайсы почмагында яшәүче татарларга бер үзәктән идарә ителә торган «милли-мәдәни мохтарият» бирүдән гыйбарәт... Моның өчен Россия күләмендә аерым мөстәкыйль татар парламенты сайлау күздә тотыла. Татар халкына кагылган бөтен эшләр белән шул парламент идарә итәргә тиеш була. Шуңа күрә аны «унитаризм» дип атаганнар да. Ә «тупраклы автономия» дигәне татарлар тупланып яшәгән территориядә аерым милли җөмһүрият (республика) төзүдән гыйбарәт булырга тиеш. Ләкин бу ике вариант арасындагы кискен көрәш озакка бармый. Чөнки беренче вариант большевикларга бер дә ошамый, гадәтләренчә алар «милли-мәдәни мохтарият»не бары буржуазия максатларына хезмәт итүдә, ә аның тарафдарларын милләтчелектә гаеплиләр. «Унитаризм»ны үткәрү юлында татар уңнарының корган барлык интригалары, провокацияләре юкка чыкты» дип, усал яза Галимҗан Ибраһимов та «Татар-башкорт җөмһүрияте» дигән җыентыкның кереш сүзендә» [2: 654]. «1918 елның язында, штат урынына «Татар-башкорт шуралар җөмһүрияте»н булдыру идеясе туа. Совет хөкүмәте бу идеяне хуплый һәм кабул итә. Озакламый аның проекты да төзелеп, югары партия һәм дәүләт органнарында карала. Карарга Сталин, Мулланур Вахитов, Галимҗан Ибраһимов, Шәриф Манатов кул куйганнар. Датасы 1918 ел, март ае» [2: 656].

Тәнкыйтьче буларак Г. Ибраһимовның хөр фикерле үрнәк шәхес буларак бәяләп, Ш. Бабич шәхесен күтәрүенә, Т. Ченәкәй шәхесен кыю рәвештә яклавына соклануын әдип «Ченәкәй кем ул?» мәкаләсендә язып чыга: «1922 елны Казанда беренче мәртәбә чыккан Бабичның «Шигырьләр мәҗмугасы», асылда, Ченәкәй җыеп тапшырган әсәрләрдән төзелә. Галимҗан Ибраһимов җыентыкка язган зур күләмле кереш мәкаләсендә Ченәкәйнең изге эшен тәкъдирләп, аңа махсус тукталып уза» [2: 820].

Г. Ибраһимов белән очрашу язучының кальбен ныгыткан, иҗади кыйбласын тәрбияләгән, ниһаять, әдипнең исемен телгә дә алырга ярамаган заманда исемен кайтаруны үтенеп партия Үзәк Комитетына хат юлларга көч салган вакыйга буларак искә алына: «1937 елның җәендә Кырымда ике ай чамасы дустым Хәбибрахман карамагында яшәдем. Хәвефле вакыт, җан тыныч түгел, кая барырга, нишләргә белмичә аптыраган чагым... Китәр вакыт жит-

кәч кенә Хәбибрахман мине кыстый-кыстый Ялтага, Галимҗан ага Ибраһимов янына алып барды. Сүз дә юк, авыру әдип белән бу очрашуның миңа тәэсире бик зур булды. Әгәр мин 1955 елны партия Үзәк Комитетына Галимҗан Ибраһимовның эшен яңадан карауны үтенеп хат язганмын икән, әнә шул 1937 елда әдипне үз күзем белән күрү миңа ул хатны тәвәккәлләп язарга, һичшиксез, ярдәм иткәндер дип уйлыйм» [2: 205].

Г. Ибраһимовның исемен кайтару өчен көрәшеп, архивының бер өлеше юкка чыгуы турында Ә. Еники «Санаулы көннәр» исемле язмасында аеруча әрнеп яза: «1987 елны Галимҗан Ибраһимовның 100 еллыгын бәйрәм иткәндә, без, Казан язучылары, Солтанморатка килеп, әдипнең күптән түгел ачылган музеенда булып киткән идек инде. Ләкин ак бүрәнәдән салынган җыйнак йорт кайсыдыр елны янып юкка чыккан. Йорт кызганыч, йорттан да бигрәк, эчендәге берәмләп җыелган нәрсәләре аеруча кызганыч. Репрессия корбаннарының әйберләрен табу гаять читен. Аларның бик күбесе органнар тарафыннан юк ителгән яки югалып беткән. Галимҗанның да Кырымнан кайткан архивы шундый язмышка дучар булды. Инде менә янган йорттан бераз читтәрәк, музей өчен кызыл кирпечтән яңача стильдә бик матур бина салып куйганнар. Без менә шул чибәр бинаның шактый иркен эчен, андагы экспонатларны ашыкмыйча гына карап, танышып чыктык. Музейны караучы ханымның тырышлыгы нәтиҗәсендә күп нәрсә җыелган, ләкин бушлык нык сизелә иде әле. Мәсәлән, мин үзем Г. Ибраһимовның шушы музей өчен җибәргән «Нәхү» исемле китабын һәм әдипнең Газим Касимовка үз кулы белән язган хатын монда күрмәдем. Ахрысы, аларны миннән алып киткән Уфа галиме тапшырырга өлгермәгәндер...» [1: 177].

Ә. Еники мөгаллим Г. Ибраһимовның даны еракларга танылуы хакында да билгеләп үтә: «Петербургтан алып Кырымга чаклы барлык зур вокзаллардагы рестораннарны тотучы Казандагы Максудовлар... гимназист улларын һәм кызларын татарча да укытыр өчен, әдип Галимҗан Ибраһимовны 1912 елны Киевка махсус чакыртып алалар», – дип яза ул «Касыймга сәяхәт» исемле мәкаләсендә [2: 610].

Г. Ибраһимовның исемен, шәхесен кайтаруга бәйле рухи батырлыгына бәйле чордашларының сүзләрен Әмирхан Еники шулай ук язмаларында теркәп калдыра. Түгәрәк юбилеен котлап, Х. Туфан әдипкә соклануын шигъри юллар белән җиткерә:

«Кадерлебез Әмирхан!
Тик без генә түгел, энем,
Безнең белән бергә бүген
Котлый сине, Әмирхан:
– Ялалардан коткарылган
Һәм халыкка кайтарылган

Ибраһимов Галимҗан
Котлый сине, Әмирхан!
Сәлам белән: Х. Туфан. 16.03.1979» [2: 165].

Ә. Еники Г. Тукай һәм Г. Ибраһимов шәхесләрен бер дәрәҗәдә күреп бәяли, публицистик хезмәтләрендә милләт хадимнәренә соклану аша XX йөз яңа милли мәдәниятнең туу шартлары, гасыр дәвамында үсеш-үзгәреше, саклану мөмкинлеге турында кабатлап сөйли.

ӘДӘБИЯТ

1. Еники Ә.Н. Әсәрләр. Биш томда. V т. Публицистик язмалар, мәкаләләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 479 б.
2. Еники Ә.Н. Сайланма әсәрләр. 3 томда. III т. –Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 839 б.
3. Галимджан Ибрагимов: «Я жизнь искал, смысла в жизни искал». – Казань: ИЯЛИ, 2017. – 336 с.

УДК 82.091

ГАЛИМДЖАН ИБРАГИМОВ: ЛИЧНОСТЬ, ПИСАТЕЛЬ И ТВОРЧЕСКИЙ МЕТОД

Ф.Г. Галимуллин
Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань)

В статье рассматриваются творческие особенности классика татарской литературы Галимджана Ибрагимова, у которого наблюдается большой и разнообразный арсенал стилей и приемов художественного изображения. Все это наблюдается на фоне творчеств видных представителей татарской литературы в первой четверти XX века.

Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, стиль, приемы, способ изображения, индивидуальность творчества, методы.

The article deals with the creative features of the classic of Tatar literature Galimzhan Ibragimov, who has a large and varied arsenal of styles and techniques of artistic depiction. All this is observed against the background of the works of prominent representatives of Tatar literature in the first quarter of the twentieth century.

Key words: Galimzhan Ibragimov, style, techniques, way of depiction, individuality of creativity, methods.

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВ: ШӘХЕС, ӘДИП ҺӘМ ИҖАТ ЫСУЛЫ

Ф.Г. Галимуллин
Казан (Идел буе) федераль университеты (Казан)

Әдәби иҗат бик катлаулы күренеш. Аерым каләм әһеленең язу ысулын, бигрәк тә чын сүз рәссамы булган әдипләрнекен, нинди

дә булса кысалар белән чикләп карау мөмкин дә булмый. Сүз дә юк, бу каләм остасы иҗат иткән чорның үзенчәлекләренә, авторның чынбарлыкны күрү һәм бәяләү аерымлыкларына, әдәбиятның гомуми традицияләренә дә бәйле була. Г. Ибраһимов, татар һәм шәрык матур әдәбиятларын тирән белүче, гареб әдәбиятыннан да яхшы хәбәрдар шәхес буларак, иҗат ысуллары мәсьәләсендә дә мәгълүматлы әдип. Әйтергә кирәк, иҗатының буеннан-буена ул әдәбиятның нәзари мәсьәләләренә дә игътибарын киметмәде, бу өлкәдә дә даими язып, хезмәтләрен тәкъдим итә килде. М. Хәсәнов әдипнең сайланма әсәрләренең бишенче томында урнаштырган мәкаләсен «Г. Ибраһимов – тәнкыйтьче һәм әдәбият галиме» дип атавы нигезле иде. Анда олуг әдибебезнең мондый хезмәтләренә этрафлы гомумиләштерү ясалган.

Бу очракта Г. Ибраһимовның, язучы буларак, үзенең иҗат ысулы мәсьәләләренә игътибар юнәлтәсе килә. Әлбәттә, бу үзе генә дә зур мәсьәлә, мәкаләнең тар мәйданында аны өлешчә генә иңләүне максат итәргә мөмкин.

Сүзне шуннан башлыйсы килә: егерменче-утызынчы еллардагы иҗат методлары турында сүз барганда да иң әүвәл идеология максаты күздә тотылганлыгын искәртергә кирәк. Совет әдәбиятында романтизмны үз итәргәме-юкмы дигән мәсьәләнең үзәккә куелуы да шуннан килә иде. Шунысын да әйтергәк кирәк, романтизмны реализмнан түбәнрәк баскычта торучы иҗат ысулы дип карауга өстенлек бирелде, аларны бәяләүдә вульгар социологизм таләпләрен нигез итеп алу күзәтелде. Әлеге иҗат ысулларын бер-берсенә каршы куйганда, романтизмга карата тискәре караш урнаштыру таләбе куелды. Бу шартларда Г. Ибраһимов иҗатының каршылык уятуына гаҗәпләнергә кирәкме икән? Аның иҗат ысулы хәрәкәтен билгеләгәндә «романтизмнан – реализмга» дигән нәтиҗә ясап, бу күренешне тагын да турырак юл белән аңлатулар да булды. Болай иткәндә, иҗатның үзендә андыйлар күрергә теләгән эзлеклелекнең сакланмавы шәйләнә. Әгәр дә Г. Ибраһимов каләменең 1922 елда «Адәмнәр» әсәрендә яңадан тәнкыйть юнәлешенә әйләнеп кайтканлыгын искә алганда, бу бигрәк тә шулай.

Әдибебезнең иҗат ысулы турында бәхәсләр булгалап торды. Моңа аның әсәрләренең рухы, аларда алынган хәл-әхвәлләрнең үзенчәлеге, кеше күңелен сурәтләү алымнарының төрлелеге азык булып торды. Язучыларның күбесе, иҗат иткәндә мин нинди дә булса нәзари кысалар белән исәпләшмим, күңелем теләгәнчә язам, дип, үзләрен ысул мәсьәләсендә ирекле итеп хис итәргә телиләр. Г. Ибраһимов исә, бер үк вакытта үзе дә әдәбият нәзариясе мәсьәләләре буенча тирән фикер йөртүче буларак, бу юнәлештә максатчан эш иткән, үз каләм көченең үзенчәлегенә сизгер булган. Моның үз табигате белән шартлануын яхшы аңлаган. «Мин –

реалист мөхәррир. Беренче әсәремнән хәзергәчә шул мәсләктә барам. Арада кайбер әсәрләремдә романтизм элементларының бераз куера төшкән урыннары булгалады (реакция чорында), ләкин боларда да төп мөндәриҗә-нигез реализм иде» [1].

Әдип бу сүзләрне 1927 елда Г. Толымбайга язган хатында әйтә. Күрәбез, әле бу вакытта реализмны «тәнкыйди» яки «социалистик» кебек төрләргә аерып карау юк. Реализм белән романтизм, Г. Ибраһимов карашынча, үз эчләрендә тагын да бүлгәләп каралмыйлар. Дөрес, ул үз иҗатында романтизм буяулары куеруын реакция чоры белән аңлатырга омтыла. Ләкин бу әлеге буталыш елларындагы җәмгыятьнең үз асылына ишарә буларак кабул ителә, ягъни андый шартларда сүз сәнгатенең дә чынбарлыкны контраст буяулар белән тасвирлавының шуннан килүен аңлатырга тели. Моннан шул сизелеп кала: Г. Ибраһимов хәтта, үзенең романтизм ысулы белән язуыннан уңайсызланып, акланырга тырыша кебек.

Бу сәнгатьчә сурәтләү өлкәсенә сәяси күзлектән карый башлау нәтиҗәсе дә иде. Шуңа күрә мондый караш Г. Ибраһимовның үз иҗади гамәле белән үк күпмедер каршылыкка керде дияргә урын бар. Дөресендә, романтизм әдәбиятның үсмерлек чагы булмаган кебек, реализм да аның өлгергәнлек чоры түгел. Киресенчә, алар бер-берсенә торышырдай ысуллар, икесе бергә килеп, үрелеп гәүдәләнгәндә җимешләрен мулрак бирүче иҗат юнәлешләре. Сурәтләнергә алынган хәл-әхвәлләрнең, кеше образларының нindiлекләренә карап, романтизм яки реализмның өстенлек алуы мөмкин. Икесе бер чама булу да еш очрый. Мәсьәләгә кирәклек, зарурилык, сәнгатьчә акланганлык таләпләреннән чыгып карарга гына кирәк.

Г. Ибраһимов иҗатындагы ысул һәм өслүб мәсьәләләре хакында сүз алып барганда, Г. Халит тә шуңа якынрак фикерли. «Язучы үзенең иҗаты белән дә реализмга якыная барды. Ләкин бу якынаюны роматизм традицияләреннән баш тарту дип түгел, ә романтизм белән реализм эстетикасының нык керешүе, синтезлаша баруы дип аңлатты. Бу юнәлешне без татар әдәбиятында романтик реализмның барлыкка килүе дип билгеләгән идек» [2]. Димәк, Г. Халит карашынча, бездә романтик реализм XX гасырның унынчы елларында барлыкка килгән. Хәер, алай гынамы икән? Урта гасырлар әсәрләренең кайберләрен дә, XIX йөздәге аерым роман-повестьларны да әнә шулай романтик реализм ачкычы белән аңлау, кабул итү һәм бәяләү дә күпкә отышлырак.

Биредә тагын бер нәрсә игътибарны җәлеп итә: романтизм белән реализмны жанр хасиятләренә туры килү-килмәү ягыннан да караулар да булды. Әйтик, шигъри әсәрләргә – романтизм, прозага исә реализм ысулы кулайрак дип уйлау да бар. И. Нуруллин, мәсәлән, шундыйрак карашны бүлешә. Ул «реализм әдәби

юнәлеш буларак мәйданга килгән дәверләрдә эпик жанрлар алга чыкты», – дип язды [3]. Болай диюдә күпмедер хаклык та бар. Ләкин аны тулаем дөрес дип булмый. Чөнки шигъриятнең чын реалистик (М. Гафуриның «Эшче», Ф. Кәримнең «Җиденче мич» поэмалары), чәчмә әсәрләрнең романтик (Г. Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр», «Табигать балалары») булган мисалларын да китерү мөмкинлеге бар. Әлбәттә, аларны да бусы – саф романтизм, тегеләре – саф реализм ысулы белән иҗат ителгән дип кистереп әйтмибез. Аларда да бу ике ысулның нык керешүе күзәтелә. Сүз бары тик теге яки бу әсәрдә кайсысының өстенлек алуы турында гына бара. Г. Халит тә, Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр», «Яңа кешеләр», «Кызыл чәчәкләр» әсәрләрен реализм үрнәкләре итеп караса да, алардагы романтизм нигезен дә күрми кала алмый, ягъни аларның икесе бергә үрелүен таный. Бу үрелештә галим романтик реализмны күрә. Бу аның менә бу фикерендә раслана: «романтик реализмны иң алдынгы әдәби агымнарның берсе дип, аны критик реализм һәм прогрессив романтизм синтезеның бер формасы итеп санаганда, аның каләме дә, эчтәлеге дә байтак конкретланыр» [4]. Димәк, Г. Халитчә, романтик реализм теләсә кайсы реализмнан түгел, бәлки тәнкыйди реализмнан, теләсә кайсы романтизмнан түгел, ә прогрессив романтизм белән кушылып берлек тәшкил итә икән. Без исә мондый бүленеш тарафдары булудан ерак торабыз. Ник дигәндә, иҗат каләме камилләшкән саен, язучы романтизм белән реализм кушылмасына якынрак килә. Монда прогрессив яки реакцион романтизм белән шартлану мөһим түгел. Без моны җитмешенче-сиксәненче еллар язучыларыбыз Г. Ахунов, Ә. Баянов, Н. Фәттах, М. Мәһдиев, Х. Сарьян һәм башкалар иҗатында да күреп килдек.

Романтик реализмның бик әһәмиятле өстенлеге шунда булырга мөмкин: ул нинди дә булса сәяси нигезгә хезмәт итүне бик үк үз итми, бәлки сәнгатьнең эчке кануннарына таянырга омтыла. Аңлашылганча, мондый ирекле ысул бары тик демократиягә, фикер хөрлегенә нигезләнүче җәмгыятьтә генә үзенең кирәклеген раслый һәм үстерүгә ирешә ала иде. Яки авторның аңлы рәвештә өстенлек итүче идеологияне кире кагуы, яки аңа битарафлыгы кирәк булды.

Социалистик реализм методы басымы астында совет хакимияте чорында язучыны зурлау өчен кулланылган иң көчле эпитетларның берсе – «реалист» сүзе иде. Реалист икән, ул әйбәт язучы дигән караш ныгып урнашты. Чынлыкта социализм идеалларына тугрылыклы язучыны – реалист, ә демократия тарафдарын романтик дип атауларны гамәл расламады. Большевиклар идеологиясенә бөтен барлыгы белән хезмәт иткән, шуның бәрабәренә элек язылган әсәрләрен дә үзгәртеп, тиешле идеология таләпләренә

буйсындырып эшләп чыккан Г. Ибраһимов үзе дә иҗатында романтик ысулны үз итүдән бөтеләй үк читләшә алмады.

Реализм турында сүз барганда, аның бер табигый тармагы сыйфатында натурализм ысулы яшәвен дә онытмаска кирәк. Әгәр реализмны язучының әсәрне гомумиләштерү юлы белән тудыруы дип аңласак, натурализм исә теге яки бу хәлләрне тормышның үзендәгегә якын итеп тасвирлауга кайтып кала. Ләкин болай дигәндә, без шуны да онытмаска тиешбез: тормыш күренешләре үзләре дә (аларны аерым алганда да) нык гомумиләштерү хасиятенә ия булырга мөмкиннәр. Безнең карашка, Г. Ибраһимов бу мәсьәләдә кискен фикер белән чыга. «Мин натурализмга каршы, – ди ул. – Тормыш кисәкләрен шул көенчә, фотографияләп дөньяга ташлау юлы белән төзелгән әсәрләрнең кыйммәте юк» [5]. Бу очракта аны да дөрес аңларга кирәк. Ул гомумиләштерү хасияте булган сәнгатьчә әсәрләр хакында сүз алып бара.

Реальлек белән натуральлек, аларның нисбәте турында сүз алып барганда, аерым авторлар үзләре уйлап чыгарган шактый бәхәсле нәрсәләргә дә таянып эш итү омтылышы да ясап карадылар. Утызынчы еллар башында, реальлек дәрәҗәсен билгеләгәндә, мәсәлән, «чынлык эквиваленты» дигән үлчәү куллануга чакыру булды [6]. Янәсе, «образ уйлап чыгарылган, аңар чынлыкта эквивалент юк һәм була да алмый икән, ул чакта ул реаль түгел, шуның белән логикалы да түгел». Болай фикерләгәндә, Ш. Усмановның «Легион юлы» – реаль, Г. Ибраһимовның «Адәмнәр»е реаль түгел булып чыга. Бу юл белән караганда, беренчесенең «чынлыкка эквиваленты» бар дип исәпләнелә, ә икенчесе, гомумиләштерелеп сурәтләнү сәбәпле, андый күрсәткечтән мәхрүм калган. Аңа карап Г. Ибраһимов әсәрендә натурализм юк дип әйтеп буламы? Һичшиксез, бар, ул бигрәк тә сурәтләү ысулында күренә, шул ук вакытта әсәр чын мәгънәсендә реаль дә, хәтта, әйтергә кирәк, романик та. Әсәрнең язылу ысулына Х. Госман да игътибар иткән иде. Бу җәһәттән Г. Ибраһимовның «Адәмнәр», М. Гафуриның «Ачлык тырнагында» әсәрләре хакында уйланганда, ул болай диде: «Бу әсәрләрдә фаҗига күбрәк натурлистик яктан күрсәтелде» [7]. Моның сәбәбе итеп ул «дөнья империализмы гаепле булу, аның җинаятьләре ачылып җитмәвен» әйтә. Бу сүзләрдә әдипнең шәхес һәм сүз рәссамы буларак үзенчәлеге бөтенләй чагылмый, аның каравы, дөресме-түгелме, сәяси як өскә чыга.

Г. Ибраһимовның исә ачлык фаҗигасенә һәм аны бәяләүгә булган карашы шактый үзенчәлекле. Ул, әдип буларак, бу ачлыкның килеп чыгу сәбәпләренә артык керешмичә, аның кешеләргә алып килгән коточкыч нәтиҗәләрен күрсәтә, моны һич тә бизәмичә, шомартмыйча, булганынча эшли. Ә менә шушы ачлыктан интегүчеләргә азмы-күпме файдасы булмасмы дигән максат белән мәҗ-

муга чыгаруны оештыру гамәле вакытында, күрәсең, башкачарак та уйлаган. Ул Ф. Әмирханга шушы мәҗмуга өчен мәкалә язуын үтенеп мөрәҗәгать итә. Әлеге мәкаләнең нинди рухтарак булырга тиешлеген, монда совет хакимиятенең гаепле булмавын, моның «самодержавиедән калган мирас» булу фикерен уздырырга кирәклеген әйткән. Ф. Әмирхан бу мәкаләне язмый. Аның каравы ул бу турыда көндәлегенә менә болай дип теркәп куйган: «Мин ачлык турысында Г. Ибраһимов теләгән рәвештә мәкалә бирә алмыйм» [8]. Чөнки ул бу фаҗигадә большевиклар фиркасенең катнашы барлыгын күреп тора. Әмма Г. Ибраһимов та дөреслекне яшереп калдырмады. Әдип буларак, шушы хыянәтчел сәясәтнең халыкка китергән һәлакәтле нәтиҗәләрен күрсәтеп, повесть иҗат итте. Ул сурәтләгәннәр тирән гомумиләштерү көченә дә ия. Димәк, аны бу очракта, Г. Нигъмәти, Ш. Госмановлар күрергә теләгән шәрәләндерелгән натурализмга бирелгән дип әйтеп булмый. Әгәр дә әлеге тәнкыйть карашларын белдергән замандашлары таләп иткәнчә, әсәрдә ачлыкның килеп чыгу сәбәпләре гадел күрсәтелсә, бу бер дә совет хакимияте файдасына булмас иде. Г. Ибраһимов боларны, Ф. Әмирхан кебек үк, яхшы аңлаган. Ихлас борчылган кеше буларак, бу фаҗига турында язмый кала алмаган. Ләкин моны сәясәткә артык кермичә эшләргә тырышкан. Большевик тәнкыйтьчеләр әлеге әсәрнең язылу ысулын натурализм белән тиңләштергәннәр икән, монда натурализмны эстетик яктан түгел, бәлки идеологик нисбәттән бәяләү өстенлек итүе күренә. Ул елларда эстетикада марксизм тәгълиматына таянучылар халыкчанлыкта, миллилектә натурализм күрделәр. Шулай итеп, әдәбият-сәнгатьне милли нигезләрдән арындыруда бу термин үзенә күрә корал итеп файдаланылды.

Иҗат кешесе бербөтен. Аны икегә бүлеп карап булмый. Ләкин шулай да әдәби, гыйльми эшкә юнәлеш бирүче, аны оештурычы сыйфатындагы Г. Ибраһимовка караганда, язучы Г. Ибраһимовка күбрәк ышанасы килә. Ул 1924 елда каләмдәшләренә киңәш рәвешендә болай дигән иде: «Сүз белән вәгазьләмә, фәлсәфә сатма, бәлки тасвир кыйлган күренешләрең, иҗат кылган типларың, ясаган тулы канлы, җанлы сурәтләрең аркылы үзеңнең төп фикереңне гәүдәләндер» [8]. Әйе, язучының төп фикере аның әсәрләренә сеңә. Димәк, үзеңнән гайре каләм әһелләре иҗатын бәяләгәндә дә шушы төп фикернең сәнгатьчә гәүдәләнешенә игътибар итү, шуннан чыгып хөкем чыгару – иң дөрес юл. Иҗат ысулы ул каләм әһеленең чынбарлыкка мөнәсәбәттә эчке инануын, кыйбласын, әсәрен иҗат иткәндәге төп бурычыннан килеп чыга торган нәтиҗә. Моны Г. Ибраһимов тирән аңлап эш иткән. «Мөхәррир я матур вә мәгънәле язсын, яки үзенең тугры тасвиры белән тормышның авыр җәрәхәтләреннән берсен укучы күз алдына ачып салып, шул хакта уйларга, авыр язмышын җиңеләйтү турында

чаралар күрә башларга – һич тә булмаса, шуны бер мәсьәлә итеп мәйданга алырга мәҗбүр итсен» [9]. Олуг әдибебез хаклы. Менә шундый киң карашлы, масштаблы сүз осталары гына үзләренең шәхесләренә бәрабәр иҗат ысулы булдыра һәм дәвамлы вакытлар өчен халык күңеленә аваздаш әсәрләр тудыра алалар. Г. Ибраһимовның әдәбиятыбыздагы урыны барыннан элек шуның белән билгеләнә дә.

ӘДӘБИЯТ

1. Кызыл Татарстан. – 1927. – 4 декабрь.
2. Халит Г. Чынлык һәм гүзәллек гармониясе // Казан утлары. – 1977. – № 3. – Б. 127.
3. Фәйзуллин Р., Нуруллин И. «Аңлаешлы» һәм «аңлаешсыз» шигырьләр яки поэзиянең гражданлык йөзе // Казан утлары. – 1978. – № 3. – Б. 154.
4. Халит Г. Тизләтелгән әдәби үсеш һәм иҗат методлары // Казан утлары. – 1971. – № 9. – Б. 150.
5. Ибраһимов Г. Әсәрләр. 1976. – Т. 5. – Б. 520.
6. Яңалиф. – 1931. – № 7. – Б. 54.
7. Госман Х. Олы юлга чыкканда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – Б. 25.
8. Ибраһимов Г. Әсәрләр. – 1978. – Т. 5. – Б. 453.
9. Әхмәдуллин А. Галимҗан Ибраһимов һәм татар драматургиясе // Казан утлары. – 1977. – № 3. – Б. 143.

УДК 821.512.145

РОМАН Г. ИБРАГИМОВА «НАШИ ДНИ» В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ И ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Т.Ш. Гилазов

Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань)

Статья посвящена анализу проблематики романа Г. Ибрагимова «Наши дни» в контексте литературно-эстетической и общественной мысли начала XX века. Опубликованный в 1920 году роман «Наши дни» занимает особое место в духовном наследии писателя. В этом произведении Г. Ибрагимову удалось отобразить многие аспекты татарского общества в годы первой русской революции. Этот роман является самым ярким произведением в плане постановки актуальных социальных, национальных и просветительских проблем в дооктябрьском периоде его творчества. Г. Ибрагимов обрисовал целую галерею типов татарской интеллигенции различных социальных прослоек, представители которых ищут пути перестройки национальной жизни.

Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, роман, общественная мысль, татарская литература, реформирование татарского общества, взаимосвязь.

The article is devoted to the analysis of the problems of G. Ibragimvoa’s novel «Our Days» in the context of literary, aesthetic and social thought of

the early twentieth century. The novel Our Days, published in 1920, occupies a special place in the spiritual heritage of the writer. In this work, G. Ibragimov managed to display many aspects of the Tatar society during the years of the first Russian revolution. This novel is the most striking work in terms of posing topical social, national and educational problems in the pre-October period of his work. G. Ibragimov outlined a whole gallery of types of the Tatar intelligentsia of various social strata, whose representatives are looking for ways to restructure national life.
Key words: Galimdzhan Ibragimov, novel, social thought, Tatar literature, reforming the Tatar society, relationship.

XX ЙӨЗ БАШЫ ӘДӘБИ-ЭСТЕТИК ФИКЕРЕ КОНТЕКСТЫНДА Г. ИБРАҺИМОВНЫҢ «БЕЗНЕҢ КӨННӘР» РОМАНЫ

Т.Ш. Гыйлаҗев
Казан (Идел буе) федераль университеты (Казан)

Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» романы – сәнгати һәм тарихи көчне күрсәтә торган киң колачлы әсәрләрнең берсе. Шунысы куанычлы: Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре Г. Ибраһимов әсәрләренең академик басмасын әзерләп бастырып чыгарды. Моңа кадәр татар укучылары романның совет идеологиясе йогынтысында үзгәртеп эшләгән икенче вариантын өйрәнделәр. 15 томлыкның 4 томына Г. Ибраһимовның 1920 елда «Сабах» нәшриятының «Өмид» типографиясендә басылган романы урнаштырылган, ягъни әдәбият сөючеләр язучы әсәренең үзгәртелмәгән, оригинал варианты белән танышу бәхетенә иреште. Бу фикер язучы иҗаты яңа иҗтимагый һәм мәдәни шартларда өйрәнелгән хезмәтләрдә дә әйтелә [4: 216]. Вакыйгаларның шактый киңлеге, хәрәкәтнең куелыгы, дулкынлы көрәшнең куәтле булуы, геройларның катлаулы язмышлары аша бу роман XX гасыр башы татар милли иҗтимагый хәятын объектив рәвештә күз алдына китереп бастыра.

Мәкалә Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» әсәренә тулы бәя бирүне максат итми, романда күтәрелгән бер шәлкем проблемаларга XX гасыр башы иҗтимагый һәм әдәби-эстетик фикере контекстында бәя бирү омтылышы ясала. Тарихи роман жанрындагы бу әсәрнең идея эчтәлеге, бер яктан, XX гасыр башындагы иҗтимагый фикер, икенче яктан шул чорның әдәби хәрәкәте белән тыгыз бәйләнгән. Роман үз чоры милли чынбарлыгының актуаль проблемаларын күтәрә, аерым бүлекләрендә татар тормышын яңарту, мәдәниләштерүнең юллары тәкъдим ителә. Әсәрдә гәүдәләнеш тапкан мөһим проблемалар бу чорның күренекле галимнәре, тәнкыйтьчеләре Җ. Вәлиди, Ф. Кәрими. И. Гаспралы, Н. Гасрый һ.б.ларның фикерләре, икенче яктан, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан,

Г. Тукай, хәтта язучының үз әдәби әсәрләрендәге бәя-хөкемнәр белән аваздаш.

Романда төрле сәяси партияләр, аеруча татар эсерлары һәм социал-демократлары монархиягә, буржуазиягә каршы бердәм көрәш алып бара. Г. Ибраһимов иске татар тормышын үзгәртеп коруга нисбәтле, зыялы яшьләр арасындагы идеологик бәхәс, сәясәткә киң урын бирсә дә, инкыйлаб елларында уртак идеал хакына барлык сәяси агым вәкилләренең берләшеп, кулга-кул тотынышып хәрәкәт итүләренә басым ясый [8: 47]. Хәрәкәт бердәмлегенә төрле партия һәм партиясезләрне бергә җыйган «Мәдрәсәи Исламия»-нең шәкерт җыелышларыннан берсендә сөйләгән Җиһангир нотыгында басым ясала: «...Бездә җан булса, бездә аң булса, татар милләтенең караңгы киләчәген яктыртырга хезмәт кылу дәрте булса, бездә үземезне адәм дип белерлек, үземезне издермәслек <...> мыскыл иттермәслек намус вә куәт булса, без иптәшләр, берләшергә, бер-беребезгә кул бирешергә тиешле. Менә бу җәмгыять шул турыда булачак. ... Мәсьәлә мөһим, иптәшләр, берләшик, көрәшик, көрәшүдә табарсың син үз хакыңны» [10: 84]. Төрле идея юнәлешендә торган катламнарны берләштерерлек көчләр дә табыла. «Демократлар эчендә Булат, революционерлар эчендә Урманов кебек ике яктан бертигез диярлек мәхәббәт казанган иптәшләр булуы да бу ике партия кешеләренең береннән гамәлдә күп ераклашмавына сәбәп була иде», – дип яза Г. Ибраһимов [10: 250]. Татар буржуазиясе хәрәкәте белән пролетариат хәрәкәте арасында ислахчылар-шәкертләр зур роль уйный. Әдәби әсәрдә «Мәдрәсәи Исламия» шәкертләре хәрәкәтен сурәтләүгә зур урын бирелә, ул әсәрнең өчтән бер өлешен алып тора. Шәһәрне иңләп алган шәкертләр кузгалышының сәбәпләре мәрәсәләргә ислах, уку-укыту программаларын, ысулларын яңарту белән генә чикләнмичә, иҗтимагый һәм милли проблемалар белән дә тыгыз бәйләнгән.

«Безнең көннәр» романында XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы әдәби һәм иҗтимагый фикере белән бәйләнеш шәкертләр, мөселманнарның шәһәр җыелышларында төрле социаль катлам вәкилләре, инкыйлабчылар чыгышларында ачык чагыла. Шундый җыелышларның берсе шәһәрнең зур җәдиди мәрәсәсе – «Мәдрәсәи Исламия»дә була. Г. Ибраһимов аны аерым чигенешләр белән бик җентекләп сурәтли. Ул әдәби әсәрнең 26 бүлеген тәшкил итә. Җыелыш мәдрәсәнең өченче катындагы зур залда бара. Төнге өчкә кадәр сузылган мәҗлестә татар тормышын яңарту, мәдәниләштерү, татар милләтен үстерү мәсьәләсе төп көн тәртибе булып тора. Төрле сәяси фирка вәкилләре, шәкертләр, руханилар бу хакта үз карашлары һәм уйланулары белән уртаклаша. Нотыкчыларның күбесе, аеруча шәкертләр үз чыгышларын та-

тар мәдрәсәләренең артталыгына, схоластик фәннәр укытылуга, идарәнең начар мөгаләмәсенә, яшәү шартларының начарлыгына тискәре мөнәсәбәт белдерүдән башлый.

Татар милләтен үстереп, бөеклеккә, муллыкка, бәхеткә ирештерүнең төрле юллары тәкъдим ителә. Беренче рус инкыйлабы еллары шигъриятендә Г. Тукайның «Иттифак хакында» (1905), М. Гафуриның «Инсаф вә иттифак» (1905), Н. Думавиның «Берлек-иттифак» (1906), «Рак, аккош, балык» (1906), «Умарта корты» (1906) шигырьләрендә һәм мәсәлләрендә гәүдәләнгән бердәмлек, берләшү, бер сүздә булу идеясе татар милләте үсешенең, муллыкка ирешүенең төп шартларыннан беренчесе төсендә тәкъдим ителә: «Иттифак... Иттихад... Иттифак... Иттихад... Әфәнделәр һәр милләт болар аркасында тәрәккый вә тәгали итеп, әүеҗ сәгадәткә (бәхетнең иң югары ноктасына) ирешә» [10: 155]. Нотыкчы Х. Кадыйри, башка милләтләр тарихыннан мисаллар китереп, үз фикерен дәлилли.

Татар матбугатын һәм тормыш-чынбарлык вакыйгаларын сурәтләп, укучының дөньяга күзен ачкан матур әдәбиятны үстерү, рус телен өйрәнү, рус һөнәри мәктәпләрендә, реаль училищеларында белем алу татар милләтенең алгарышына, мәдәниләшүенә хезмәт итә дигән фикер әйтелә.

Татар җәмгыятендә хатын-кызларга мөнәсәбәтне уңай якка үзгәртү, аларга белем ирек һәм азатлык бирү татар милләте алгарышының бер юлы төсендә тәкъдим ителә: «...һәр милләтнең мәртәбә галиясе (югары дәрәҗәсе) хатыннарының тәрбиясе вә тәрәккыйләре мәртәбәсенә мөсави (тигез) була. Хатыннар – милләт аналары. Ана ничек кылса, бала шулай була. Безнең милләтнең артта калуы фәкать, фәкать хатыннарымызны дүрт стена эченә ябып, хиҗаб астында черетүемездәндер. Безне хиҗаб, безне шул артта калдырды. Һәр милләтнең тәрәккый итүе хатыннары аркасындадыр» [10: 155]. Бу фикер икенче нотыкчы тарафыннан үстерелеп бала тәрбиясенә, аңа дөрес тәрбия бирү һәм шул юл аша юлбашчылар, милли лидерлар җитештерү проблемасына бәйләп куела: «... һәр милләтнең тәрәккый вә тәгали итмәге – балаларның гүзәл тәрбия кылынуына баглыдыр. Бүгенге балалар киләчәк көндә милләтнең аталары, юлбашчылары, көтүчеләре булачак. Көтүче кая кауласа, көтү шунда барачагы мәгълүм» [10: 155–156]. Менә хөкемнәр Г. Исхакый, Ф. Әмирхан. Г. Тукай, С. Рәмиев карашлары, әдәби әсәрләрендә тәкрарланган идеяләр белән бик тә аваздаш. Мәсәлән Г. Исхакыйга мөрәҗәгать итик. Ул үзенең программ әсәре «Ике йөздән соң инкыйраз» (1902–1904) хыялыйпублицистик повестенда болай дип яза: «Һәр милләтнең яртысы хатыннар, һәр милләтнең рухын саклаучылар – хатыннар, һәр милләтнең теленең хосусый тәләффызларын (әйтелешләрен) шәвәсен

саклаучылар – хатыннар. Киләчәктәге ата булачак ирләрне, ана булачак кызларны тәрбия кылучылар – хатыннар идеке һәркемгә мәгълүм бер мәсьәлә булгач, минемчә, аларны тәрбия кылыргa кирәкме йә юкмы? Мәсьәләсе һәркемгә җавап бирерлек бер нәрсәдер» [11: 180].

Шәкертләр чыгышларында XX гасыр башы татар прозасында аеруча, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан әсәрләрендә, драма әсәрләрендә кызыл җеп булып сузылган иске карашлы, надан, әхлаксыз, милләткә хезмәткә аркасы белән торган руханиларга, ишаннарга каршы көрәш мәдрәсәләрне ислах итүнең төп шартларыннан берсе төсендә әйтелә. «Тарихи, иҗтимагый дәлилләр белән исбат кылган соң, кызу нотыклар белән танылган Сөләйман Сәйфуллин кискен карашлары турыдан-туры Г. Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәренең кереш өлешендә күрсәтелгән татар милләтен инкыйразга сәбәпләргә барып тоташа: «Безне кем бетерде дисез? Безне муллалар бетерде... Бездә муллалар наданнар, җаһилләр, гыйлемсез вә фикерсезләр... Болар – милләт микроблары... Болар – безне гасырлар буенча ашап, әүвәлге шәүкәтемезне бетергән, безне аяктан еккан зарарлы кортлардыр. Без милләт өчен тырышсак, без милләтемез тәрәккый итсен дисәк, тәрәккый вә мәдәният юлына аркылы кискә булып яткан ишаннар вә мөтәгассыйб муллалар белән көрәш башларга, аларны бара торган юлымыздан читкә алып ташларга тиешлемез» [10: 157].

Романда шактый зур идея-эстетик вазифа йөкләнгән Нигъмәт казый һәм җентекләп сурәтләнгән Давыт Урманов чыгышында Ислам дине һәм мәдәният, дин һәм милләт, дин һәм заман мөнәсәбәтләре проблемаларына зур урын бирелгән. Бу фикерләр, бер яктан, Г. Ибраһимовның үз әдәби әсәрләренә, мәкаләләренә һәм икенче яктан, Ф. Әмирхан [1], Н. Гасрый [5], Г. Исхакый публицистик язмаларына, өченчедән, Җ. Вәлидинең фәнни хезмәтләлернә барып тоташа. Аларда хосусый карашлар булу белән бергә, уртак карашлар да урын ала. Мөселманнар Ислам рухын аңлап, шуның белән эш иткән чорда мәдәният һәм хакимият баскычының иң югары баскычына менүләре раслана.

Җ. Вәлиди бу мәсьәләгә үзенең татар әдәбиятын өйрәнүнең методологик проблемаларына багышланган хезмәтләрендә зур урын бирә. Әдәбият галиме һәм профессиональ тәнкыйтьче башта милләтнең дине белән гыйлеме һәм мәдәнияте бер мәгънәдә йөрүен әйтә [6]. Җ. Вәлиди динне «мәдәнияткә бер әсас», «мәдәнияткә менү өчен өчен бер баскыч» дип карый: «Ислам галәмендә мәдәниятне кабул итәрлек вә үзеннән-үзе мәдәни булып үсәрлек истигъдад (сәләтлелек), көч бар иде. Бу истигъдад дин, дин куәткә башка бер әйбер түгел иде. Шул җәһәттән карап, без исламны мәдәниятемезнең иң нык баскычы саныйбыз» [9: 351].

Ислам дине кануннары сагында торучылар һәм шулай ук Давыт Урманов та үзенең фикри үсешенең икенче баскычында «ислам милләтен аякка бастыру, аны яңадан тәрәккый вә мәдәниятле ясау өчен, шул мәңгелек нур булган исламны каплаучы яһүд мәҗүсият болытларын таратып, саф вә хакыйкый исламга кайтару» [10: 164] фикерен алга сөрә.

Аерым чыгышларда мәгърифәтчелек, уку-гыйлем, тәрбия проблемаларыннан тыш социаль: ярлылык, җирсезлек, сәяси изелү мәсьәләләре дә күтәрелә һәм алар татар милләтен инкыйразга китергән сәбәпләр буларак ассызыклана [10: 156].

Нотыкчылар, шул исәптән Давыт Урманов та, төп проблемага нисбәтле, үзләре кичергән фикри үсеш баскычлары хакында сөйли. Төп каһармандагы үзгәреш язучының «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы» хикәясендәге Зәки шәкертнең, «Яшьләр хәятыннан бер ләүхә»дәге (1909) Сәлимнең, «Мәрхүмнең дәфтәреннән» (1914) әсәрендәге хикәяләүче «мин»нең фикри үсеш баскычлары туры килеп кенә калмый, ә үсә-үзгәрә барып, тәмамланган төс ала: «беренче баскыч – кадимче, икенче баскыч – дин ислах итүче, өченче баскыч – татар милләтчесе, дүртенчесе – социалистлык баскычы». Романдагы аерым күренешләрнең, геройлар эш-гамәлләренең әдипнең башка әсәрләре белән бәйләнеше мәсьәләсе галимнәр тарафыннан да билгеләнгән. Татар әдәбиятында әдәби типларның үзенчәлекләре, структурасы анализланган «Әдәби типлар механизмы» (1929) китабы авторы Х. Вәли «Зәки шәкертнең...» басылып чыгуына һәм язучы әдәби эшчәнлегенә 20 ел тулу уңаеннан язылган юбилей мәкаләсендә: «Зәки безнең татар матур әдәбиятында ислахчы шәкертнең чын-чын тибы ул! Әдип Зәкидә ислахчы шәкертнең бөтен эчке мөндәриҗәсен биргән» [8: 54] – дип ассызыкласа, Г. Нигъмәти «Яшь йөрәкләр» психологик романы белән эчке бәйләнешне күрсәтә [12: 117]. Шул ук вакытта Г. Ибраһимов героеның эш-гамәлләре, рухи тартышлары, фикри инкыйлабы Г. Исхакыйның «Мөгаллим» (1908) пьесасындагы Салих, «Тартышу» (1907, 1917) тарихи-инкыйлаби драмасындагы инкыйлабчылар: Закир, Сабир, Насыйр, Шәйхетдин, Ф. Әмирханның «Яшьләр» (1909) драмасындагы Йосыф, Газиз, Г. Коләхмәтовның «Ике фикер» (1906), «Яшь гомер» (1908) әсәрләрендәге Давыт, Гали һәм башкаларныкы белән бик тә аваздаш. Язучы релистларча эш итеп, татар яшьләрендәге үзгәрешләрне гомумиләштереп бер типта сәнгатьчә гәүдәләндерүгә ирешә. Г. Нигъмәти романның беренче вариантын бәяләгән рецензиясендә болай дип яза: «Ул татар эсерларының уртак характер сыйфатларын бергә җыючы сурәт, әсәрдә аның үсеш, үзгәреше һәм әдип тарафыннан аңа бирелгән бәя шул вакыттагы бөтен татар эсерларына, шулар хәрәкәтенең үсешенә бирелгән бәя дип каралырга тиеш»

[12: 104]. Яшьләр хәятыннан бер ләүхә» (1909) хикәясенә рецензия язган Н. Гасрый [5], Җ. Вәлиди [3] 1910 елларда ук Г. Ибраһимовның Сәлим образында инкыйлаб һәм реакция елларында зыялы татар яшьләрендәге фикри үзгәрешләрне сурәтләвен, әсәр идея эчтәлегенең заман әдәбияты белән бәйләнешен билгелиләр [7].

Социалист-революционер Давыт Урманов романда мәдрәсә чуалышларын, татар революционер яшьләрнең бишенче еллардагы көрәшләрен һәм реакция чорында тормышларын бәйләп торучы үзәк каһарман булып тора. Уртак максатлар һәм идеяләр белән бер-берсенә бәйләнмәгән вакыйгалар да Давыт Урманов шәхесе аркылы бер җепкә тагылалар. «Әсәрдә революцион яшьләрнең идеологы итеп бирелгән һәммә яшь аңа сүзсез хөрмәт белән олылап карый торган итеп күрсәтелгән Давыт менә шул» [12: 104]. Безнең карашыбызча, Давыт Урмановның прототибы – ул вакытта эсерлар партиясенең актив сәясәтчесе булган Г. Ибраһимов. Татар милләтенең матди хәлен ныгыту, икътисади хәлен яхшырту, татар мәгарифен үстерү, татар халкын мәдәни яктан алга киткән башка милләтләр дәрәҗәсенә җиткерү максатын күз уңында тоткан милли идеологлар: Шиһабетдин Мәрҗани, Исмәгыйль Гаспралы, Рәшит Ибраһимов, Галимҗан Баруди, Риза Фәхретдинов, Муса Бигиев, Йосыф Акчура, Садри Максуди, Гаяз Исхакый, Хөсәен Ямашев, Мулланур Вахитов һәм башкалар арасында татарчылык хәрәкәтен нигезләрүче Галимҗан Ибраһимов та бар.

Г. Ибраһимов «Безнең көннәр» романында сурәтләнгән тарихи вакыйгалар һәм аларда катнашкан төрле социаль катлам вәкилләренең язмышлары, дөньяга карашлары, иҗтимагый позицияләре аша татар милләтен саклап калу, аны үстерү һәм мәдәниләштерү юлларын ачыклый һәм аларны татар зыялыларына күрсәтә.

ӘДӘБИЯТ

1. Әмирхан Ф.З. Әсәрләр: 4 томда. 4 т.: Әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 390 б.

2. Вәли Х. «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы» // Гыйлаҗев Т.Ш. Рецензияләрдән тәгъзияләргә: XX йөз башы татар әдәби тәнкыйте. – Казан: Татар. кит.нәшр., 2008. – Б. 49–56.

3. Вәлиди Җ. Яшьләр хәятыннан бер ләүхә // Вакыт. – 1914. – 26 гыйнвар.

4. Галимджан Ибрагимов: «Я жизнь искал, смысла в жизни искал…». – Казань: ИЯЛИ, 2017. – 336 с.

5. Гасрый Н. Яшьләр хәятыннан бер ләүхә // Ил. – 1914. – 2 гыйнвар (№ 10).

6. Гилазов Т.Ш. Вклад Джамала Валиди в историю литературной мысли у татар // Филология и культура. Philology and Culture. – 2015. – № 4 (42). – С. 206–210.

7. Гилазов Т.Ш. Рассказ Г. Ибрагимова «Один эпизод из жизни молодежи» в литературной критике 1910-х годов // Филология и культура. Philology and Culture. – 2017. – № 2(48). – С. 153–158.

8. Гыйлаҗев Т.Ш. Татар әдәбияты. XX гасыр башы: Лекцияләр, гамәли дәресләр, тестлар: Югары уку йортлары өчен уку әсбабы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 239 б.

9. Җамал Вәлили: әдәби һәм тарихи-документаль җыентык / төз. Диләрә Абдуллина, Җәүдәт Миңнуллин. – Казан: Җыен, 2010. – 624 б.
10. Ибраһимов Г.Г. Әсәрләр: 15 томда. 4 т.: роман [төз., текст, иск. һәм аңл. әзерл. Г.Г. Батыршина]. Академик басма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – 376 б.
11. Исхакый Г. Әсәрләр: Унбиш томда. 1 т.: Повестьлар һәм хикәяләр (1899–1908) [төз., текст, иск. һәм аңл. әзерл. Л. Гайнанова; кереш мәкалә авт. М. Хәсәнов]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 399 б.
12. Нигъмәти Г. «Безнең көннәр» һәм аның стилендә бишенче еллар сыйнфый көрәшенең чагылышы // Сайланма әсәрләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. – Б. 92–118.

УДК 82.091

ТВОРЧЕСКИЕ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ВЗАИМОСВЯЗИ Г. ИБРАГИМОВА И Ш. КАМАЛА

Г.Р. Зигангирова
Национальный музей Республики Татарстан (Казань)

Архив писателя Шарифа Камала, который хранится в фондах Национального музея Республики Татарстан, включает в себя в том числе и документы, связанные с литературной и социальной деятельностью Г. Ибрагимова. Ш. Камала и Г. Ибрагимова связывало многолетнее творческое и личное знакомство. Они были самыми издаваемыми авторами в 1910-х гг. в издательстве газеты «Вакыт» и в журнале «Шура». В 1920-е годы, приехав в Казань, Шариф Камал начинает работать в Народном комиссариате просвещения, где принимает участие в формировании нового советского феномена татарской культуры. Литературная деятельность Ш. Камал была критически оценена Г. Ибрагимовым. Шариф Камал многократно посещал Г. Ибрагимова в Ялте. Их вклад в развитие татарской культуры начала XX века был важнейшей частью национального обновления.
Ключевые слова: Шариф Камал, Г. Ибрагимов, источники, история, музей, татарская литература.

The archive of the writer Sharif Kamal, kept in the funds of the National Museum of the Republic of Tatarstan, includes documents related to the literary and social activities of G. Ibragimov. Sh. Kamal and G. Ibragimov were connected by many years of artistic and personal acquaintance. They were the most published authors in the 1910s in the publishing house of the newspaper «Vakyt» and in the magazine «Shura». In the 1920s, having arrived in Kazan, Sharif Kamal began working at the People’s Commissariat of Education, where he took part in the formation of a new Soviet phenomenon of Tatar culture. The literary activity of Sh. Kamal was critically evaluated by G. Ibragimov. Sharif Kamal repeatedly visited G. Ibragimov in Yalta. Their contribution to the development of Tatar culture at the beginning of the 20th century was an essential part of the national renewal.
Key words: Sharif Kamal, G. Ibragimov, sources, history, museum, Tatar literature.

Г. ИБРАҺИМОВ ҺӘМ Ш. КАМАЛНЫҢ ИҖТИМАГЫЙ ЭШЧӘНЛЕК МӨНӘСӘБӘТЛӘРЕ

Г.Р. Җиһангирова
Татарстан Республикасы Милли музее (Казан)

Татар әдәбияты тарихын бүгенге мөмкинлекләрне файдаланып өйрәнү, яңа чыганаклар нигезендә төрле яклап тикшеренүләрне киңәйтү эшендә Милли музей фондларында сакланган материаллар үз кыйммәтләрен югалтмыйлар. Музей фондында сакланган бай архивларның берсе – язучы Ш. Камал коллекциясе. Бу материаллар язучының иҗатын, тормышын белү белән бер рәттән татар әдәбияты һәм тарихындагы шул дәвернең вакыйгаларын, үзгәрешләрен өйрәнү һәм анализлау өчен дә мөһим чыганак.

Шәриф Камал – татар әдәбиятында лаеклы урын алган, үзенчәлекле әдәби мирас калдырган язучы буларак кына түгел, татар халкы үз тарихында мөһим үзгәрешләр кичергән дәверендә яшәгән һәм иҗат иткән күренекле шәхес буларак та әһәмиятле. Бу фикерне дәлилләп аның гасыр башындагы татар мәдәни һәм әдәби тормышының танылган вәкилләре белән мөнәсәбәтләрен ачыклау мөһим. Кызганыч, сакланып калган материаллар арасында ул дәвердә эзәрлекләүләргә дучар булган шәхесләр белән мөнәсәбәтләрне чагылдыручы чыганаклар бик аз. Әмма булганнарының әһәмияте шуның белән зуррак та.

Шәриф Камалның Галимҗан Ибраһимовка мөнәсәбәтен күрсәтүче бик сирәк язмаларның берсе – язучы архивында сакланган кечкенә генә язма кисәге. Анда мондый җөмлә бар: «…Шулай итеп миннән "әдәм рәтле" язучы тәки чыкмады. Тик шуны әйтергә кирәк: атаклы язучы Галимҗан Ибраһимов ул чакта минем язулар турында шактый югары бәя биреп язды һәм язу эшеннән бөтенләйгә ваз кичүемә дә ул сәбәп булды»[1]. Бу Шәриф Камал иҗатының башлангыч чоры хакында әйтелгән фикер. Чыннан да Шәриф Камалның 1914 елда Оренбургта «Вакыт» газетасы нәшриятында дөнья күргән "Хикәяләр төркеме" китабы хакында "Йолдыз" газетасының № 1364 санында Г. Ибраһимовның мәкаләсе басылган.

Ә 1915 елда Әхмәтгәрәй Хәсәнигә язган хатында Г. Ибраһимов: «...Дәхи түбәндәге әсәрләрне йибәрсеннәр иде: Шәриф Камалның хикәяләр төркеме, Галимҗан Ибраһимовның моңарчы чыккан барлык әсәрләре, Галиәсгар Камалның "Дәҗҗал", "Мостафад әл-әхбар"ның беренче җилде, Риза казыйның "Әсма белән Сәлимә"се...», – дип яза [2: 91]. Г. Ибраһимов тарафыннан 1918 елда төзелгән «Яңа әдәбият» исемле дәреслектә Шәриф Камалның хикәясе урын ала.

[1] Татарстан милли музее фондлары. НМРТ КП-18118/113.

Бу ике язучының иҗади һәм иҗтимагый эшчәнлегендәге уртак тема буларак, аларның эшчеләр тормышы хакында язылган мәкалә һәм әсәрләрен билгеләп узарга була. «Кызыл Татарстан» газетасының 1924 елгы 2 июнь (107 (1019)) санында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән «Бондюг пролетариаты арасында» дигән мәкалә басылып чыга. Галимҗан Ибраһимов бу мәкаләсендә эшчеләрнең тормыш шартларын яхшырту кирәклекне һәм татар эшчеләренең административ җитәкчелектә, агарту эшендәге активлыгын арттыру кирәклеген яза. «Областком безне (Нечаев һәм мине) сәяси бер эш өчен IX өлкә конференциясе турында доклад ясап, кайбер аңлашылмауларны чишү өчен жибәрсә дә, Бондюг төбәгенең эченә кергәч, бу мәсьәлә белән бер дәрәҗәдә үк мине бу җирдәге пролетариатның көндәлек хәле үз эченә тартып алды... – дип яза Г. Ибраһимов. – ...Мәсьәләнең аеруча тукталырга тиешле урыны менә кайда: әлбәттә күп еллар буенча төзелгән завод корпусларын, серный, хлор корпусларын, сульфат мичләрен тиз генә күчереп булмаячак. Болар күп заман шунда торачак, эшләячәкләр, ләкин эшчеләр тора торган квартирларны бу сазлыктан, бу малярия, бизгәк, башка һәртөрле агулы газлар сазлыгыннан бераз читкә, служащийлар яшәгән сырт буендагы коры, таза, һәйбәт урыннарга таба күчерү эше әлбәттә, әлбәттә, беренче планда булырга тиешле иде» [3: 101]. Ә менә Шәриф Камалның 1930 елда Хөсни Кәримовка язган хатында: «Заводттан читтәрәк тау-калку җирдә 25 елда гына эшчеләр поселкасы салынган. Бик матур, агач йортлар. Дача шикелле агачлы, яхшы һавалы матур җир», – дип яза[1].

Шәриф Камал Бондюг заводы, аның эшчеләре белән шактый еллар тыгыз бәйләнештә була. 1929 елда Бондюг заводы рабкорлары Татар пролетариат язучылары ассоциациясенә хат язалар. Хатта: «...Бондюг заводының тормышын, социализм төзү юлында ирешкән уңышларын өйрәнергә үзегезнең вәкилләрегезне җибәрүегезне сорыйбыз...», – дигән үтенеч белдерелә. Татарстан пролетариат язучылары оешмасы бу хатка түбәндәгечә җавап бирә: «...1. Бондюг заводына шушы айларда Татарстан пролетариат һәм совет язучыларыннан махсус бер экскурсия, поход оештырырга; 2. Бондюг эшчеләре һәм Бондюг заводы белән ныклап танышу һәм эшчеләрне пролетариат әдәбияты алдында торган бурычлар белән таныштыру өчен ТАПП членнарыннан ике иптәшне озаграк вакытка Бондюг заводына җибәрергә» [1: 112]. Хатка кул куючылар арасында Ш. Камал да була. 1930 елның июнь-сентябрь айларында ул Бондюгта яши һәм бу әдәби командировка нәтиҗәсендә Шәриф Камал «Таулар» пьесасын яза.

[1] Татарстан милли музее фондлары. НМРТ КППи124406/2304.

Галимҗан Ибраһимов белән Шәриф Камалның милли-иҗтимагый мәсьәләләрне хәл итүдәге эшчәнлеге татар алфавиты мәсьәләсен хәл итүдә дә чагыла. 1926 елның февраль-март айларында Бакуда Беренче тюркология съезды булып уза. Төрки халыкларның алфавиты мәсьәләсен күтәргән бу съездта Татарстан вәкилләре составында Г. Ибраһимов һәм башка катнашучылар белән бергә Шәриф Камал да була. Латин алфавитына күчү яки төзәтү һәм камилләштерү юлы белән гарәп алфавитын калдыру мәсьәләсе бик кискен куела. Бу хәлдә Шәриф Камалның карашларын күрсәтүче мәкалә 1926 елда «Кызыл Татарстан» газетасының 28 март (№71) санында басылып чыккан. «Шулай да "машинаның әйләнүе, мәдәни хәрәкәтнең барышы акрынаю" мәсьәләсендә Галимҗан иптәш фикеренә беркадәр кушылырга мөмкин. Бигрәк тә "мәдәни байлык" белән икътисадый ярлылыкның каршылыклары тәгәрмәчне азмы-күпме акрынайтмый хәле юк. Ләкин тарихи туу чорларында аның ише "акрынаю"лар була, аңар карап торылмый...», – дигән фикерен җиткерә Шәриф Камал [3: 257].

1927 елның 5 декабрендә ВКП(б) Өлкә Комитеты секретариатының утырышында Г. Ибраһимовның юбилеен үткәрү комиссиясе төзелә. Ш. Камал бу комиссия составына кертелә. Билгеле булганча, 10 мартта Казанда тантаналы зур кичә уздырыла, әмма Галимҗан Ибраһимов үзе бу тантаналарда катнаша алмый.

1934 елда Шәриф Камалның иҗат кичәсен уздырганда Г. Ибраһимов аны котлап шәхси тәбрикләү җибәрә: «Кадерле Шәриф Камал иптәш! Синең иҗат эшеңә 25 ел тулу көнендә, кадерле Шәриф Камал иптәш, сиңа кайнар сәлам. Озак һәм ныклы көрәш һәм үз өстендә эшләү процессында син татар әдәбиятының чын шедеврларын тудырдың. Синең иҗатыңда бәхетле рәвештә художникның зур осталыгы һәм безнең бөек социалистик төзелешебезне тирәннән белү ярашалар. Синең уңышларыңа чын күңелдән шатланам һәм киләчәктә тагын да зур иҗат уңышларына ирешүеңне телим. Галимҗан Ибраһимов, 27 декабрь, 34» [2: 212]. Ш. Камалның 25 еллык иҗаты юбилее 1934 елның 29 декабрендә Татар дәүләт академия театры бинасында үткәрелә. Әдипнең иҗаты турында Г. Нигъмәти доклад сөйли. Тамашага юбилярның «Томан арты» пьесасы куела. Г. Ибраһимовның Кави Нәҗмигә язган хатында: «Матбугат аркылы Шәриф Камал юбилеен карап бардым. Бу бик күңелле бәйрәмгә әйләнде, бик яратып калдым», – дигән фикерләр дә бар [2: 213].

Бу ике шәхеснең иҗади, иҗтимагый аралашуы белән бергә аларның очрашу-күрешүләре дә билгеле. Шәриф Камал архивында документаль теркәлгән фактлар буенча Галимҗан Ибраһимов белән Шәриф Камал 1929 елда август-сентябрь айларында булган сәяхәт вакытында күрешә. Татар пролетариат язучылары ассоциа-

циясе, татар язучылар җәмгыяте членнары һәм сәнгать көчләренең СССРның көнчыгыш, көньяк җөмһүриятләренә экскурсиясендә катнашучы буларак Ш. Камал да Ялтада ял итүче Галимҗан Ибраһимов белән очраша. Шәриф Камалның хатларына нигезләнеп, без аның 1937 елда Ялтада ял вакытында да Г. Ибраһимов белән күрешүен дәлилли алабыз. 1937 елның 31 гыйнварында ул: «Иптәшләр – Тинчурин белән Нигъмәти бүген киттеләр. ...Эшем ничава әйбәт бара. "Матур туганда"ны бетереп кайтырга уйлыйм. Вакытында әлбәттә. Галимҗан Ибраһимов белән атна-ун көнгә бер күрешәбез», – дип яза[1]. 1937 елның 19 февралендәге хатында: «Үземнең исәнлек зарарсыз. Галимҗан Ибраһимов белән сирәк кенә күрешә торам», – диелә[2].

Замананың зур күтәрелеш, кискен борылыш елларында яшәп, үз чорларының кырыс, аяусыз дәһшәтләрен кичәргә туры килгән бу шәхесләр үзара мөнәсәбәтләренә тугрылыклы булып олы, уртак бурычларын тормышка ашыруда бар көчләрен куеп яшәгәннәр. Аларның әлеге фидакярлеге чиксез хөрмәт һәм онтылмаслык хәтергә лаеклы.

ӘДӘБИЯТ

1. Әдәбият баскычлары: татар совет әдәбияты елъязмасы (1917–1973). – Казан. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты. 1976. – 475 б.

2. Галимҗан Ибраһимов: хатлар һәм документлар / Төзүче Ф. Ибраһимова. – Казан: Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты. 2000. – 464 б.

3. Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. Духовное наследие: поиски и открытия / под ред. И.Г. Гумерова. – Казань. 2017. – 336 б.

УДК 82.091

ГАЛИМДЖАН ИБРАГИМОВ – СОЗДАТЕЛЬ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ДИСКУРСОВ В ТАТАРСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Д.Ф. Загидуллина
Академия наук РТ (Казань)

Теория татарской литературы как наука возникла в начале XX века, за сравнительно короткий срок своего существования она развивалась весьма быстро и энергично, породив несколько оригинальных концептуальных направлений. Два из них связаны с именем Галимджана Ибрагимова. Он воспринимал саму литературу и литературоведение как возможность воздействия на умы и чувства соплеменников для пробуждения татарского общества от вековой спячки. Перспективным путем развития татарской литературы он считал романтизм. Ставя жесткие требования к себе и соратникам по перу, Г. Ибрагимов пытался

[1] Татарстан милли музее фондлары. НМРТ КППи-124406/332.
[2] Татарстан милли музее фондлары. НМРТ КППи-124406/234.

изменить общественно-культурное мнение средствами самой художественной литературы, литературной критики, а также теоретических изысканий.
После 1917 года в научном и художественном творчестве Г. Ибрагимова произошел отказ от этих принципов. Писатель возглавил формирование марксистско-ленинской литературоведческой концепции.
Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, татарская литература, литературоведение, теоретическая концепция.

The theory of Tatar literature as a study appeared at the beginning of the XX century. In a relatively short period of its existence it developed very quickly and energetically, giving rise to several original conceptual directions. Two of them are associated with the name of Galimzhan Ibraghimov. He considered literature and literary studies as an opportunity to influence the minds and feelings of Tatar people and to awaken Tatar society from a long age of sleep. He thought of Romanticism to be a promising way for the Tatar literature to develop. Setting strict requirements for himself and his colleagues-writers, G. Ibraghimov tried to change the socio-cultural views by means of fiction, literary criticism, and theoretical research.
After 1917, G. Ibragimov rejected these principles in his academic work and writings. The writer spearheaded the formation of the Marxist-Leninist concept of literary criticism.
Key words: Galimzhan Ibraghimov, Tatar literature, literary criticism, theoretical concept

Разносторонность интересов – отличительная черта многих татарских интеллектуалов. Однако у Галимджана Ибрагимова эта черта характера настолько очевидна, что зачастую непонятно, какое амплуа для него самого считалось первичным: общественно-политического деятеля, писателя, ученого-литературоведа, языковеда, историка, или что-то еще. Он во всех направлениях добился неординарных результатов.

Вместе с тем, трудно отыскать среди татарских интеллектуалов и столь противоречивого в своих взглядах человека, каким являлся Г. Ибрагимов. Это особенно заметно на примере трудов по татарскому литературоведению. Тем не менее, именно он стал основателем нескольких концептуальных направлений, тем самым способствовав формированию и развитию татарского литературоведения. Попытаемся доказать это на примере общеизвестных трудов ученого.

Первое серьезное теоретическое исследование о литературе – «Әдәбият мәсьәләләре» («Вопросы литературы») было написано им в 1910 году. Г. Ибрагимову было тогда 23 года, за плечами – обучение в кадимистском и джадидистском медресе, первые писательские и журналистские опыты. Кроме своего родного татарского, он хорошо владел русским, арабским и персидским языками;

очень много читал – и читал на разных языках. Написанная им книга «Борынгы ислам мәдәнияте» («Культура древнего ислама», 1909), касающаяся исламского влияния на культурный скачок многих народов Средневековья, свидетельствует о том, что молодой Ибрагимов приступил к поиску опорных точек для возрождения татарской культуры.

Появившаяся вслед за ней большая статья «Вопросы литературы» выделяет один из столпов в шкале ценностей, способных привести народ к духовному возрождению. В ней Г. Ибрагимов ищет ответ на вопросы «Что есть литература? Что в нее входит?» и приходит к заключению, что литературные произведения «…дают утешение при нестерпимых страданиях и разных беспокойствах жизни, возрождают поникшую душу, зажигают погасшие надежды, показывают живые явления из жизни» [3: 49]. Автор считает духовную, эстетическую и общественную роль литературы весьма важной. По его мнению, она затрагивает душу человека, обращается, прежде всего, к чувствам читателя, и благодаря этому может вести его к определенной идее, к действиям.

В свою очередь, в этой статье налицо крайне критическое и негативное отношение к современной ему татарской литературе. Художественную ценность произведения Г. Ибрагимов видит в трех признаках: красота, эмоциональность и образность. «Взвешивая» творчество современников, он заявляет, что З. Башири, М. Укмасый не являются поэтами, отсуствие красоты, эмоциональности и образности в произведениях М. Гафури и Н. Думави также лишают их перспектив. Только поэзию Тукая он находит более или менее соответствующей выдвинутым им требованиям. В целом, нехватку глубины и тематической широты он считает недостатками татарской литературы, не позволяющими ей расти и стать во главе татарской общественно-философской мысли в ее стремлении к возрождению нации.

Таким образом, становятся ясны мотивы Г. Ибрагимова, обратившего свой взор на теоретические аспекты развития художественной культуры. Он ставит высокие требования к зарождающейся новой светской литературе, иногда без учета потенциала татарских писателей и поэтов, считая себя тем, кто способен вести за собой, указывая на все положительное и отрицательное в этом пути.

Например, в 1910 году Г. Тукай составляет свою первую хрестоматию – сборник авторских произведений под названием «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» («Уроки национальной литературы в школе»). Здесь были представлены произведения самого Г. Тукая, а также стихотворения и отрывки из прозаических произведений Г. Исхаки, Ф. Амирхана, М. Укмаси, З. Хади, Р. Фахретдина, Ф. Карими и др. В рецензии на книгу Г. Ибрагимов ставит

Тукаю в упрек излишнее увлечение проповедничеством, дидактизмом, назидательностью в выборе текстов, обращает внимание на то, что некоторые произведения по духу не являются татарскими.

И это – в 1910 году, о первой (!) хрестоматии, в которой собраны авторские произведения! Почему? Г. Ибрагимов прекрасно понимал значение этой книги как пособия для мектебе, но ставил завышенные требования соратникам по перу, считая, что они своим трудом создают новую татарскую культуру. В статье «Без – татармыз» («Мы – татары», 1911) он пишет следующее: «Дела свои называем татарскими делами, сами мы – татары, язык наш – татарский, литература – татарская литература; всё, что нами достигнуто, – татарские достижения; культура, которая создается, будет татарской культурой» [6: 164].

А татарскую культуру он себе представляет на одном уровне с культурой развитых народов. Поэтому его критические статьи отличаются подробным, детальным разбором недостатков текстов. К примеру, в статье «Хаят» (1911), несмотря на высокую оценку творчества Ф. Амирхана в целом, он заявляет: «Произведение названо «милли хикәя» («национальный рассказ»). Руку даю на отсечение, это ошибочное определение. Чтобы назвать рассказ или роман национальным, недостаточно только того, что они написаны на татарском языке и о татарах, нужно, чтобы татарскость звучала в каждом слове, а герои должны быть насыщены татарским духом…» [3: 80]. С таким мнением о прекрасном классическом произведении татарской литературы начала XX века «Хаят» согласиться сложно.

Наиболее спорный труд Ибрагимова «Татар шагыйрьләре» («Татарские поэты», 1912) написан на материале творчества трех поэтов, заслуживших всеобщее признание в татарском обществе, и является поиском ответа на вопрос «Что есть поэзия?». «Всё, что воздействует на наши дух и мечты, вызывает эмоциональный отклик, есть поэзия. Стихотворение создается не столько языком и умом, сознанием, столько духом, душой человека, его мечтами и чувствами. Чтобы сделать поэтическое произведение совершенным, необходимо облечь тему в поэтические слова» [3: 117], – говорит автор и разбирает произведения трех татарских поэтов, выстраивая их по степени уменьшения значимости: С. Рамиев, Дэрдменд, Г. Тукай. В книге творчество С. Рамиева и Дэрдменда разобраны достаточно подробно и в плане мира образов, используемых приемов, и в плане новшества. В частности, поэзия С. Рамиева оценивается не как творчество для народа, а называется элитарным искусством. Г. Ибрагимов отмечает внутренний огонь его произведений, эмоциональность как наиболее сильные стороны творчества, в то же время указывает на то, что язык произведе-

ний не всегда поспевает за чувствами. «Эта эмоциональность, этот огонь Сагита слишком сильны, душа нетерпеливо и неестественно стремится куда-то, причем настолько, что такое стремление духа язык уже не успевает облечь в понятные читателю и красивые, естественные слова» [3: 115]. Таким образом, Г. Ибрагимов заявляет, что произведения С. Рамиева настолько сильные в плане эмоционального воздействия и заложенного в них смысла, насколько слабые в плане языка и речи.

Что касается творчества Дэрдменда, здесь Г. Ибрагимов высоко оценивает философскую глубину его произведений, облеченных в совершенную форму: «Потому что у него чувствуется истинный дух… литературный вкус, истинное мастерство слова, красивая форма, короткие и емкие фразы, легкость письма и чистое поэтическое чувство, соединенное с грустной мыслью...» [3: 131]. В ходе анализа отдельных произведений достаточно полно раскрываются отголоски экзистенциальной философии, общечеловеческие и личные ценности, выраженные в творчестве поэта. Этот материал Г. Ибрагимова имеет полное основание считаться трудом, где дана полная оценка творчества поэта.

Разговор о творчестве Г. Тукая Г. Ибрагимов начинает с критики его художественного языка. Анализ отдельных произведений также выстроен в виде раскрытия недостатков литературной мысли поэта. Г. Ибрагимов ставит вопрос: «Тукай – поэт или нет?» Обобщая, дает следующий ответ: «Читатель, который ценит, прежде всего, рифму, язык произведения, заложенные в него мысли и мнения, несомненно, будет считать его поэтом. Так как у Габдуллы эфенди все это присутствует с избытком. Но те, кто хорошо подготовлен, чтобы отличить поэзию от простого рифмованного текста, содержащего моральные предписания, у кого развит художественный вкус, вряд ли ответят на вышеуказанный вопрос однозначно… Даже если посчитают его поэтом, то не всегда, не все его произведения назовут поэзией, но только малую часть творчества» [3: 158].

Опровергнув тезисы Ибрагимова, Дж. Валиди в статье «Татарские поэты» (1912), обвинив автора в том, что тот хочет видеть поэзию только лишь идеальной, элитарной, утверждает следующий порядок: Г. Тукаев, Дэрдменд, С. Рамиев.

Объективные и субъективные причины появления книги «Татарские поэты» Г. Ибрагимова в татарском литературоведении обстоятельно проанализированы, и нет нужды повторяться. Хочется обратить внимание только на тот факт, что не только в критических и теоретических статьях, но и в своем творчестве Г. Ибрагимов отдает предпочтение романтизму европейского типа. Его рассказы («Яз башы» («Начало весны», 1910), «Диңгездә» («На море», 1911), «Йөз ел элек» («Сто лет назад», 1911), «Сөю –

сәгадәт» («Любовь – счастье», 1911), «Уты сүнгән җәһәннәм» («Геенна без огня», 1911), «Карак мулла» («Мулла-вор», 1911) и др.) и роман «Яшь йөрәкләр» («Молодые сердца», 1912) написаны в рамках этой художественной парадигмы.

Г. Ибрагимов в этот период времени считал романтизм перспективным путем для развития татарской литературы, поскольку он, по его мнению, способен довести до народа национальную идею. Особенно четко это проявилось в предисловии к «Альбому», сборнику иллюстраций изобразительного искусства («Альбом» мөнәсәбәте белән бер-ике сүз», 1915) для абонентов журнала «Анг». В статье дан ответ на вопрос: «Что есть искусство?»: «искусство состоит в материальном воплощении идеального мира человека искусства» [4: 37]. Одновременно подчеркивается, что искусство должно служить национальным целям: «Лишь искусство способно показать истинное лицо, натуру народа» [4: 41]. Далее затрагивается вопрос служения литературы татарскому этносу: «Его спасет от полного исчезновения, от поглощения бурным культурным потоком других народов только собственное искусство, способное сыграть на самых тонких струнах ее души», «люди искусства станут единственным спасителем нации» [4: 48].

На татарской литературоведческой арене это время примечательно тем, что является периодом поиска основ для формирования теории татарской литературы. Приспосабливая турецкую и арабскую науку о литературе к татарской литературе, Г. Сагди один за другим выпускает два учебника для медресе: «Мохтасар кавагыйде әдәбия» («Краткие правила литературы», 1911), «Мохтасар кавагыйде әдәбия»гә гыйлавә» («Дополнения к кратким правилам литературы», 1911). По сути, они являются переложением материалов по риторике, которые прошли долгий путь, начиная с переводов древнегреческого – на арабский, далее на турецкий языки. Татарское научное сообщество отвергает их, считая теорию устаревшей – с чем нельзя не согласиться.

Осознав необходимость перехода к новой системе понятий, основанной на западноевропейской и русской теоретической мысли, Г. Сагди пишет еще два учебника – «Әдәбият ысуллары» («Методы литературы», 1912) и «Әдәбият мөгаллиме» («Учитель литературы», 1913). Хотя в них многие понятия были уже адаптированы к национальной литературе, концептуально труды опирались на средневековые восточные поэтики, из-за чего не смогли справиться с поставленной задачей, не нашли свое место в формирующейся новой науке – теории литературы.

Отвечающей требованиям мировой литературно-теоретической мысли начала XX в. и национального литературного процесса стала теория литературы Габделбари Баттала. Его учебник «Нәзарияте

әдәбия» («Теория литературы», 1913) опирается на «Учебный курс теории словесности» Н. Ливанова, во многом является переводом с русского языка. При этом автор учебника касается и разъясняет многие термины и понятия, которые функционируют за рамками татарской литературы. Поэтому, хотя книга Г. Баттала ставит точки во многих открытых дискуссиях по проблемам теории татарской литературы, она не смогла полностью ответить на существующие вызовы в данной сфере.

На основе опыта преподавания татарской литературы в 1916 году Ибрагимов издает большой труд «Әдәбият дәресләре» («Уроки литературы»), где закладывает основы поэтики в соответствии со своими представлениями. Именно этот труд – «Уроки литературы» завершает в татарском литературоведении целый этап – формирование литературной теории. Хотя книга и написана в форме учебника, функции этого труда намного шире: объяснить, оценить татарскую литературу, основываясь на теоретических законах, определить пути ее дальнейшего развития. Идеализированный подход, подчиненный вполне функциональной цели – возрождению и развитию татарской культуры – стал основой его теоретического дискурса. Ибрагимов разрабатывает концепцию изучения татарской литературы – исходя из особенностей национальной литературы.

Вместе с тем, после 1917 года взгляды Г. Ибрагимова в целом на литературу, на ее цели и функции, критерии оценки отдельных произведений претерпели коренные изменения [2]. В трудах «Пролетариат әдәбияты турында» («О пролетарской литературе», 1924), «Кара маяклар, яки Ак әдәбиятлар» («Черные вехи, или Белоэмигрантская литература, 1924), «Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак?» («Каким путем пойдет татарская литература?», 1927), написанных в духе марксизма-ленинизма, им подчеркивается, что литература является эффективным оружием в классовой борьбе, говорится о том, что дореволюционная литература не могла играть значительной роли в пролетарской борьбе, а эмигрантская литература вредна по сути. Самое печальное, пожалуй, то, что Г. Ибрагимов противопоставляет классовость и национальность, «говорит о разных течениях в татарском общественном движении, оценивает их с позиций классовой принадлежности участников, а представителей татарской интеллигенции, которые смогли спастись от крючка большевизма в эмиграции, обвиняет в контрреволюционной деятельности» [1: 142].

Труд под названием «Пролетариат әдәбияты турында» («О пролетарской литературе»), который был издан отдельной книгой в Москве, носит теоретический характер. В ней рассматриваются вопросы отношения марксизма к литературе, классовости

в литературе, связь литературы с общественной жизнью, затрагивается история просветительского движения в татарской культуре, общественный подъем под воздействием революции 1905 года, отдельные взгляды и мнения, господствовавшие в татарском обществе начала XX века и после революции 1917 года. Подводя итоги, Г. Ибрагимов пишет следующее: «…идеология, литература всегда и везде служат жизни, они обязаны быть связанными с событиями общественной жизни, подпитываться ими, поэтому и эпоха диктатуры пролетариата должна иметь свою собственную идеологию, искусство и литературу» [5: 214–215].

Отдельно останавливаясь на вопросе культурного наследия, Г. Ибрагимов и здесь пишет достаточно резкие слова, имевшие негативные последствия для дальнейшего изучения татарской литературы: «Ни один марксист не внесет в список произведений, способных помочь в воспитании рабоче-крестьянской массы и молодого поколения в плане развития их сознания, чувств, мечтаний и замыслов, способных формировать классовое сознание, «Салиму», «Магишат» или «Зулейху»» [5: 232]. Статья завершается призывом к татарским писателям создавать пролетарскую литературу.

В статье «Өч җавап» («Три ответа», 1922), написанной в духе теоретического спора с Ф. Бурнашем, который обратил внимание на изменения в теоретических взглядах Г. Ибрагимова, писатель заявляет, что он совершенно не отрицает своей дореволюционной теории относительно литературы: произведение должно быть написано на основе реальной жизни или же в отрыве от реальности. Он соотносит марксизм и дореволюционные теории относительно татарской литературы следующим образом: «…писатели и поэты живут не на небесах, талант их одухотворяется не небесами; они продукт своего времени, определенных общественно исторических условий, они плоды этой жизни. Поэтому миры, которые они рисуют, разные. Так же, как разные события жизни рождают в нас совершенно разные мысли, совершенно по-разному воздействуют на нас, описанные поэтами, писателями миры оставляют совершенно разный, но глубокий след в душе читателя. Здесь и встает вопрос о принадлежности поэта, писателя к какому-нибудь определенному классу, определенной точке зрения» [5: 113].

Г. Ибрагимов справедливо считается одним из основоположников научной истории татарской литературы, которая как самостоятельное направление науки возникла в 1920–1930-х годах. С одной стороны, фундаментальные труды по истории татарской литературы Г. Рахима и Г. Газиза, Г. Сагди появились благодаря организационной поддержке Г. Ибрагимова. Его мнение о необходимости изучать исторические корни татарской литературы начиная с Средневековья, высказанное в объемной статье «Татар әдә-

бияты тарихына материаллар» («Материалы к истории татарской литературы», 1923) в отношении второго тома «Истории татарской литературы» Г. Рахима и Г. Газиза, стало решающим при создании хронологии истории татарской литературы в дальнейшем, а одобрение Ибрагимова звучало как официальное признание данной концепции. Вместе с тем, Г. Ибрагимов в этой статье подчеркивает необходимость написания истории современной татарской литературы на основе марксистского метода.

Концепция истории литературы взаимосвязана с вопросом культурного наследия. Спор между Г. Ибрагимовым и Дж. Валиди в 1922–1923 годах возник именно на этой почве. Валиди проводил мнение, что прошлое культуры необходимо изучать и знать, несмотря на идеологические предпочтения. Ибрагимов же защищал мнение о том, что и к культурному наследию необходим классовый подход. Например, в статье Г. Ибрагимова «Татар әдәбиятында өченче дәвер (Аңларга тырышыгыз!)» («Третий период развитии татарской литературы (Постарайтесь понять!)», 1922), ценность классовой литературы поставлена гораздо выше ценности памятников словесности.

Коренная трансформация литературоведческих взглядов Г. Ибрагимова после 1917 года и сегодня вызывает противоречивые оценки. Многие его заявления не соотносятся с образом теоретика, который очень хорошо знал историю татарской и мировой литературы, и главное, как никто другой понимал истинную ценность художественного произведения. Сегодня мы не сможем однозначно ответить на вопрос, было ли это связано с искренней верой в революцию как возможность развития национальной культуры, или желанием сохранить то ценное в общественно-культурном развитии татарского народа, что было достигнуто в начале XX века. Видимо, при любом раскладе ясно одно: он считал себя сильным, чтобы ответственность за свой народ брать – на себя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллин Я. Милләт язмышы: уйланулар. – Казан: Фән, 1999. – 317 б.

2. Заһидуллина Д. Галимҗан Ибраһимов – марксистик әдәбият фәне тудыруның үзәгендә // Галимҗан Ибраһимов. Әсәрләр: Унбиш томда. 8 т. –Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – Б. 8–30.

3. Ибраһимов Г. Әсәрләр: Унбиш томда. 6 т.: Әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1914). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 327 б.

4. Ибраһимов Г. Әсәрләр: Унбиш томда. 7 т.: Әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1915–1916). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 375 б.

5. Ибраһимов Г. Әсәрләр: Унбиш томда. 8 т.: Әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1918–1933). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 431 б.

6. Ибраһимов Г. Әсәрләр: Унбиш томда. 11 т.: Тарихка һәм иҗтимагый фикергә караган хезмәтләр (1909–1920). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 462 б.

УДК 821.512.145

ОСМЫСЛЕНИЕ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ В ПЬЕСАХ ТОЙ ЭПОХИ (сравнительный анализ пьес Г. Ибрагимова, Ш. Усманова, Ф. С.-Казанлы)

А.М. Закирзянов
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Гражданская война, начавшаяся после революций 1917 года, основывалась на классовом противостоянии между двумя сословиями. Хотя татарские писатели по-разному относятся к войне, большинство воспринимает ее как путь к справедливому и свободному существованию. В статье анализируются пьесы Г. Ибрагимова, Ш. Усманова, Ф. С.-Казанлы, написанные в эти годы, рассматриваются вопросы борьбы героев за счастье народа, взаимоотношения классов внутри одной нации, пути к победе и др.
Ключевые слова: революция, Гражданская война, татарская драматургия, жанр, конфликт, герой.

The civil war that began after the revolution of 1917 was based on the class confrontation between the two estates. Although Tatar writers have different attitudes to the war, most perceive it as a path to a just and free existence. The article analyzes the plays of G. Ibragimov, Sh. Usmanov, F. S.-Kazanli, written during these years, examines the issues of the struggle of heroes for the happiness of the people, the relationship of classes within one nation, the path to victory, etc.
Key words: revolution, civil war, Tatar drama, genre, conflict, hero.

ГРАЖДАННАР СУГЫШЫНЫҢ ШУЛ ЧОР ПЬЕСАЛАРЫНДА ЧАГЫЛЫШЫ (Г. Ибраһимов, Ш. Усманов, Ф. Сәйфи-Казанлы әсәрләре мисалында)

Ә.М. Закирҗанов
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты (Казан)

1917 елгы инкыйлаблар нәтиҗәсендә ил ике лагерьга бүленә һәм ул Гражданнар сугышына китерә. Бүгенгедән чыгып караганда, бер якны аклау, икенче якны гаепләү була алмый. Анда җиңүчеләр юк, бары җиңелүче генә бар, бу – ил халкы, чөнки туган белән туганның үтерешүен, халыкларның бүлгәләнүен, бер өлешенең чит илләргә куылуын җиңү дип атап булмый. Әмма ул чорларда әлеге гаять катлаулы вакыйгаларны аңлау һәм бәяләү авырлык белән бара. Татар әдипләре Октябрь инкыйлабын һәм пролетариат диктатурасын кабул итү мәсьәләсендә өч лагерьга бүленә. Берләре яңа хөкүмәтне кабул итсә, икенчеләре чит илләр-

гә китә, өченчеләре исә икеләнеп кала, каршылыкларда азаплана. Әлеге мәкаләдә Гражданнар сугышы вакыйгаларының шул чор татар драматурглары әсәрләрендә чагылыш үзенчәлекләре тикшереп бәяләү максаты куела. Шуннан чыгып, әлеге чор җәмгыятендә туган җитди мәсьәләләрнең Г. Ибраһимов, Ш. Усманов, Ф. Сәйфи-Казанлы пьесаларында чишелешен, әсәрләрнең идея-эстетик эчтәлеген, заман геройлары чагылышын һәм кайбер поэтик үзенчәлекләрен ачыклау бурычлары куела.

Гражданнар сугышы вакыйгаларының татар әдәбиятында, шул исәптән драматургиядә чагылышы шактый өйрәнелгән. Басылып чыккан яисә сәхнәгә куелган пьесаларга әдәби тәнкыйть үз вакытында ук мөнәсәбәтен белдерә (Ш. Байчура, Ф. Сәйфи-Казанлы, Г. Ходаяров һ.б. мәкаләләре). XX гасыр дәвамында Г. Ибраһимов әсәре турында Г. Халит, М. Хәсәнов, Р. Бикмөхәммәтов, Б. Гыйззәт, шулай ук Ш. Усманов турында А. Яхин, А. Сагайдак, Г. Кашшаф, ә инде Ф. Сәйфи-Казанлы турында Х. Хисмәтуллин һ.б. тикшеренүләр алып бара. Бу чор драматургиясен аеруча тулы А. Әхмәдуллин өйрәнә. Ул әсәрләрнең жанр хасиятен билгеләү аша, күтәрелгән проблемаларны ачыклый һәм поэтик үзенчәлекләренә туктала [1: 123–146]. Без исә әлеге өч авторның беренче пьесаларын чагыштырып бәяләүне алга куябыз.

Октябрь инкыйлабыннан соң башланып киткән Гражданнар сугышы һәркем алдына «Син кем белән?» дигән сорауны куя. Инкыйлабларга һәм Гражданнар сугышына, кан коюга драматургларның мөнәсәбәте бертөрле генә булмый. Яшь совет власте әдәбиятны агитация максатларында файдаланырга омтыла. Бу эшкә милли лидерлар да алына. Белгәнебезчә, патша хөкүмәтеннән аермалы буларак, яңа хөкүмәт милләтләргә үзбилгеләнү вәгъдә итә. Шуңа да күпләр яңа власть шартларында милли мәнфәгатьләрне яклау мөмкинлеге тууга ышана.

Пролетариат диктатурасы һәм әдәбият мөнәсәбәтенә беренчеләрдән булып Г. Ибраһимов мөрәҗәгать итә. Инкыйлаблар һәм Гражданнар сугышы елларында язылган хезмәтләрендә үк бу мәсьәләгә әледән-әле әйләнеп кайта. Инкыйлабтан соң, Ф. Сәйфи-Казанлы белән бергә «Ирек», аннары «Безнең юл» кебек газеталар чыгарган әдип, милли азатлык хакына югары һәм түбән катлауларны берләштерү идеясен кире кага һәм сыйнфый көрәш юлына баса. Г. Ибраһимов болай дип яза: «Бөек канлы көрәш бара. (...) Бер якта – коллар, мәзлумнар (изелгәннәр), эшчеләр, ярлы крестьяннар, икенче якта шаһлар, байлар, алпавытлар, хуҗалар, хәзергечә – капиталистлар» [7: 263]. Әнә шундый шартларда күпчелек әдипләр яңа җәмгыятьнең беренче адымнарын, сугышның ачы михнәт-афәтләрен сурәтләргә омтыла. Бу елларда язылган әсәрләр иҗтимагый һәм көнкүреш эчтәлек белән сугарылып, яңа жанрга –

тарихи-революцион һәм героик драмаларга нигез сала [4: 89]. Аларда, чор таләп иткәнчә, үзара дошман булган, килешмәүчән ике сыйныф арасындагы көрәш сурәтләнә.

Гражданнар сугышы елларында Ш. Усмановның «Канлы көннәрдә» (1919), Г. Ибраһимовның «Яңа кешеләр» (1920), Ф. Сәйфи-Казанлының «Дошманнар» (1920) кебек пьесалары язылып, басылып чыга яисә сәхнәләргә куела. Дөрес, беренче тәҗрибә буларак Г. Ниязбаевның «Беренче таң» (1918) әсәрен атау да дөрес булыр. Автор анда халык бәхете өчен көрәш юлына чыккан геройны мәйданга чыгара. Әмма әсәрдә 1905 ел вакыйгалары сурәтләнә. Без исә түбәндә Гражданнар сугышы чагылыш тапкан әсәрләргә киңрәк тукталабыз. Әлеге пьесаларның язылу максатларында уртаклык бар дип уйларга кирәк: бер яктан, бу чорда театр труппаларының кытлык кичерүе, икенче яктан, сугыш шартларына яраклы пьесаларның булмавы яисә бик аз булуы; өченче яктан, халык массаларына көрәшүче якларның асыл теләген ачу аша, аларны яңа тормыш өчен көрәшүчеләр ягына тарту.

Әсәрләр арасында үзенең әдәби-эстетик эшләнеше, автор карашларының ачыклыгы һәм алдагы чор әдәбиятына тәэсире ягыннан Г. Ибраһимовның «Яңа кешеләр»е аерылып тора. «Драма гражданнар сугышы чоры татар әдәбиятында барган эзләнүләрне аңлау-аңлату ягыннан һәм яңа иҗтимагый-тарихи, мәдәни-социаль шартлар тудырган әдәбият үрнәге буларак әһәмиятле» [5: 68]. Г. Ибраһимов Гражданнар сугышы шартларында яңа кешеләр формалашуны, аларның рухи-әхлакый йөзен, теләк-максатын ачуны алга куя. Чорның һәр кешесе алдына куелган сорауга җавап эзләп, инкыйлабка килү, аны кабул итү яисә итмәү мәсьәләсен куя. Әсәр геройлары төрле юллар белән халык бәхете өчен көрәшкә килә. Төп герое исә шактый катлаулы юл үтә: көнләшеп, кеше үтерә, каторгадан кача, сугышта инкыйлабны яклаучыларга кушыла.

Ш. Усмановның 1919 елның гыйнварында Оренбургта тәмамланган [1: 126]. «Канлы көннәрдә» пьесасында Гражданнар сугышының канлы вакыйгалары чагылыш таба. Авторның беренче әсәре икәнен исәпкә алсак, сәнгати эшләнешенең йомшаклыгы да аңлашыла. Ш. Усманов үзе әлеге вакыйгалар эчендә кайнап яши, татар легионында комиссар буларак акгвардиячеләргә каршы сугышларда катнаша. Автор драмада «революциягә килү юллары» [4: 235] проблемасын үзәккә куя. Беренче чиратта, ул бер гаилә яисә якын туганнарның караш-мөнәсәбәте буларак бирелә. Бертуган Камил һәм Хәмит аңлы рәвештә совет властен яклап сугышка керсә, гимназист энеләре Йосыф башта акгвардиягә языла, шулар сафында торып, кызылларга каршы сугышта катнаша, яралана. Шул вакыйгалар өермәсе аша яңа властьны яклау юлына

килә. Ә инде Хәмзә, башкорт гаскәре офицеры Зариф кебекләрнең бәхәсләр аша инкыйлабны яклауга килүе күпләр өчен гыйбрәт буларак сурәтләнә.

Ф. Сәйфи-Казанлының «Дошманнар»ында вакыйга 1917–1918 елларда бара. Инкыйлаблардан соң илнең тузгыган чагы, власть советларга күчеп барса да, контрреволюция әле көчле. Шуңа бәйле «Кем-кемне?» мәсьәләсе көн кадагында тора. Автор геройларының теге яисә бу лагерьга килү юлын ачу мәсьәләсенә зур урын бирә. Бу яктан Айсылу образы үзенчәлекле. Инкыйлаби романтизм аша сурәтләнгән хатын әтисе белән ире арасын җайга салырга тырышса да, вакыйгалар барышында иренең чын асылын белә. Хатип бай һәм аның янындагыларның дошманлыгын ачуга да зур өлеш кертә. Ахырда ул иренә болай ди: *«Сез хәзер миңа бары сыйнфый көрәштәге дошманым гына»*. Пафос белән әйтелгән сүзләр дәлилле ачылып бетмәсә дә, авторның бу мәсьәләгә карашын ачык күрсәтә.

Г. Ибраһимов инкыйлабларны шатланып каршы алса да, сугышка, кан коюга җиңел генә карый алмый. Шуңа да аның геройлары бу мәсьәләдә җитди бәхәс алып бара. Яңа җәмгыять төзүнең гуманлы юллары турында уйлана. Г. Ибраһимов объектив катламда властьны алу, аны саклау өчен кан коюны котылгысыз дип саный. Төп герой Батырхан әлеге карашны яклаучы буларак тәкъдим ителә. Бер яктан, «ул гөнаһсыз кан коюларга каршы чыгып, артык каты кыланучы Тимеркәй белән бәхәс алып бара» (4: 237). Икенче яктан, Шәйбәк карт позициясен дә кабул итми. Әлеге карт *«кан түгүгә киткәч, шәп түгел инде ул»* дигән фикердә тора. Батырхан исә революция өчен «*Канлы юл – изге юл!*» дип чыга. Вакыйгалар барышы шул фикерне раслауга хезмәт итә. Әсәрнең субъектив катламында әлеге каршылык укучыны бәхәскә китерә. Кан түгү, үтерү белән бәхетле җәмгыять төзү мөмкинлеген шик астына куя.

Г. Ибраһимовның «Яңа кешеләр» драмасы төп яңалыгы, билгеле инде, яңа геройлар белән бәйле. «Г. Ибраһимов революция тудырган һәм революцияне ясаган көрәшчеләрне «яңа кешеләр» дип атый, яңа дәвернең үзенчәлеген һәм өстенлеген иң әүвәл шундый каһарманнарда күрә» [2: 170]. Шуңа да аның «яңа кешеләр» буларак сурәтләнгән Батырхан, Камәр, Тимеркәй кебек образлары шул чор кешеләренә гыйбрәт итеп калкытып куела. Д. Заһидуллина билгеләп үткәнчә, «Г. Ибраһимов гаилә мөнәсәбәтләре аша сыйнфый көрәш мәсьәләсенә килә, көрәшнең сәбәпләре итеп иҗтимагый тигезсезлек һәм милли азатлыкка ирешү өметен билгели» [6: 42].

Ф. С.-Казанлы, драма исеменнән күренгәнчә, власть өчен көрәшүчеләрнең үзара «дошманнар» булуын әсәр дәвамында

ача. Әлеге тартышны тагын да кискенләштерү өчен геройларны туганлык-гаилә мөнәсәбәтендә бирә. Ярлы халык мәнфәгатен яклаучы булып фабрика эшчесе Кәрим торса, югары катлау кешеләре фабрика хуҗасы Хатип бай тирәсенә җыела. Үзара дошманлыкларын яшермәгән бу ике кешене Кәримнең кызы, ә Хатипның хатыны Айсылу үзара бәйли. Конфликт гаять кискен булып, беренче күренешләрдә үк Кәрим югары катлау вәкилләрен «мәңгелек дошманнарыбыз» ди. Әсәрдә моның сәбәбе хәрәкәттә бирелмәсә дә, байлар ярлы халык эшләгәнне, тапканны ашаучылар итеп сурәтләнә. Алай гына да түгел, байларның үз балаларын да «елан» итеп үстерүләре кат-кат искәртелә. Югары катлау вәкилләре булган Хатип бай, Гомәров, Федоров һ.б. властьны коткару өчен барысын да эшләргә, хәтта террор оештырырга әзерләр итеп бирелә. Совет властен бәреп төшерү өчен, хәрби полклар оештыруга, газеталар чыгаруга миллионнар тотып, халык арасында җитди пропаганда алып баралар. Нәтиҗәдә күп кан түгелә, Кәрим дә үтерелә.

Г. Ибраһимов яңа җәмгыятьтә милләтләрнең урыны нинди булу, аларның иреге, сәяси-иҗтимагый хокуклары мәсьәләсе белән даими кызыксына һәм даими матбугатта чыгыш ясый. «Яңа кешеләр»дәге вакыйгаларда ул шулай ук чагылыш таба. Г. Мөхәммәдова фикеренчә, әсәрдә сыйнфый көрәш сәбәпләрен ачу белән бергә, милләтләр киләчәге турында җитди сүз бара: «Татар өчен милли азатлык мөһим булса, урыс өчен – бүленмәгән бөтен бөек Россия» [8: 132].

Ш. Усманов «Канлы көннәрдә» милләт азатлыгы мәсьәләсен читләтеп үтмичә, Хәмзә образында ярлы-байны милләт байрагы астына җыю фикерен күтәрә. Ул сәбәп-нәтиҗә бәйләнешендә ачылмаса да, әлеге герой бу фикереннән баш тартып, сыйнфый көрәшкә килә. Автор Гражданнар сугышының ил тәнендә яра булуын ача. Кызганыч ки, сугышучы яклар кан коюны яклап чыга, еш кына бер гаепсез кешеләр үтерелә. Йосыф *«мин сезнең кызыл бандалар талаган кадәр кеше таламам»* диюе белән совет яклыларның эш-гамәленә бәя бирсә, Камил акларның судсыз-нисез бик күпләрне юк итүләре, җәзалаулары турында әрнеп сөйли.

Ф. С.-Казанлының «Дошманнар»ында куелган мәсьәләләрнең берсе – «Бер милләт эчендә уртаклыкка ирешеп буламы, әллә инде сыйнфый көрәш котылгысызмы?» соравына җавап эзләү. Автор зур булмаган бәхәс аша ярлы-бай каршылыгы котылгысыз дигән фикергә китерә. Шуңа да эшче Кәрим белән бай Хатип каршылыкның ике ягында торып эш итәләр. Кәрим шактый тулы эшләнгән образ булып ачыла. Ул эзлекле, максатчан, байлардан үч алу теләге белән йөри. Еш кына лозунглар белән сөйләшә: *«Үлем байларга!»* яисә *«... телеграмм баганасына асачакмын...»* Бу яктан карганда, Хатип бай реаль тормышка якынрак, әмма гомерен саклап

калу өчен хатынына ялварган күренештә ясалмалылык сизелә. Ф. Сәйфи-Казанлы инкыйлабның, яңа тормышның корбаннар биреп кенә яулап алынуын ача. Шуңа да Айсылуның әтисе Кәрим гәүдәсе янында *«зур һәм бәхетле үлем»* дию инкыйлабый аскетизм чагылышы булып тора.

Шулай итеп, Гражданнар сугышы чорында язылган пьесаларны чагыштырып бәяләү аша түбәндәге нәтиҗәләргә килергә мөмкин: авторлар «яңа чор әдәбияты нинди булырга тиеш?» дигән сорауга җавап эзлиләр һәм бу мәсьәләдә Г. Ибраһимов әйдәп бара; пьеса авторлары совет хакимияте тудырган мифка ышанып иҗат итәләр һәм шуның белән киләчәктә тагы да үстереләчәк жанрларга, алым-формаларга нигез салалар; барысында да конфликт сыйнфый каршылыкка нигезләнә, ул исә аерым бер милләт эчендәге бердәмлек идеясен кире кага; пьесаларның җитди яңалыгы үзәккә чыгарылган көрәшче герой, яңа герой образы белән бәйле; Г. Ибраһимов, Ш. Усманов, Ф. Сәйфи-Казанлы инкыйлабны хуплап каршы алып, яңа хакимияткә хезмәт итәләр, шуңа да әсәрләрдә югары катлау кешеләре сыйнфый дошман буларак сурәтләнә; авторлар яңа җәмгыятьнең бары көрәш, кан кою аша гына төзү мөмкинлеген күрсәтә, шуның белән бергә, бу сугышның кешелек идеалына каршы килүен дә аңлыйлар һәм ул аерым геройлар эш-гамәлендә шактый ачык сизелә.

ӘДӘБИЯТ

1. Ахмадуллин А.Г. Татарская драматургия (История и проблемы). – Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. – 510 с.

2. Әхмәдуллин А. Г. Ибраһимов һәм татар драматургиясе // Сәхнә әдәбияты һәм тормыш. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. – Б. 165–177.

3. Әхмәдуллин А. Драматургия // Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. 4 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – Б. 68–89.

4. Әхмәдуллин А.Г. Ш. Усманов драматургиясендә герой проблемасы // Дөреслеккә ирешү юлында. Мәкаләләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – Б. 234–242.

5. Закирҗанов Ә.М. Г. Ибраһимовның «Яңа кешеләр» драмасында яңа чор иҗат концепциясе чагылышы // Г. Ибраһимов мирасы һәм төрки дөнья: Г. Ибраһимовның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары (17 апрель, 2012 ел). – Казан: ИЯЛИ, 2012. – Б. 67–71.

6. Заһидуллина Д.Ф. Галимҗан Ибраһимовның тормыш юлы һәм киңкырлы эшчәнлеге // Әсәрләр: 15 томда: 1 т. : хикәяләр, роман / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. Г.Н. Зәйниева; кереш сүз авт. Д.Ф. Заһидуллина. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – Б. 10–61.

7. Ибраһимов Г. Шәрыкның бөек революционеры Мулланур иптәш Вахитов // Ибраһимов Г. Әсәрләр: 15 томда. 11 т.: тарихка һәм иҗтимагый хәрәкәткә караган хезмәтләре (1909–1920) / төз. Ә.Х. Алиева; текст, иск. һәм аңл. әзер. Ә.Х. Алиева һ.б.; кереш сүз авт. К.Г. Әхсәнов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. – Б. 362–372.

8. Мөхәммәдова Г. Г. Ибраһимовның «Яңа кешеләр» драмасына карата кайбер фикерләр // Галимҗан Ибраһимов һәм хәзерге заман: Тууына 115 ел тулуга багышланган фәнни конференция материаллары. – Казан: Фикер, 2002. – Б. 130–132.

УДК 801.8

ПРОСТРАНСТВЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Г. ИБРАГИМОВА

Г.Ф. Каюмова
Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань)

В статье анализируется пространственное представление произведений разных жанров Г. Ибрагимова. Анализ произведений «Чубарый», «В море», «Начало весны», «Дети природы», «Судьба татарки», «Дочь степи», «Наши дни» показывает, что пространство является важным структурообразующим элементом в творчестве Г. Ибрагимова, оно тесно связано, с одной стороны, с событиями, текущими на фоне данного пространства, с другой стороны – с психологическими переживаниями героев, часто обуславливая и предопределяя их. Особое внимание уделяется анализу таких видов топоса как деревня, море, степь, город и локусов дома, медресе.
Ключевые слова: Г. Ибрагимов, пространственное представление, интерпретация, мифологические мотивы, татарская литература.

The article analyzes the spatial representation of G. Ibragimov's works of different genres. An analysis of the works «Chubary», «In the Sea», «Beginning of Spring», «Children of Nature», «The Fate of a Tatar Woman», «Daughter of the Steppe», «Our Days» shows that space is an important structure-forming element in the work of G. Ibragimov, it is closely connected, on the one hand, with the events taking place against the background of a given space, on the other hand, with the psychological experiences of the characters, often conditioning and predetermining them. Particular attention is paid to the analysis of such types of topos as the village, sea, steppe, city and loci of the house, madrasah.
Key words: G. Ibragimov, spatial representation, interpretation, mythological motifs, Tatar literature.

Г. ИБРАҺИМОВ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ПРОСТРАНСТВО БИРЕЛЕШЕ

Г.Ф. Каюмова
Казан (Идел буе) федераль университеты (Казан)

Матур әдәбият әсәрләрендә пространство категориясе бирелеше, аның оештырылу үзенчәлекләре галимнәрнең игътибар үзәгендә тора. Еш кына аны вакыт категориясе белән бәйлелектә карап, хронотоп категориясе составында тикшерәләр, физик һәм әдәби (мәдәни) пространстволарны чагыштырып өйрәнәләр, төрле тип пространстволарның – ачык һәм ябык, реаль һәм уйлап чыгарылган, «үз» һәм «ят», динамик һәм статик – әдәби әсәр идеясен ачудагы ролен тикшерәләр. Проблемага багышланган фундаменталь хезмәтләрдән М.М. Бахтин, Д.С. Лихачев, Г. Миноквский, Н.К. Шутая хезмәтләрен атарга була [1; 6; 7; 12].

Тәкъдим ителә торган эштә XX гасыр башында әдәбият мәйданында ныклы урын алган, әдәби барышта актив катнашкан, совет

чоры әдәбиятын да классик әсәрләре белән баеткан Г. Ибраһимовның әсәрләрендә пространство бирелешенең кайбер үзенчәлекләре тикшерелә. Әлбәттә, иң элек әдәби пространство үзенчәлекләре әсәрнең романтизм яки реализм кысаларында иҗат ителүе белән бәйле, чөнки романтик һәм реалистик геройлар дөньяны төрлечә кабул итәләр, ә укучыга урын-ара тасвирлары ешрак геройның кабул итүе аша җиткерелә. Иҗатының башлангыч чорынла романтик юнәлеш зуррак урын алуны искә алып, иң элек әдипнең романтик рухлы әсәрләрендәге пространство поэтикасына игътибар итик.

Г. Ибраһимовның романтизм белән сугырылган әсәрләрендә, тулаем алганда, романтик юнәлешкә хас мондый үзенчәлекләр калку гәүдәләнеш таба:

– кешене әйләндереп алган дөньяның чиксезлеге, ике тормыш: күнегелгән җир тормышы һәм илаһи-идеаль дөнья хакындагы күзаллау үзәккә куела;

– кеше серле көчләр җимеше, үткән һәм киләчәкне тоташтыручы күпер итеп карала;

– тормыш-чынбарлыкны тәнкыйтьләү, кире кагу алга чыга һәм пессимистик компонент ачык билгеләнә башлый;

– үткәнне – тарихны идеаллаштыру, экзотик материалга мөрәҗәгать итү, авторның субъектив позициясе ачык билгеләнү, фәлсәфи һәм лирик чигенешләр ясау кебек алымнарны куллану күзәтелә.

Әйтелгәннәрнең пространство бирелешендә чагылыш табуын тикшерик. Язучының иң күркәм романтик хикәяләренең берсе – «Диңгездә».

«Диңгездә» хикәясенең герое образы турында галимнәр түбәндәге фикердә: «Көнбатыш Европа һәм рус романтизм әдәбиятындагы традицион образны хәтерләтә. Ул шәһәр цивилизациясеннән бизеп, ниндидер илаһи галәмгә омтыла. Г. Ибраһимов, аның шул сыйфатын күрсәтеп бүтән якларын читтә калдырган. Кем ул, нинди профессия кешесе, кайда яши, гаиләсе бармы – берсен дә белмибез» [10: 164]. Без аны нәкъ менә диңгез буенча көймәдә баруын күрәбез. Диңгез – татар әдәбияты өчен ят, чит пространство, аңа мөрәҗәгать итү романтик геройның тормыш-чынбарлыкны, «үз» пространствоны (хикәядә ул төтенли торган торбалар тасвиры аша күңелгә ятышсыз итеп тасвирлана) кабул итмәве, куркыныч, шомлы булса да, «чит» аралыкка омтылышын күрсәтә. Тыныч диңгездә бару анда романтик кичерешләр уята, ул диңгез белән күкне илаһилаштыра, сынландыра, аларны гашыйк ярлар итеп күрә: «Гүя күк белән диңгез беренче сөю сәгатьләрен кичерәләр, гүя күк үзенең нурлы күзләре белән диңгезнең йөрәгенә карый да, бусы аңа миллионнардан күп, вак зиннәтле, сөйкемле елмаюы белән карап елмая, гүя бер-берен оныталар, тын кичәдә бер-берենә ташланалар, кушылалар» [4]. Әмма автор романтик героен сынау

алдында куя: дәһшәтле диңгез аның күңелендә кире кагу хисен уятмасмы, герой үзенең күнегелгән тирәлегенә омтылыш күрсәтмәсме? Герой икенче төрле диңгез белән таныша: ачулы, дәһшәтле диңгез картинасы укучының да күз алдына бастырыла: «Кояш баер алдыннан каты җил чыкты, шимальдән гаҗиб куәтле болытлар кузгалып, тиз арада алар бөтен дөньяны каплап алдылар. Тиз арада җирне судан, күкне диңгездән, уңны сулдан аера алмаслык караңгылык басты. Җил көчәя. Күк, таулар-ташлар җимергән, дөньяның астын өскә китергән кебек, куәт белән күкри. Яшеннәр өзлексез уйныйлар, җир-күкне каплаган катлаулы болытларны ярып, уңнан, сулдан утлы сызыклар сызгалыйлар» [4]. Кечкенә көймәдә мондый дәһшәт вакытында исән калу өмете аз булуын герой да, көймәчеләр дә кат-кат кабатлыйлар, әмма могҗиза була: көймә диңгез дәһшәтенә каршы тора. Барлык юлчылар да икенче көнне коры җиргә шатлана-шатлана аяк басалар, бары романтик герой гына вәхши тавышлы поездар үкергән, завод морҗаларыннан чыккан төтен күңелне болгаткан реаль чынбарлык күренешләре белән килешергә теләмичә, моңсу гына алга атлый.

«Яз башы» хикәясендә вакыйгалар бер татар авылы чикләрендә барса да, унбер яшьлек романтик герой кичерешләре ярдәмендә ачык пространство топослары тиз-тиз алмашынып тора. Тугыз ай укыган кысан мәдрәсә топосы хикәядә искәртеп кенә алына, аңа каршы рәвештә туган йорт топосы тасвирлана. Малай өчен туган йорт – ана образлары аерылгысыз, аларның очрашуын автор аерым бер җылылык белән тасвирлый. Акрынлап туган йорт пространствосы киңәя: герой бакча, сарай, келәт, ындырларны карап, һәр корылма белән аерым исәнләшеп чыга, болар барсы да аның күңеленә әйтеп бетергесез шатлык, ләззәт бүләк итә. Алга таба туган авыл кырлары, күлләре, уҗым басуының матур-романтик образлары, малай күңеле аша үткәрелеп, укучыга тәкъдим ителә. Хикәянең икенче бүлегендә күл, камышлык топослары әкияти-мифологик мотивлар белән өртелеп сурәтләнә. Безнең фикеребезчә, Көнбатыш Европа һәм татар романтик язучыларының пространствоны күрүдәге аермалыклар Г. Ибраһимов иҗатында ачык чагылыш таба. Көнбатыш Европа әдипләренең романтик иҗатында еш кына реаль чынбарлык пространствосы кеше өчен ят булган инферналь пространство белән кушып, үреп бирәләр, «гайре табигыйлык, реаль чынбарлык белән багланышлар тудырып, романтиклар иҗатында табигый бер күренеш буларак кабул ителә башлый, яхшылык һәм начарлык бәрелешен яктыртуда яңа чагылышлар табылуга китерә, шул рәвешле, ике дөнья – реаль һәм демоник дөньяны берләштерүче үзенчәлекле пространство хасил була» [9: 164]. Г. Ибраһимов иҗатында исә гайре табигый, «чит» пространство чаткылары шулай ук урын ала, әмма алар инферналь дөнья белән түгел, ә халык

мифологиясе, әкиятләре белән бәйләнештә хасил була. «Яз башы» хикәясендә ул елан, аждаһа, юха еланнар турындагы мифлар белән бәйлелектә хасил була һәм романтик герой күңеленә үтә көчле йогынты ясый. Аңын югалтыр дәрәҗәгә җиткән малай туган йортында, таныш пространствода тиз арада сихәтләнеп, яшәү көчен алып, көндәлек тормышын дәвам итә.

Г. Ибраһимовның «Яз башы» хикәясендә дә әкияти-мифологик пространство күренешләренә игътибар итик:

– Шуннан алып китә, китә, китә икән дә, ди, җиде диңгезне, җитмеш дәрьяны чыгып, Каф тауларына алып барып, гел еланнар, аждаһалар гына кайнап, ыжгырып ята торган бер төпсез мәмерҗәгә ташлыйдыр, ди [11: 125]

Аңлашылганча, биредә диңгез, дәрья пространстволары чит аралыкны белдерү өчен кулланылалар. Авторга аларны тасвирлау өчен эпитет, метафораларга мөрәҗәгать таләп ителми, ул моның өчен җиде (җитмеш) саннарын куллана. Барлык халыкларда да диярлек иң көчле символик саннарның берсе ул – җиде. Галимнәр аның тамыры **jet-di>jeti** (нәрсәгә дә булса ирешү, ахыргы нәтиҗә) дигән гомумтөрки сүз дип фаразлыйлар. Татар тел дөнья картинасында ул көчле сакраль семантикага ия. Иң элек борынгы бабаларыбызның дөнья төзелеше турындагы космологик күзаллауларын искә төшерик. Алар уйлавынча, фәрештәләр, рухлар яшәүче күк җиде каттан торган, шулай ук җир астын да җиде каттан тора дип уйлаганнар. Әкиятләрдә еш очрый торган «җиде диңгез арты», «җиде тау арты», кагыйдә буларак, чит территорияне белдерәләр. Романтик геройның дөнья картинасы әле тулысынча формалашып бетмәгән, ул әле нибары укучы бала, шуңа күрә мондый пространствоны ул, бер яктан, уйдырма дип кабул итәргә дә әзер, болар – күреп түгел, ишетеп белгән урын-аралыклар («бу чакта авылыбызның тәмле, килешле итеп әкият сөйләү белән даны чыккан Фәхринең сөйләгәннәре, иң элек ишетүем булганга, әле дә исемнән чыкмыйлар» [11: 125]), әмма бала күңеле аны чынбарлык итеп тә кабул итәргә әзер тора һәм хикәядәге вакыйгалар моны нәкъ раслыйлар да.

Г. Ибраһимов хикәяләрендә пространство элементлары метафорик мәгънәдә кулланылып, авторның дини-мифологик күзаллауларын, пространство архетибын аңлау үзенчәлекләрен ачыкларга ярдәм итә. Мәсәлән, түбәндәге очракта җәһәннәм чагыштыру нигезе ярдәмендә халкыбызның дини-мифологик пространствоны аңлавы чагылдырыла. Язучы «Табигать балалары» әсәрендә эссе җәй көнен җәһәннәм белән чагыштыра:

Көн кызганнан-кыза, җир, күк көйгәннән-көя бара, – әйтерсең, дөньяга *җәһәннәмнән бер тишек ачылган* да, безне шуның каршысына китереп куйганнар [4: 133].

Ислам мифологиясе буенча мәңгелек дөнья кеше өчен җәһәннәм һәм җәннәт дигән поляр пространство берәмлекләреннән тора. Алар газап / ләззәт бинарлыгы нигезендә бер-берсеннән кискен аерылып торалар, газап чыганагы буларак ут атала. Кызу җәй көнендә, өстәвенә ураза вакытында печән чабучы геройның кичерешләренең авырлыгы дәрәҗәсен ассызыклау өчен язучы җәһәннәм пространствосын метафора рәвешендә куллана.

Г. Ибраһимовның реализм методына нигезләнеп язылган әсәрләрендә авыл, шәһәр топослары аерым урын алып тора, алар романтик әсәрләрдән үзгә шәкелдә тасвирлана. Бу әсәрләргә дә мөрәҗәгать итү мөһим, чөнки әдип үзе: «Мин – реалист мөхәррир. Беренче әсәремнән хәзергәчә шул мәсләктә барам. Арада кайбер әсәрләремдә романтизм элементларының бераз куера төшкән урыннары булгалады (реакция чорында), ләкин боларда да төп мөндәриҗә нигез реализм иде», – дип яза [2: 27]. Әдипнең «Безнең көннәр», «Тирән тамырлар» әсәрләрендә сулык топослары метафорик-символик мәгънәләрдә килеп, авторның илкүләмендәге үзгәрешләргә мөнәсәбәтен ачыклыйлар. Г. Ибраһимов «Безнең көннәр» романының беренче битләрендә үк су, дулкын, диңгез образларына мөрәҗәгать итә. Игътибар итик: «Төн караңгы. Дөнья тын. Ләкин диңгез шаулый. Диңгез түбәндә кемгәдер ачу белә үкерә. Аның куәтле дулкыннары, тау-тау булып, биек, ташлы, текә ярларга һөҗүм итәләр. Күңелгә шом килә: гүя менә-менә тагын бер-ике аткырыргып атылачаклар да, дөньяны каплап китәчәкләр. Ләкин сезгә куркыныч юк. Дулкын ничаклы каты булса да, ул сезнең биек тау итәгендәге урыныгызга килеп җитә алмаячак. Сезгә тыныч булырга, тәрәзәләрегезне ачып, диңгез тавышын тыңларга да аннан соң рәхәт-рәхәт тагы йокыгызга чумарга мөмкин» [3: 9]. Г.Ф. Мөхәрләмова игътибар иткәнчә, «Тирән тамырлар» әсәрендә дә Идел елгасы ачык пространство хронотобы буларак кулланыла һәм символик мәгънәләр белән баетыла: аның иксез-чиксез киңлеге, тирәнлеге, мул сулы булуы, тизлеге, борылмалылыгы 20–30 нчы еллар ил, җәмгыять тормышына ишарә итә, аңа автор бәясен күрсәтә [8: 12].

Г. Ибраһимовның реалистик иҗатында пространство берелешендә романтик иҗатыннан кискен аерып торган як буларак ябык пространство хронотопларының актив кулланыла башлавын ассызыкларга кирәк. «Тирән тамырлар», «Безнең көннәр» кебек әсәрләрендә моңа мисал булып коммуна, колхоз, артель топослары, шулай ук төрмә топосларын атап була.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: Г. Ибраһимов әсәрләрендә пространство берелеше романтик әсәрләрдә диңгез, күл, тау, мәдрәсә / туган йорт топослары аша тәкъдим ителә. Экзотик топос (диңгез) геройның чынбарлыктан качу омтылышын ачыкларга

ярдәм итә, туган йорт һәм туган авыл топосы саф күңелле, самими романтик герой образын тулырак ачарга ярдәм итә. Романтик әсәрләрдә топослар әкияти-мифологик коннотацияләр белән баетыла. Әдипнең реализм юнәлешенә караган әсәрләрендә ачык пространство (диңгез, Идел) символик мәгънәләр белән баетыла. Реаль чынбарлык тасвирларын бирүдә нигездә ябык пространство топослары – колхоз, совхоз, төрмә һ.б. катнаша.

ӘДӘБИЯТ

1. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М. Литературно-критические статьи. – М.: Худ. лит-ра, 1986. – С. 234–407.

2. Галимуллин Ф. Табигыйлеккә хилафлык. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 304 б.

3. Ибраһимов Г. Сайланма әсәрләр. – Казан: Таткнигоиздат, 1956. – 612 б.

4. Ибраһимов Г. Хикәяләр, повесть, роман / төз. Р. Акъегет. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 463 б.

5. Ибраһимов Г. Әсәрләр. Академик басма. Унбиш томда. 5 т.: роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. – 423 б.

6. Лихачев Д.С. Поэтика художественного пространства // Поэтика древнерусской литературы. – М., 1979. – С. 235–351.

7. Минковский Г. Пространство и время // Принцип относительности: сб. работ по специальной теории относительности / сост. А.А. Тяпкин. – М.: Атомиздат, 1973. – С. 167–179.

8. Мухарлямова Г.Н. Художественное время и пространство в произведениях татарской прозы 20–30-х годов XX век: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2010. – 20 с.

9. Нечаева Е.А .Особенности инфернального топоса в произведениях Э.Т.А. Гофмана. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-infernalnogo-toposa-v-proizvedeniyah-e-t-a-gofmana/viewer; мөрәҗәгать итү вакыты: 15.03.2022.

10. Нуруллин И.З. XX йөз башы татар әдәбияты. урта мәктәп укытучылары, студентлар һәм югары класс укучылары өчен дәреслек-кулланма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – 286 с.

11. Татар хикәяләре. XX гасыр башы. – Казан: Мәгариф, 2007. – 399 б.

12. Шутая Н.К. Типология художественного времени и пространства в русском романе XVIII–XIX веков: автореф. дис. … д-ра филол. наук. – М., 2007. – 35 с.

УДК 398

ФОЛЬКЛОР В ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ Г. ИБРАГИМОВА

К.М. Миннуллин

ИЯЛИ им. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье рассмотрен вклад Г. Ибрагимова в формирование методологических основ татарской фольклористики. Исследованы его приоритеты относительно сбора, научного изучения и публикации фольклора. Обозначена его позиция в изучении фольклора с опорой на взаимосвязь последнего с историей этноса. Показан его вклад в классификацию татарского фольклора и новаторский подход к проблеме жанровой типологии. Он первым выдвинул идею о сильном влиянии общемусульманской

культуры на фольклор, когда чувство религии полностью победило чувство нации. Сделан вывод о том, что Г. Ибрагимов пришел к фольклору путем создания программы теоретических размышлений по истокам прекрасного в искусстве еще в самом начале своего творчества.
Ключевые слова: Г. Ибрагимов, фольклористика, жанровая типология, методология, татарский этнос, мусульманская культура, эстетическая программа.

The article considers the contribution of G. Ibragimov to the formation of the methodological foundations of Tatar folklore. His priorities regarding the collection, scientific study and publication of folklore are investigated. His position in the study of folklore based on the relationship of the latter with the history of the ethnic group is indicated. His contribution to the classification of Tatar folklore and an innovative approach to the problem of genre typology are shown. He was the first to put forward the idea of a strong influence of the general Muslim culture on folklore, when the feeling of religion completely won over the feeling of the nation. It is concluded that G. Ibragimov came to folklore by creating a program of theoretical reflections on the origins of beauty in art at the very beginning of his work.
Key words: G. Ibragimov, folklore, genre typology, methodology, Tatar ethnos, Muslim culture, aesthetic program.

Галимджан Гирфанович Ибрагимов (1887–1938) – общественный деятель и политик, организатор науки и ученый, писатель, литературовед и педагог… Формирование и развитие многих отраслей гуманитарных наук связаны с его именем. В их числе – и фольклористика.

Фольклористикой называется наука о народном творчестве, которая состоит из двух взаимосвязанных направлений: сбор, сохранение и популяризация произведений; их научное изучение и анализ. У татар первое направление берет начало с XVIII века, целенаправленная собирательская работа активизировалась во второй половине XIX и начале XX веков, когда на страницах многочисленных календарей, а затем – газет и журналов появилась мода на публикацию сказок, песен, легенд или загадок. Г. Ибрагимов стоял у истоков второго направления, способствовав формированию методологических основ татарской фольклористики.

Может быть, красивые места слияния рек Турсали и Аургази Башкортстана, певучий язык и протяжные песни, обычаи и обряды оставили в душе талантливого юноши свой след – с первых художественных произведений его стиль отличается богатством пейзажных и этнографических материалов. Уже в повести «Татар хатыны ниләр күрми» («Судьба татарки», 1909), обратившись к сюжету баита «Семь девиц», он словно стремится показать все богатство и красоту повседневной жизни татар и башкир – через обряды и обычаи, праздники (помочи, Сабантуй, посиделки, сва-

дебные обряды и др.). Эта манера проявилась и в рассказах (например, «Яз башы» («Начало весны», 1910)) писателя.

Параллельно Г. Ибрагимов одним из первых попытался определить основные задачи, направления татарской фольклористики в своем первом серьезном теоретическом исследовании – «Әдәбият мәсьәләләре» («Вопросы литературы», 1910). Труд состоит из трех глав, вторая из которых под названием «Халык мосаннәфаты» («Народная литература») посвящена вышеназванным вопросам. В самом начале дается определение устного народного творчества. «Халык арасында авыздан-авызга күчеп йөри торган, фәкать шул халыкның зиһенендә генә сакланып килгән вә чыгаручысы мәҗһүл булган, борынгы заманнан калма әсәрләрнең мәҗмугына халык мосаннәфаты дип исем биреләдер» [1: 42] («Собрание сочинений, распространенных среди народа и передающихся из уст в уста, сохранившихся только в памяти этого народа, а авторство их не известно, дошедшие до нас из древности, называется народное творчество»).

Сразу оговаривается – «Мәдәни милләтләр тарафыннан бу нәүгы әдәбиятка зур әһәмият биреләдер» [1: 43] («Высокоразвитые народы уделяют большое внимание этой разновидности литературы»), и указывается, что ученые специально собирают их, и публикуют, чтобы можно было использовать в образовательной и иной деятельности. К примеру приводится ситуация с русской фольклористикой, припоминаются изестные фольклористы, их труды, взгляды представителей мифологической, исторической школ и концепции заимствований. Ибрагимов находит следы фольклорных материалов в творчестве известных русских поэтов и писателей, упоминаются фамилии Пушкина, Кольцова, Некрасова, Достоевского, Толстого, Никитина.

Г. Ибрагимов заявляет о необходимости как сбора и публикации, так и научного изучения фольклора. Фольклор им воспринимается как неисчерпаемый источник народного языка и познания духовной жизни, психологии, менталитета, истории народа, и как важное средство обогащения художественной литературы элементами народной культуры, которое, в свою очередь, направлено на сближение интеллигенции и простых людей. Эти слова прозвучали в унисон с призывами многих других татарских исследователей-гуманитариев (А. Валиди, Х. Максудов, Х. Бигиев, Г. Рахим и др.) к выявлению, сбору, популяризации произведений фольклора.

Особенности татарского фольклора Г. Ибрагимов рассматривает в тесной взаимосвязи с историей этноса, выявляет некоторые особенности татарского фольклора. Им называются четыре жанра устного народного творчества: 1) сказки; 2) песни и баиты;

3) пословицы; 4) загадки. Это было одной из первых жанровых классификаций на основе наработок русской фольклористики. Вместе с тем, он пытается найти другие подходы к проблеме ранжирования: на примере сказок указывает, что есть сказки, дошедшие до нас с языческих времен, и сказки, связанные с исламом. Он был первым исследователем-фольклористом, который заметил в татарском фольклоре сильное влияние общемусульманской культуры: «дин хисе миллият хисен тәмам җиңгән») [1: 46] («чувство религии полностью победило чувство нации»).

Как видно, теоретические воззрения Г. Ибрагимова еще не имеют системно-завершенный характер. Но, видимо, желание их разработать не оставляет его: в книге по поэтике «Әдәбият дәресләре» («Уроки литературы», 1916) написанной в качестве учебного пособия для медресе, он сделал весьма успешную попытку найти методологическую основу для татарской фольклористики. Сегодня эту книгу можно рассматривать и как первый труд по поэтике фольклора. Она переиздается в 1918, 1919 годах под названием «Әдәбият кануннары» («Литературные каноны», 1916), на долгое время становится популярным учебником по литературоведению и фольклористике.

Книга состоит из трех глав. Первая – «Бәлягать вә вәзен – әсәрнең тел вә өслүбе хакындагы канун вә нәзарияләр» («Риторика и стихосложение – законы и правила о языке и стиле произведения») – задумана как теория стилистики и риторики. В ней автор пытается дать комплексный ответ на вопрос «Что есть художественное произведение?», объясняя про тему, проблематику, сюжет и композицию, стиль и звучание и т.д. Под шапкой «художественное произведение» рассматриваются и собственно-литературные, и фольклорные произведения. Единственно: автор разделяет их на поэтические и прозаические. Многочисленные определения, приводимые в книге, применительны как в отношении художественной, так и народной литературы. К примеру, термин «произведение» объясняется таким образом: «Билгеле бер әйбер хакында булган уй вә тойгыларны, шул әйбернең сурәтен хыялда җанландырырлык яки аның тугрысында бөтен бер аң вә тәэсир калдырырлык рәвештә сүз белән (язып яки сөйләп) ифадә кылу» [2: 130] («Письменное или устное повествование о мыслях и переживаниях об определенном явлении, об образе этого явления, чтобы оно пересоздавалось в наших представлениях, оставило свой след в нашем сознании»). Это определение, безусловно, подходит к произведениям и фольклора, и литературы. Практически все теоретические формулировки имеют такой характер.

Вторая глава («Шигъри әсәрләр, әдәбияты нәфисә хакында канун вә нәзарияләр» («Законы и правила о поэтических произведе-

ниях, о художественной литературе»)) полностью посвящена художественной литературе, которую Г. Ибрагимов разделяет на две части: народная литература; письменная литература. По мнению автора, и фольклор, и авторская литература состоят из трех видов: эпос, лирика и драма. Тем самым он ставит знак равенства между поэтикой фольклора и художественной литературы.

Так звучит определение фольклора: «Чыгаручысы билгеле булмаган, вакытында китапларга язылмаган, бәлки халык арасында буыннан-буынга сөйләү, балалар – атадан, аталар – бабадан ишетү юлы белән генә безгә ирешкән борынгы әсәрләрне халык әдәбияты дип атыйлар» [2: 170] («Народной литературой называют древние произведения, у которых автор неизвестен, они не закреплены в книгах, дошли до нас путем передачи от одного поколения к другому, путем услышания детей – от отца, отцов – от дедов»). Не останавливаясь в таком разъяснении, в 5-ом подразделе главы «Халык әдәбияты белән язма әдәбият арасында төп аермалар» («Отличительные особенности между народной литературой и письменной литературой»), он выделяет 5 характерных для народной литературы черт: фольклор не имеет автора и практически является результатом коллективного творчества; хранится в памяти народа и передается устно; произведения фольклора поэтичны, даже написанные прозой зачастую имеют ритм и рифму, красивое звучание; народная литература выражает мысли, чувства, переживания, взгляды на мир целого народа; фольклор является первоисточником художественной литературы.

Еще один, 6-й подраздел посвящен определению ценности фольклора. По мнению Г. Ибрагимова, народная литература является хранителем чистоты родного языка; и свидетелем менталитета, образа жизни, этнического духа: «Бик мәшһүр сүз: халык әдәбияты – халык рухының сихерле көзгесе. Халык ни уйлый, дөньяга ничек карый? Моны аңлау өчен, безгә иң дөрес юл – халык әдәбиятын тикшерүдер. Чөнки халыкның йөрәгендәге кайгысы, шатлыгы, тәҗрибә белән туган яхшы хикмәтле уйлары, аның хыялына азык булган сурәтләр, аңа кызыклы күренгән вакыйгалар, аның уены, көлкесе, гомумән, бөтен җан вә йөрәк хәяты шул җырлар, мәкальләр, бәет вә әкиятләр аркылы әйтелә килгән» [2: 173] («Известны слова: народная литература – волшебное зеркало народного духа. Этнос о чем думает, как смотрит на мир? Чтобы понять это, самый краткий путь – изучение народной литературы. Потому как горе или радость в сердце народа, рожденные опытом мудрые думы, ставшие пищей для фантазии картины, кажущиеся ему интересными события, его игры, смех, вообще вся жизнь сердца и духа, передавались через эти песни, пословицы, баиты и сказки»).

В книге Г. Ибрагимов еще раз возвращается к проблеме жанровой типологии. И в этом вопросе его представления стали цельными и системными. Он выделяет 7 жанров татарского фольклора [2: 173]: 1) баиты; 2) песни; 3) сказки; 4) пословицы; 5) загадки; 6) частушки; 7) прибаутки. Каждому из них дается определение, выделяются особенности, генезис, приводятся примеры. Г. Ибрагимов затрагивает жанровые формы, упоминает собирателей тех или иных жанров из татар. Таким образом, вторая глава практически охватывает все вопросы теории фольклора.

Третья глава («Мәнсүр әсәрләр хакындагы канун вә нәзарияләр» («Законы и правила о прозаических произведениях»)) рассказывает об эпических произведениях, внутри которых Г. Ибрагимов рассматривает и научную, общественно-политическую, критическую литературу; описания, прежде всего, путешествий; рассказы о прошлом (история, автобиография, воспоминания); и даже тексты проповеднического, назидательного характера.

В свою очередь, по мере возможности упоминаются и комментируются многие жанровые разновидности, функционирующие в татарской культуре. Г. Ибрагимов пытается дать конкретное определение, приводит примеры из мировой, русской и татарской литературы или фольклора.

Таким образом, Г. Ибрагимов является автором первого теоретического труда, разъясняющего основы изучения татарского фольклора по образцу художественной литературы. Его вклад в становление и развитие теоретической фольклористики неоспорим.

Научные проблемы фольклористики не потеряли значимость для него и после революции 1917 года. В опубликованном в феврале 1922 года обзоре «Татар әдәбияты (Хисап урынында)» («Татарская литература (Вместо отчета)») Г. Ибрагимов начинает разговор с голода в Поволжье, подробно объясняет ситуацию со школьными учебниками и пособиями, рассказывает о новых художественных, научных, исторических, политических произведениях. В 5-ой главе писатель затрагивает вопрос сбора и изучения произведений устного народного творчества: «Халык әдәбиятыннан безнең матбугатта тик Хуҗа Бәдигыйнең әсәрләре бар. Әкиятләр исә һич тә җыелмаган иде. Менә бу юлда да Гата Исхакый иптәшнең («Әдәбият юллары» мөхәррире) мөһим бер хезмәте бар: ул садә, саф, матур көенчә, нәкъ халыкның үз телендә сөйләнгәнчә, 500 биттән артык әкият җыйган. Болар Татар Җөмһүриятенең Дәүләт нәшрияты кулында. Бүлеп-бүлеп бастырылачаклар» [3: 75] («Из фольклора, в нашем издательстве публикуются только труды Ходжи Бадиги. Сказки пока были не собраны. И вот на этом поприще появился труд товарища Гаты Исхаки (автора «Әдәбият юллары»):

он собрал рассказанных чистым красивым языком, по-народному, сказок на 500 страниц. Они находятся в Государственном издательстве Республики Татарстан. Частями будут опубликованы»). Таким образом, писатель еще раз напоминает об актуальности исследования вопросов фольклористики.

В том же году в статье «Вакытсыз һәлак булды» («Погиб безвременно», 1922), посвященной Ш. Бабичу, Г. Ибрагимов с восхищением отмечает вклад поэта в сбор образцов фольклора. Он указывает, что Бабичем собрано более 200 страниц народных песен, сказок, быличек, и называет их «источниками таланта поэта» («...болар Бабичның нинди азыклар белән сугарылуын күрсәтәләр» [3: 86].

В предисловии к драме М. Файзи «Галиябану» («Галиябану» хакында бер-ике сүз» («Несколько слов о «Галиябану», 1922)) как новое достойное похвалы явление, привнесенное в татарскую драматургию этой пьесой, указывается этнографизм: «Беренче мәртәбә диярлек һичбер буяусыз, саф булганча, үзләренең уен-көлкеләре, җырлары, музыкалары, гыйшыклары, интригалары, бәетләре, көрәшләре белән крәстиян егетләре, крәстиян кызлары бу әсәр аркылы безнең театр галәменә килеп керәләр» [3: 107] («Практически впервые крестьянские юноши и девушки вошли в театральный мир вместе со своими играми, песнями, музыкой, влюбленностями, интригами, баитами, борьбой, такими как есть, без дополнительных красок». Там же отмечено, что этнографический материал в этом произведении играет полноправную роль в передаче содержания, органично вплетаясь в ткань пьесы.

Тот факт, что теоретические взгляды Г. Ибрагимова относительно поэтики фольклора не претерпели изменений, прослеживается в статье «Иҗтимагый, әдәби хәрәкәтләр тарихын тикшерүдә марксизм ысулы» («Метод марксизма в изучении истории общественных, литературных движений», 1922). В ней он разделяет историю татарской литературы на три этапа: средневековья («Борынгы-кадим Шәрык дәвере»); период национального возрождения («Яңару, яурупалашу дәвере», со второй половины XIX века); классовой борьбы («Сыйнфый көрәшләр аша икътисади азатлыкка ирешү дәвере»). Писатель рассматривает народную литературу как одно из направлений средневековой татарской литературы: «Бу дәвердә халыкка җан азыгы булган кыйммәтле әдәби җәүһәрләр (...) халык әдәбиятыдыр» [3: 121] («В этот период духовной пищей народу служили драгоценные жемчужины (...) устного творчества»).

В объемной статье, посвященной 100-летию Каюма Насыри «Каюм бабаның йөз еллыгы» («К 100-летию Каюма-баба», 1920)

Г. Ибрагимов пытается оценить роль просветителя в изучении и возвращении народу произведений фольклора. Им отдается должное заслугам Насыри в области собирания и изучения народной литературы – первооткрывателя на пути создания татарской фольклористики как науки, «первого реформатора из татар» («татарның беренче реформаторы») [3: 249].

Программной для фольклористики стала статья «Тел-әдәбият мәсьәләләренең кирәкле бер тармагы (Татар халык әдәбияты турында)» («О важной отрасли языка-литературы (О народной литературе татар)», 1926). Тезисообразно Ибрагимов заявляет о нескольких перспективных проблемах по изучению фольклора.

1. Использовать язык народной литературы для формирования лексической базы, терминологии татарского языка (это была новая установка в татарском языкознании).

2. Необходимость не только сбора, но и научного изучения фольклора: «Таки таркау материаллар бергә җыелсын, мәсьәләгә гыйльми анализ ясалсын да мәгълүм бер система буенча дөньяга чыга алсын» [3: 261] («Пусть разрозненные материалы собираются воедино, выполняется научный анализ и они представляются миру в соответствии с известной системой»).

3. Сбор фольклора не только казанских татар, но и всех групп этноса, а также – с целью сравнения, родственных тюркских народов (упоминаются ногайцы и башкиры, а также казахи). По мнению Ибрагимова, фольклор различных субэтнических групп татарского народа станет опорой в изучении языка различных диалектов.

Резюмируя сказанное, Г. Ибрагимов ставит четыре задачи, которые им рассматриваются как этапы развития единой науки – фольклористики: «1) халык авызыннан җыю; 2) төрле вакытта җыелып та басылмый ятканнарны, басылып, таркау хәлдә торганнарны бергә туплау; 3) һәммәсен гыйльми метод белән тикшереп, системага салу; 4) аннан соң тәртипләп бастырып чыгару» [3: 263] («1) собирать из уст народа; 2) объединить все материалы, собранные в разное время, но не изданные; или изданные, но малоизвестные; 3) исследовать их научным методом и систематизировать; 4) издать в определенном порядке».

В заключении хочется привести слова доктора филологических наук А.Х. Садековой, в трудах которой были изучены и некоторые взгляды писателя относительно фольклористики, и фольклоризмы в его творчестве: «Ибрагимов пришел к фольклору осознанно, путем теоретических размышлений, на основе четкой программы, созданной им в самом начале своего творчества. В основу его эстетики легло положение о том, что прекрасное в искусстве создается обращением к самим истокам – к народно-

му творчеству» [4: 68]. Наши дальнейшие изыскания подтверждают это.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ибраhимов Г. Әсәрләр: Унбиш томда. 6 т.: Әдәбият hәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910–1914). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 327 б.

2. Ибраhимов Г. Әсәрләр: Унбиш томда. 7 т.: Әдәбият hәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1915–1916). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 375 б.

3. Ибраhимов Г. Әсәрләр: Унбиш томда. 8 т.: Әдәбият hәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1918–1933). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 431 б.

4. Садекова А.Х. Фольклор в эстетике Галимджана Ибрагимова // В мире творчества Галимджана Ибрагимова. – Казан: ИЯЛИ АН РТ, 2012. – С. 9–102.

УДК 82

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ Г. ИБРАГИМОВА В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

А.Р. Мотигуллина

Поволжский государственный университет физической культуры, спорта и туризма (Казань)

В данной статье деятельность и творческое наследие Г. Ибрагимова исследуется через призму теоретической и научно-методологической монографии Э.Р. Галиевой «Культурно-историческая школа в татарском литературоведении» (2002). В ней творческое наследие литературоведа и критика Г. Ибрагимова рассматривается с одной стороны, как исследователя идей культурно-исторической школы. С другой стороны, автор монографии анализирует эстетические взгляды Г. Ибрагимова, опираясь на труды и статьи современников писателя Г. Саади и Г. Нигмати. В целом, Э.Р. Галиевой дана научно-обоснованная методология анализа творческой и научно-исследовательской деятельности Г. Ибрагимова.

Ключевые слова: культурно-историческая школа, творческий метод, методология анализа, творчество писателя, роман, критика.

In this article, the activities and creative heritage of G. Ibragimov are examined through the prism of the theoretical and scientific-methodological monograph by E.R. Galiyeva «Cultural and historical school in Tatar literary criticism» (2002). In it, the creative heritage of the literary critic and critic G. Ibragimov is considered on the one hand, as a researcher of the ideas of the cultural-historical school. On the other hand, the author of the monograph analyzes the aesthetic views of G. Ibragimov, relying on the works and articles of the writer's contemporaries G. Saadi and G. Nigmati. In general, E.R. Galiyeva was given a scientifically based methodology for analyzing the creative and research activities of G. Ibragimov.

Key words: cultural-historical school, creative method, analysis methodology, writer's work, novel, criticism.

XXI ГАСЫР БАШЫНДА ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВ ИҖАТ МИРАСЫН ӨЙРӘНҮ

Ә.Р. Мотыйгуллина
Идел буе дәүләт физик тәрбия, спорт һәм туризм университеты (Казан)

Галимҗан Ибраһимов төрле чорларда тикшеренүчеләрнең игътибарын җәлеп итеп торган әдип. Без XX гасыр башы әдибе дип атарга күнеккән Г. Ибраһимов XXI гасыр башында дөнья күргән фәнни хезмәтләрнең дә тикшеренү объекты булып тора. Бу юнәлештә төп игътибар иткән хезмәт авторы филология фәннәре докторы Э.Р. Галиеваның «Татар әдәбият белемендә культура-тарих мәктәбе» монографиясендә Г. Ибраһимов иҗатын, эшчәнлеген, әдәби-теоретик ачыш-табышларын өйрәнү булып тора.

Тикшеренүче Э.Р. Галиева Г. Ибраһимов иҗатын культура-тарих мәктәбе кысаларында язылган хезмәтнең өйрәнү объекты итеп карый. «Татар галимнәре Г. Сәгъди, Җ. Вәлиди, Г. Рәхим, Г. Гобәйдуллин культура системалары эчендә функциональ пландагы бәйләнешләргә игътибар бирделәр. Әдәбиятны тел, тарих, театр, музыка, мәгариф, дин һ.б. культура күренешләре белән функциональ бәйләнешләрендә яктыртуны алга куйдылар», – дип ассызыклап уза галимә. Шунда ук 1920 нче еллар казанышы буларак Г. Ибраһимов һәм Г. Нигъмәтинең «язучы иҗатын аны билгеләүче төрле сәбәпләр бәйләнешендә, теге яки бу әдәби күренешне барлыкка китерүдә катнашкан факторлар системасында» өйрәнүләрен дә билгеләп үтеп, әлеге фикерләрнең татар әдәбияты барышын өйрәнүгә ясаган йогынтысын да дәлилләп бара.

Монографик тикшеренүдә Г. Ибраһимов эшчәнлеге ике юнәлештә карала: беренчедән, аның культура-тарих мәктәбе идеяләрен эшләүче тәнкыйтьче һәм әдәбият галиме буларак. Бу нисбәттән Э.Р. Галиева Г. Ибраһимовның Октябрь инкыйлабына кадәр язылган мәкаләләрен һәм хезмәтләрен өйрәнеп, аларны билгеле системага салу барышында «Европа һәм рус культура-тарих мәктәбе теоретиклары И. Тэн, Александр Н. Веселовский, Д.Н. Овсянико-Куликовский һәм башкаларның» фикеренә таянуына игътибар итә. Әлеге хезмәт кысаларында әдипнең тәнкыйди һәм әдәби осталыгын югары бәяли.

Икенчедән, шул ук хезмәттә Г. Ибраһимов иҗатының эстетик ягын өйрәнүгә дә басым ясап узыла. Аерым алганда, галимә Э.Р. Галиева «Язучы иҗатын тикшерү методикасы» өлешендә Г. Нигъмәти һәм Г. Сәгьдинең тәнкыйди мирасында татар язучыларның иҗатын аерым бер әсәрне анализлау яки иҗат ысулларын бәяләү ягыннан өйрәнүгә тукталып уза.

Бу өлештә Г. Ибраһимов иҗатын төрле яклап өйрәнүче галим буларак Г. Сәгъдинең ачыш-табышлары барлана. Аерым алганда, галимә Г. Сәгъдинең «Галимҗан Ибраһимов һәм аның әдәби иҗатлары» (1928), «Галимҗан Ибраһимов иҗатында типлар эволюциясе» (1928), Г. Нигъмәтинең «Г. Ибраһимов һәм аның әдәби иҗаты» (1932) мәкаләләренә таянып, Г. Ибраһимов иҗатын монографик планда тикшерү методикасының үрнәген тәкъдим итә [1: 181].

Хезмәттә Г. Сәгъдинең дүрт бүлектән торган «Галимҗан Ибраһимов» дигән җыентыкка кергән «Галимҗан Ибраһимов һәм аның әдәби иҗатлары» дигән мәкаләсе аерып карала. Аның кысаларында Г. Ибраһимовның иҗатын чорларга бүлү мәсьәләсе хәл ителүен дә дәлилләп, Г. Сәгъдинең иҗатны өч чорга бүлүе ассызыклана: беренче чор – 1907–1910 нчы еллар, икенче чор – 1910–1916 нчы еллар һәм өченче чор – Февраль, Октябрь революциясеннән соңгы заман», – дип бүлеп чыгаруга игътибар итүен күрсәтә [1: 182].

Тикшеренүче Э.Р. Галиева Г. Сәгъди хезмәтендә авторның типлар тудыру осталыгын ачу юлларын тәфсилләп өйрәнә. Беренче төр типларга Зәки шәкерт («Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы»), Сәлим һәм Җәлилне («Яшьләр хәятеннән бер ләүхә»), икенче типка ул Нури бай, Зариф бай, Гөлбануларны («Татар хатыны ниләр күрми?») кертүен дәлилләп күрсәтә. Шунда ук Э.Р. Галиева галимнең әдәби барышны тирән аңлавын, язучы иҗатының башлангыч чорында «мәгърифәтчелек реализмы, романтизм, натурализм элементлары катнашмаларыннан гыйбарәт булуын төшенде», – дип күрсәтә [1: 183]. Хезмәт кысаларында Г. Сәгъди фикерләренә бәя берьяклы гына булмавына игътибар итәбез. Тикшеренүченең Г. Ибраһимов иҗатын тирән белүенә, татар әдәбияты белеме өлкәсендәге эрудициясенә, гыйльми-теоретик белеменә таянып Г. Сәгъдинең романтизмга «икеле мөнәсәбәттә торуын» дәлилләргә омтылып, «Г. Ибраһимовта «реализмның киресе булган романтизм ягына тайпылу хәрәкәте булып алды», – диелә. Шунда ук Эльмира Рәкыйповна Г. Сәгъдинең «әдәбияттагы романтизм фәлсәфәсендәге идеализм чишмәсенең сәнгатьчә бормаланып, шаулап аккан киң бер ермагы» [4: 203], – дип белдерүенә нигезләнеп, дәвам итә: «Г. Сәгъдинең методологик хатасы романтизмны философик агым белән тәңгәлләштереп каравында, алар арасында бернинди дә аерманы күрмәвендә булуын дәлилли. Мондый методологик ялгыш, ягъни реализмны – материализм, романтизмны – идеализм белән тәңгәлләштереп карау – совет чоры әдәбияты белемендә 50 нче елларда калкып чыккан иде» [1: 184]. Ләкин шунда ук фикерен дәвам итеп, Э.Р. Галиева Г. Ибраһимов иҗатындагы романтизм

иҗат методы турында сүз барганда Г. Сәгъдинең «объективлык позициясендә кала алуын», «татар әдәбиятында романтизм (милли хис) барлыгын таныды», – дип, ассызыклап уза [1: 185].

Тикшеренүче Э.Р. Галиева Г. Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр» романының романтизм иҗат ысулы белән язылган булуын дәлилләү максатыннан тагын да Г. Сәгъдинең әсәрдәге психологизмның тирән булуына басым ясавын билгеләп үтә. Бу нисбәттән галимнең әдип романындагы «эчке рухи дулкыннарны оста тасвир итүе белән соклануын да» күрсәтә.

Әлеге хезмәттә күренекле галим Г. Нигъмәтинең дә Г. Ибраһимов иҗатына биргән бәясе белән танышып узабыз. Э.Р. Галиева Г. Нигъмәтинең «Г. Ибраһимов һәм аның әдәби иҗат юлы» мәкаләсендә әдипнең ике күләмле романын – «Яшь йөрәкләр» һәм «Безнең көннәр»нең беренче вариантын анализлавын өйрәнә. Галимнең Г. Ибраһимов иҗатындагы романтизга мөнәсәбәтен дә аерып күрсәтә: «Ул, Г. Ибраһимов иҗатын тикшерүчеләр арасында беренчеләрдән булып, язучы иҗатынагы романтизмның аерым билгеләрен, күренешләрен, сыйфатларын бердәмлектә, үзара бәйләнештә, системада карау юлы белән барды, боларны әдипнең романтизм концепциясеннән чыга торган, аның романтизм белән бәйле күренешләр булуына әһәмият бирде» [1: 193].

Гәрчә Г. Нигъмәти һәм Г. Сәгъди тарафыннан язылган мәкаләләрдә Г. Ибраһимов иҗаты төрле яссылыкларда анализланса да, бер яктан, икесе арасында фикер тәңгәллеген күреп бетермәсәк тә, Э.Р. Галиева аларның мәкаләләрендә аерым язучы иҗатының төп фикри баганаларның утыртылуына игътибар итә. Галимә Г. Сәгъдинең «Галимҗан Ибраһимов һәм аның әдәби иҗаты» Г. Ибраһимов иҗат табышларын өйрәнүгә багышланган мәкаләсенең дүртенче өлешен анализлау барышында аерым игътибарны әдип иҗатындагы психологизмны аерып алып бәяләвен ассызыклап уза. Шунда Г. Сәгъди күрсәткән Г. Ибраһимов иҗатындагы психологизмының унлап хосусиятенә туктала: «1) әдипнең вакыйгаларга тиз керүе; 2) Г. Ибраһимов әсәрләренең халык мәкальләре белән бәйләнешле булган фәлсәфи төшенчәләрне үз эченә алуы, аларда халык әкиятләре, халык легендаларының урын алуы; 3) мәхәббәт кичерешләрен сурәтләү нечкәлеге; 4) әсәрләренең тирән лиризм белән сугарылган булуы; 5) күп типларның рухи-психологик планда бирелүе; 6) геройның сөйләм үзенчәлегенең аның характерына туры китереп бирелүе; 7) Г. Ибраһимовның төрле әсәрләрендә аерым геройларның, аерым типларның эволюциясе күрсәтелүе; 8) авторның контраст типларны капма-каршы куеп күрсәтә белү осталыгы; 9) типларның дедукция методы белән бирелүе; 10) геройның рухи хәлләрен табигать күренешләренә

мөнәсәбәтле рәвештә сурәтләү; 11) «әсәрләренең күбесендә табигать хәдисәләреннән берәр төрле охшату алу белән башлануы» [1: 188–189]. Күреп үткәнебезчә, Г. Ибраһимов иҗатында психологизм билгеләре эзләгән Г. Сәгъдинең ачыш-табышларын, фәннитеоретик карашларын соңгы елларда киң таралган психологизм теориясе белән чагыштырып карау мөмкинлеге дә туды. Психологизм мәсьәләләрен тикшерүдә әдәбият белеме фәнендә соңгы табыш, ачышларны рус нәзариячесе А.Б. Есин хезмәтләрендә очратабыз [1]. Гәрчә, Э. Галиева хезмәтендә Г. Ибраһимов психологизмы соңгы еллар ачыш-табышлары белән чагыштырып карал-маса да, без А.Б. Есин фикерләре белән тәңләштерүне урынлы күрдек. Рус галиме психологик сурәтләүнең төп өч формасын бүлеп чыгара: 1) суммар-белдерүче (суммарно-обозначающая), 2) туры (прямая), 3) читләтелгән (косвенная). Беренче очракта эчке дөнья хәлләре бары аталалар гына, икенчесендә – җентекләп тасвирлана, өченчесендә сурәтләү үз-үзеңне тоту билгеләрен тасвирлау аша тормышка ашырыла [1: 298–299].

А.Б. Есин хезмәтендәге бүленешнең икенче һәм өченчесе Г. Ибраһимов тарафыннан тасвирланганнарга тәңгәл килә. Әдипнең характерлар һәм типлар тудыру үзенчәлекләрен Г. Сәгъди билгеләп үткәнчә, «галим әдип мирасының гомумкешелек кыйммәтенә ия булуын билгеләп үтте, аның фикеренчә, «татарның мәдәни хәрәкәте, мәдәни үсеше бөтен кешелек әдәбиятының кечкенә булса да бер ботагы» буларак күрсәтелә.

Шул рәвешле, тикшеренүче Э.Р. Галиева үзенең «Татар әдәбияты белемендә культура-тарих мәктәбе» монографик хезмәтендә Г. Ибраһимов иҗат табышларын өйрәнү барышанда әдәбият галимнәре Г. Сәгъди, Г. Нигъмәти биргән бәяне җентекләп өйрәнә. Галимнәрнең карашларын бүгенге көн әдәби-мәдәни барыш белән белән чагыштырып, әдәби әсәрләрне заманча анализлау методикасы казанышлары яктылыгында бәяләп бара.

ӘДӘБИЯТ

1. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. – М.: Флинта, 2000. – 248 с.

2. Галиева Э.Р. Татар әдәбият белемендә культура-тарих мәктәбе. – Казан: «Фән» нәшр., 2002. – 360 б.

3. Ибраһимов Г. Татар әдәбиятын өйрәнү юлында // Әсәрләр: 8 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – Т. 5. – Б. 379–391.

4. Сәгъди Г. Татар әдәбияты тарихы. – Казан: Татарстан дәүләт нәшр., 1926.

УДК: 792.03.

СОВРЕМЕННЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Г. ИБРАГИМОВА НА ТАТАРСКОЙ СЦЕНЕ

А.Р. Салихова

ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Галимджан Ибрагимов сыграл заметную роль в татарской культуре, его богатое творческое наследие до сих пор востребовано и вызывает большой интерес. Особого внимания заслуживает бытование его литературных произведений в сценическом искусстве. В статье рассматриваются современные интерпретации художественных произведений Г. Ибрагимова на татарской сцене. Постановки 2021 года отличаются свежестью прочтения, яркой художественной образностью, эмоциональностью. То, что мысли, чувства и образы писателя остаются интересными и сегодняшнему зрителю, свидетельствует о важности, оригинальности и художественных достоинствах повестей и рассказов Г. Ибрагимова.

Ключевые слова: Г. Ибрагимов, татарский театр, спектакль, инсценировка, режиссер.

Galimzhan Ibragimov played a significant role in Tatar culture, his rich creative heritage is still in demand and is of great interest. The existence of his literary works in theatrical art deserves special attention. The article deals with modern interpretations of works of art by G. Ibragimov on the Tatar stage. The productions of 2021 are notable for their freshness of reading, vivid artistic imagery, and emotionality. The fact that the writer's thoughts, feelings and images remain interesting to today's viewer testifies to the importance, originality and artistic merit of G. Ibragimov's stories.

Key words: G. Ibragimov, Tatar theatre, performance, staging, director.

Творческая деятельность Г. Ибрагимова была удивительно многогранной. Публицист, ученый-востоковед, лингвист и литературовед, автор и составитель многочисленных учебников, редактор, педагог, общественный деятель… Г. Ибрагимов сочетал в себе качества талантливого художника слова, ученого-теоретика и блестящего организатора-практика. Литературное наследие Г. Ибрагимова необычайно богато. За сравнительно короткий период жизни им созданы десятки рассказов, 3 повести, 4 романа, одна из первых революционных пьес. Кроме того, Ибрагимовым опубликовано 12 научных книг по истории революционного движения, теории и истории литературы, эстетике и лингвистике, около 350 теоретических, критических и публицистических статей, более 10 учебников по языку и литературе. Личность Г. Ибрагимова вызывает к себе неугасающий интерес. Большая работа проводится по собиранию, изучению и изданию творческого наследия писателя. Важным событием стало издание академического собра-

ния сочинений Г. Ибрагимова в пятнадцати томах. Это наиболее полное издание литературного наследия Ибрагимова на татарском языке, в него наряду с художественными произведениями вошли критические работы и статьи, публицистика, труды по истории и филологии, а также письма и воспоминания. Регулярно проходят научные конференции, посвященные различным аспектам жизни и творчества писателя. Но, помимо научного исследования, большое значение имеет и художественное осмысление его произведений, их живое непосредственное бытование в современном культурном пространстве, актуальные трактовки и интерпретации.

Новую жизнь его литературным произведениям дарит сценическое искусство. В 1920 году Г. Ибрагимов написал драму «Новые люди», которая по новому осветила некоторые темы и стала определенной вехой в истории татарской драматургии. По словам А. Ахмадуллина: «Среди первых пьес, посвященных революционной тематике, драма «Новые люди» отличается сложной проблематикой» [1: 139].

Уже в шестидесятые годы театральное искусство обратилось к прозе Г. Ибрагимова. В 1960 году артист Татарского государственного академического театра Х.Ю. Салимжанов перевёл его повесть «Судьба татарки» на сценический язык, написав драму в трёх действиях. «Творчество Г. Ибрагимова привлекло инсценировщика своей художественно-смысловой всесторонностью, остротой социально-этической проблематики, своеобразными чертами театральности» [5: 118]. Также ярким событием стала постановка театром имени Г. Камала спектакля «Глубокие корни» по одноимённому роману Г. Ибрагимова в1969 году.

То, что в советское время произведения Г. Ибрагимова с их социальной тематикой и классовым подходом были востребованы, неудивительно. Примечательно, что и в наши дни интерес к ним по-прежнему высок. 27 марта 2022 года состоялось вручение республиканской театральной премии «Тантана». Высокую оценку экспертного совета получили спектакли, созданные молодыми талантливыми татарскими режиссерами по произведениям Г. Ибрагимова.

Атнинский татарский государственный драматический театр им. Г. Тукая представил постановку по рассказу «Алмачуар», премьера которой состоялась 26 июня 2021 года. Трогательная история крестьянского мальчика и выращенного им жеребенка была опубликована в 1922 году и сразу завоевала любовь читателей. Реалистичная и эмоциональная, она поднимает волнующую и актуальную тему любви и дружбы, нравственного взросления человека через горести и потери. Имеющая большое воспитательное значение, она также интересна и взрослому читателю, так как бередит чувства и поднимает серьезные проблемы доброты и ответственности.

Режиссер и автор инсценировки Айдар Заббаров подчеркнул поэтичность рассказа, создав оригинальное сценическое пространство. В самом начале спектакля зрителя встречает дурманящий запах свежескошенной травы, покрывающей плотным слоем поднятую вверх платформу, на которой (и за которой) разворачивается действие. Возникает убедительная иллюзия раздольной и волнистой башкирской степи: на первом плане на платформе, словно на вершине холма, играют актеры, а скрытно от глаз, словно в низине, поднимая пыль, несутся на бешеной скорости лошади, радостно разбрызгивая воды холодной реки, купаются мальчишки. Невидимые нам события, благодаря разбуженному зрительскому воображению, предстают весьма убедительно, даже ярче, чем можно было бы показать.

Саму историю актеры играют вполне традиционно. Актер Марат Хабибуллин от лица своего героя – состарившегося Закира ведет неспешное повествование о делах давно минувших дней. Авторский текст сохранен практически полностью, и все перипетии сюжета с их бытовыми подробностями, характерными приметами дореволюционной жизни, психологическими переживаниями плавно проходят перед зрителем. Все это аккуратно проиллюстрировано актерской игрой. Иногда складывается впечатление, что основная задача авторов спектакля – ознакомление подростков с произведением из школьной программы (что, безусловно, важно). Самую оригинальную и трогательную роль в спектакле – жеребенка Алмачуар исполнила молодая актриса Алина Сидеева. Очень нежно и пластично она сумела показать его хрупкость, наивность, доверчивость и уязвимость. Тем самым подчеркнув основную идею рассказа – призыв к бережному отношению ко всему живому, невосполнимость душевных потерь и неоправданность жертв, которые люди зачастую приносят в угоду своему тщеславию и амбициям. Следует отметить также талантливую работу хореографа Александра Николаева и художника по свету Ольги Окуловой.

«Алмачуар» Атнинского татарского государственного драматического театра им. Г. Тукая – достаточно легкий спектакль для семейного просмотра, он пробуждает теплые чувства, оставляет светлое впечатление. Совсем иначе обстоит дело со спектаклем «Адәмнәр» («Люди») театра кукол «Экият», который рассказывает о страшном голоде, свирепствовавшем в Поволжье в 1921–1922 годах и глубоко потрясает трагизмом и безысходностью.

Повесть «Люди», опубликованная в 1923 г. вызвала в свое время большой резонанс и множество негативных откликов. Большинство современных Г. Ибрагимову литературоведов, считавших, что литература должна изображать только красоту, изящество, раскритиковало его за темные, горестные описания, невзрачные натуралистические краски [2: 911]. Писателя обвиняли

в том, что он «очерняет советскую действительность». Возможно, именно за это он в дальнейшем и поплатился свободой и жизнью.

Режиссер и автор инсценировки Ильгиз Зайниев сумел точно и выразительно передать суть страшной в своей натуралистичности повести Галимджана Ибрагимова художественными средствами искусства театра кукол. В этом спектакле большое внимание уделено живому плану (то есть такому плану, где внимание сосредоточено на исполнителях, а не на куклах). На сцене всего два актера. Главный герой – плотник Гарай в исполнении заслуженного артиста Татарстана, многократного лауреата премии «Тантана» Дилюса Хузяхметова. Шаг за шагом прослеживается этапы его духовной деградации под влиянием нечеловеческих мук голода. Игра актера подробна и реалистична, пронизана глубоким драматизмом. Вторая исполнительница – Альбина Шагалиева создает символический образ материализованного Голода. «Игра этой актрисы – настоящее потрясение. Сгусток энергии, выплеск эмоций, взрыв потаённого темперамента – всё это и многое, многое другое заключено в лукавом прищуре её глаз, саркастической улыбке, вкрадчивых обертонах голоса» [3]. Вместе с тем, она, мгновенно перевоплощаясь, оживляет своим искусством многочисленных кукол – персонажей повести Г. Ибрагимова. В руках актрисы обретают живую душу и неповторимую индивидуальность умирающая от голода жена Гарая, его сын Зайни и дочь Нафиса, деревенские жители, люди и собаки…

Сами куклы весьма необычны и выразительны. Круглые, словно опухшие от голода, животы (у некоторых – с зияющими дырами вместо животов), грязные серые отрепья, стертые лица-картошки, тонкие руки, заканчивающиеся деревянными ложками – все это воздействует на зрителя даже просто на физическом уровне. Вместе с тем, такое решение подчеркивает хрупкость, беззащитность людей перед голодом, наводит мысль на художественные и философские обобщения. «Идея сделать куклы в виде картошки пришла во время работы над спектаклем. Старый, сморщенный корнеплод напоминает лицо старика, – раскрывает секреты художник-постановщик спектакля Сергей Рябинин. – Если куклу делать один в один похожую на живого человека, то рядом с актером она не выиграет. Артист тоже тогда будет смотреться нелепо. Из всех эпизодов я бы отметил очень трогательный момент, когда кукла протягивает актеру ложку, обгрызенную, обкусанную, напоминающую человека. Это точное попадание в образ голодного человека» [4].

Под стать куклам и сценография. «Раздвигается занавес, и мы оказываемся в странном пространстве – дощатом коробе, заполненном снегом. В центре стоит прямоугольный ящик с глухой крышкой – по-видимому, ларь для муки. И вместо неба – дощатый навес.

Сценография Сергея Рябина удивительно проста и строга. И это настраивает зрителя на нужную тональность восприятия всего происходящего. Придерживаясь принципа, что на театральной сцене не должно быть лишнего, художник-постановщик спектакля выстраивает не просто фон, а создаёт пространство как предмет сугубо утилитарный, и актёры могут использовать его как хотят. Этот прямоугольный ящик с глухой крышкой – и дом главного героя, и его постель, и внешний уличный атрибут, и «ящик Пандоры», из которого по миру разлетелись все несчастья и бедствия, на дне, под захлопнутой крышкой, осталась лишь надежда» [3]. Особенная роль в создании атмосферы отведена музыке спектакля. Ориентируясь на минимализм сценографии и смысл спектакля – исследование нравственных переоценок, композитор Эльмир Низамов воссоздаёт в звуках и рушащиеся железные принципы, и надрывный плач сердца, и вселенскую скорбь, и масштаб происходящего [3].

Спектакль «Адәмнәр» в постановке Ильгиза Зайниева получил высокую оценку критиков. Он номинирован на Российскую национальную театральную премию «Золотая маска 2022» в пяти номинациях: «Лучший спектакль в театре кукол»; «Лучшая работа режиссера» – Ильгиз Зайниев; «Лучшая работа художника» – Сергей Рябинин; «Лучшая работа актера» – Дилюс Хузяхметов; «Лучшая работа актера» – Альбина Шагалиева. При этом нужно отметить, что спектакль «Адәмнәр» целиком и полностью – продукт Татарского государственного театра кукол «Экият». Как сказал сам режиссер, они смогли выпустить его без помощи со стороны, без приглашенных специалистов. Это подтверждает высокий уровень театра и мастерство его коллектива.

Таким образом, литературное наследие Г. Ибрагимова и сегодня востребовано. Оно служит источником вдохновения и дает материал для создания серьезных и глубоких произведений сценического искусства.

ЛИТЕРАТУРА

Ахмадуллин А. Татарская драматургия: история и проблемы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2012.

Ахметова М.А. Тема голода в повести Г. Ибрагимова «Адәмнәр» («Люди»): критическая и литературоведческая рефлексия // Вестник удмуртского университета. Серия история и филология. 2020. – Т. 30, вып. 5. – С. 909–917.

Бельцев Зиновий. «Люди» в кукольном театре: восхождение к катарсису. Казанский репортер 27 июня 2021. URL: https://kazanreporter.ru/post/4604_ludi-v-kukolnom-teatre-voshozdenie-k-katarsisu [дата обращения: 25.03.2022].

Исаева Лика. «Он видел еду в собственных детях»: в Казани состоялась премьера спектакля о голоде. В главных ролях – люди и куклы. Пруфы. Свободная медиа платформа. 24 июня 2021. URL: https://kazan.prufy.ru/news/kazan_society/108535-on-videl-edu-v-sobstvennykh-detyakh-v-kazani-sostoyalas-premera-spektaklya-o-golode/[дата обращения: 25.03.2022].

Фардеева Д.Р. Национальная проза на сцене татарского государственного академического театра имени Г. Камала / Д.Р. Фардеева. – Казань: ИЯЛИ, 2014.

УДК 82.091

ОСОБЕННОСТИ ИЛЛЮСТРАЦИИ НАТУРАЛИЗМА В ПОВЕСТИ Г. ИБРАГИМОВА «ЛЮДИ»

З.Г. Саляхова

Учитель татарского языка и литературы гимназии №10 (Казань)

Повесть «Люди» Галимджана Ибрагимова – произведение натуралистическое, в основе которого лежит биофизиологический детерминизм. Ужасные страдания от голода превращают человека в зверя, приводят к утрате им человеческого достоинства, что писатель и иллюстрирует на примере трагедии семьи бывшего крестьянина-середняка, деревенского плотника Гарая.

Одно из самых сильных натуралистических описаний в повести «Люди» – собирательный образ смерти. Жертвы голода изображены автором в пугающих биофизиологических подробностях.

Ключевые слова: натуралистические описание, биологические и физиологические качества человека, эстетика натурализма, биологический детерминизм, теория натурализма.

The story «People» by Galimjan Ibragimov is a naturalistic work based on biophysiological determinism. Terrible suffering from hunger turns a person into a beast, leads to the loss of human dignity, which the writer illustrates by the example of the tragedy of the family of a former peasant-middle peasant, village carpenter Garai.

One of the strongest naturalistic descriptions in the story «People» is the collective image of death. The victims of hunger are depicted by the author in frightening biophysiological details.

Key words: naturalistic description, biological and physiological qualities of a person, aesthetics of naturalism, biological determinism, theory of naturalism.

Г. ИБРАҺИМОВНЫҢ «АДӘМНӘР» ПОВЕСТЕНДА НАТУРАЛИЗМНЫҢ ГӘҮДӘЛӘНҮ ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ

З.Г. Сәлахова

10 нчы гимназиянең татар теле һәм әдәбияты укытучысы (Казан)

Г. Ибраһимов «Адәмнәр» повестенда, 1921 нче ел ачлык трагедиясен үтемле итеп күз алдына китерү өчен, бик еш натуралистик алымнарга мөрәҗәгать итә. Әсәрнең башында ук чынбарлыкны укучыга түкми-чәчми дистәләгән детальләрдә җиткерү омтылышы белән очрашабыз. Ул мондый юллар белән башланып, укучыны дәһшәтле вакыйгалар эченә алып кереп китә: « Үлем үзенең кара канатларын җәйде. Җир йөзе гүя, шуның астында капланып калды. Тирә-як куркыныч караңгы каберлекләр, ләхетләр белән, бер үлгәч терелеп чыккан җанлы мәетләр белән тулды» [6: 3].

«Адәмнәр» повесте үзенең фаҗигале асылы һәм дәһшәтле чынбарлыкны булганынча, гадел тасвирлавы белән дә үзенчәлекле.

Әсәрдәге һәр герой иң элек газапланучы, җәфа чигүче ачлык корбаны буларак күз алдына килеп баса. Җан өшетерлек күренешләр әсәр сюжетында кино тасмасындагы кебек алмашынып тора. Беренче абзацтан соң әдип укучыны Галим карт янына алып килә һәм хиссез, кыска җөмләләр ярдәмендә аның белән таныштыра. Үз героена игътибар итмәгән кебек тоелса да, автор төрле эпизод, фрагментларны бер-бер артлы тезә дә, шуларны бик оста итеп монтажлап, натурадан фотога төшереп алган шикелле, ачлык елларының киң панорамасын күз алдына китереп бастыра. Әсәрне уку барышында татар халкы башыннан кичкән куркыныч реаль вакыйгалар, кино лентасындагы сыман, бер-бер артлы күздән кичерә барыла.

Әсәрнең беренче битеннән үк кешенең биологик хайвани табигатен, физик халәтен тасвирлаган, авыр, дәһшәтле картинаның эченә кереп китәбез. Түбәндәге өзек шуны расласа кирәк: «Мәгәр ул бераз гына кичеккән иде инде: бик зур бер карт ала эт үлекнең эчен актарып, эчәген, бавырын ашап ята!!» [6: 4]. Бу юллар коточыргыч вәхшилекне тулылыгы белән күзалдына китереп бастыра. Автор хакыйкый дөньяны, чынбарлыкны, әйтерсең лә, бер үзгәрешсез әсәр тукымасына күчереп утырткан.

Тормыш дөреслеген мөмкин кадәр тулырак бирү максатын күздә тотып, Г. Ибраһимов әсәрдә геройларның портретын, кием – салымын җентекләп сурәтләүгә, натуралистик детальләрне сайлауга күп игътибар бирә. Бу очракта ул, тәнкыйтьчеләр язганча, натуралист язучыларга хас сыйфатларның берсе: «...Натуралист не критикует, не отрицает, а ... отвратительное эстетизирует...» [2: 130], дигән кагыйдәгә турылыклы булып кала.

Әсәрдә кеше тормышы һәм психологиясе турыдан-туры биологик һәм физиологик сыйфатлары белән ялангачландырып күрсәтелә. Повестьта геройларга артык зур характеристика бирелми, төп игътибар ачлык аркасында килеп туган, алар белән булган хәлләргә юнәлтелә.

Бүгенге көн галимнәре натурализм теориясенең нигезендә О. Конт позитивизмы һәм И. Тэнның сәнгать һәм әдәбият турындагы карашларын гына түгел, ә билгеле бер күләмдә һәм дәрәҗәдә нечкә һәм катлаулы күренеш булган – пантеизмны да күрәләр. Шуңа да натуралистик стилистикага үлем, череп таркалу, ягъни яшәешнең тәмамлануын күрсәтү мотивлары да күпмедер дәрәҗәдә хас дип саныйлар. Әлеге күренеш натурализмны әдәбиятта декадентлык алымы белән дә якынайта. Г. Ибраһимов та укучыга тагын да үтемлерәк, көчлерәк тәэсир итү чарасы буларак, ачлыкның кешеләргә китергән һәлакәтен натурализмның шушы сыйфаты аша җиткерә.

«Монда үзенә бер дөнья – караңгы, куркыныч үлем дөньясы иде: келәтнең ишеген ачуга бөтенләй ялангач бер хатын белән бер зур, киң, ак сакаллы картның гәүдәсе ята. Киемнәре юк, өсләрен-

дәге капчык бер яккарак төшкән. Каралып, күгәренгән коточкыч тәнләре кабер җәфасын күрсәтәләр. Болардан арырак аяк-куллары төрле якка таралган, биш-алты яшь баланың үләксәсе бер-беренә ябышып туңып катканлар. Балаларның гәүдәләрен башына мендәр кебек ясап сөялгән бер карчык, бик артык шешенгән тәне белән тау кебек өелеп сузылып төшкән. Ул, беренче каруда тере кебек күренә, чәчләре тузып җилкәсенә салынган, авызы елмайган рәвештә ачык, сирәк сары тешләре бер-беренә кысылганнар, пыяла күзләре ишекдән керүчегә, гүя шелтә белән, үпкәле ачу белән карап торалар…» [6: 8].

Әсәрдәге натуралистик ысул белән җентекләп язылган бу тасвирны уку җиңел түгел. Алар күңелдә бик тә авыр тәэсир калдыралар. Әсәрнең бу ягына ачлык вакыйгалары белән таныш тәнкыйтьчеләр дә игътибар итми калмый. Күренекле галим Гали Халит: «Бу әсәрдә Г. Ибраһимов осталыгына хас көчле генә сурәтләр, укучының йөрәген тетрәтерлек психологик элементлар байтак. Ләкин алынган теманың гомуми рухы чыгышсыз трагизм, куе бер вәхшәт караңгылыгы, гадәттән тыш авыр вакыйгаларны натуралистик чагылдыру белән сугарылган» [8: 324], ди. «Адәмнәр» повестьтендагы үзәк урынны кеше һәм җәмгыять, аларның үзара мөнәсәбәте мәсьәләсе алып тора. Натуралистлар, гомумән, кешенең социаль мохиткә бәйле булуына басым ясарга яраталар. Шуңа да алар әдәби әсәрне «кешелек документы» буларак кабул итеп, көнкүрешне тулы итеп тасвирлау, кеше психикасының физиологик нигезләрен тәфсилле итеп күрсәтү белән мавыгалар.

Г. Ибраһимов та повестьта кеше яшәгән әйләнә-тирәлекне натуралистларча гәүдәләндерә. Әдипнең һәр җөмләсе укучыны фаҗигале вакыйгалар һәм халәтләр чолганышына алып кереп китә. Повестьның башыннан ахырына кадәр кан, дәһшәт, җан өшеткеч сурәтләр, куркыныч детальләр, коточыргыч тасвирларның ургылышы бара.

Г. Ибраһимов «Адәмнәр» повестенда натуралистларга хас булганча, көнкүреш өчен характерлы булган вак-төякләрне, башка язучылар әсәрдә күрсәтергә ярамый дип санаган яшерен якларны бик төгәл итеп, тормыштагыча һәрдаим фотога төшереп алып бара. Ләкин кайбер тәнкыйтьчеләр натурализм эстетикасына бәя биргәндә, ялангач фактография белән чын сәнгать әсәренең бурычлары бервакытта да туры килә алмый, тормыш ваклыкларыннан торган «фотографик сурәтләр чүп-чары»н әдәби әсәрләрдә теркәү кешене усал, явыз, намуссыз итеп сурәтләргә генә мөмкинлек бирә, дип исбатларга тырышалар.

Чынбарлыкны объектив гәүдәләндерү һәм тасвирлау өчен автор җентекләп бирелгән натуралистик деталь һәм тасвирлардан, риторик алымнардан ирекле файдалана. Повестьта язучы фикере

гомумидән конкретлыкка таба хәрәкәт итә. Бу исә үз чиратында укучыга конкрет бер шәхес белән танышырга һәм ачлыкның тетрәндергеч картиналарын калку итеп күз алдына китереп бастырырга мөмкинлек тудыра. Әсәрдә кеше тормышы турыдан-туры аның биологик сыйфатлары һәм тирәлек белән бергә үреп бирелә. Ачлык нәтиҗәсендә кешеләр үзләренең кешелек сыйфатларын югалту дәрәҗәсенә кадәр барып җиткәннәр. Г. Ибраһимов Зәбидә карчыкның казаныннан алып ташланган кып-кызыл ит кисәкләренә ачларның ни рәвешле ябырылуын түбәндәгечә тасвирлый: «Бер читтәрәк торган хәлсез ике егет уртага ташландылар, этме, баламы ите икәнен уйламастан сәкедә пычракта яткан эссе кисәкләрне хапхоп йота башладылар. Башкалар казанны актарып калган итне алдылар, кемгә күпме нәрсә эләксә, бер минут эчендә юк кылдылар. Гәрәйнең кулына кечкенә, нәзек, аз итле бер сөяк туры килгән иде.

– Карагыз, бармак бит бу ?! – дип каты кычкырып җибәрде……» [6: 13].

Әлеге юлларны укыганда чәчләр үрә тора. Әдип ачлыкның кешеләр психикасына коточкыч тәэсир итүен натуралистик алымнар белән сурәтләгәндә Аллаһы тәгалә яраткан кеше дигән олы зат читтә калып, ул бары тупас физиологизм – корсак фәлсәфәсе, аш казанын нәрсә белән булса да тутыру ягыннан гына сурәтләнә. Мондый натуралистик тасвирларны биргәндә әхлак, кешелеклелек кануннары онытыла, А. Красносельский әйткәнчә, «…стремление к беспристрастности в описании « голой правды» неизбежно приводит натуралистов к равнодушию в вопросах морали, безразличному отношению к проявлениям добра и зла» [3: 80].

Г. Ибраһимов ачлык вакыйгалары кешенең физик халәтенә генә түгел, ә аның психологиясенә дә тискәре йогынты ясавын күрсәтә. Кешеләр үзләренең кылган гамәлләре өчен җавап бирә алмаслык дәрәҗәгә җитәләр, кешелек сыйфатларын югалталар. Бу хакта язучы, тарихчы Г. Гобәйдуллинның да «Вестник научного общества Татароведения» журналының 1925 нче ел 1–2 санында әсәргә карата әйткән фикере гыйбрәтле: «“Адәмнәр”дә татар авыл тормышы фонында ачлык сәбәбеннән туган кеше ашаучылык психологиясенең эволюциясе тасвирланды. Биредә материалист автор ачлыкны сурәтләп һәм урта кул крестьянның иң нормаль психикасына коточкыч тәэсир итүен күрсәтеп, җинаятьнең экономикага багълы булуын ачып бирде» [4: 66].

Чыннан да, Г. Гобәйдуллинның фикерләре белән килешми мөмкин түгел. Ибраһимов повестьта бер татар авылында барган ачлык вакыйгаларын гына түгел, ә гомумкешелек мәсьәләләрен күтәрә. Шушы авыл мисалында ачлыкның татар халкына алып килгән коточкыч газапларын ача. Кешелектән, ачлык нәтиҗәсендә, ерткычлыкка бару юлын тасвирлый. Әлеге юлның һәр адымын

натуралистик юл белән укучы йөрәгенә үтеп керерлек итеп сурәтли. Авторның һәр җөмләсе куркыныч картиналардан, дәһшәтле тасвирлардан тора. Повестьны укыган саен бөтен җаныңны шом баса. Әхмәт Сәхапов әйткәнчә: «“Адәмнәр” повесте, чыннан да, җан өшетерлек образлары, натуралитстик картиналары, дәһшәтле фактографик эпизодлары һәм йөрәк яргыч психологик нюанслары белән тетрәндерә» [7: 325].

Г. Ибраһимов кебек оста каләм иясе генә натуралистик сурәтләү аша чынбарлыкның тере картинасын тудырып, бу вакыйгаларны үзәк өзгеч итеп әйтеп бирә ала. Әлеге коточкыч күренешләрне натуралистик юл белән тасвирлау, минемчә, һич тә урынсыз түгел.

Алга таба «Адәмнәр» поэмасына күз салсак, ачлыкның кеше психикасына тәэсир итү көче тагы да ачыла. Повестьтагы һәр җөмлә акрынлап ачлык дәһшәтен арттыра бара. «Бу икесенең авызборыннары изелде; идәндә тапталып аяк астында изелгән кызыл иттән башка нәрсә калмады» [6: 14], дигән юллар, бер яктан, ачлыкның кеше аңына ни дәрәҗәдә тәэсир итүен ачып бирсә, икенче яктан, Г. Ибраһимовның бу әсәрендә натуралистик тенденциянең бик көчле булуын күрсәтә.

Кыскасы, әдип татар авылы тормышы мисалында ачлык сәбәбеннән туган кеше ашаучылык психологиясенең эволюциясен, кешелектән ерткычлыкка таба адым ясавын шулай ачык итеп тасвирлый.

Ф. Бәширов та әсәргә карата: «Коточкыч ачыгу нәтиҗәсендә акылдан шашарлык булган, кеше ите ашауга кадәр барып җиткән адәмнәрнең кылганнары кырыс, хәтта әйтергә кирәк, фактографик, натуралистик тәфсиллек белән сурәтләнгән» [1: 5], – дигән фикерне әйтә. Әйе, Ф. Бәширов хаклы. Ул вакыйгалар күңелдә авыр, гаять авыр тәэсир калдыралар. Повестьның бер генә җөмләсен дә тетрәнмичә уку мөмкин түгел. Язучы крестьян тормышының шундый күңелсез якларын, татар халкының фаҗигале үткәнен ачып, мөгаен, укучының күңелен йомшартырга, аны уйландырырга телидер. Әсәрдә кешеләрне чолгап алган тирәлек тә караңгы, кызганыч итеп сурәтләнгән. Шул тирәлектә яшәүче геройларның да дөньяда гамьнәре, нинди дер хыяллары, теләк-омтылышлары юк. Араларында аерылып торган образлар да юк, бөтенесен дә ачлык берләштерә. Ачларның кылган эш-гамәлләре дә бары тик ризык табу белән генә бәйле. Шушы ачлык хәлләрен Г. Ибраһимов Гәрәй гаиләсе мисалында гәүдәләндерә. Әнә шул бер гаилә аша авыр трагедияләрнең дәһшәтле күренешләрен укучыга җиткезә. Бу гаиләдәге һәрбер кешегә аерым-аерым тукталып, ачлыкның коточкыч фаҗигасен ачып бирә. Җентекләп аларның тормышын, ачлыкның һәрбер көнен ничек үткәрүләрен, гадәтләрен, кием-салымнарын яза.

Повестьта Артур Шопенгауэрның кеше табигатенә хас вәхшилек турындагы: «В глубине своего существа человек – животное

дикое и жестокое. Человек единственное животное, способное истязать других ради самой цели...» [5: 150], – дигән фикерләре үзәк мотивны тәшкил итә. Г. Ибраһимов әсәрдә билгеле бер ситуациядә кешенең йомылып яткан кыргый инстинктлары уянып баш калкытуын һәм аның куркыныч ерткычка әйләнүен ышандырырлык итеп тасвирлый. Повестьның «Адәмнәр» дип аталуы ук, биредә сүзнең кешеләр турында түгел, ә алардан түбәнрәк баскычта торучы җан ияләренең яшәеше, ягъни немец философы әйткәнчә, тереклек итү өчен өзлексез көрәше турында барачагына ишарә ясый. Әсәрне уку барышында, әлеге адәми затларның кешеләргә хас булмаган гамәлләр кылып, иң зур ерткычка әверелә баруларына инанасың. Әдип кеше дигән олуг затның куллары дөньяда матурлык тудыру, изгелекләр кылу белән бергә, үз баласының гомерен дә чикләүгә сәләтле икәнлеген күңелнең иң нечкә кылларан тетрәндерерлек итеп ача.

Әсәрдә чынбарлык бернинди бизәкләрсез «ялангач» килеш бирелгәнгә күрә, укучы күңеленә гаҗәп дәрәҗәдә көчле тәэсир итә. Укучы бу әсәр аша дистә еллардан соң да тарихи дөреслекне белә ала. Шуңа да повестьны Ә. Сәхапов «татар милләтен инкыйраздан коткарырга булышкан милли әсәр», – дип атый. Аныңча, «Кеше ашау дәрәҗәсенә кадәр җиткән адәмнәр турындагы бу дәһшәтле әсәре белән Г. Ибраһимов татар халкының киләчәк язмышы өчен Гаяз Исхакый кебек зур борчылу һәм тирән хәсрәтләнү белдерә». Ә. Сәхапов «Адәмнәр»не, бер яктан, «үзенең фаҗигале асылы, публицистик пафосы һәм дәһшәтле чынбарлыкны булганынча, гадел тасвирлавы белән Г. Исхакыйның «Дулкын эчендә» драмасының трагик лейтмотивын дәвам иттерә» дисә, икенче яктан, «Адәмнәр»не Г. Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәре белән чагыштырып, «Повестьларның һәрберсе милләтне инкыйраздан саклап калу рухы белән сугарылганнар. Һәр повестьның лейтмотивы нигезендә кисәтү, искәртү, уяу булырга чакыру, мондый аяныч хәлләр белән авыр фаҗигане булдырмас өчен көрәшкә өндәү рухы ята» [7: 327], – дигән фикер әйтә. Чыннан да, бөек әдип милләт җанлы шәхес булган. Ул халкы кичергән авыр язмышны күреп, бөтен күңеле белән сыкранган. Шул тирән борчылулар аны «Адәмнәр» әсәрен язарга этәргән. Татар халкының тарихы киләчәктә бозып күрсәтеләчәген сизенгәндәй, әдип әсәре аша тарихи дөреслекне дә язып калдырырга омтылган.

Г. Ибраһимов «Адәмнәр» повестенда көнкүрештәге һәр детальне җентекләп язып, геройларның үз-үзләрен тотышын, кылган эш-гамәлләрен биологик детерминизм аша сурәтләп, һәр эпизодны натурада бирергә тырыша. Әдип тормыштан «җанлы кисәкләрне» алып ачлыкның коточкыч фаҗигасен, кешеләргә тәэсир итү көчен, натуралистик буяулар белән тетрәндергеч итеп ачып бирә. Бу дәһшәтле вакыйгаларның тере картинасын тудыра. Повестьтагы

һәр вакыйга куркыныч күренешләр җыелмасыннан гыйбарәт, һәр җөмлә натуралистик буяуларга мул манылган йөрәк яргыч психологик нюанслардан, гадәттән тыш хәл-әхвәлләрдән тора. Шуңа да Г. Ибраһимов әлеге әсәрен классик натурализм үрнәгендә иҗат итә.

«Адәмнәр» повестен укып чыкканнан соң шундый нәтиҗәләргә киләбез. Беренчедән, Идел буендагы ачлык табигать китергән бәла-каза гына түгел. Аның тамырлары тирәнгә, большевикларның властька мәҗбүри рәвештә килеп, халыктан көчләп, соңгы бөртек икмәген дә кырып-себереп җыеп алып, аны ач калдырган продразверстка кебек мәгънәсез эш алымнарына, ягъни сәясәткә барып тоташа.

Г. Ибраһимов совет хөкүмәтенең әлеге кара җинаятен яшереп калдыра алмады, аның татар халкына алып килгән җан тетрәткеч газапларын «Адәмнәр» повесте аша киләчәк буынга язып калдырды. Икенчедән, натурализм турында язган галимнәрнең хезмәтләренә таянып, Г. Ибраһимов «Адәмнәр» дә натурализмның натурализм – биологизм яки натурализм – физиологизм төрен файдаланган дип, әйтә алабыз.

ӘДӘБИЯТ

1. Бәширов Ф. Ачыла тарих битләре… // Мирас. – 1997. – № 3. – Б. 5–7.
2. Буров А.И. Марксистко-ленинская эстетика против натурализма в искусстве // Вопросы философии. – 1950. – № 1. – С. 117–138.
3. Вильчинский В.П. Русская критика 1880-х годов в борьбе с натурализмом // Русская литература. – 1974. – № 4. – С. 78–89.
4. Гобәйдуллин Г. Новые произведения Галимджана Ибрагимова // Вестник научного общества Татароведения. – 1925. – № 1–2. – С. 66–67.
5. Джованни Реале и Дарио Антисери. Западная философия от истоков до наших дней. – Т. 4. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997. – С. 150.
6. Ибраһимов Г. Адәмнәр. – Казан: Татарстан матбугат һәм нәшрият комбинаты нәшере, 1923. – 25 б.
7. Сәхапов Ә. Исхакый һәм XX гасыр татар әдәбияты. – Казан: Мирас. – 1997. – 325 б.
8. Халит Г. Татар совет әдәбияты тарихы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. – 324 б.

УДК 821.512.145

ОТРАЖЕНИЕ ДЕТСКОЙ ПСИХОЛОГИИ В РАССКАЗЕ Г. ИБРАГИМОВА «ЯЗ БАШЫ»

С.Г. Самитова

Казанский научно-исследовательский технологический университет (Казань)

В нашей работе мы впервые в татарской гуманитаристике предпринимаем попытку рецепции одного из наиболее известных рассказов Г. Ибрагимова «Яз башы» («Начало весны») с позиций академической

психологии и психоанализа. Традиционное литературоведческое восприятие названного произведения сквозь призму канонов просветительского реализма раскрывает глубины детской психики. В ходе предпринятого исследования нами была выявлена перспективность трактовки фольклорно-мифологических образов рассказа с точки зрения аналитической психологии.
Ключевые слова: татарская литература, Г. Ибрагимов, психологизм, архетипы, мифические образы.

In our work, for the first time in Tatar humanities, we attempt to receive one of the most famous stories of G. Ibragimov «Yaz Bashi» («The Beginning of Spring») from the standpoint of academic psychology and psychoanalysis. The traditional literary perception of this work through the prism of the canons of educational realism reveals the depths of the child's psyche. In the course of our research, we have identified the prospects of interpreting folklore and mythological images of the story from the point of view of analytical psychology.
Key words: Tatar literary , G. Ibragimov, psychologism, archetypes, mythical images.

Г. ИБРАҺИМОВНЫҢ «ЯЗ БАШЫ» ХИКӘЯСЕНДӘ БАЛА ПСИХОЛОГИЯСЕ ЧАГЫЛЫШЫ

С.Г. Сәмитова
Казан фәнни-тикшеренү технология университеты (Казан)

Танылган татар язучысы Г. Ибраһимов иҗатында балалар психологиясен тирән чагылдырган әсәрләр бик күп. Шулар арасында «Яз башы» (1911) хикәясе үзенчәлекле урында тора. Язучы әлеге әсәрендә көндәлек тормыш вакыйларын мифологик ышанулар һәм фантазия аша яктыртып, үсмер баланың эчке дөньясын, хистойгыларын ачып бирә. Бала психологиясен тасвирлаганда мифологик мотивларга мөрәҗәгать итү әдәбиятта билгеле алым.

Совет чорында хикәя нигездә мәгърифәтчелек реализмы кысаларында, кадими мәктәп-мәдрәсәләрдә белем бирү дәрәҗәсенең түбән булуы һәм яшь буынны дини хорафатларга нигезләнеп тәрбияләү, әсәрдә кулланылган мифологик персонажларның әдәби-эстетик кыйммәте кебек проблемалар яссылыгында өйрәнелә [3: 4].

Г. Ибраһимов иҗатында күтәрелгән психологик проблемалар, шул чор кешеләренең психологик портреты әлегә кадәр аз өйрәнелгән. Теманың актуальлеге шуның белән аңлатыла да.

Бу мәкаләдә Г. Ибраһимовның «Яз башы» хикәясендәге мифологик персонажлар тикшерелә, аларның функцияләрен психоанализ күзлегеннән ачарга омтылыш ясала, әсәрнең төп герое унбер яшьлек Салихның балачагы психологик һәм фәлсәфи яктан анализлана. Хикәядә бер ел дәвамында мәдрәсәдә укып, җәйге ял-

ларга авылга әти-әнисе янына кайткан 11 яшьлек Салих турыда сүз бара. Көндәлеген әнисенә күрсәтеп, аларның мактау сүзләрен ишеткән бала дуслары белән уйнарга чыгып китә. Авыл балалары авылдан читтәрәк урнашкан күлгә балык тотарга китәләр. Балык тоту барышындагы кызу бәхәсләр, ярышлар, уеннар, кызыклы экиятләр – барысы да хикәянең идея-проблемасын ачуга хезмәт итәләр. Хикәя нибарысы геройның бер көнен генә тасвилауга карамастан, автор әсәрдә кулланган символлар аша бик тирән мәгънә бирә алган.

Хәзер хикәядә сурәтләнгән күренешләрне психологик һәм фәлсәфи яктан анлатырга тырышырбыз. Хикәя шәкертнең әнисе белән очрашып, аңа шәһадәтнамәсен күрсәтү эпизоды белән башлана. Әнисенең билгеләре белән танышу барышында, үсмернең кичерешләре, дулкынлануы тасвирлана. Салих шатлык катыш канәгатьләнү хисләрен яшерә алмый: «Эчемнән бер нәрсә, бер көчле ялкын кайнап бугазыма, битемә таба килә. Әни моны белде ахры. Арык, талган кулларының, аркамнан сөеп, җылы вә мәхәббәтле кочакка алганын, нәкъ йөрәгенең өстенә кысылганымны әле дә бик ачык хәтерлим.Тавышы чыгыш вә һәрбер хәрефе эчке бер теләк, мәхәббәт вә изге уй белән тулган... . Шул сүзләрдән соң әнинең күземнән, маңгаемнан үбүен кабергә кергәнче оныта алмаслык бер тойгы белән каршы алганымны хәзер дә исемдә саклыйм... [2: 32]. Китерелгән өзектә Салих күнеле аша үткән хис-кичерешләр ташкынын күрәбез. Беренче карашка яшүсмер малайның ел дәвамында туган йортыннан читтә булу сәбәпле туган сагыну хисләре сурәтләнә сыман, Г. Ибраһимовның образларын шәрехләгәндә психологик алымнардан иркен файдалана белү сәләтен исәпкә алсак, язучы әйтергә теләгән фикернең тирәндәрәк булуына төшенербез. Г. Ибраһимов сурәтләгән хисләрне ачыклау өчен, психологиягә нигезләнгән теорияләргә мөрәҗәгать итү кирәк. Өзекне Австрия психологлары Зигмунд Фрейд (1856–1939) һәм Карл Густав Юнгның (1875–1961) җәмәгатьчелеккә «беренчел чын мәхәббәтне балалар капма-каршы җенестә булган ата-анага карата хис итүләре хакындагы» теориясе аша анализларга мөмкин. Алар әлеге теорияне XIX йөз ахыры һәм XX йөз башында тәкъдим итәләр. Ул чорда бу теориянең татар теленә тәрҗемә ителмәве мәгълүм, аның әле рус теленә тәрҗемә ителүе дә икеле. Хикәя белән танышкач, бөтен халыклар өчен уртак булган универсаль фикер булганмы, әллә язучы халыкның гасырлар дәвамында туплап килгән белемнәрен кулланганмы дигән сорау туа. Танылган әдәбият белгече Дания Заһидуллина бу чор татар әдәбияты үсеше хакында әйткән фикерләрнең хаклыгына тагын да ныграк ышанасың: «Татар әдәбиятына модернизм Европа һәм рус әдәбиятларындагы яңа агымнар тәэсирендә үтеп керә. Ләкин милли үзенчәлекләргә дә ия булган бу юнәлеш

аерым бер концепцияләргә йөз тота, әдәбиятчылар һәм язучылар татар әдәбияты үсешенә тәэсир итәрлек дип саналган фәлсәфи-эстетик өйрәнүләргә игътибар бирәләр. Чөнки мәдәни мәйданда модернизм белән кызыксыну XX йөз башынды, төгәлрәк әйтсәк, 10 нчы еллар тирәсендә калкып чыга. Бу вакыт – татар дөньясын үзгәртү омтылышының җәмгыятьтәге төрле өлкәләрне: икътисад, белем бирү, сәясәт, әдәбият, журналистика, фән юнәлешләрен колачлап алган чагы [1: 16].

Хикәядән күренгәнчә, Салих әнисенә карата беренчел сөю хисләрен кичерә, әнисенең сүзләреннән яшерен мәгънә эзли, кагылулары-үбүеннән ниндидер назлылык тоя, шунлыктан үзе дә аңламаган тойгылар эчендә кала һәм бу хисләрне «мәңге онытмам» яки «кабергә кергәнче оныта алмаслык тойгы» кебек сүзләр белән аңлата. Психологлар бу чорда балага аеруча игътибарлы булуны сорыйлар: капма-каршы җенестәге ата-ана белән бала мөнәсәбәтенең дөрес яки дөрес булмавыннан, кешенең шәхес буларак җитешүе; балигъ булгач, капма-каршы җенес вәкилләре белән аралаша белүе, гаилә кору һәм гаиләдә җылы атмосфера тудыра алуы формалаша. Ата-ана гаиләдә балалары белән тиешле мөнәсәбәт урнаштыра алмаган очракта төрле психологик проблемалар туарга мөмкин. Шулардан Эдип (З. Фрейд, 1897) һәм Электра (К.Г. Юнг, 1913) комплексларын атарга мөмкин [5: 5]. Бу теорияләрне аңлатуда Аурупа галимнәренең нигездә антик мифологиягә мөрәҗәгать итүе, әдипнең Салихның калебен ачуда кулланган мифологик образлардан файдалануы, аның чын психолог булып җитешүен исбатлый, тик бер «тайпылыш» белән, Г. Ибраһимовның героена инде 11 яшь. Шунысы кызык: хикәядә Ата образы бөтенләй телгә алынмый. Атаның гаиләдә булмавы, үз чиратында, ир бала тәрбиясендәге тайпылышларны ачыкларга ярдәм итә, алда әйтелгән Эдип комлексы турындагы фикерләрне тагын да ныгыта.

Салихның эмоциональ халәтен язучы берничә вакыйга аша чагылдыра. Менә ул үзенең дуслары белән очраша. Шактый вакыт аралашмый тору аркасында булса кирәк, авыл малайлары башта читтәрәк йөриләр, Салихны күзәтәләр, тикшерәләр. Малайлар дусларының элеккеге кебек гади булуын аңлагач, акрынлап аралаша башлыйлар һәм соңрак бөтенләй дуслашып, күлгә юл тоталар. Бу эпизодны тасвирлаганда да, әдипнең бала холкын яхшы аңлавы күренә.

Менә малайлар инде күл буенда. Көннең кояшлы булуы да балалар психологиясен ачуга хезмәт итә. Төрле ярышлар, кызыклы уеннар һәм дә әби-бабайлардан ишеткән «булган» хәлләр турында сөйләшү белән мавыгып, көннең үтеп киткәне сизелми дә кала. Язучының реаль тормышта барган вакыйгаларга экияти фантасти-

каны кертүе, бала үсеше антогенезында мондый төр экият-хикәятләр бик әһәмиятле роль башкаруын ассызыклый.

Моннан тыш экиятләр борынгы бабаларыбыз яшәешендә зур роль уйнавын да онытырга ярамый, бу текстларда халыкның яшәеше, әйләнә-тирәне танып-белүе чагыла. Борынгылар тормышының иң әһәмиятле мизгелләрендә экиятләргә – ыруның изге хикәяләренә мөрәҗәгать иткән. Һәр халык яшь буынны тәрбияләгәндә авыз иҗаты әсәрләренә, бигрәк тә, экиятләргә һәм мифларга актив мөрәҗәгать итәләр. Мифологик сюжетларга таянып, балаларны көндәлек тормыш, яшәеш үзенчәлекләре, табигать күренешләре белән таныштырганнар, кешеләр янәшәсендә яши торган мифологик персонажлар белән гароминиядә яшәргә өйрәткәннәр.

Борынгыдан кешеләр акыл белән аңлатып булмаган күренеш-вакыйгалар, гадәти булмаган сюжетлар, тылсымлы предметлар, мифологик персонажлар белән аеруча кызыксынганнар, аларны аңларга омтылганнар. Балалар да фольклорның бу төр жанры белән кызыксына, аларны тыңларга һәм сөйләргә ярата. Психологлар билгеләр үткәнчә, мондый хикәяләр мәктәпкәчә яшьтәге һәм башлангыч сыйныф балалары үсешендә шактый мөһим роль уйныйлар. Чөнки экият сюжетлары аркылы балалар яхшылык һәм яманлык кебек төшенчәләр, кайбер экзестенциаль проблемалар белән тәүге тапкыр танышалар. Бу сюжетлар яхшылыкның явызлыкны җиңүен һәм дә явызлык җәзага тартылачагын, үлемнең ни икәнен аңларга ярдәм итә.

Киләчәк буынга кешелекнең беренчел кыйммәтләре дә экиятләр аша сеңдерелә. Әлбәттә, бу экиятләрне балалар өлкәннәрдән ишетсәләр яхшырак. Юкка гына сөекле шагыйребез Габдулла Тукай «Аннары төннәр буе әбкәм хикәят сөйләгән», – дип язмаган. Татарларда баланың психологик хәләтен кайгырту һәм халык традицияләренә өйрәтү башлыча әби-бабаларга йөкләнгән, чөнки әти-әнинең вазифалары – баланы матди яктан тәэмин итү һәм аның физиологик сәламәтлеген кайгырту булган. Әбиләрнең экиятне эмоциональ бизәкләрләргә төреп, бик сәнгатьле итеп сөйли белү сәләте булуын да исәпкә алсак, алардан да үтемлерәк экиятчене табу кыен булыр. Нәкъ шушындый хикәяләр сөйләү буыннар арасындагы бәйләнешләрне ныгыткан, менталь кыйммәтләрне тапшыра торган чылбырны саклаган.

Шуны истә тотарга кирәк: барлык куркыныч вакыйгалар читләтеп күрсәтелә, алар табигый кабул ителә. Балалар, бу яшьтә авыр кабул ителә торган, ялгызлык, якыннарны югалту, үлем кебек темалар белән 5–7 яшьтә кызыксына башлыйлар. Бу очракта экият – әлеге четрекле мәсьәләрне аңлату өчен үтемле чара. Психологлар раслаганча, «бераз курку» – баланың нормаль ихтыяҗы. Кеше бу дөньяга килгәндә, ягъни туганда бер хис-курку хисе белән туа.

Курку хисе табигатьтә үз-үзеңне саклау инстикты буларак барлыкка килә. Мондый тәҗрибәне кечкенәдән туплау, кешене күп ситуациядән чыгу юлларын булдыра, курку хисен киметә, кайбер очракта аның бөтенләй юкка чыгуына китерә.

Галимҗан Ибраһимов сурәтләгән мифик персонаж – аждаһа образы төрле амплуада һәм төрле исемнәр белән дөнья халык әкиятләрендә бик еш очрый торган герой, бер берсе белән бәйләнештә булмаган халыклар мифологиясендә формалаша. Аждаһа – мифологиядә көч, яшерен акыл, зирәклек символы. Татар мифологик хикәятләрендә бирелгән мәгълүмат буенча, ул: төрле формага керә ала; тынычсызламаганда, ул тыныч кына күлдә ятарга мөмкин; күпмедер яшькә җиткән аждаһаны давыл күтәрергә яки ул үзе дә канатланып очарга мөмкин; авызыннан утлар чәчәреп әйләне-тирәне яндырырга һәм 100–1000 еллар яшәгәч, юха еланына әйләнеп, теләсә-нинди җан иясе кыяфәтенә керергә мөмкин. Психологик символларга килгәндә, тыныч кына су төбендә яткан аждаһа – тынычлык халәтен сакланган интуиция яки яшерен хисләр, канатлы аждаһа исә кеше өчен иң кадерле хисләрне: мәхәббәт, гайрәт; ут чәчә торганы иҗади сәләтне, эстетик зәвыкны; җирдәгесе реаль кешеләргә хас сыйфатларга ия булуын тасвирлый. Бер сүз белән әйткәндә, һәр кеше үзенең үсеш этапларында аждаһа төрләренең бөтенесен дә үтә.

Г. Ибраһимовның татар тарихына, фольклорына, этнографиясе, халык педагогикасы һәм этнопсихологиясенә мөнәсәбәтле эшчәнлеге барыбызга да таныш. Ул аларны туплау, саклау буенча зур эш башкарган һәм үзенең «Әдәбият кануннары» хезмәтендә бер бүлекне тулысынча халык авыз иҗатына багышлаган [2: 16]. Ул халыктан җыйган сүз сәнгате геройлары ярдәмендә балалар һәм яшүсмерләрне гаять катлаулы психологик проблемаларны аңларга һәм кабул итәргә өйрәтә. Шулай ук XX гасыр башында Европада киң таралган психологияне ачу ысулларын да куллана.

Көнбатыш галимнәре аң, аң арты, Эго, Супер Эго, Ид, коллектив аңсызлык кебек категорияләр белән мавыккан бу чорда, әдипләр дә кеше психологиясен мифлар һәм мифологик персонажлар ярдәмендә аңлаталар. Алар фикеренчә, мифлар һәм аның геройлары – кешедә барган психик процессларның иллюстрацион чагышы.

«Яз башы» хикәясен укыгач, әдипнең бу теорияне үзләштергән булуына шик калмый. Бәлки ул халык педагогикасының һәм психологиясенең нигезендә яткандыр!?

Әдипнең аждаһа образына мөрәҗәгать итүе һич тә очраклы түгел. Әкиятләрне тасвирланган аждаһа да, герой да – безнең психиканың өлешләре. Аждаһа – кеше психикасында табигый инстинкт символы, ә Салих исә, киресенчә, аңлылык, гасырлар дәвамын-

да халкыбыз тудырган, туплап килгән мәдәни кыйммәтләр һәм әхлакый кагыйдәләр чагылышы. З. Фрейд аңлатканча, табигать биргән инстиктлар, гадәттә, җәмгыять һәм социум тафыннан катгый тәнкытьләнә, ягъни Эго белән Ид арасындагы мөнәсәбәтне гаилә тәрбияләгән мораль-этик кыйммәтләр җыелмасы булган Супер Эго һәрдаим күз угында тота һәм кирәк вакытта катгый хөкемнәр дә кабул итә.

Г. Ибраһимовның әсәрләрендә бу персонажга урын бирүенең икенче бер максаты булуы да ихтимал. К.Г. Юнг теориясенә мөрәҗәгать итеп, аның Анима, Анимус, Тень, Самость, Ана, Ата архетипларын исәпкә алсак, бу хикәядә архетипларның кайберләренең чагылышын күзәтергә мөмкин. Иң беренче чиратта, шәхеснең асылын күрсәтә торган Самость архетибын ачу юлында да әдип аждаһа образын файдалана.

Хикәя тукымасыннан күренгәнчә, Салих инде туган йортыннан киткән, әнисеннән аерым яши, сепарацияне узган, димәк ул инде җитлеккән егет. Шулай да булуга карамастан, әнисеннән әле тулысынча аерылып бетмәгән. Моның дәлиле буларак, алдарак баланың анасына булган хисләре турында язып үткән идек. Бер очракта аждаһа образын Ана, хатын-кызны чагылдыручы символ итеп күрсәтеп булыр иде. Бу очракта төп каһарманыбыз Салихның киләчәктә ир-ат буларак нинди хатын-кызлар белән аралашачагы, хатын-кызлардагы нинди сыйфатларга игътибар бирәчәгенә ишарә ясала. Геройның Анима архетибы формалашуында әнисенең йогынтысын ачык күреп була.

Йомгаклап әйткәндә, Г. Ибраһимов үзенең «Яз башы» хикәясендә Салих шәкертнең бер көн эчендә кичергәннәрен генә сурәтләп калмаган. Бәлки халык авыз иҗаты аждаһа образын файдаланып, үсмернең психологик халәтен ачып биргән. Әйтергә кирәк, бу әдипнең әдәби осталыгы, шулай ук нечкә психолог һәм халык педагогикасы һәм психологиясе белгече булуын исбатлый. Бу хикәя, һичшиксез, балалар әдәбияты өлкәсендә кечкенә герой дөньясын ачып бирүдә иң камил әсәр булып саналырга хокуклы. Шуңа да ул бүгенге көн балаларының да яраткан әсәре булып кала бирә.

ӘДӘБИЯТ

1. Заһидуллина Д.Ф. Модернизм һәм ХХ йөз башы татар прозасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 255 б.

2. Ибраһимов Г. Сайланма әсәрләр. Т. 1. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1957. – 527 б.

3. Садекова А.Х. Фольклор в эстетике Галимджана Ибрагимова // Галимҗан Ибрагимовның иҗат дөньясында. Казан, 2012 . – Б. 9–103.

4. Садыйкова А.Х. XII–XX гасыр башы татар әдәбиятында дини фольклор. – Казан: ИЯЛИ, 2014. – 308 б.

5. Фрейд З., Юнг К. Опасные желания. Что движет человеком? Перевод с нем. – М.: Алгоритм, 2018. – 288 с.

УДК 070

О ПСЕВДОНИМЕ «ГАБДИ»

Ф.Г. Файзуллина
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Научные статьи, освещающие вопросы татарской литературы, языка, также публицистические статьи, особенно раннего периода, Г. Ибрагимова, опубликованы под разными псевдонимами. На страницах периодической печати наблюдается множество его псевдонимов. В статье говорится о псевдониме «Габди», к которому больше всего обращался автор.
Ключевые слова: татарская литература, Г. Ибрагимов, «Габди», публицистика, псевдонимы.

Scientific articles covering the issues of Tatar literature, language, as well as journalistic articles, especially of the early period, by G. Ibragimov, were published under various pseudonyms. On the pages of the periodical press, there are many of his pseudonyms. The article talks about the pseudonym «Gabdi», to which the author turned most of all.
Key words: Tatar literature, G. Ibragimov, «Gabdi», journalism, pseudonyms.

«ГАБДИ» ИМЗАСЫ ТУРЫНДА

Ф.Г. Фәйзуллина
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты (Казан)

XX йөз башында күп кенә әдипләрнең төрле имзалар белән язуы билгеле. Моңа инану өчен шул чор татар матбугат битләренә күз төшереп алу да җитә. Бик күп имзалар тикшерелеп, аларның кемнеке булуы бүгенге көндә әдәбият галимнәре тарафыннан расланды. Мәсәлән, татар халык шагыйре Г. Тукайның укучыларга 65 имзасы билгеле («Шүрәле», «Су анасы», «Тәртә башы» һ.б.) [11: 306]. Татар әдәбияты классигы Ф. Әмирхан үзенең әсәрләрен «Ташмөхәммәд», «Дамелла» кебек яшерен исемнәр белән бастырган.

Язучы, татар әдәби-нәзари фикерен үстерүгә зур өлеш керткән әдәбият галиме, тел белгече, тарихчы, журналист һәм педагог, шул ук вакытта җәмәгать эшлеклесе һәм сәясәтче буларак танылган Г. Ибраһимовның да шактый имзалары билгеле. XX йөз башында Г. Ибраһимов кебек киңкырлы эшчәнлек алып барган шәхесләребезнең төрле имзалар белән басылулары гаҗәп тә түгел кебек.

Г. Ибраһимовның әдәби әсәрләре, татар әдәбияты һәм теле мәсьәләләрен яктырткан фәнни мәкаләләре, публицистик язмалары XX гасыр башында чыккан «Әлислах», «Йолдыз», «Аң», «Ялт-йолт» (Казан), «Вакыт» (Оренбург), «Тормыш» «Безнең

юл», «Ирек» (Уфа), «Чулпан» (Мәскәү) кебек газета-журналларда басылганнар. Бигрәк тә башлангыч чор язмалары төрле имзалар белән дөнья күргәннәр. Матбугат битләре аша аның «Әлислах мөхбире», «Мөхбиреңез», «Габди», «Г-җан», «Гъ-Джан», «Г», «Гъ», «Джан», «Г.И.», «Гыйрфанзадә», «Тыңлаучы» «Г-Джанъ»[1] кебек имзалары билгеле. Г. Ибраһимовның имзаларын ачыклауга Рашат Гайнанов зур өлеш кертте [11: 306]. «Габди» имзасы иң күп кулланылган булса да, кайбер әдәбият галимнәре арасында аның Г. Ибраһимовныкы булу-булмавы төрле сораулар тудырган, шик уяткан. Р.И. Нафигов үзенең Г. Ибраһимов белән Г. Тукай арасындагы мөнәсәбәтләрне ачыкларга тырышып язган язмасында: «До сих пор кое-что написанное Габди, приписывается некоторыми литературоведами Г. Ибрагимову, что вносит дополнительную путаницу в историю...», – дип яза [10: 138]. Әлеге сүзләрне язарга Г. Ибраһимовның үзенең язмасы этәргеч булган. Чөнки, «Йолдыз» газетасының 1911 елгы 25 декабрь санында ул: «Габди илә Галимҗан Ибраһимов буталмаска тиешлеләр» [7], – дигән мөрәҗәгать белән чыга.

Бу мәсьәләне ачыклауда Г. Ибраһимовның «Габди» имзасы белән басылган «Казан китапчылары» [4] һәм «Казан китапчыларының рәддиясе *(кире кагуы)* хакында» [5] дигән мәкаләләре игътибарга лаек. «Вакыт» газетасының 1911 елгы 1 октябрь санындагы «Казан китапчылары» мәкаләсендә автор, Казанда китап басу эшенең торышын яктыртып: «Һәрбер мәүзугъта унар-унбишәр төрлесе язылган булса да, мәктәп китабы дип атау мөмкин булган чүпләрне нәшердә дәвам итәләр, ә адәм санлы әсәрләрне рәд кылалар», [4] – дип, кирәкмәгән китаплар бастырып ятучы наширләрне тәнкыйть утына ала. Аның «Ни өчен матбугат юлына билгеләнгән сәрвәт *(мал)* бер шәһәрдә чамадан тыш бүлекләргә, вак кулга бүленә?» [4] дигән соравы наширләрнең ачуын кузгата. Бу мәкаләгә җавап буларак, «Йолдыз» газетасында Шиһаб Әхмәровның «Сөйләү ансат, эшләү читен» исемле язмасы дөнья күрә. Мәкаләнең ахырында бу фикергә кушылучы Гыйльметдин Шәрәф белән Әхмәд Урманчиевның да имзалары бар. Анда Ш. Әхмәров «Әлеге китапчыларымыз татар шәкертләреннән, мәдрәсә хәлфәләреннән булган кебек, бәхетсезлегемезгә каршы, язучыларымыз да шул татар шәкертләре илә мәдрәсә хәлфәләреннән гыйбарәт булып калды» [1] кебек сүзләр белән Г. Ибраһимовның да һәрнәрсәгә шәкерт күзе белән генә каравына ишарәли. «Вакыт» газетасында башланып киткән бәхәс, «Сабах» китап ширкәтен оештыручыларның берсе Шиһаб Әхмәров, «Матбагаи Шәрәф» китап басмаханәсен оештыручы һәм аның җитәкчесе Гыйльметдин Шәрәф,

[1] Бу имза кириллицада куелган.

«Юл» китап нәшриятының хуҗасы Әхмәт Урманчиевлар белән «Йолдыз» газетасының берничә санында дәвам итә. Газетаның 8 декабрь санында Ш. Әхмәровның «Габди әфәндегә» [2] исемле мөрәҗәгате басыла. Анда: «Әйткән сүз – аткан ук. Йөрәгеңезгә каты кадалган икән, интикам *(үч)* алыңыз, мин җавапка хазир, үземнең сүземне исбат итәрмен... Миннән фатиха, эшне бик зурга йибәреңез, Каф тавы кадәр булсын, яме!» – диелә. Бу сүзләргә җавап итеп, «Габди»: «Хәзер булсаңыз, бик яхшы, мин сезне, шул дәгъваны исбат иттерү өчен, Третейский суд «хөкемнәр хөкеменә» дәгъвәт итәм вә шуны менә хәзер игълям итәм *(белдерәм)*. Минем тарафтан «хәким» булуны әдип мөхтәрәм Фатих Әмирхан әфәнде илә зыялыларымыздан Фәхрелислам Агиев җәнапләре кабул кылдылар. Бу әфәнделәр судка рәис улмак өчен юрист Биньямин әфәнде Әхтәмов җәнапларыннан үтенүне мәгъкуль күрәләр. Менә карарым шушы. Буны игълям иттем. Үз тарафыңыздан ике «хәким» сайлап, Фатих Әмирхан әфәндегә мөрәҗәгать итеңез», – дип ачык чакыру белән чыга [6].

«Йолдыз» газетасының 769 нчы санында Шиһаб Әхмәров һәм Әхмәт Урманчиевларның «Йолдыз» идарәсенә язылган «Иҗабәт һәм дәгъвәт» [3] исемле хатлары басыла. Хат авторлары Галимҗан Ибраһимовның үзен дә Третейский судка чакырулары турында хәбәр итәләр. Бу белдерүдән соң инде бик күп мәкаләләре аша «Габди» имзасы белән укучыларга таныш булган Г. Ибраһимов «Йолдыз» газетасының 25 декабрь санында басылган «Тәхсыйс»ендә: «Могтәбәр «Йолдыз» газетасының 769 нчы номерында «Габди» сүзе кушлар эчендә (Галимҗан Ибраһимов) дип алынган. Бунын сәбәбе аңлашылмады. Мохасимнәр *(судлашучылар)*, хөкемнәр хөкеме белән судлашканнарын белеп, Габди илә Галимҗан Ибраһимов буталмаска тиешлеләр», – дигән мөрәҗәгать белән чыга.

Нәтиҗәдә, 1912 елның 11 февралендә Ибнеәмин Әхтәмов рәислегендә Мәхмүдфуад Туктаров, Фатих Әмирхан, Тимершаһ Соловьев һәм Камил Кәримовлардан җыелган Третейский суд мәҗлесе уза. Анда Галимҗан Ибраһимов (Габди)ның, Шиһаб Әхмәров һәм Әхмәт Урманчиевны матбугат аша үзенә яла яктылар, дип, һәм Ш. Әхмәров белән Ә. Урманчиевның, матбугатта безне мыскыл итте, дип, Г. Ибраһимовны гаепләүләреннән гыйбәрәт булган ике эш карала. Беренче эш буенча, Третейский суд Г. Ибраһимов һәм аның вәкиле Ф. Агиевның гаепләүләрен һәм Әхмәров белән Урманчиевның үзләренең гаепсезлекләре хакында сөйләгән сүзләрен тыңлаганнан соң, түбәндәге карарга килә: «Әхмәров һәм Урманчиевның газетада Ибраһимовны плагиат берлә ифтира кылулар *(яла ягулар)* исбат кылынмаганлыктан, Ибраһимовның мәзкүр *(әйтелеп үтелгән)* Әхмәров вә Урманчиевны миңа ифтира кылдылар дип гаепләве үз-үзеннән бетәдер» Икенче эш буенча түбәндәге

карарда: «Г. Ибраһимовның “Йолдыз”ның 761 нче санында басылган мәкаләсендә кулланылган чагыштыру һәм гыйбарәләрендә Әхмәров белән Урманчиевны мыскыл итү бар. Мондый гыйбарәләрне мабугатта куллану һич тә ярамый торган эш», – диелә [12].

Суд карарларында Г. Ибраһимовның чын исеме яңгыравы аның «Габди» белән бер үк кеше булуы турында сөйли.

Матбугаттагы мондый бәхәсләрдән соң, Г. Ибраһимов «Габди» имзасына бик сирәк мөрәҗәгать итә. Һәм бераздан бөтенләй бу имза белән язудан туктый.

Г. Ибраһимов соңрак язылган «Актык сәлам» мәкаләсендә, үзенең «Тәхсыйс»ендәге сүзләренә каршы килеп: «Башта бераз вакыт “Габди” дип имза итсәм дә, һәрвакыт бер генә төрле имза иткәнгә, газета вә журналлар арасында аның кемнеке икәне билгеле иде. Бераздан соң бер әсәрнең, бер мөхәррирнең яхшы ягымы, начар ягымы күрсәтелгән булсын, һичбер мөляхәзәмдә *(фикерләремдә)* укучылардан үз имзамны яшереп азапланмадым» [9], – ди. Үз заманы әдәбият белгечләре арасында да Г. Ибраһимов исеме белән «Габди» имзасы бергә йөргән [8].

ӘДӘБИЯТ ҺӘМ ЧЫГАНАКЛАР

1. Әхмәров Ш. Сөйләү ансат, эшләү читен // Йолдыз. – 1911. –29 ноябрь.
2. Әхмәров Ш. Габди әфәндегә // Йолдыз. – 1911. – 8 декабрь.
3. Әхмәров Ш., Урманчиев Ә. Иҗабәт һәм дәгъвәт // Йолдыз. – 1911. – 19 декабрь.
4. Габди. Казан китапчылары // Вакыт. – 1911. – 1 октябрь.
5. Габди. Казан китапчыларының рәддиясе хакында // Йолдыз. – 1911. – 4 декабрь.
6. Габди. Дәгъвәт // Йолдыз. – 1911. – 15 декабрь.
7. Габди. Тәхсыйс // Йолдыз. – 1911. – 25 декабрь.
8. Гөбәй. Тәнкыйтьчеләремез арасында // Шура. – 1915. – № 1.
9. Ибраһимов Г. Актык сәлам // Йолдыз. – 1915. – 16 октябрь.
10. Нафигов Р.И. Наш Тукай: Новые страницы из жизни Поэта. – Казань: Фикер, 1998. –168.
11. Рәмиев З. Әдәбиятчы-текстолог язмалары (1990–2013 еллар). – Казан: «Ихлас». 2014. – 436 б.
12. Хөкем хөкеме // Йолдыз. – 1912. – 26 февраль.

УДК 82.091

ПРОБЛЕМА СИМВОЛА В ТАТАРСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Н.М. Юсупова, Э.Ф. Гарифуллина
Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань)

Статья посвящена изучению проблемы символа в татарском литературоведении начала XX века. На материале статей и научных трудов Г. Ибрагимова, Дж. Валиди, Самата, Ф. Сайфи-Казанлы, Г. Нигмати, Г. Сагди, Г. Рахим и др., в той или иной степени соприкасающихся с

проблемой символа, доказывается, что теоретико-литературные знания о символе начинают формироваться в татарской научной мысли в начале XX века. Хотя они не образуют стройной системы теории символа, но расширяют представление о теоретических основах и функциональных возможностях символа. В них имеют место попытки найти эквивалент символу на татарском языке. Теория символа в татарской литературоведческой мысли начинает разрабатываться в 1920-е годы XX века, о чем свидетельствуют научные труды Г. Нигмати, Г. Сагди, Г. Рахима. В их исследованиях конкретизируются функции, смысловые возможности символа и способы смыслопорождения в национальной поэтике.
Ключевые слова: символ, татарское литературоведение, Г. Ибрагимов, Дж. Валиди, теория балягать.

The article is devoted to the study of the problem of the symbol in the Tatar literary criticism of the first third of the 20th century. Based on the articles and scientific works of G. Ibragimov, J. Validi, Samat, F. Saifi-Kazanli, G. Nigmati, G. Sagdi, G. Rakhim, etc. that theoretical and literary knowledge about the symbol begins to form in the Tatar scientific thought at the beginning of the twentieth century. Although they do not form a coherent system of symbol theory, they expand the understanding of the theoretical foundations and functional capabilities of the symbol. They attempt to find an equivalent to the character in the Tatar language. The theory of the symbol in the Tatar literary thought began to be developed in the 1920–30s of the twentieth century, as evidenced by the scientific works of G. Nigmati, G. Sagdi, G. Rakhim. In their studies, the functions, semantic possibilities of the symbol and ways of generating meaning in national poetics are concretized.
Key words: symbol, Tatar literary criticism, G. Ibragimov, J. Validi, the theory of joking.

В литературоведении символ является одной из самых многогранных, многозначных и полисемантических категорий, так как «культура и литература выражают себя через мир символических форм, которые передаются от человека к человеку, от поколения к поколению» [9: 14-15]. По мнению А. Белого, «искусство XX столетия насквозь символично» [1: 340].

В силу своей активности образ-символ привлекает внимание многих ученых-литературоведов. Однако в татарском литературоведении недостаточно работ, посвященных генезису, специфике смыслового функционирования и развития образов-символов, доминируют исследования, в которых основное внимание направлено на выявление идейно-тематического содержания художественных произведений, их сюжетно-композиционных особенностей [22: 6]. Теоретическое осмысление символа в татарском литературоведении было предпринято в начале XX века.

Начало изучения символов восходит в теорию балягать. В IX веке в арабской литературе сложилось учение поэтики «ба-

лягать» – учение о тропах и поэтических фигурах, которое привело к становлению «нового», «дивного» поэтического стиля «бадиг». Первым ученым, выработавшим учение «балягать», был Ибн ал-Мутазз (861–908), автор сочинения «Китаб ал-бадиг» (887–888). Он является первым ученым, классифицирующим новые поэтические фигуры и средства поэтического языка. Ибн ал-Мутазз выделяет 13 «красот» – махисин, «украшений» и 5 фигур стиля «бадиг», среди которых отдельно выделялись «истиара», тарид (намек) и кинайа (иносказательность) и т.д. [8: 127]. Позже создаются новые термины, много новых фигур [7: 200]. После принятия ислама арабская филологическая мысль стала научной надстройкой, теоретическим руководством для тюркоязычных поэтов и ученых [4: 48]. Как показывает Р. Мусульманкулов, особое развитие получают исследования теории художественных фигур, т.е., в первую очередь техническая сторона поэзии, на протяжении последнего тысячелетия о фигурах языка были созданы десятки трудов [10: 12]. Научные трактаты как арабских, так и тюркских авторов активно распространяются и в мэдрэсе Поволжья и Приуралья, многие из терминов, поэтических фигур и определений, предложенных в трактатах по «бадиг» – игтираз, тафрик, тафсир, илтифат, ташбих, кинайа, истигара, тасик ас-сыйфат и т.д. – активно применяются в учебниках риторики и теории [21: 52].

Первооткрывателями этого процесса в татарском литературоведении можно назвать Г. Ибрагимова и Дж. Валиди, в научно-критических статьях которых началось первичное осмысление функции символа в структуре художественного текста. Так, Дж. Валиди в труде «Татар әдәбиятының барышы» («История татарской литературы», 1912), описывая суфийскую поэзию, отметил, что в тот период поэты и писатели предпочитали не художественное описание реальности, их «интересовали иносказательность, метафора, условные образы, переносный смысл» [2: 21]. При анализе конкретных текстов становится очевидным, что под «иносказательностью, переносным смыслом» подразумеваются символы.

Г. Ибрагимов в статье «Татар шагыйрьләре» («Татарские поэты», 1913), на материале поэтических произведений Дардменда, указывает на символы, называя их метафорой («тәшбиһ», «мәҗаз»). По его мнению, Дардменд часто прибегает к метафорам для констатации авторской идеи, однако в них отсутствует «описание (сыйфатланмыш), вспомогательное слово (ярдәмче сүз)» [5: 100]. Именно такие образные средства, считает Г. Ибрагимов, способствуют совершенствованию авторского стиля и наполняют произведение эстетическим и философским содержанием, изящностью и эстетической притягательностью.

Вслед за статьей Г. Ибрагимова появляется статья Дж. Валиди «Татар шагыйрьләре» («Татарские поэты», 1913), в котором особым, отличительным признаком поэзии Дардменда критик называет символизацию, а самого поэта – символистом. По мнению Дж. Валиди, в авторских символах Дардменда отчетливо проявляются «бездонность различных смысловых нюансов, трансцендентное содержание» [3]. В статье Дж. Валиди, таким образом, символ впервые определён как термин с указанием его функционального поля в рамках художественного произведения. С этого момента он закрепляется в татарском литературоведении.

Имели место попытки найти эквивалент символу на тюрко-татарском языке. Так, в книге Г. Сагди «Әдәбият мөгаллиме» («Учитель литературы», 1913) использован термин «яшерен тәкъбир, киная» («трансцендентное») [16: 12]. В целом отношение к символу было позитивным. Например, в статье Ф. Сайфи-Казанлы «Сәгыйть Сүнчәләй шигырьләре» («Стихи С. Сунчелея», 1913) символическая образность определяется как возможность достижения содержательной и формальной гармонии, «красоты изложения мыслей» [20: 14]. В статье Самата «Күк кош вә безнең көннәр» («Синяя птица, или Наши дни», 1915), написанной в форме анализа лекций приват-доцента Петроградского университета П.С. Когана, символизация названа «языком души» [15]. Сам термин утверждается в истории литературы: Г. Рахим в статье «Иран шагыйрьләре» («Иранские поэты», 1919) главной особенностью восточной поэзии Средневековья указывает символизацию, хотя в отношении символа пользуется термином «киная-аллегория» [130: 117].

В 1920-е годы интерес к символу не угасает. Так, Г. Рахим в статье «Нәләтләр шагыйре» («Поэт проклятий», 1923), посвященной художественному своеобразию творчества Х. Такташа, называет символизацию главной особенностью национальной словесности и оценивает её художественным достоинством стиля поэта [14: 68]. В своей статье «Вакытсыз һәлак булды» («Безвременно погиб», 1922), проанализировав в хронологическом порядке произведения Ш. Бабича, Г. Ибрагимов приходит к выводу, что в его творчестве персонажи и образы исламской мифологии – Җәбраил (Джабраил), җәннәт (рай), җәһәннәм (ад) – имеют статус символа (истигарә)» [6: 319]. Таким образом, в татарском литературоведении некоторые мифологические образы начинают изучаться в статусе символа.

В 1925 году, с появлением книги Г. Нигмати «Әдәбият мәйданында» («На литературной арене», 1925), символ как основное понятие символизма стал сравниваться со знаком: «Символ – это знак, но не каждый знак есть символ» [11: 44]. По мнению Г. Ниг-

мати, знак, имеющий субъективный подтекст, называется символом. Далее он детализирует, что его содержание, лежащее на поверхности, будет понятно «толпе» – массовому читателю, а подтекст адресуется определенному типу читателя. В символах, прежде всего, необходимо выявить философское содержание, именно с такой позиции ученый анализирует произведения Г. Тукая, С. Рамиева, Дардменда и Х. Такташа.

Подобная тенденция присутствует и в трудах Г. Рахима. В частности, в статье «Газиз әсәрләре» («Произведения Газиза») некоторые произведения Г. Губайдуллина он называет «символистско-философскими» [12: 219].

Дальнейшая научная разработка теории символа связана с именем Г. Сагди. В труде «Татар әдәбияты тарихы» («История татарской литературы», 1926) в контексте эволюции литературных направлений и течений он выявляет такие характерные особенности символа, как его многозначность, условность, иносказательность, метафоричность, а также философичность [17: 201–203] и называет символа «окном в Вечность». Символизацию он определяет как особенность стиля, например, именно она позволяет Дардменду достичь равнозначности «формы и содержания», «явного – скрытого», порождает музыкальность в изложении мыслей. В работе «Тел, әдәбият, язу һәм аларның тарихи үсүләре» («Язык, литература, письменность и их историческое развитие», 1926) Г. Сагди констатирует: символизация – один из «первых стилей татарской литературы» [18: 53].

В монографии Г. Сагди «Символизм турында» («О символизме», 1932) символы и символизм становятся главными объектами исследования. Автор разделяет символизм на восточный и западный типы. Считая символ своеобразным фундаментом символизма, в качестве общих признаков символов он выделяет «условность, окрашенность, идеологический монизм (концептуальность), трансцендентальность» [19: 27–28]. На примере творчества двух поэтов – Дардменда («Без», «Кораб», «Исте җилләр ил эченнән...», «Замана» и пр.), имевшего «восточный» склад мышления, и С. Рамиева («Алданган», «Мин үләм», «Минутлар», «Кеше» и пр.) – представителя «западного» склада мышления – Г. Сагди выявляет основные различия в их творчестве. Формирование символизма в татарской литературе начала XX века ученый рассматривает как результат взаимодействия двух культур – восточной и западной [19: 92–93], термин «татарский символизм» он использует для определения произведений авангардного направления. Параллельно Г. Сагди предпринимает попытку классифицировать символы (суфийские и восточно-романтические символы Востока, религиозные символы Запада), проводит четкую грань между

«романтическими» и «символическими» образами-символами, называет их особенности. Г. Сагди выдвигает тезис: в каждой национальной литературе то или иное направление или явление обладает своеобразием. Так было положено начало теоретическому осмыслению символизма в татарской литературе с учетом национальной специфики функционирования символа.

Таким образом, теория символа в татарском литературоведении начала разрабатываться довольно поздно – в начале XX века. Анализ критических и теоретических статей Дж. Валиди, Г. Ибрагимова, Самата и других показал, что в татарской научной мысли теоретико-литературные знания о символе начинают формироваться в начале XX века, но они не образуют стройной системы теории символа как в русском литературоведении. Термин «символ» прочно вошел в историю литературы, литературную критику уже в 1920-е годы. Теоретические изыскания Г. Нигмати, Г. Сагди, Г. Рахима расширяют знания и представления о теоретических основах и функциональных возможностях символа, в исследованиях этих авторов символ как термин прочно входит в историю литературы, ими выдвигается тезис о национальной специфике его функционирования.

ӘДӘБИЯТ

1. Белый А. Символизм как миропонимание. – М.: Республика, 1994. – 528 с.

2. Вәлиди Җ. Татар әдәбиятының барышы. – Оренбург, 1912. – 122 б.

3. Вәлиди Җ. Татар шагыйрьләре // Вакыт. – 1913. – 25 июль.

4. Загидуллина Д. Влияние средневековой арабской и персидской науки балягать на татарское литературоведение // Ученые записки Казанского государственного университета, Т. 150, кн. 8. – Казань, 2008. – С. 48–56.

5. Ибраһимов Г. Татар шагыйрьләре // Әсәрләр: 8 томда. Т. 5. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – Б. 74-156.

6. Ибраһимов Г. Вакытсыз һәлак булды... // Әсәрләр: 8 томда. Т. 5. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – Б. 314–329.

7. Каскель В. «Китаб ал-бадиг» и ее место в арабской поэтике и риторике // Арабская средневековая культура и литература. – М.: Наука, 1978. – С. 199–202.

8. Крачковский И.В. Избранные сочинения: в 6 т. Т. 6. / И.В. Крачковский. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 740 с.

9. Культурология: учеб. пособие / сост. и отв. редактор А.А. Радугин. – М.: Центр, 2003. – 243 с.

10. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X–XV вв.). – М.: Наука, 1989. –240 с.

11. Нигъмәти Г. Әдәбият мәйданында. – М.: Центральное издательство народов Союза ССР, 1925. – 110 б.

12. Рәхим Г.Г. Газиз әсәрләре // Газиз Гобәйдуллин: фәнни-биографик җыентык. – Казан: Рухият, 2002. – Б. 219–222.

13. Рәхим Г.Г. Иран шагыйрьләре // Гали Рәхим: тарихи-документаль, әдәби һәм биографик җыентык / төз.: Раиф Мәрданов, Ирек Һадиев. – Казан: Җыен, 2008. – Б. 116–119.

14. Рәхим Г. Нәләтләр шагыйре // Безнең юл. – 1923. – № 10–11. – Б. 62–82.

15. Самат. Күк кош вә безнең көннәр // Тормыш. – 1915. – 30 октябрь.

16. Сәгъди Г. Әдәбият мөгаллиме. Рөшди мәктәп өчен дәреслек китабы. – Уфа: Хөсәенов, 1913. – 153 б.

17. Сәгъди Г. Татар әдәбияты тарихы. – Татарстан дәүләт нәшрияты басмасы, 1926. – 300 б.
18. Сәгъди Г. Тел, әдәбият, язу һәм аларның тарихи үсүләре. – Казан: Татарстан дәүләт нәшрияты, 1926. – 246 б.
19. Сәгъди Г. Символизм турында. – М.: Центриздат, 1932. – 135 б.
20. Сәйфи-Казанлы Ф. Сәгыйть Сүнчәләй шигырьләре // Аң. – 1913. – № 21. – Б. 8–14.
21. Юсупов А.Ф. Атрибуция языка татарской суфийской поэзии XIX века: дисс….докт. филол. наук. – Казань, 2022. – 502 с.
22. Юсупова Н.М. Образ-символ как система номинаций в татарской поэзии первой половины XX века: дис…. д-ра филол. наук, 2018. – 399 с.

УДК 159.9

ЦВЕТОВАЯ СИМВОЛИКА В РАССКАЗЕ Г. ИБРАГИМОВА «ДИҢГЕЗДӘ» («В МОРЕ»)

Р.А. Яруллина-Йылдырым
Университет Иненю (Малатя, Турция)

Цвета, играющие важную роль в познании предметов, вызывают большой интерес в человеческом мире с момента сотворения мира и считаются средством, помогающим воспринимать окружающую среду, дифференцировать общество и явления. Цвета, широко употребляемые в устном народном творчестве тюркских народов, использовались как символ для отражения ценности и сакральности тех или иных вещей, для определения национальных и религиозных взглядов.
Опираясь на мнения таких турецких ученых, как В. Огел, Р. Генч и Я. Чорухлу, исследовавших содержание цвета в общих для всех тюркских народов литературных наследиях, в статье сделана попытка раскрыть мироощущение главного героя произведения через цвета в рассказе Г. Ибрагимова «В море». Как видно из рассказа, художник использовал цвета в основном в двух целях – для отражения морского пейзажа и для того, чтобы эффективно передать эмоциональное движение души главного героя.
Ключевые слова: тюркская мифология, значение цвета, пейзаж, психология человека.

Colors, which play an important role in the cognition of objects, have been of great interest in the human world since the creation of the world and are considered a means of helping to perceive the environment, to differentiate society and phenomena. Colors, widely used in the oral folk art of the Turkic peoples, were used as a symbol to reflect the value and sacredness of certain things, to determine national and religious views.
Based on the opinions of such Turkish scientists as V. Ogel, R. Gench and Y. Choruhlu, who studied the content of color in the literary heritage common to all Turkic peoples, the article attempts to reveal the attitude of the protagonist of the work through colors in the story of G. Ibragimov «In Sea». As can be seen from the story, the artist used colors mainly for two

purposes – to reflect the seascape and in order to effectively convey the emotional movement of the protagonist's soul.
Key words: Turkic mythology, color meaning, landscape, human psychology.

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВНЫҢ «ДИҢГЕЗДӘ» ХИКӘЯСЕНДӘ ТӨСЛӘР СИМВОЛИКАСЫ

Р.Ә. Яруллина-Йылдырым
Иненю университеты (Малатя, Төркия)

Әйберләрне танып-белүдә мөһим роль уйнаучы төсләр, галәм яратылганнан башлап кешелек дөньясында зур кызыксыну уяткан һәм тирә-юньне кабул итүдә, җәмгыятьне һәм күренешләрне төрле катлауларга аеруда ярдәм итү чарасы саналган. «Чөнки бер әйберне яки киңрәк мәгънәдә бер фикерне икенчесеннән аеру өчен кулланылган иң отышлы юллардан иң әһәмиятлесе ул – төсләр» [7: 147]. Төрки халыкларның авыз иҗатында кулланылган төсләрнең символик мәгънәсе бар, алар күренешләрнең яки предметларның кыйммәтен һәм сакраль асылын, дуаль дөньядагы урыннарын билгеләү өчен кулланылган [11: 130]. Бу борынгы төркиләрнең географик атамаларында, сакраль атрибутлардан саналган байракларга билгеле бер төсләр сайлауда, көндәлек тормышта билгеле бер төсләрнең кулланылуында күренә. Милли һәм дини карашларыбызны чагылдыруда да төс компонентының роле зур.

Алдан нигездә кешене чорнап алган предметлар дөньясында аеру чарасы булган төсләр, тора-бара тагын да тирәнрәк мәгънәдә кулланыла башлый, алар кешенең катлаулы, бай эчке дөньясын һәм хис-кичерешләрен белдерү һәм тәэсир итү чарасына әверелә [10: 72]. Йосыф Чопур төсләрнең әһәмиятен күрсәтеп, «Әдәбият һәм рәсем кебек бик күп сәнгать өлкәсендә, тарих, медицина, дин һәм халык ышанулары кебек социаль яшәүнең төрле тармакларында төсләрнең көченнән файдаланганнар. Кешенең фикер һәм рух дөньясына көчле тәэсир итүе сәбәпле, төсләр тормышның аерылмас бер өлеше санала», – дип яза [4: 197]. Билгеле бер төсләрнең кешенең күңел халәте белән тыгыз бәйләнештә булуы хәзерге белгечләр тарафыннан исбат ителгән. Кешенең эчке халәтен үзгәртү өчен төрле төсләр ярдәмендә психологик дәвалау сеанслары уздырыла. Һәр кешенең яраткан һәм якын күргән төсе бар, ул төс аның энергиясенә һәм рухи халәтенә уңай йогынты ясый, күңеленә хуш килмәгән төсләр, киресенчә, тискәре тәэсир итәргә мөмкин. Төрек психологы Давыт Ибраһимоглуның фикеренә күрә, кеше билгеле бер төсне очраклы рәвештә түгел, бәлки күңел дөньясындагы ихтыяҗына күрә сайлый. Төсләр аша дәвалауның өч ысулын күрсәтә: прожектор аша проблемалы өлешкә кирәкле төс яктырту, ул төстә берәр кием кию һәм кешенең үзе теләгән төсне эчтән уйлавы. Бу өч ысул да кешедәге чакраларны ача һәм тәндәге энергия дөрес

хәрәкәт итә башлавы нәтиҗәсендә кешенең саулыгын яхшыра, ди (www.psikoenerj..com.18.01.2005).

Төркиядә борынгы җәмгыятьнең дөньяга карашын һәм милли кыйммәтләрен халык авыз иҗаты әсәрләрендә еш кулланылган төсләр аша өйрәнү өлкәсендә киң тикшеренүләр алып барыла. Әдәбият белемендә исламга кадәр һәм ислам дине йогынтысында язылган әсәрләрдә (бигрәк тә диван әдәбияты вәкилләренең шигырьләре үрнәгендә) төсләрнең функциясен тикшерү буенча да шактый хезмәт язылган. Төсләрнең төрки халыкларның мифологиясендәге урыны Ваһаетдин Өгел, Яшар Чоруһлу, Абдулкадыйр Инан, Решат Генч һ.б. кебек төрек фольклорчыларының хезмәтләрендә махсус тикшерелгән.

Татар халык авыз иҗатында һәм матур әдәбиятында да, шул исәптән Галимҗан Ибраһимов иҗатында да, төсләргә зур игътибар бирелә. Бу мәкаләбездә уртак төрки мирасыбыз буенча төсләрнең эчтәлеген тикшергән төрек галимнәренең фикерләренә таянып, Галимҗан Ибраһимовның «Диңгездә» хикәясендә кулланылган төсләр аша әсәр героеның дөньяга карашын ачыкларга тырышабыз.

Әдипнең 1911 елда язылган «Диңгездә» хикәясендә шәһәрнең тупас тормышыннан качып, табигать кочагына – диңгезгә атылган романтик геройның катлаулы эчке дөньясы мул табигать тасвирлары аша чагылыш таба [12: 612]. Табигать күренешләре яшәү мәгънәсе турындагы уйлануларга талган, «моңарчы булган кызганыч тән яшәве белән түгел, башка бер яшәү белән, матур, изге, бөек яшәү белән яшәргә» омтылган романтик «мин»нең күңел халәте аша тасвир ителә. Дания Заһидуллина фикеренә күрә, язучы хикәядәге ике дөнья моделен «хикәяләүче «мин»нең хисси-эмоциональ дөньясын – реаль тормышка, ә диңгезнең һәм күкнең иркенлеген җир тормышына каршы куя» [1: 113]. Мондый каршылык әсәрдәге төсләр чагылышында да күзгә ташлана. Романтик геройның тормышка катлаулы мөнәсәбәтен һәм эчке халәтен биләп алган тойгыларны чагылдыруда язучының каләме берничә төскә еш мөрәҗәгать итә.

Ак. Мул файдаланылган төсләрдән беренчесе – *ак төс.* Төрки мифология буенча хезмәтләре белән танылган Ваһаетдин Өгел фикеренчә, *ак төс* чисталык, арулык һәм бөеклек мәгънәләрен белдерә, шулай ук хөкемдарларның гаделлек һәм көч, дәрәҗә символы булып тора. Мәсәлән, хун гаскәрләре башлыклары кигән ак төстәге кием аларның затлы нәселдән килүен һәм күңелләренең чисталыгын күрсәтә [8: 378–400]. Бик күп халыкларда *ак төс* үз эченә «яктылык, нур, кояш, һава, сафлык, чисталык, гыйффәт, гөнаһсызлык, гадилек, камиллек, изгелек, котылу, рухи өлгерү» [5: 226] кебек мәгънәләрне ала. Төрки халыклар мифологиясендә

һәм культурасында ак төснең еш куллану сәбәбен Яшар Чоруһлу бу төснең тәңре төсе булуына, ягъни дөнья яратылуын аңлаткан Алтай халыкларының легендасындагы Ак Ана рухының мөһим роль уйнавына бәйләп карый. Абакан шаманнарының догаларында да ак тәңре («Күк тәңредә күк болыт, *ак* тәңредә *ак* болыт...») төшенчәсенең урын алуы моңа дәлил буларак китерелә [5: 226–227].

Татар халык авыз иҗатында да, аеруча мәкальләрдә ак төс сафлык һәм бәхет төсе буларак кабул ителә: «*Ак* сөйгәнне хак сөйгән, хак сөйгәнне халык сөйгән», «*Ак төс* – шат төс» [3: 252]. *Акбуз ат, аксакал, аккош, ак каен* кебек төшенчәләрдә сакральлек, чисталык, гүзәллек кебек төшенчәләрне үзенә ала.

Г. Ибраһимовның «Диңгездә» хикәясенең беренче өлешендә әсәр героеның эчке кичерешләренә бәйле рәвештә табигать, аеруча диңгез тасвиры төрле якты төсләр аша яктыртыла. Шәһәрнең шау-шулы тормышыннан туеп, диңгезгә чыккан «мин», табигатьтә хөкем сөрүче матурлыктан һәм хозурдан тәэсирләнеп, якты уйларга тала. Аның өчен диңгез өсте «иртәле-кичле була торган төрле төстәге матур, шагыйранә күренешләр» булып күренә. Үзен бу гүзәллек дөньясына алып чыккан көймәне «Олы *ак канатларын* мәгърур бер сыйфатта югары каерган җилкән-көймәбез» дип күз алдына бастыра. *Ак канатлар* метафорасы, бер яктан, көймәне тасвир итсә, икенче яктан, диңгез киңлекләренә һәм җирдән күккә – башка бер дөньяга омтылган романтик геройның ак хыялларын, якты теләк-омтылышларын яктырта, аның ул мизгелдәге күңел халәтенең символы ролен үти.

Табигать күренешләрен сурәтләгәндә *ак төс* туры мәгънәдә дә кулланыла. Мәсәлән, куркыныч яшенле төн узып, табигать тынычлана төшкәч, романтик хикәяләүченең күңелендә матур хисләр уяна башлый, яңа көннең тууы аны канатландырып җибәрә. Диңгез яңа төсләрдә күренә башлый: «Диңгез өсте тын, ул, шома көзге кебек, әллә кайдан-кая ялтырап ята. Ерактарак *ак төстә* бик сыек кына томан күтәрелә» [2: 80]. Гадәттә давылдан яки яңгырдан соң барлыкка килә торган ак төстәге томан табигатьнең чистарынуы, тынычланып калуы, тормышның дәвам итүе буларак аңлашыла. Хикәянең башка урыныда *ак* сыйфатының кимлек дәрәҗәсен белдерүче *аксыл* варианты кулланылган : «...эссе кояш белән җылынган диңгез өстеннән акрын гына *аксыл* бу (пар) күтәрелә».

Язучы диңгез өстендә айның күтәрелүен «ахырдан көмеш кебек *ак нурга* әйләнә» тезмәсендә *ак нур* эпитеты аша тасвир итә. *Ак нур* сүзтезмәсе янәшә кулланылган ике синоним сүздән ясалган һәм шул рәвешле ак төснең тәэсир көчен арттыра төшкән. Яктылыкны һәм нурны белдерүче ак төснең синонимы буларак хикәядә иманлы һәм күңеле пакъ булган кешене, төгәлрәге карт хаҗины

белдерү өчен «*нурлы* йөз» метафорасы кулланылган. Белгәнебезчә, нур төрки мифологиядә тәңренең, ислам динендә Алланың чагылышы буларак кабул ителә. Аеруча борынгы төркиләрдә тәңренең төсе ак төстә булуын күз алдында тотсак, нурны да ак төснең синонимы итеп кабул итәргә мөмкин.

Яшар Чоруһлу фикеренчә, төрки халыкларда *ак төс* еш кына үлемне яки үлемнән соңгы кайгы-хәсрәтне дә белдерә. Ак төснең мондый эчтәлек алуын төрек галиме кайчандыр манихеизм динен кабул иткән уйгурларның тәэсирендә булырга мөмкин дип уйлый: «чөнки манихеизмда нурны (яки яхшылыкны) тәмсил итүе сәбәпле, иң әһәмиятле төсләрдән саналган *ак төс* бигрәк тә дин кешеләре кигән киемнәренең төсе булып санала» [5: 228]. Ак төснең үлем төсе булуы телдәге гыйбарәләрдә саклана, мәсәлән, татар халык мифларында өрәкне ак төстә гәүдәләндерү, курку яки хәлсезләнүдән *агарып калу* һ.б. Г. Ибраһимовның «Диңгездә» хикәясенең эчтәлегеннән аңлашылганча, диңгездә куркыныч җил-давыл күтәрелгәч, көймәдәгеләр арасында курку хисе уяна. Көчле давылга битараф «мин» үлем куркусыннан йөзләре үзгәргән юлчыларны тасвир иткәндә *ак төскә*, дөресрәге *ак* сүзеннән ясалган *агару* фигыленә еш мөрәҗәгать итә: «Аның *йөзе ак,* кичәге дәһшәт бөтенләй бетмәгән» [2: 75], «...тулкыннар китереп бәргән саен “аллам!” дип, “аһ-ваһ!” дип чыелдап җибәрәләр дә, озакламый һуштан яздылар, үлек кебек *агарынып* калдылар» [2: 74], «...капитанның йөзе *агара,* куллары калтырый башлый, эчендәген яшерергә теләсә дә, булдыра алмый...», «Ул каршы бер сүз әйтә алмый, *агарынып* җиргә чүгә, сүзсез, хәрәкәтсез буйсына, чөнки тәкдир шулай, язмышы шул!» [2: 74]. Көчле давыл тәэсирендә кешеләрне сарып алган үлем һәм курку хисе йөзләренең яки бөтен гәүдәләренең ак төскә керүе аша үтемле җиткерелгән.

Кара. Ак төстән кала, хикәядә романтик геройның күңел призмасы аша еш телгә алынган икенче төс ул – *кара*. Дөнья мифологиясендә кара төс күбрәк тискәре сыйфатларны белдерү өчен кулланыла. Яшар Чоруһлуның хезмәтеннән аңлашылганча, «Мәңгелек караңгылык, бушлык, үлем караңгылыгы, хәсрәт, сихер, начарлык яки үлем белән бәйле мифологик хикәятләрдә урын алаган тәңреләр, хаос, шайтан һ.б. бик күп әйбер *кара төс* аша җиткерелә» [5: 220]. Төрки халыкларда *кара төс* ислам дөньясына күрә төньякта яшәүче географик урын яки халык (мәсәлән, *Карабах, Кара диңгез, Каракалпак* һ.б.) атамасында да кулланыла. Шулай ук шиддәт, золым, берәр хис яки вакыйганың куелыгын көчәйтү чарасы буларак та очрый. Татар халык авыз иҗатында, мәсәлән, дастаннарда («Мешәк Алып», «Таһир-Зөһрә» һ.б.), әкиятләрдә, мәкальләрдә («*Кара* төс – караңгы төс») бозым белән бәйле йолаларда һәм халык сынамышларында да тискәре эчтәлектә ачыла.

Моның белән берлектә, кайбер әсәрләрдә һәм сынамышларда уңай мәгънәләре дә очрый. Мәсәлән, «Таһир-Зөһрә» дастанындагы баш геройга ярдәмгә килүче *кара ат* яки яңгыр яудыру өчен *кара* төстә *сыер* корбан итү кебек күренешләр кара төснең ике төрле эчтәлеккә ия булуын күрсәтә.

Галимҗан Ибраһимовның «Диңгездә» хикәясендә язучының романтик каләме диңгез пейзажы белән шәһәр тормышын тасвир иткәндә бер-беренә капма-каршы булган төсләргә мөрәҗәгать итә. Тормышта гаделлекне таба алмау сәбәпле төшенкелеккә бирелгән, үзен ялгыз хис иткән геройның эчке дөньясын тасвир иткәндә күбрәк кара төсне сайлый. Кара төс, беренчел төс булып, туры һәм күчерелмә мәгънәдә дә, шул ук вакытта *кара* сүзеннән ясалган *караңгы, караңгылык*, *карачкы* кебек сыйфат яки исем сүз төркеме буларак та кулланылган. *Карачкы, караңгылык* кебек тасвирлар романтик «мин»нең шәһәр мәдәниятенә, ирекккә сусаган шәхеснең рухын изүче җәмгыятькә мөнәсәбәтен белдерүдә кулланылган символик образ вазифасын үти. «Без алга киткән саен, артыбыздагы шәһәр, лиман, андагы карабллар, манаралар, ерактан җилбердәп торган аклы-кызыллы байраклар җиргә бата баралар; аларның өстенә чыккан *кара-күк* томан, без диңгезнең эченәрәк киткән саен, калыная, ярны, андагы *карачкы*лыкларны үзенә йота бара» [2: 65]. Әсәрдә шулай ук кара төснең *«кара-сары», «томанлы кара»* кебек төрле төсмерләре дә кулланылган.

Кара төс хикәядә башлыча предметны яки күренешне ачыклаучы эпитет яки метафора функциясендә килә: мәсәлән, «дөньяны каплаган *кара пәрдә*», диңгез «*авыр кара төстән* чыгып» һ.б. Диңгездәге төн вакытын тасвир иткәндә язучының каләме бу төсне мөмкин кадәр мул кулланырга тырышкан: «Һәммә нәрсә *кара, караңгы*; җәйге-көзге төннәрдә генә була торган калын, куе *караңгылык* бөтен тирә-якны йоткан; диңгез, су, бөтен дөня үзе шул гәүдәләнгән *караңгылык* төсле тоела» [2: 67]. Төнге табигатьне сарып алган караңгылыкны кабатлау юлы аша язучы романтик хикәяләүченең күңел дөньясын биләп алган караңгылыкны һәм төшенкелек хисен көчәйтә төшкән. «Дивар кебек *каты караңгылык*», «өстебезгә түшәлгән күкнең *куе караңгылыгы*» кебек үрнәкләрдә караңгылык сүзе *каты* һәм *куе* сыйфатлары аша тагын да «караңгылаштырылган», романтик «мин» өчен бетмәстөкәнмәс газап, хәсрәт һәм үлем дөньясының чагылышына әйләндерелгән.

Хикәядә *кара төс* башка функциядә дә кулланыла. Мәсәлән, «Ләкин Нурый *кара эшне, кара халыкны* яратмаганга һаман да мулла, мәдрәсә, мәчет тирәсендә берәр хезмәт эзли» [2: 71] җөмләсендә халык сөйләмендә еш кулланыла торган *кара эш, кара халык* кебек тотрыклы сүзтезмәләр булып килә.

Кызыл, кызгылт-сары һәм сары. Кояшның һәм бөтен сугыш тәңреләренең төсе булып саналган *кызыл* – ут, хөкемдарлык, мәхәббәт, хаз һ.б. кебек төшенчәләрне белдерүче төс буларак билгеле. Ялкын төсенә охшаш булуы сәбәпле, *кызыл төс* дәүләт байракларында еш кулланылган. Элек заманнарда каганнар утырган утарларларда кызыл байрак асылган [8: 36–37]. Төрки халыкларның культурасында, җир һәм күк тормышы белән бәйле хикәятләрдә урын алган бу төс каршылыклы эчтәлеккә ия, ягъни ул уңай да, тискәре дә була ала. Ал һәм кызыл төсләр төркиләр тарафыннан төрле чорларда бер төс булып кабул ителгән һәм берүк мәгънәдә кулланылган. Б. Өгел бу төсләрнең төрле төс булуын ассызласа да [8: 401], Решат Генч ал төсне кызыл төс итеп бәяли һәм кызыл төснең төркиләр өчен «рухи һәм милли төс» булуы турында яза [6: 1083–1084]. Төрки мифологиядә киң таралган Албасты иясе яки Ал байрак кебек төшенчәләрнең тамырындагы ал төсенең ачыкламасын бик күп төрек галимнәре (А. Инан, Р. Генч һ.б.) борынгы халыклар өчен сакраль булган ут төсенә ишарә итү сәбәпле барлыкка килүен белдерә. Я. Чоруһлу «кызылны ялкын төсе яки кызыл төскә тартым алтын төсе итеп кабул итәбез», ди [5: 223]. Бу галимнәрнең фикерләреннән аңлашылганча, кызыл төснең көче ут-ялкын төсенә охшаш булуыннан, бу да үз чиратында утны изгеләштерүдән килә. Чөнки борынгы кешеләр утны күктән – тәңре катыннан иңдерелгән чакма таш ярдәмендә чыгарганнар.

Төрек галиме Җаһит Сунар исә үзенең бер мәкаләсендә «Яктылык һәм җылылыкныкы кебек, төсләрнең дә чыганагы – нур, кояш. Нурның, кояшның төп өч төсе бар: *кызыл, сары,* зәңгәр» [9: 269] икәнен ассызыклап үтә. Бик күп мәдәнияттә кешелек дөньясы өчен яшәү чыганагы саналган ут кебек кояш та изге кабул ителгән, аңа да табынганнар. Кояшка хас булган алтын, сары, кызыл кебек төсләр сакраль төсләр саналып, дәүләт структурасында, Я. Чоруһлу язганча, Кытайда VI. гасырда империя төсе итеп кабул ителгән, хөкемдарларның һәм дин кешеләренең киемнәрендә еш кулланылган [5: 230].

Башка төрки халыклардагы кебек, татар халкының фольклор әсәрләрендә, көндәлек тормышында һәм матур әдәбиятында аеруча кызыл төснең аерым бер урыны бар. Аеруча Совет чорында идеологияне чагылдыручы символик төс (*кызыл гаскәр, кызыл байрак, кызыл әдәбият, кызыл авыз* һ.б.) буларак өстенлек алды. *Сары төс* алтын төсе дип, уңай мәгънәдә куллану белән бергә, халык арасында кайгы һәм сагыш төсе буларак киң таралган.

Г. Ибраһимовның хикәясендә *кызыл* һәм *сары* төсләр, нигездә, кояш образына бәйле рәвештә берлектә файдаланылган. «Бөтен тирә-ягын *кызыл-сары утка* күмеп су төбеннән олы кояш

чыга», «Шәфәкъ ягы *кызгылт сары төсе* белән яна». Яки «су өсте кояш баеганнан була торган *кызыл* ут төсеннән кара-*сарыга*, бара торгач, томанлы карага әйләнде» [2: 65]. Кояш бату вакытында төсләрнең бер-бер артлы үзгәреше (кызыл ут – кара-сары – томанлы-кара) язучы тарафыннан оста тотып алынган һәм тәэсирле бер картина пәйда булган. Төрки халыкларның ышанулардагы кебек, Г. Ибраһимов та кояшны олылый, кызыл һәм сары кебек төсләр аша аның әһәмиятен һәм дәрәҗәсен көчәйтә төшкән.

Айны тасвир иткәндә дә язучының төрле төсләр белән уйнавы күренә: «Ул башта *кызгылт-сары*, соңра *аксыл-сарыга*, ахырдан *көмеш кебек ак нурга* әйләнә дә, бөтен дөньяга, җәфа чиккән һәммә җаннарга сөеп, иркәләп карап, акрын гына киң күк эчендә йөзеп китә» [2: 67].

Хикәядәге бер җөмләдә эпитет вазифасындагы ут образын кызыл төснең контекстуаль синонимы итеп кабул итәргә мөмкин: «Яшеннәр өзлексез уйныйлар, җир-күкне каплаган катлаулы болытларны ярып, уңнан, сулдан *утлы сызыклар* сызгалыйлар» [2: 74]. Күктән төшерелүенә ышанылган ут, борынгы халыклар тарафыннан изге саналган, гаилә учагын саклаучы, начарлыклардан чистарту чарасы буларак кабул ителгән.

Күк. Диңгезне тасвир иткәндә язучы *күк* төсенең кимлек дәрәҗәсен куллана: *«күгелҗем* шома диңгез», *«күгелҗем* су өсте». Ул эпитет булып килә. Бу төс үз исемен төркиләр өчен сакраль саналган күк йөзеннән алган. Татар фольклор әсәрләрендә бу төс изгеләштерелгән, мәсәлән, «Акбүзат йолдыз, *Күкбүзат* йолдыз, Тимерказык бер ялгыз» мәкалендә моны күрәбез. Җир йөзендәге әйберләр өчен дә кулланылган *күк* яки *күгелҗем* төсләре, Күк тәңресенең җир өстендәге чагылыш итеп тә карага мөмкин. Г. Ибраһимовның хикәясендә күкнең диңгез өстенә чагылышы нәтиҗәсендә күгелҗем төсе барлыкка килгән һәм кешелек өчен әһәмиятле саналган суның да төсен изгеләштергән.

Диңгезнең һәм кешенең катлаулы психологиясенең төрле халәтен яктырткан «Диңгездә» хикәясендә, күп төрле тел-сурәтләү чаралары белән бергә, төсләрнең дә аерым функциягә ия булуы күренә. Язучы төсләрне ике максатта – диңгез пейзажын чагылдыру һәм геройның хис-кичереш хәрәкәтен тәэсирле итеп җиткерү өчен файдаланган. Романтик хикәяләүченең психологик халәтенә бәйле рәвештә, хикәядә ак һәм кара төсләргә, күк җисемнәрен тасвир иткәндә кызыл һәм сары кебек төп төсләргә мөрәҗәгать ителгән. Бу төсләрнең күбесенең нигездә асыл һәм кимлек дәрәҗәләре кулланылган. Шулай ук *ак* сыйфатыннан ясалган *агару* фигыле, *кара* сыйфатыннан – *караңгы, караңгылык, карачкы* кебек сыйфат һәм исемнәр; *кара* эш, *кара* халык кебек тотрыклы сүзтезмәләрнең урын алуын күрдек. Г. Ибраһи-

мов – төсләрне туры мәгънәдә куллану белән бергә, күчерелмә мәгънәдә дә оста файдаланган язучылардан. Гомумән, матур әдәбиятта язучы кулланган төсләрне өйрәнү аша авторның дөньяга карашын һәм әсәр героеның характерын ачыклауда кызыклы нәтиҗәләргә ирешергә мөмкин.

ӘДӘБИЯТ

1. Заһидуллина Д. Галимҗан Ибраһимов // Татар әдәбияты тарихы, Сигез томда. 4 том. XX йөз башы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – Б. 108–130.

2. Ибраһимов Г. Әсәрләр. Сигез томда. I том. Хикәяләр (1907–1929). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – 508 б.

3. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. I т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – 566 б.

4. Çopur Y. (2021), Hulki Aktunç’un Öykülerinde Renklerin Kullanımı, Akademik dil ve edebiyat dergisi, Cilt 1, Sayı 1. – S. 195–206.

5. Çoruhlu, Y. (2012), Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 271 s.

6. Genç, R. (1997), Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil, Erdem dergisi, sayı 27. – S. 1075–1110. Ankara.

7. Kanat, A. (2001), Renk ve Duyu Psikolojisi, İlya Yayınları, İzmir.

8. Öğel, B. (2000), Türk Kültür Tarihine Giriş, 6 Cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı. – 538 s.

9. Sunar, C. (2003); Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, İstanbul.

10. Yıldırım, A. (2006) Renk Simgeciliği ve Şeyh Gâlib’in Üç Rengi Milli Folklor. Sayı 18. – S. 129–139.

11. Yıldız, Ç. (2017), Kazan Tatar Türklerinin Mitolojisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. – 216 s.

12. Zaripova Çetin, Ç. (2018). XX. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatı, Kitap / Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı, Kesit Yayınları, İstanbul. – S. 569–815.

УДК 801.73

ТЕМАТИЧЕСКАЯ СХОЖЕСТЬ И ОТЛИЧИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ Г. ИБРАГИМОВА И К. БИККУЛОВА

Ф.З. Яхин
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье проводится сравнительный литературоведческий анализ рассказов Г. Ибрагимова «Начало весны» и К. Биккулова «Облако забирает змею». В обоих рассказах главным героем является шакирд, который учился в медресе, вернулся в свою деревню и оказался в кругу невежественных ребят. Наступает гроза. Мальчики рассказывают друг-другу народные сказки и мифы о змеях, драконах, грозе. У Г. Ибрагимова от этих рассказов главный герой сильно пугается и у него от этого помешается сознание, а в рассказе К. Биккулова шакирд объясняет своим друзьям о несостоятельности легенд о змеях, драконах, грозе, излагает природным явлениям научные объяснения, показывая свою образованность.

Ключевые слова: рассказ, мистические представления, мифические существа, информация, информированность, просветительство, экспрессионизм.

The article presents a comparative literary analysis of the stories of G. Ibragimov «The Beginning of spring» and K. Bikkulov «The Cloud takes the snake». In both stories, the main character is Shakird, who studied at a madrasah, returned to his village and found himself in a circle of ignorant children. A thunderstorm is coming. The boys tell each other folk tales and myths about snakes, dragons, thunderstorms. G. Ibragimov from these stories the main character is very frightened and his consciousness will go crazy from this, and in K. Bikkulov's story shakird explains to his friends about the inconsistency of legends about snakes, dragons, thunderstorms, expounds scientific explanations to natural phenomena, showing his education.
Key words: narrative, mystical representations, mythical creatures, information, awareness, enlightenment, expressionism.

Г. ИБРАҺИМОВ ҺӘМ К. БИККОЛОВ ИҖАТЛАРЫНДА ТЕМАТИК АВАЗДАШЛЫК ҺӘМ АЕРМАЛАР

Ф.З. Яхин
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты (Казан)

1907 елда Казанда Касыйм Бикколовның «Гайнел-тәрәккый» («Алгарыш чыганагы») исеме белән хикәяләр, хәбәрләр, тезмәләр һәм «Казакъ мәгыйшәте» романы (40 әсәр) аерым китап-җыентык рәвешендә басылып чыга. Форматы, төзелеше белән ул «лубок китабы» төренә карый. Бу хакта аның колофонында да хәбәр бирелә. Анда «Сабйаннар[1] өчен гаять гүзәл хикәятләр, гаҗәеп хикмәтләр, гараиб[2] гыйбрәтләр, төрле шигырьләр язылмыштыр һәм ахырында «Казакъ мәгыйшәте» нам[3] руман язылмыштыр. Әсәр мулла Касыйм бине мулла Ж. Бикколов Әт-Тинчәле» диелә [1: 1].

Китап «Мәтбагаи-Кәримийә Казанда» бастырылган, «кәнде мосарифлары илә» (ягъни «үз акчалары белән») дигән хәбәре дә куелган.

Китапның башында «Китаптан элек – авыл байларына хитап[4]» [1: 2–3] тезмәсе урнаштырылып, аның барлыгы-юклыгы ахыргы сәхифәсендәге «Фәһрисат»та («Эчтәлек»тә) [1: 58] күрсәтелмәгән. Басманың эшләнешенә бәйле күзәтүләрдән берсе – кайбер ас төшермәләрнең төп текстта номерлары булып та, сәхифә астында үз урыннарында очрамаулары бу хитапның да тупланма җыелып беткәннән соң, язылып, басмага тәкъдим ителеп, ашыгыч урнашты-

[1] Сабйаннар – сабыйлар.
[2] Гараиб – сирәк, әһәмиятле.
[3] Нам – исемле.
[4] Хитап – өндәмә.

рылганын төшенергә юл ача. Аннары, аның эчтәлеге дә җыентыкка алынган әсәрләрдән гомуми эчтәлек ягыннан аерылып тора, яңача, хәтта заманча, 1905 елдан барлыкка килгән юнәлештә төзелгән.

Хитап касыйдә жанрында язылган, авыл байларына чакыру-мөрәҗәгать буларак яңгырый. Милләтнең алга китүе хәбәрдарлыгына бәйле булуына, ә хәбәрдарлык ул – мәгърифәт эше, аң-белемгә килгәндә, анысы да мәгърифәтсез калганда табылырга мөмкин түгел икәнлеге төшендерелә. Автор шуннан соң мәгариф эше мәсьәләсенә күчә, аның чыгымнар таләп итүе, шуңа да «кулдан алтыннарны чыгару» вакыты җитүе белдерелә. Җиткерергә теләгән сүзен ачык аңлатып, поэтик чаралардан, рифма-ритмны саклау белән бергә К. Бикколов шушы хитабын, төрле дәрәҗәдәге чагыштырулар ярдәмендә, мәсәл алымнарын да файдаланып, тулы канлы тезмә әсәр рәвешенә китереп иҗат иткән. Автор мәгърифәтне хәбәрдарлык буларак аңлаган, ягъни аның, мәгърифәтнең, яңа тормыш, һәртөрле җайланмалар, кораллар, инженерик корылмалар ясау һәм төзү өчен кирәклеген төшенеп фикер йөртмәгән.

Ахырда ул:

Сукыр мулла, аксак хәлфәдән ни файда –
Мәктәбе череп тәмам ауган белән, –

дигән сүзләр белән фикерен тәмамлый [1: 2].

Шушы җыентыкка кертелгән «Болытның елан алуы» [1: 25–56] хикәясе 27 номер белән бирелгән, «Казакъ мәгыйшәте» әсәре 40 сан белән урнаштырылган. К. Бикколовның «Казакъ мәгыйшәт»е романы Г. Ибраһимовның «Казакъ кызы»на казах халкы тормышына бәйле булуы белән аваздаш. Аларда башка уртаклык юк. Ә менә «Болытның елан алуы» хикәясе белән Г. Ибраһимовның «Яз башы» әсәрендә уртак һәм охшашлар якларны шактый күзәтергә була.

Г. Ибраһимовның «Яз башы» хикәясе 1910 елда басылган (Казанда «Мәгариф көтепханәсе» басмасында 5 нче китап булып бастырылып чыгарылган [2: 497]. Әмма китапның үзендә басылган елы төгәл күрсәтелмәгән. Шунлыктан «1910 елда басылган» дигән ул хәбәр фәндә фарзыйлар исәбендә саналырга тиешле даталардан берсе булып кала бирә. Әдипнең Сигез томлыгының (аны, өстәп тугызынчы томы бастырылып чыгарылу сәбәпле, 9 томлы буларак та атыйлар) «Искәрмәләр һәм аңлатмалар» бүлегендә «Яз башы»-на бәйле бирелгән мәкаләдә, томга текстларны әзерләүче һәм искәрмәләр-аңлатмаларны төзүче Р.Р. Гайнанов: «Китап ахырында “Казан, июнь, 1910 нчы ел” дигән сүзләр бар» дигән мәгълүмат та бирә, әсәрнең икенче исеме «Бер шәкерттән хикәят» булуын, ә беренче исеме, ягъни «Яз башы», җәяләр эчендә генә бирелүен дә искәртә [2: 497]. Бу факт, хикәянең асыл исеме «Бер шәкерттән

хикәят» булганда, җисеменә дә туры килеп торуын аңларга ярдәм итә. Моның белән хикәянең эчтәлегеннән чыгып та килешергә кала. «Яз башы», югыйсә, әсәр исеме буларак, артыгы белән гомуми килеп чыккан, эчтәлекне дә ачып бетерә алмый. Шулай да ул әдәби яңгырашы белән матур, җәлеп итеп торучан булуы белән кызыклырак. Һич бәхәс юк, Г. Ибраһимов әсәрләренә исемнәрне оста, алардан да чын әдәби яңгырашлыларын сайлый белгән.

Бу ике әсәрдә дә төп геройлары – шәкерт, аның янында ярдәмчел каһарманнар – авыл малайлары. Г. Ибраһимовта алар балык тотарга баралар һәм давыллы яңгыр астында калалар. К. Бикколов хикәясендә дә давыл, аның ничек туфан булып күтәрелүе, бу хәлне авыл малайларының елан, юха образлары аша күзаллаулары тасвирлана. Әмма аның шәкерте һәм авыл малайлары чиләкләр тотып җиләккә китәләр.

К. Бикколовның 1907 елда ук басылган бу хикәясендә шәкерт хәбәрдар-аңлы-белемле итеп күрсәтелә. Авыл малайларына да ул һава агымнарының каршылыклар аша йөреп бөтерелүе сәбәпле «шайтан баганалары» барлыкка китерүләрен аңлатып, шушы әйләнгеч туфан баганалары эчендә бернинди дә еланны болыт алмавын, юха һәм башка мифологик күзаллаулар турындагы әкиятләрнең әбиләр тарафыннан уйлап чыгарылган булуларын төшендереп бирә. Мондый аңлы, белемле, хакыйкатьтән мәгълүматлары киң шәкерт укучыны сокландыра, билгеле. Белемле кешенең табигать стихиясе каршында куркып калмавы, тормышка аңлы карашы, белеп бәя бирүләре әсәрдә тигез агымда һәм матур ачыла.

К. Бикколов, әсәрләреннән аңлашылганча, хәбәрдарлык дәвере вәкиле, укучыга да ул танып-белү ярдәмендә алынган асыл хәбәрне әдәби әсәрләре аша сөйләп аңлатып җиткерергә тели. Менторлык аның тормыш картиналарын бирүендә дә ачык чагыла. Ул тасвирлы сәнгати сөйләмне түгел, хәбәр итү алымнарын әдәби форма рәвешендә файдалана. Укучы аны аңлыймы, әллә язганнары укучыны бары тик аптырашта гына калдыралармы – әдип шул хакта да уйланырга тиеш, билгеле. К. Бикколов авыл малайларыннан аң-белемдә шәкертенең күпкә өстен булуын күрсәтер өчен давыл баганаларының ни-нәрсәләрне җирдән күтәреп, еракка илтеп ташлавын сөйләттерү формасын файдалана, табигать күренешләренең асылын фәнни хәбәрләрне бирү ярдәмендә ача. Г. Ибраһимовның «Яз башы» хикәясендәге шәкерт исә, киресенчә, нәкъ менә шундый ук күренешләр алдында куркып калган, шушы коты алынуда аңы киткән, саташкан бала итеп тасвирлана.

Аң-белем, мәгърифәт иделлары нигезендә бәя биргәндә, Г. Ибраһимовның шәкерте мәдрәсә сыйныфын бик яхшы билгеләргә генә тәмам итеп имтияз калган бала буларак, авыл балаларыннан тормышны аңлауда өстен чыгарга тиеш иде, югыйсә.

Әмма киресе килеп чыга. Хәбәрдарлык ягыннан, табигать белемнәрен үзләштерүдә аның өстенлеге бер дә юк, белемнәре тормыштан аерылган сыман аңлашыла. Аның шәкертеннән, бик яхшы укуына да карамастан, мәдрәсәдә белем алмаган авыл малайларының күзаллаулары һәм әкиятләре өстен чыгарылалар. Бу аңбелем, мәгърифәт, хәбәрдарлык идеалларының челпәрәмә килүе түгелме соң?

Г. Ибраһимов тасвирлы яза. Экспрессионистик алымнар аның каләменә хуҗа, хисне һәм хыялны «Яз башы» хикәясендә ул шулкадәр оста, камил итеп сурәтли, укучы аларның стихиясендә кала. «Яз башы» [2: 51–62] «Болытның елан алуы»ннан әдәби мәгънәләрдә күпкә киң һәм тасвирлы, әдәби әсәр буларак ул, иң тәүдә – сәнгать әсәре дәрәҗәсенә җиткерелгән мистик-мифологик хәбәрлекләрне дә үз эченә ала, икенчедән, әдәби мәгънәләр аңарда укучыны хәбәрдарлык идеалларына ирештерү түгел, бәлки хискичерешләр стихиясенең кеше рухы белән ничек уйнарга мөмкинлеген сурәтләүдән гыйбарәт. Икесен дә укыганда аң-белемнең һәм хәбәрдарлыкның кешелек җәмгыяте өчен әһәмияте зур булуын төшен тирән төшенәсең.

К. Биккулов хикәясендәге шәкерт иптәшләренә хәбәри мәгълүматларны җиткерүе сокландыра, аның аң-белем дәрәҗәсе менторлык кысаларында сурәтләп бирелә, тирән хәбәрдарлыгы авыл малайлары каршында хәтта акыллырак та икәнлеген тануга этәрә. Г. Ибраһимов та хәбәри мәгълүматларны сәнгатьчә алымнарга күчерү ысулларын файдалана, моның өчен сәнгати чараларга мөрәҗәгать итә, мәгълүматны сурәтлелек киңлекләренә күчерү юлларын таба, вакыйгаларны әдәби иҗат итә. Аның экспрессия алымнары фикерен укучыга җиткерүдә тойгы-хис үстерүче көч ролен башкара.

Г. Ибраһимов һәм К. Бикколов икесе дә гүяки бер үк вакыйгаларны укучыга сөйләп бирергә алыналар. Әдәбилек юлы белән сурәтләнгән акыллы, белемле, тырыш һәм тәүфыйклы шәкерте хорафи хәбәрләр тәэсиренә бирелү аркасында Г. Ибраһимов хикәясендә төп герое акылыннан шаша, рух һәм аң тетрәнүен кичерә, авырып егыла. Ә К. Бикколовның шәкерте хәбәрдарлык, аң-белем чикләрендә ачыла һәм укучы алдында акыллы, яхшы зиһенле, табигать көчләрен аңлаучы һәм аңлата алучы акыллы бала сурәтендә күз алдына килеп баса.

Охшаш сюжетка корылган ике әсәрне чагыштыру бу әсәрләрнең әдәби-иҗтимагый әһәмиятләрен хатасыз күзалларга ярдәм итә. Г. Ибраһимов та, К. Бикколов та талантлы язучылар. Аермаларына килсәк, алары хезмәт иткән әдәби идеалларына бәйле, К. Бикколов хәбәрдарлык хөкемнәре кысасында иҗатка алынган, шуңа да аның әсәрләрен мәгърифәтчелек реализмы юлында язылган

дигән фикергә китерәләр. Әмма бу инде, асылда, мәгърифәтчелек реализмы гына да түгел, бәлки хәбәрдарлыкны алга чыгару, төрле юнәлешләрдәге әһәмиятле белемнәрне укучыга төшендереп һәм аңлатып бирүгә корылган менторлык әсәре. Аларда сурәт һәм тасвирлар шактый фәкыйрь, әмма аң-белемне укучыга җиткерү урыннарында әдип каләменең бар осталыгын эшкә җигә, мондый әсәрләрдә маҗаралык әйдәүче көчкә әверелә. Андый әсәрләрдә, сәяхәт маҗараларыннан бигрәк, энциклопедик белемнәр белән бәйле бер хәбәрләрдән икенчеләренә кызыклы итеп тасвирлап күчә бару маҗаралык тудыра. Укучы гүяки аң-белемдә, аның сафлыгы тәэсирендә белемнән-белемгә, аң һәм танып-белү киңлекләрендә сәяхәт итә.

Г. Ибраһимов әсәрендә дә әдәби герое тәэсирләнү, хәбәрләрне җанлы сурәтләр итеп күз алдына китерү стихиясен кичерә, бу аның аңын, тойгы-хисләрен кайнату өчен җитә кала. Әлегә оешып кына килә торган аң хис экспрессиясе эчендә кала, кайнарланып адашу кичерә. Г. Ибраһимов мифологик күзаллауны түгел, шушы күзаллауның аңга, аң аша күңелгә тәэсире көчен сурәтли алган әдип буларак әдәби биеклеккә күтәрелә.

Кайсы әдәби ысул – хәбәр бирүме, экспрессик сурәт тудырумы уңышлы, дигәндә, икесе дә дияргә тиешбез. Аларның берсе икенчесен алыштыра алмыйлар да кебек. Әмма әдәбилек ягыннан бәяләгәндә – сәнгатьче буларак Г. Ибраһимов стиле югарырак тора, К. Бикколовның каләме – гадирәк, беркатлырак. Беркатлы булуының хикмәте шунда, белемнәребез барыбер дә чагыштырмача гына хаклылар, алар тирәнәя һәм катлаулана баралар, кичәге аңлатмалар бүгенге таләпләргә туры килмәве дә бар. Фән даими үсештә һәм эзләнүләрдә яши. Сәнгать дәрәҗәсенә җиткерелгән әдәби әсәрнең хакыйкатьләрен укучы да укыганы саен яңачарак ача бара, ул алдынгы фикерләрне тудыра торудан туктамый.

ӘДӘБИЯТ

1. Бикколов К. Гайнел-тәрәккый. – Казань: Типо-литография Т-го Д-ма «Братья Каримовы», 1907. – 58 б.

2. Ибраһимов Г. Әсәрләр: сигез томда. Т. 1. Хикәяләр (1907–1929). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – 510 б.

ПРОБЛЕМЫ ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА В ТРУДАХ Г. ИБРАГИМОВА И РАЗВИТИЕ ЯЗЫКОЗНАНИЯ У ТАТАР В XX–XXI вв.

УДК 811.512

ЛЕКСИЧЕСКАЯ СИНОНИМИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Г. ИБРАГИМОВА

Э.Н. Денмухаметова
Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань)

В работе рассматривается мастерство использования Г. Ибрагимовым лексических синонимов в своих произведениях. Приводятся комментарии из работ писателя, где он объясняет те или иные лингвистические закономерности в татарском языке. Каждая цитата Г. Ибрагимова подтверждается материалом из его произведений. Это дает возможность увидеть схожести и отличия функционирования синонимичных пар в татарском литературном языке и в языке писателя, и рассмотреть тенденции развития лексики литературного языка с начала XX по начала XXI вв.
Ключевые слова: татарский язык, синонимы, доминанта, Г. Ибрагимов, лексика, язык автора.

The paper examines the mastery of G. Ibragimov's use of lexical synonyms in his works. Comments are given from the writer's works, where he explains certain linguistic patterns in the Tatar language. Each quote by G. Ibragimov is confirmed by material from his works. This makes it possible to see the similarities and differences in the functioning of synonymous pairs in the Tatar literary language and in the language of the writer, and to consider the trends in the development of the vocabulary of the literary language from the beginning of the 20th to the beginning of the 21st centuries.
Key words: Tatar language, synonyms, dominant, G. Ibragimov, vocabulary, author's language.

Г. ИБРАҺИМОВ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ЛЕКСИК СИНОНИМИЯНЕҢ БИРЕЛЕШЕ

Э.Н. Денмөхәммәтова
Казан (Идел буе) федераль университеты (Казан)

Г. Ибраһимов – үз халкын, телен, тарихын һәм мәдәниятен яраткан, аның үсеше өчен фидакяр көрәшкән күпкырлы шәхес.

Шунлыктан, әлеге әдип турында сүз чыкканда, һәр өлкәне өйрәнүче галимнәр аны үзләренең остазы, юл күрсәтүчесе, кыю фикер белдерү өлгесе буларак карыйлар, фикерләренә күпләп сылтамалар китерәләр, кабат-кабат аларны шәрехлиләр. Галимҗан Ибраһимовның татар халкына бай әдәби мирас калдыруы мәгълүм. «Аның егермеләп хикәясе, өч повесте, дүрт романы һәм бер пьесасы өстенә, революцион хәрәкәт тарихы, әдәбият теориясе һәм тарихы, сәнгать һәм культура буенча аерым китап булып чыккан унике фәнни хезмәте, дүрт йөз иллеләп тәнкыйть һәм публицистик мәкаләсе, тел һәм әдәбият буенча уннан артык дәреслеге һ.б.» барлыгы билгеле. Шунлыктан әдип эшчәнлеге инде берничә дистә еллар дәвамында мөхтәрәм галимнәр тарафыннан төрле күзлектән чыгып өйрәнелүенә карамастан, ул әйткән фикерләрне барлау, әдипнең эшчәнлегенә заман таләпләреннән чыгып бәя бирү, әсәрләрен яңача анализлау һәм тирән фикерләрен аңлау, барлау бүгенге көндә дә дәвам итә, аларда бүгенге көн өчен дә актуаль фикерләр, материаллар һәм ситуацияләрнең чишелеш юллары табыла.

Г. Ибраһимов үлемсез әсәрләрендә XX йөз башы татар әдәби теле чагылышын теркәп калдыра, геройлары тормышы, уй-фикерләре аша үз халкының яшәешен сурәтли. Укучы әлеге әсәрләр белән танышу вакытында андагы вакыйгалар тасвирланышын гына күзәтми, ә татар теленең стилистик мөмкинлекләре, лексик байлыгы, грамматик камиллеген дә күрә. Әдип үз теле белән горурлана һәм аның киләчәге турында борчыла, камилләштерү юлларын эзли һәм күрсәтә, бу хакта төрле дәрәҗәдәге даирәләрдә ясаган чыгышлары вакытында да, вакытлы матбугат басмаларында да, тәнкыйди мәкаләләрендә дә кабат-кабат искәртә, үткен фикерләрен тел комиссияләренә җиткерә. Соңгы елларда Г. Ибраһимов мирасын барлап бастырылган фәнни хезмәтләргә тупланган материаллар бу фикерләрне янә дәлилли [1].

Галимҗан Ибраһимовның тел мәсьәләләрен күтәргән хезмәтләре арасында имля төзәтү, татар теленең сафлыгы, аңлаешлылыгы, тел нормаларын булдыруга караган «Татар сарыфы», «Татар нәхүе», «Татар имлясы», «Татар телен ничек укытырга?», «Тел сабаклары» һ.б. кебек хезмәтләре киң җәмәгатьчелеккә яхшы таныш. Аның татар терминологиясен үстерү турында әйткән фикерләре бүгенге көн күзлегеннән караганда да актуаль. Әдипнең тел белеменең таррак тармакларына карата фикерләрен яктыртып язылган махсус хезмәтләре булмаса да, контекстта һәр тармакка карата белдерелгән фикерен табарга мөмкин, чөнки тел берәмлекләре бер-берсе белән бәйләнештә генә тулы, камил сөйләм тудыра алалар. Г. Ибраһимов исә туган телен нәкъ шундый итеп күрергә тели. Ул «Татар телен җиңеләйтү мәсьәләсен чишәргә кирәк» исемле

мәкаләсендә «...Бездә ничә төрле тел, аталма, тәрҗемә комиссияләре, коллективлары булса, шул кадәрле юл, агым күренә. Боларның күбесе үзләренең тәрҗемәләрендә шул чаклы гарәбизмга чумалар ки, тик мәдрәсә шәкертләре генә аңлаячак, эшче-крестиәннәр һичбер төшенмәячәкләр. <...> Бу чуалчык хәлдән чыгарга кирәк. Матбугатның һәммәсен – гәзитен, журналын, китабын, декрет-карарларның барлыгын җиңел бер телгә салырга кирәк», дигән фикер белдерә [2: 259]. Шулай ук 1925нче елда язган «Татар телен җиңеләйтү турында тезислар»ында «...Татар әдәби теленең иң төп нигез материалы үзебезнең ана телебездән алынырга тиешле. Татарчада сүзләр була торып, болар урынына башка һичбер телдән һичбер сүз кертелмәсен. Татарчадан сүзләр табылмаган урынларда мәгънәнең теләве, ана теленең сөреше буенча: 1) татар тамырларындан яңа ясалма сүзләр төзелерләр (монда гыйльми дөрестлек һәм халыкка аңлаешлы булу ягына аеруча тукталырга кирәк); 2) борынгы онытылган сүзләрдән яки Русиядәге төрки кабиләләрнең безгә җиңел аңланырлык сүзләрендән алыныр» [2: 262], дип, әдип телдәге алынма сүзләрне куллануга үз фикерен, таләбен белдерә.

Шул ук вакытта катгый пурист дәрәҗәсенә дә төшми, чөнки шул ук мәкаләсендә чит телләрдән кергән (нигездә, гарәп һәм фарсы телләреннән кергән) берәмлекләргә карата искәрмәләрне күрсәтә: «... 1) Гарәпчәдән кереп тә, халык эчендә үз теле кебек үзләшкән сүзләр элеккедәй үз урыннарын саклыйлар (каләм, китап, дөнья кебек). 2) Әдәбиятыбызда киң рәвештә таралып, гражданлык алып, үз сүзләребез дәрәҗәсендә үзләшкән аталмалар, сүзләр, гарәпчәдән булсалар да, һаман да матбугатыбызда кулланылырлар (әсәр, шигырь, әдәбият...). 3) Исламның үзендә генә булып, татарча һәм башка телләрдә дә булмаган мәгънәләрнең аталмалары шул гарәпчә яки фарсыча рәвешендә йөртелер. 4) Мәдәни милләтләр эчендә уртак йөргән сүзләр, аталмалар урынына гарәптән яки фарсыдан алынмас, болар шул көенчә әдәбиятыбызда кулланырга тиешле (буржуазия, пролетариат, интернационал, техника кебек). 5) Югары урынларында сүзләр табылмаса, халык эченә кереп үзләшкән, үз теле кебек җиңел аңланып бара торган русча сүзләр, аталмалар әдәбиятыбызда кулланылырлар» дип яза [2: 262–263]. Шул рәвешле Галимҗан Ибраһимов татар телендәге чит тел сүзләрен куллану тәртибен күрсәтә. Бу үсә телдә мәгънәдәш сүзләрне файдалану кагыйдәсен булдыруга да китерә, чөнки автор үз әсәрләре мисалында шундый сөйләм үрнәкләре тудыра.

Г. Ибраһимов әсәрләрендә абсолют синонимнар (ягъни тулы синонимнар, яисә дублетлар) шактык очрый. Шунысын искәртеп үтәргә кирәк: мондый берәмлекләр, нигездә, авторның башлангыч

чор иҗатында урын алган хикәяләрендә урын ала. Мәсәлән, бәян итү – сөйләү; кояш – шамс; йөз – бит, чәһрә, чырай; Илаһ – Аллаһ, Алла, Ходай; гыйлем – белем, тел – лөгать; кадер – хөрмәт; яхуд – яки; мәдәни – культуралы – культурный һ.б. кебек берәмлекләрне «Яз башы», «Диңгездә», «Сөю – сәгадәт», «Уты сүнгән җәһәннәм» кебек әсәрләрендә очратырга мөмкин. Авторның сүзләрне болай файдалануын бертөрлелектән котылу чарасы итеп тә, шул чор сөйләм теленә якын булырга тырышуы буларак та аңларга мөмкин.

Бу хикәяләрдәге мәгънәдәш сүзләрнең семантикасы һәм стилистикасы, нигездә, субъект һәм объектларны белдерү белән аңлатыла. Әлеге берәмлекләр теге яки бу төшенчәгә бәя бирү, билгенең дәрәҗәсен күрсәтү вазифасын үтиләр, шул рәвешле әдәби тасвирлау тудыралар. Автор бәхет лексемасы урынына сәгадәт берәмлеген кулланып, яки сандугач урынына былбыл дип белдереп, ниндидер бөеклек, югары дәрәҗә турында белдерә. Бу очракта мәгънә үзгәрми, ләкин югары стиль, шигъри аһәң барлыкка килә. Мәсәлән, *«Бу вакытның хыялыңда да аерым бер тәм, бөтенләй башка булган бер ямь була; моны хис кыйлмаган адәмнәр зур бер* ***сәгадәттән*** *мәхрүмнәрдер дип уйлыйсың, аларны кызганасың»* («Уты сүнгән җәһәннәм», б. 122) яки *«Гүя ул безне, безнең күңелдәге ялкынны белә дә, адәм гомерендә бер генә килеп кичә торган мәсәлсез* ***бәхет*** *белән безне тәбрик кыйла, шуны бөтен дөньяга чәчә кеби хис кыйлына»* («Сөю – сәгадәт», б. 116); *«Тирә-яктагы барлык нәрсәләр, тәңренең* ***бәхетле*** *колы –* ***сандугачның*** *музыкасы тәэсиренә чумып, үлем тынлыгына бата һәм тыннарын эчтән алалар»* («Сөю – сәгадәт», б. 116). *«Беләмсең, ни ди* ***былбыл****?»* («Сөю – сәгадәт», б. 116) һ.б.

Г. Ибраһимов, алда әйтелгән мәкаләсендәгечә, үз әсәрләрендә рус теленнән кергән берәмлекләрне дә, интернациональ берәмлекләрне дә төрки-татар берәмлекләре белән матур чиратлаштыра белә. Рус берәмлекләрен актив файдалануын шулай ук чор модасы, тасвирлана торган күренешләрне белдерү чарасы итеп карасак, аларны татарча аңлатып бирүен авторның гади халыкка якын булырга теләве белән аңлатырга мөмкиндер. Мәсәлән, *«Син әле безнең яңа* ***фатирны*** *белмисеңдер; үзебезнең иске өйдә: капкадан керерсең дә, таш баскыч белән мнеп, сул кулга беренче ишеккә кагарсың»* һәм *«Шулай эченнән әрни-әрни, Вәли Хәсәнов* ***квартирына*** *кереп килсә, анда Мәрьямбикә балаларын мәктәпкә озаткан да, самоварын яңадан гөрләтеп, кайнатып, өстәлгә утырткан»* («Тирән тамырлар», б. 114); *«Шул мәшәкатьләр соңында, үзебезнең туган илгә бер ай* ***отпускага*** *кайтып киткән көннәрдә, Агыйделнең киң болыннарында чалгы тавышлары ишетелә башлаган...»* («Кызыл чәчәкләр», б. 474), *«Авылда бер ай тыныч кына хәл җыйсам,* ***чираттагы ял*** *вакытында камил тазарып җитәр-*

мен дә, яңадан шул канлы көрәш өермәләре мине үз эчләренә тартып алырлар дип, Идел ярына басар-басмас, үз алдыма уйлап куйган идем» («Кызыл чәчәкләр», б. 474) һ.б.

Әмма Галимҗан Ибраһимов әсәрләренең тел бизәге булып, һичшиксез, татар теленең үз берәмлекләреннән торган синонимнар тора. Автор аларны бер җөмлә эчендә дә, янәшә җөмләләрдә дә, бер абзац эчендә дә бик уңышлы һәм оста файдалана. Мәсәлән, *«Каты көрәш дулкыннары арасында минем җаным* ***рәхәтләнә,*** *йөрәгем үзенә* ***көч*** *ала,* ***гайрәт*** *ала»* («Кызыл чәчәкләр», б. 474)*»*; *«Бая гына каты* ***чәкәләшеп алган*** *Шәяхмәтнең бу* ***талашка җаны әрнеде****. Рәгыя җиңгәсенә дә, кылый күз картка да аның* ***күңеле рәнҗеде»*** («Тирән тамырлар», б. 16), *«Ләкин бик* ***нык****, бик* ***каты*** *китте»* («Яз башы», б. 57), *«Мин яшьтән үк* ***ямь*** *вә* ***матурлык*** *гашыйкы»* («Сөю – сәгадәт», б. 108) һ.б. Мисаллардан күренгәнчә, әдипнең җор теле фикерне тирәнәйтү һәм вакыйгалар үстерелешен тасвирлауда мәгънәдәш берәмлекләрне уңышлы сайлавы белән кабат раслана.

Язучының синонимнарны куллануда тагын бер үзенчәлеге һәр укучының игътибарын җәлеп итәдер. Бу – парлы мәгънәдәш берәмлекләрне куллану. Автор аларны телдән әзер килеш тә ала, яңа вариантларны да ясый, һәм шул рәвешле сөйләмгә экспрессив төсмер кертә. Мәсәлән, *«****Аһ-зар****, фөрьяд куба, тәүбәләр, догалар, авыр ыңгырашулы күз яше бөтен корабны каплый.»* (*«*Диңгездә», б. 78); *«Әле дә* ***җил-давылдан****,* ***шау-шудан*** *әсәр юк»* («Диңгездә», б. 68); *«...Җигүле ат керсә, дугасы-ние белән югалыр, башы дисәң, тагы буеннан да хәйран, әйтерсең үз авырлыгын күтәрә алмый,* ***бөгелә-сыгыла*** *утырган зур чуклар, – шулай булып салынышып утыралар»* («Тирән тамырлар», б. 191) һ.б. Парлы синоним берәмлекләр хасил итүдә автор вә яки һәм теркәгечләрен дә еш файдалана, яңа төрләр тудыра.

«Шулар белән ***борчылып****,* ***җаныңны кая куярга аптыравың*** *җитмәгән кебек, тагы бөтен нәрсәсе белән сиңа каршы төшә!»* (*«Карт ялчы*», б. 148); *«Яшьлекнең бер дәверендә күп нәрсәгә ышанасың: алла диләр,* ***гадәләт****,* ***хакыйкать*** *диләр, һәммә кешеләрнең* ***сәгадәте*** *хакында сөйлиләр, мәгълүм бер шартлар буенча тезеленсә,* ***хәятта бәхет*** *булуын өмит итәләр – яшь һәрберсен саф җәүһәр дип кабул итә, һәм шуның белән аның* ***тормышы*** *мәгълүм бер дәвердә мәгънәле дә,матур да була»* («Мәрхүмнең дәфтәреннән», б. 206) җөмләләреннән күренгәнчә, Г. Ибраһимов бер җөмлә эчендә берничә синонимик берәмлекне, укучыны ялыктыру дәрәҗәсенә җиткермичә, уңышлы берләштерә ала: борчылып – аптырап; гадәләт – хакыйкать; сәгадәт – бәхет, хаят – тормыш. Әлеге мисаллар хәзерге әдипләребезгә үрнәк, күркәм өлге булып тора.

«Бераздан соң теге калын урманлы, зур куәтле мөтәкәббир тау артыннан тулган ай күтәрелә башлый. Дөнья вә табигатькә яңа күрек, яңа матурлык арта. Айның бу нуры һәр нәрсәгә хыялый, мөзссир, ләкин бик мөлаем, гүзәл, шигъри һәм серри төс бирә» («Сөю – сәгадәт», б. 116). Әлеге җөмләдәге куәтле һәм мөтәкәббир; күрек һәм матурлык; мөлаем һәм гүзәл лексемаларын көчле, зур, матурлык кебек уртак төшенчәләр берләштерә. Әмма автор тасвирында бирелгән сүзләр стилистик төсмерләре белән аерылып торалар: мөтәкәббир – иң зур дигәнне белдерә, күләмнең артыклык дәрәҗәсенә ишарә ясый; куәтле – көчле буларак аңлашыла, шулай ук югары дәрәҗәне күрсәтә; ә күрек сүзе сөйләм телендәге матур сыйфатын белдерә; мөлаем лексемасы йөз матурлыгын – чибәрлекне аңлатса, гүзәл – һәрьяктан матур, килешле булуны белдерә. Шулай итеп, Г. Ибраһимов тасвирлау объектын төрле яклап бизәп бирүгә ирешә.

Бер үк төшенчәне мәгънә уртаклыгы булган берәмлекләр аша тасвирлау ягыннан да Г. Ибраһимов чын осталык күрсәтә. Ул турыдан-туры хәбәр итмичә, кинаяле сурәт аша максатына ирешә: *«Мин дә, хәят күгеннән югалып, үлемнең караңгы кичәсе артына батармын, югалырмын»* («Сөю – сәгадәт», б. 106); *«Бу садә тормыш фәкать бу авылда гына булмыйча, бөтен тирә-якта гайн шул хәл хөкем сөргәнгә, төрле үзгәрүләргә вә чит якларга чыгып йөрергә иҗбар итәрлек эшләр булмаганга, алар күптән шулай яшәп киләләр, сату-алу, кәсеп вә һөнәргә кул сузмыйлар иде, чөнки мәҗбүрият юк иде»* («Йөз ел элек», б. 88) һ.б. Авторның сүзләр җыелмасын шул рәвешле оештырып бирә белүе, татар теленең камиллеген, ә әдипнең чын сүз остасы булуын кабат дәлилли.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә мөмкин: Галимҗан Ибраһимовның мәгънәдәш сүзләрне файдалану осталыгы, татар теленең камил, югары мөмкинлекләрен күрсәтте һәм бүгенге көндә дә сөйләм берәмлекләрен уңышлы куллану эталоны була ала.

ӘДӘБИЯТ

1. Ибраһимов Г.Г. Милләт. Тел. Әдәбият: Сайланма хезмәтләр. – Казан: Мәгариф, 2007. – 239 б.

2. Ибраһимов, Г.Г. Әсәрләр: 15 томда .– 8 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1918–1933) . – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 431 б.

3. Ибраһимов Г. Әсәрләр. Сигез томда. – Т. 1. Хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974. – 510 б.

4. Хасанов М.Х. Галимджан Ибрагимов: монография. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. – 432 с.

УДК 811.512.145

КОЛОРАТИВНАЯ ЛЕКСИКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Г. ИБРАГИМОВА

Г.Р. Мугтасимова
Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань)

В произведениях Г. Ибрагимова колоративная лексика прежде всего выступает в прямом значении. При этом они обозначают цвет разнообразных предметов быта, окружающей среды, явлений природы. Помимо прямого значения цвета большую роль в творчестве Г. Ибрагимова играет переносное и символическое значения цветообозначений. Цветообозначения помогают создавать автору яркие красочные образы и картины.
Ключевые слова: татарский язык, колоративная лексика, художественный текст, идиостиль, Г. Ибрагимов.

In the works of G. Ibragimov, the colorative vocabulary primarily appears in the direct meaning. At the same time, they denote the color of various household items, the environment, and natural phenomena. In addition to the direct meaning of color, figurative and symbolic meanings of color meanings play an important role in G. Ibragimov's work. Color designations help the author to create bright colorful images and paintings..
Key words: Tatar language, colorative vocabulary, artistic text, idiostyle, G.Ibragimov.

Г. ИБРАҺИМОВ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ КОЛОРАТИВ ЛЕКСИКА

Г.Р. Мөгътәсимова
Казан (Идел буе) федераль университеты (Казан)

Классик әдип һәм журналист, күренекле җәмәгать һәм дәүләт эшлеклесе, галим һәм укытучы, татар телендәге дәреслекләр авторы, тел белгече, тарихчы һәм сәясәтче, татар прозасында аерым бер урын алып торучы зур талант иясе Галимҗан Ибраһимов – әдәбиятыбызга үзенең хикәяләре белән килеп кереп, шактый зур әдәби мирас калдырган язучыларыбызның берсе. Язучының әдәби мирасы гаять зур әһәмияткә ия. Аның романтик һәм реалистик әсәрләре аша яңа буыннар татар халкы тарихындагы сәхифәләрне өйрәнә. Шулай ук Г. Ибраһимов әсәрләренең колоратив лексикасы тикшеренүләр өчен бай чыганак булып тора, димәк, мәсьәләнең актуальлеге бәхәссез. Бу мәкаләдә Г. Ибраһимовның 1913 елда дөнья күргән, роман жанрында беренче тәҗрибәсе булган «Яшь йөрәкләр» әсәрендә урын алган төс атамаларын тикшерү максат итеп куелды. Әлеге романга бәя биреп, галим Д. Заһидуллина, «…XX йөз башында иҗат ителгән олы эпик жанр үрнәкләре арасында фәлсәфи характеры белән аерылып тора» [1: 8] дип

билгеләп үтә. Романтик рухта язылган бу әсәрдә кулланылган колоратив лексика геройларның чынбарлык белән мөнәсәбәтен тирән психологизм белән тасвирларга ярдәм итүе бәхәссез.

Төсләрне кеше бу дөньяга килгән вакыттан ук күрә башлый. Һәр көнне, һәр мизгелдә төсләр белән очрашырга туры килә. Төс, һичшиксез, яшәү шатлыгын һәм канәгатьлек хисен арттыра. Ул психик һәм физик халәткә тәэсир ясый. Бу әдәби әсәрләрдә дә чагылыш таба. Матур әдәбият әсәрләрендә колоратив лексика авторның фикере чагылышын белдерә. Ул сүзнең мәгънәсенә генә түгел, ә язучы психологиясенә дә үтеп керергә мөмкинлек бирә, әсәрне язу вакытында язучының эмоциональ халәтен аңларга ярдәм итә. Төс атамалары символларга, чагыштыруларга, метафораларга әверелә, алар авторның тасвирлана торган предметка яки күренешкә мөнәсәбәтен күрсәтә. Һәр колоризм матур әдәбият әсәренең төсләр картинасында үз урынын биләп тора. Төс атамаларын куллану үзенчәлеге автор стилен билгели. Теге яки бу төс атамасының сайлануына билгеле бер тематика, проблематика һәм авторның тәэсирлелеккә ирешү юлы сәбәпче була.

Чыннан да, төс аталамалары тел системасында (бигрәк тә әдәби текстларда) шактый зур урын били. Төсләр, төс эпитетлары әдәби әсәрләрдә мәгълүмат тапшыру өчен кулланыла. Шул рәвешле, текст ул – әдәби бөтен, ә төс аның элементларының берсе булып тора. Төсне тикшерү төс тәкъдим ителгән барлык сәнгать чараларын анализлауны күздә тота. Төс атамалары тикшеренүчеләр тарафыннан төрле аспектларда өйрәнелгән. Колоратив лексиканың составы, аның семантик структурасы тасвирланган. Этнолингвистик, чагыштырмача-тарихи һәм психолингвистик аспектларда үткәрелгән тикшеренүләрнең дә булуын искәртеп үтәргә кирәк.

Г. Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр» романында колоратив лексиканың кулланылышын тикшергәндә, әлеге берәмлекләрнең сүз төркемнәре ягыннан бирелеше дә кызыксындырды. Төс мәгънәсенә ия булган берәмлекләр арасында сыйфатлар (*кызыл, кара, соры, ак, ала, караңгы* һ.б.), исемнәр (*каралык, караңгылык, яшеллек*) һәм фигыльләр (*кызарырга, агарырга, каралларга, чобарларга* һ.б.) булуы ачыкланды. Әлбәттә, иң күпсанлы төркемне сыйфатлар тәшкил итә. *Шәмәхә, чуар, ала, кола, коба* сыйфатлары исә романда чагылыш тапмаган.

Кызыл һәм аның төсмерләре – «Яшь йөрәкләр» романында иң киң кулланылган төс атамаларының берсе: *кып-кызыл, кызыл, кара-кызыл, кызыллы-сарылы.* Романда кулланылган кызыл төснең функциональ билгеләнеше түбәндәгечә:

1) персонажның портреты: <...> *хәзер мулланың төсе үзгәрә, **йөзе ачудан кара-кызылга** бүртеп, угылларына кул селкә дә үз*

һөнәрен чәчәргә тотына; <...> ***кызыл вә симез йөзле***, *зур буйлы, җуан корсаклы бер старшина да бар иде.*

2) кием-салым: *<...> бүрекне кырын салып, җыртык бишмәтнең кесәсеннән* ***кызыл яулыкның*** *очын тышка салындырып йөри торган көяз вә мөтәкәллиф егетләр <...>; Әнә иннек, кершән белән* ***кызыл читле шәлдән*** *башканы кайгырта белмәс шикелле тоелган кызлар; Җылтыр кара бишмәтнең бер кесәсеннән* ***кызыл өстенә*** *ак дебет белән эшләнгән, <...> ике кульяулыкның салынып торуы егеткә тагы бер аерым көязлек бирә; <...> мулланың янына* ***кызыл яулык*** *җәеп куйды.*

3) табигать, әйләнә-тирә дөнья күренешләре: *Шунлыктан тирә-якта моны «кызыл өй» дип йөртәләр; <...> бик киң һәм иң соңгы мода белән эшләнгән зур* ***кызыл сөлгеләр*** *асылып, өйнең <...> аерым бер тулылык бирә.*

4) табигать стихияләре: ***Кара кызыл ут*** *белән ялкынланган шәфәкъ тә сүнеп бара.*

Романда кызыл сыйфаты туры һәм күчерелмә мәгънәдә метафора составында киң кулланыла: *<...> мин, бу* ***кызыл авызлардан*** *ерак качыйм дип, тиз генә сыздым» <...>; Ул бер вакытлар,* ***кызылларга катышып***, *халык эше белән дз йөрде.* Шул рәвешле, метафора составындагы кызыл төс һәм аның төсмерләре көрәшне, шул чор татар мохитен сурәтләргә ярдәм итә.

Роман метафорик мәгънәгә ия кара һәм караңгы төсләргә бик бай. Автор *кара, караңгы, караңгылык, каралык*, *чем-кара, том-кара, карасу* берәмлекләрен бик оста файдалана. Әлеге сүзләр түбәндәге очракларда кулланыла:

1) персонажның тышкы кыяфәтен тасвирлаганда: *<...>* ***кара күзле*** *бер башкорт малае килеп кушылды <...>; <...>* ***кара һәм караңгырак***, *өстәвенә катырак та йөзле бер адәм;*

2) табигатьне тасвирлаганда: *Җир өстендә тупрак та, таш вә* ***каралык*** *та юк <...>; <...> Хәйриләрнең зур* ***кара этенең*** *өстемә өреп килгәнен күреп, куркып уяндым; ... зур* ***кара урманнар*** *белән чолганган булган; <...>* ***том-кара ат*** *<...>; <...>* ***төсе чем-кара*** *<...>; Күк йөзе әллә нинди* ***карасу <...> болытлар*** *белән капланып, дөнья тарайды; <...> калын катлаулы* ***кара болыт*** *артына кача; Кичә күк* ***кара, караңгы*** *һәм <...> карлы-бозлы яңгыр ява иде.*

3) кием-салымны тасвирлаганда: *<...> башында <...>* ***кара түбәле фуражка*** *<...>; <...>* ***кара чикмәннәр*** *кидермәкче; <...> кыска,* ***кара киемле***, *ялтыр итекле, озын чәчле бер егет; <...> өстенә утырма якалы зур* ***кара толып***, *<...> кигән; Җылтыр* ***кара бишмәтнең*** *бер кесәсеннән <...> салынып торуы егеткә тагы бер аерым көязлек бирә; Баштанаяк* ***кара сарык йонына*** *уранган, <...>бәндәләргә карасаң, тагы башка бер халык күргәнеңне сизәсең* һ.б.

4) әйләнә-тирә дөнья күренешләрен тасвирлаганда: <...> *бөтен тирә-як* ***кара пәрдә*** *илә чолганып, чәчәкләр* ***кара көйде; кара кан*** *кебек каты ясап куфи эчәргә тотынды;* ***кара корымдай*** *бер сыйфатка керде* <...>; <...> ***караңгы төннәр****, зур* ***кара көймәгә*** *җигелгән зур* ***кара атлар****, Сабирнын, аның гакыллы угылы Сабирнын, шул көймәгә курыкмыйча утырып, әллә нинди* ***караңгы****, билгесез дөньяга кереп китеп югалулары берәм-берәм күз алдына килә.*

Язучы кара сыйфатын метафоралар составында да бик оста файдалана: <...> *ачы шималь җиле һәм зәһәр* ***кара суыкның*** *куәте җилекләреңә үтә китә; Без* ***кара кеше****.* Әсәрдә караңгылык бөтен тереклекне йота, билгесезлек, өметсезлек, үлем белән яный: ***Дөньяның караңгылыгы*** *куәтләнә, куркыныч арта бара шикелле;* <...> *бер минутта бөтен кяинат ниһаясе булмаган юклык* ***караңгылыгы диңгезенә*** *әверелер кеби тоела* һ.б.

Яшел романның стилистик программасында әһәмиятле роль уйнамый һәм локаль контекстта теге яки бу объектның төсен күрсәтү өчен генә хезмәт итә. Мәсәлән, әсәр дәвамында яшел төс, нигездә, көнкүреш предметларының төсен белдерү өчен кулланыла: *Йа Ходай, күрсәң исең китәр: залның түрендә өсте* ***яшел постау*** *белән ябылган бик озын өстәл тора; Хозыр Ильяс диярсең: ап-ак сакал,* ***яшел чапан****,* ***яшел читек****, кулда бик озын* ***яшел таяк****, башта саргылт чалма, аның да түбәсеннән очлаеп,* ***яшел тышлы бүрек*** *күренеп тора.*

Г. Ибраһимов яшел сыйфатын табигать күренешләрен тасвирлаганда файдалана: *Шунда көймәләр күренә; башка җирләре исә асыл агачлар,* ***яшел үләннәр****, матур чәчәкләр белән түшәлгән;* <...> ***җәйнең матур яшеллегеннән*** *соң, каралып, корып, тәмуг идәне төсенә әйләнгән кара, пычрак җир йөзе яңа яуган кырпак кар белән ак җәфәккә чолгангандай матур сыйфат алган;* <...> *табигатьнең* ***яшел келәме*** *өстендә утырамыз.*

Әсәр телендә ак төсен белдергән берәмлекләр аз кулланылган: *аксыл-алсу, ак, ап-ак*. «Яшь йөрәкләр» романында ак һәм аның төсмерләре түбәндәгеләрне тасвирларга ярдәм итә:

1) персонажның портретын: ... ***аксыл-алсу*** *йөзе һәрвакыт һәркемгә йомшаклык вә якынлык теләгән кебек күренә...; Хозыр Ильяс диярсең:* ***ап-ак сакал****,* <...>

2) көнкүреш предметлары, табигать, әйләнә-тирә дөнья, көнкүрешне: ... ләкин зур ала күзле, зур авызлы **акбүз бия**.

«Яшь йөрәкләр» романында өстәмә, аңлаешсыз мәгънәләр күздә тотылмаган объектларның төсен турыдан-туры атый торган берәмлекләр арасында *зәңгәр* дә бар: *Тирә-ягында әллә нинди* ***зәңгәрле****, сорылы* ***киемнәр*** *киенеп, медальле күкрәкләрен киереп, сары төймәле, кайсылары кылычлы, бик мәһабәт тугыз адәм утыра;*

*Аның өсте **зәңгәр постау** белән ябылган да, шунда әллә нинди кәгазьләр, каралар, каләмнәр ята.*

Сары төс кулланылган мисаллар да әсәрне тулаем кабул итүгә нигездә җитди тәэсир итмиләр: *<...> зур мәйданга җыелган халыкның шул дәрәҗәдә күплеге һәм аның, **сарылы**, аклы вә каралы төстә булып <...>; <...> аягына **сары бурка** белән резинка калуш кигән; <...> икенчесеннән көрән өстенә **сары белән чигелгән ике кулъяулыкның** салынып торуы егеткә тагы бер аерым көязлек бирә; <...> **сары төймәле**, кайсылары кылычлы, бик мәһабәт тугыз адәм утыра* һ.б.

*<...> тик йөземне каплаган үлем аклыгы катыш хәятсыз **сарылык пәрдәсе** калынаеп, яңакларым суырылган <...>* җөмләсендә сары төсе әсәр геройлары тормышында очрый торган чарасызлыкны чагылдырырга ярдәм итә.

Романда соры төс тә очрый: *Аның **күксу-соры күзләре** һәрвакыт һәрнәрсәгә югарыдан һәм мәртәбә белән карарга яраталар; Тирә-ягында <...> **сорылы киемнәр** киенеп, <...> тугыз адәм утыра; Күк йөзе <...> **соры болытлар** белән капланып, дөнья тарайды; <...> өстендә **соры шинель** <...>*. Әлеге сыйфат автор тарафыннан әйләнә-тирә чынбарлыкны тасвирлау өчен кулланылган.

Автор көрән, карасу көрән төсне белдерә торган *коңгыр* лексемасына бары тик бер җөмләдә генә никрутларның тышкы кыяфәтен тасвирлау өчен мөрәҗәгать иткән: *Нечкә **коңгыр кашлары** астыңдагы зур күзләр эчкәрәк батканнар.*

Ә менә *көрән* төсне Г. Ибраһимов дүрт урында – атның төсен һәм кулъяклыкны сурәтләгәндә файдаланган: *<...> икенчесеннән **көрән өстенә** сары белән **чигелгән ике кулъяулыкның** салынып торуы егеткә тагы бер аерым көязлек бирә; **Көрәнем** тегеләрне күз күреме җир калдырып килде...*

Төрле төсле мәгънәсенә ия булган чуар лексемасының диалекталь варианты чобар да роман текстында күзәтелде: *Урам кызыллы, **чобарлы** һәм туктаусыз хәрәкәт итеп торган **халык** белән тула; Зыя шул **чобар дөньяны** тамаша итеп йөридер иде. Абыстай чигеп эшләнгән зур **чобар намазлыкны** алып бирде.*

Ачык зәңгәр, зәңгәрсу соры төсләрне белдерә торган күк [3] Г. Ибраһимов яратып куллана торган төсләрнең берсе түгел: *<...> агач арасыннан әллә нинди **күк шинельле**, сары төймәле, кылычлы бер адәм килеп чыкты <...>; **күк төсле болан перчатканы** сул кулына алды.*

Кызгылт сары төс атамасы *җирән* дә «Яшь йөрәкләр» романында атның төсен белдерү өчен генә файдаланылган: *Малайга әйт, минем атны тугарып, зур **җирәнне җиксен** <...>.*

Роман текстында төс белдерә торган фигыльләр аз кулланылган: *кызарырга, акларга, чобарланырга*: *Зөләйха абыстай исә*

мулласының шундый килешмәгән эше өчен кеше алдында ***кызарып*** *җаны чыга...; ...теге егет хәзрәт өчен бәгъзан колакларынача* ***кызаргалый*** *иде; ... йөзе, әүвәлгедән дә* ***агарып****, бераз озынайган...; Шул тап аны* ***каралый****, <...>; <...> шуның алды* ***чобарлап*** *эшләнгән бик зур һәм яңа чаршау илә бүленгән <...>; <...> шома Идел өсте төрле төстәге көймәләр белән* ***чобарланды****.*

Шулай итеп, колоратив лексика 1905–1907 еллар революциясе йогынтысында халыкта – яшьләрдә – милли аң уянуын күрсәткән эчтәлекле әсәрнең сәнгать дөньясын аерым төскә буйый, геройларның образын, аларның рухи халәтен укучыларга тулы күләмдә тапшырырга ярдәм итә. Төс атамалары романда традицион тасвирлау, сурәтләү функциясен үти, бу бигрәк тә пейзаж һәм көнкүреш сурәтләрендә ачык чагыла. Г. Ибраһимов төс атамаларын бик уңышлы куллана, алар сурәт тәэсирен көчәйтү, сурәтләү катламыннан тыш символик, психологик, хисси катламнарга да үтеп керәләр.

ӘДӘБИЯТ

1. Заһидуллина Д. Язучы, галим, җәмәгать эшлеклесе // Мәгариф. – 2012. – № 2.– Б. 6–9.

2. Ибраһимов Г. Яшь йөрәкләр // https://vk.com/doc139424798_621137330?hash=1a331e7c5ca3e01be9&dl=f9f6251168af5f637a

3. Электронный фонд словарей // http://suzlek.antat.ru/wordsR.php?txtW=%D0%BA%D2%AF%D0%BA&submit

УДК 811.512.145

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ЛЕКСИКА В РОМАНЕ ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА «ДОЧЬ СТЕПИ»

И.С. Насипов, А.Р. Рамазанова

Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы» (Уфа)

Статья посвящена рассмотрению языковых особенностей одного из лучших произведений Галимджана Ибрагимова «Дочь степи». Для раскрытия основной проблемы в работе представлена краткая информация о романе. Для анализа языковых особенностей был выбран лексический состав социальных терминов, раскрыта их роль в художественном произведении. Особо обращается внимание на ономастикон, при этом детально проанализированы антропонимы и топонимы, определена их роль в описании быта и жизнедеятельности казахского народа.

Ключевые слова: Татарская литература, Галимджан Ибрагимов, язык произведения, этнокультурная лексика, социальная терминология, ономастикон.

The article is devoted to the consideration of the linguistic features of one of the best works of Galimjan Ibragimov «Daughter of the Steppe». To reveal

the main problem, the paper provides brief information about the story. To analyze the linguistic features, the lexical composition of social terms was chosen, their role in the work of fiction was revealed. Special attention is paid to the onomasticon, while anthroponyms and toponyms are analyzed in detail, their role in describing the life and vital activity of the Kazakh people is determined.
Key words: Tatar literature, Galimjan Ibragimov, the language of the work, ethnocultural vocabulary, social terminology, onomasticon.

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВНЫҢ «КАЗАКЪ КЫЗЫ» РОМАНЫНДА ЭТНОМӘДӘНИ ЛЕКСИКА

И.С. Насипов, А.Р. Рамазанова
М. Акмулла исем. Башкорт дәүләт педагогия университеты (Уфа)

Галимҗан Ибраһимовның эшчәнлеге күпкырлы: язучы, публицист, Шәрык галиме, тел һәм әдәбият белгече, мөхәррир, педагог, татар мәктәпләре өчен күпсанлы дәреслекләр төзүче, революцион хәрәкәт тарихын өйрәнүче шәхес, иҗтимагый һәм дәүләт эшлеклесе. Кайвакыт аның нинди өлкәдә эшчәнлегенә өстенлек бирергә икәнлеген хәл итү дә авыр була. Патриотлык хисе югары булу, халыкка кайнар мәхәббәт, аңа мөмкин кадәр күбрәк файда китерү теләге Ибраһимовны төрле эшләргә алынырга дәртләндергән, эшендә аны фидакарьлеккә, батырлыкка һәм үз-үзен аямыйча эшләүгә рухландырган [3; 9].

Соңгы елларда фәндә халыкның үткәне, тормышы, мәдәни байлыгы, көнкүреше, туган теле белән кызыксынуы арта. Фикеренең үзгәрүе нәтиҗәсендә, моңа кадәр күренми яткан тел катламнарының ачылуы тарихи вакыйгаларны, тел күренешләрен, әдәби әсәрнең эчтәлеген өйрәнүгә яңача карарга мөмкинлек бирә. Татар әдәби-эстетик һәм иҗтимагый фикерендәге яңа юнәлешләр һәм яңарыш идеяләре әдәби әсәрне башкачарак тикшерү критерийләренә юл ачты. Гомумән алганда, мәдәни, әдәби-эстетик фикер үсешен, тел үзенчәлекләрен өйрәнү халык тарихын аңлау өчен дә бик мөһим. Һәм без бу кечкенә мәкаләдә Галимҗан Ибраһимовның «Казакъ кызы» романы мисалында әсәрдә казах халкының тормышын сурәтләүдә авторның осталыгына игътибар юнәлтергә булдык.

Галимҗан Ибраһимов гаҗәеп бай әдәби һәм фәнни мирас калдырган шәхесләрнең берсе. Аның «Казакъ кызы» романы – татар прозасының иң яхшы үрнәкләреннән берсе. Әсәрнең язмышы да әдипнең язмышы белән үрелеп, катлаулы бер үремне хасил итә. «Казакъ кызы» романы – 1920 елларда татар әдәбияты өчен гаять зур күләмле әсәр була. Бу әсәр 1923 елның көзендә төгәлләнгән булса да, языла башлау тарихы әле революциягә кадәрге чорга ук карый. Г. Ибраһимов аны 1909 елның җәендә Уралда Миас заводы поселогында яшәгән чагында яза башлап, 1911 елда Казанда

тәмамлый. Ләкин роман шул ук елда Оренбургтагы «Вакыт» нәшрияты тарафыннан басарга кабул ителсә дә, дөньяга чыга алмый кала. Кульязма типографиягә бирелгәч, тентүләр вакытында жандармерия тарафыннан конфискацияләнә. 1912–1913 елларда Г. Ибраһимов аны кулында калган караламасы буенча яңадан язып чыга, ләкин әсәр тагы бәлагә тарый: шул ук елның язында Киевта язучы кулга алынган чакта, китаплары һәм барлык кульязмалары белән бергә ул яңадан охранкага эләгә. Бу әсәрне әдипкә бастырып чыгару бары тик 1917 елдан соң гына насыйп була − 1924 елда гына дөнья күрә. Нәшриятка бирер алдыннан әдип аны, табигый, яңадан карап, төзәтеп чыга.

«Казакъ кызы» романында XIX йөз ахыры − XX йөз башы казакъ халкы тормышы чынбарлыкта чагыла. Ул язучының татар теле ярдәмендә башка халыклар тормышына да үтеп керә алуын дәлилли торган әсәре. Романда язучы казакъ даласының гүзәллеген, кешеләр арасындагы катлаулы мөнәсәбәтләрне, көнкүреш һәм мәхәббәт күренешләрен зәвыклы һәм бай тел белән ачып бирә.

Әсәр сәяси-иҗтимагый, әхлакый каршылыкларын үз эченә алган үзенчәлекле образ-характерларга бай. Анда вакыйгалар ике сюжет сызыгы буенча бара. Берсе Карлыгач-Арысланбай мәхәббәтенә бәйле, икенчесе ыруглар арасындагы власть өчен көрәшне чагылдыра. Г. Ибраһимов «Казакъ кызы» әсәрендә казакъ кызы язмышы мисалында инкыйлабларга кадәрге гадәти казакъ тормышын реаль детальләр нигезендә сурәтләүне максат итеп куя. Анда сурәтләнгән вакыйгалар, китерелгән кайбер тарихи мәгълүматлардан аңлашылганча, узган гасыр башларындагы чорга карыйлар. Ул вакытта инде Казахстанны Россиягә буйсындыру тәмамланган була. Дала тормышына капиталистик мөнәсәбәтләр дә үтеп керә башлый. Киң далада җир өчен, власть өчен ыруглар арасында тарткалаш китә. Чөнки җир казакъ халкы өчен иң кирәк нәрсә, иң зур байлык булып санала [1: 11]. Шушы изге җир аларның малларын тукландыра, җир юмарт булганда гына казакъ үз тормышының иминлеге, муллыгы өчен борчылмый.

Әсәрдә казах кызының язмышы социаль-сәяси үзгәрешләргә тыгыз бәйләнештә сурәтләнгән. Әдип тугандаш төрки халыкның мөһим бер иҗтимагый үсеш баскычындагы катлаулы тормыш күренешен тудыра. Ул татар укучысын төрки кардәшләребезнең 100 ел элек ничек яшәве, тормышы үзенчәлекләре һәм нинди хисләр дөньясында кайнавы белән гаҗәеп оста таныштыра. Язучы кош кебек хөр табигатьле горур Карлыгач-Сылу образында казах кызларының барысында да, хәтта бер аларда гына түгел, гомумән, мөселмән хатын-кызы табигатендә тирән яшеренгән рухи азатлыкка омтылыш хисләрен чагылдыра.

Әсәр дөньясы үзенчәлекләре аның лексик төзелешен билгеләгән. Аеруча идея-сәнгать вазифаларын романда теркәлгән һәм мөһим әһәмияткә ия булган этномәдәни лексика үти. Чөнки тел системасының мөһим дәрәҗәсе буларак лексика буыннан буынга милли дөнья үзенчәлекләре турында булган мәгълүматны саклый һәм күчерә. Тел һәр халыкның тарихын, мәдәниятен, әдәбиятын, гореф-гадәтләрен, дөньяга карашын һәм көнкүрешен тулысынча чагылдыра. Шуңа күрә халыкларның рухи тормышы һәм бүтән өлкәләре төрле лексик системаларда тәкъдим ителгән [7: 240–242].

Әсәрнең лексик берәмлекләрен анализлау, анда төрле өлкәгә карган терминологик лексиканың да үзенчәлекләрен ачып салырга мөмкинлек бирә. Әдәби сөйләмдә терминнарны өйрәнү түбәндәге нәтиҗәләргә килергә мөмкинлек бирә: әдәби сөйләмдә терминологик сүзләр номинатив һәм сәнгати функцияләр башкара, шуның нәтиҗәсендә әдәби әсәрдә терминнарның функциональ-семантик синонимнары киң кулланыла; аларны куллану экстралингвистик һәм психолингвистик факторларга нигезләнә. Терминологик лексиканы сәнгати-образлы функциядә куллану сәнгати сөйләмгә даими һәм образлы тәэсир итә торган ихтыяҗ нәтиҗәсе буларак бәяләргә кирәк.

Халык тормышын типик вакыйгалар җирлегендә сурәтләгәнлектән, бу әсәрдә социаль терминнар гаять оста кулланылган. «Казакъ кызы» романында без шундый лексик берәмлекләрне социаль өлкәгә мөнәсәбәтле итеп карар идек: *хәерче, ялчы, салым, калымлык (әйттерелгән кыз бала), кодалык, мосафир, чыгым, мал, куйчы вәзир-мәзир, сәүдә белән алыш-биреш булган, байгыш, җылкычылар, угрылык, кукыл, кара чикмән, малла, шәкерт, ишан, суфи, бәдәлче, дәверче, фидияче, ала солтаннар, авылнайлар, биләр, булыслар, комалакчы, киез басучы хатыннар, җеп-аркан ишү, кул эше, печән, иген эше, ага, адәм, ана, әкә, байбичә, баласы, бүз балалар, җегет, ир-җегет, кунак җегет, әбдән мыктый җегет (бөтенләй таза егет), тәвер җегет, илче, картлар, карчык (ак чәчле, керле күлмәкле, җимерек борынлы карчык), килен, киленчәк, кода, кыз, кыз бала, молда, өлкәннәр, сабый, сылулар, тамыр, хатыннар, чичә, яшь сылулар, кардәш, ата, данабикә, утагасы, согыну, согынучы* һ.б.

Әдәби әсәрләрдә термин номинатив-тасвирлау һәм сәнгать-образ функциясендә кулланыла – җитештерү колоритын билгеләү, персонажларның хезмәт эшчәнлеген торгызу өчен, геройларның сөйләм характеристикасын булдыру максатыннан файдаланылган. Мәсәлән, *печән, иген эше, кул эше, җеп-аркан ишү* сүзләренә күз салсак, алар хезмәт, шөгыль, һөнәр төрләрен, геройның һөнәри мөнәсәбәтен күрсәтәләр: *Шуңа күрә печән, иген эше башланганчы яңа урынга күчәргә тиешләр иде* [2: 91].

Шулай ук әсәрдә, мәсәлән, *хәерче, бай* сүзләрен куллану аша геройның матди һәм социаль хәле тамгалана: *Ара-тирә байның кымызын эчәм, итен ашыйм икән – казакъ йорты үзенең бу нигъмәтләрен далада каңгырып йөргән бичара нугай хәерчегә дә бирә түгелме?!* [2: 134].

Гаилә, кан-кардәшлек терминнарына караган сүзләрне дә билгеләп була, мәсәлән, *ана, ата, ага, бала, әкә, килен, кодалык: Бәхетсез киленчәк кунак дусы Сылу кыздан аерылмады* [2: 65]. Алар казах халкының тарихи традицияләрен күрергә мөмкинлек бирә, геройлар арасындагы мөнәсәбәтләрне чагылдыра.

Әйтергә кирәк, әсәрнең социаль лексикасы авторның җәмгыятьнең гадәти булмаган төзелешен һәм бәләкәй социумын төзүен ачыклый. Социаль терминологияне сәнгатьчә-образлы куллану экспрессивлык һәм эмоциональлек булдыруга хезмәт итә, авторның төрле вакыйгаларга булган үз мөнәсәбәтен билгели, тасвирлау объектының ниндидер аермалы бер үзлекләрен яки сыйфатларын бирү теләге белән бәйле була. Социаль лексика халыкның эстетик күзаллауларын, әйләнә-тирә дөньяны танып-белү үзенчәлекләрен чагылдыра.

Г. Ибраһимов романындагы казах халкының тормышын, көнкүрешен, гореф-гадәтләрен, табигатен билгеләүче этномәдәни лексика – милләтнең тарихы һәм үсеше турындагы мәгълүмат чыганагы. Сәнгать әсәрләрендә кулланыла торган этноатамалар милли колоритны һәм этник үзенчәлекләрне күрсәтә. Көнкүреш предметларын атаган этнолексика казахларның тормышын һәм көнкүрешен характерлый. Мәсәлән (калын шрифт белән бирелгән сүзләр көнкүреш этнолексикасына карый):

*Колыннар белән эшләрен бетереп **тирмәләргә** килгәндә, тукал **самавыр** куя, берсе сөт белән, берсе **киез** басар өчен су белән тулы ике зур **казанның** астына **тизәк** салып, янмаганга өреп азаплана, ялчы хатын Каләмпер, уң яктагы **кара өйдән** капчык-капчык **куй җоннары** чыгарып, шуларны җирдәге **камыш чыпта** өстенә аударып азаплана иде* [1].

*Арада хаклары икедән утыз сумгача торган төрле төстә байтак **чапаннар**, берничә кыйммәтле **палас** дүртәр аршиннан биш кисәк кара **постау** бар иде* [1].

*Өстендә буй-буй сырып тегелгән яңа **көпе**, башында бәрхет тышлы, кызыл төлке эчле, чите **камалы очлы бүрек**, билендә кара алтын белән бизәлгән көмеш **кәмәр**, кулында **камчы*** [1].

*Зиннәтле зур бай **тирмәсенең** ишеге төбендәге **сабадагы** кымызны **пешкәк** белән шапырып тора иде* [1].

*Бикә кечкенә **турсыкка кымыз** салдырды, кечкенә бер **казылык** белән майлы **ял** алды да авыруның хәлен белергә, авыл читендәге **тирмәгә** таба китте* [1].

Китерелгән мисаллар аша гына да казахларның тормыш-көнкүрешен, эшчәнлек төрләрен, азык-ризыкларын күз алдына китерергә мөмкин. Алар көнкүрештә кулланыла торган күп кенә традицион предметларны терлек йонынннан, кыргый җәнлекләрдән, кош каурыйларыннан әзерләгәннәр, шулай ук төрле үсемлекләрдән файдаланганнар.

«Казак кызы» романында казак халкының тормышын ачып салучы тел чарасы булып шулай ук әсәрнең ономастиконы хезмәт итә, чөнки кеше типик вакыйгалар җирлегендә сурәтләгәнлектән, бу әсәрдә ялгызлык сүзләр гаять оста кулланылган. Әсәрдә автор сурәтләнгән вакыйгаларны бирүдә чорның реаль ономастик берәмлекләреннән файдалана. Чөнки кеше, гомумән халык тормышын типик вакыйгалар җирлегендә сурәтләгәнлектән, бу әсәрдә ялгызлык сүзләр гаять оста кулланылган. Ә ялгызлык атамалары әсәрдәге вакыйгалар җирлеген, тыгызлыгын, киренкеле күчешен тәэмин итә, казах тормышының, халыкның милли үзенчәлекләрен ачыкларга ярдәм итә. Ономастика телнең лексик системасының специфик өлкәсе буларак күптөрле һәм кыйммәтле лингвистик, этнографик һәм тарихи-географик мәгълүмат бирә. Э.М. Мурзаев, үзенең бар гомерен топонимнарны һәм халык телендәге географик терминнарны өйрәнүгә багышлаган галим, болай язган: «Географик атамалар галимнәрнең, беренче чиратта, телчеләрнең, тарихчыларның, географларның гына түгел, ә барлык кызыксынучан кешеләрнең дә ныклы игътибарын үзенә тартып тора. Географик атамалар гомумилеге, яисә топонимия – гасырлар, ә кайчак меңәр еллар дәвамында туплана торган халык иҗаты. Ясалма китаби исемнәр процент ягынан бик аз» [4: 322].

Бу әсәрдә 100 якын ялгызлык исемнәр кулланылган, алар арасында ономастиканың төрле тармакларына караган сүзләрне аерып күрсәтеп була. Әйткәндәй, алар арасында түбәндәгеләрне билгеләргә кирәк:

– ***антропонимнар*** *(кеше исемнәре): Абай акын, Сары-Арканың өлкән акыны, Абай Кунанбаев, Азым әкә, Айбала (киленчәк: Сарсынбайның килене), Ак патша, Алтынчәч (бикә: Карлыгач-Сылуның әнисе), Арыслан, Арысланбай (танабуга иленең Магҗан хаҗи баласы), Биремҗан аксакал, Бүребай (Әбелхаернең кардәше), Мостафа (кәрван башы), Габдулла Әлказаный (татар шәкерте – Яңгырбайның мулласы), Гөлканыс (Арсланбайның җитү чибәр кызы), Гөлфаныс (Яңгырбайның кызы), Гөлсем бикә (Арсланбайның мәрхәм анасы), Гөлчәчәк (Сарсынбайның сабый кызы), Дәрвисал, Җолкынбай (Сарсынбай байның ялчысы), Йолдызбай хаҗи, Ирҗан (танабуга ыруг илнең бае), Карлыгач-Сылу (Найман иленең Сарсынбайның кызы), Кашакрбай, Көтибар (Есет Көтибаров), Күчәр (аксак карт куйчы), Тынычбай һ.б.;*

Кеше исеме – аерым бер кешене башкалардан аера һәм индивидуальләштереп күрсәтә торган атама. Мәсәлән, *Карлыгач* исеменең мәгънәсенә күз салсак, казах телендә ул кош исемен – «ласточка» мәгънәсен бирә. Казахлар өчен *карлыгач* борынгыдан ук яхшы хәбәрләрнең чыганагы булган, бу җитез кошчыкның очып килүе яз килүен һәм кар эрүен белдергән, матурлык һәм зыйфалык билгесе саналган. Әсәрдәге *Карлыгач* та яхшы энергетикага ия, матурлыкны тоя, азатлык өчен көрәшә белгән герой. Ир-ат исеме *Арслан* хәзерге телләргә борынгы төрки халыклардан килгән һәм «арыслан», «кыргый җәнлек» дигәнне аңлата. Ул Көнчыгышта киң таралган исем. Ул элек-электән батырлык, горурлык, бәйсезлек символы. Гомумән алган, әсәрдәге кеше исемнәренең барсы да казах антропонимнары.

*– **топонимнар** (географик атамалар) үзләре ваграк төркемчәләргә бүленә: Алтын-Күл, Арал диңгезе, Балукаш диңгезе, Коргак-Күл, Диңгез-Күле, Пешпәк чүле, Мафышлак чүле, Тургай чүле –* гидронимнар; *Актүбә, Атбасар, Әхмәт авылы, Җылкы-Баткан (Сарсымбай авылы), Зарафшан буйлары, Грече йөз, Күкчәтау, Кустанай, Кызыл-Ком, Кызылъяр, Олы йөз, Өмбер, Петрбург, Яман-Кала–* ойконимнар һ.б.

Казакъстан топонимиясенә урынның үзенчәлекләрен һәм билгеләрен төгәл тапшыру хас [8]. Бу үзенчәлек казахларның меңнәрчә еллар буена далада шартларында терлекчелек белән шөгыльләнүенә бәйле. Далада һава торышының кырыслыгы, рельефның – тауларның, үзәнлекләрнең, чокырларның, үткелләрнең терлекләрне үрчетүгә йогынтысы, җәйләүләрне һәм көтүлекләрне җентекләп сайлау – барсы да алдан уйлап башкарылырга тиешлеген, озак тупланган тәҗрибәгә таянып хуҗалык итүне таләп итә. Шуңа күрә Казакъстан топонимиясендә еш кына *күл, тау, сай, олы, сылу* компонентлары очрый.

Романда шулай ук без тереклек атамаларына (зоонимнар), бигрәк тә этнонимнарга игътибар бирергә тиешбез:

*– **зоонимнар** (хайваннар, кош-кортлар һ.б. атамалары, кушаматы): Байчобар (ат), Толпар.*

Табигатьтәге тереклек кешелек эволюциясендә мөһим урында торган. Кеше элек-электән үзен табигать аерып карамаган, аның бер аерылгысыз өлеше итеп кабул иткән. Һәм моны шул исәптән аның гомер юлдашы һәм көндәлек ярдәмчесе, катлаулы тормыш шартларында ашамлык төрләре белән тәэмин итеп, яшәешен булдыручы ролен үтәгән йорт хайваннарына, кош-кортларына мөнәсәбәттә белдергән. Болар барысы да телдә дә чагылыш алган. Дала халкы тормышында бигрәк тә ат-йылкы малы зур әһәмияткә ия булган. Төркиләрдә гомумән ат изгеләтерелгән хайван. Югарыда бирелгән атамалар да моның ачык дәлиле.

– ***этнонимнар*** *(кабилә, халык, милләт атамалары): Дүрткара ыруг, Алтын ыруг, Кара-айгырлар, Кызылкорт, Найман, Сарманнар, Танабуга ыруг, Кыпчаклар.*

Бу этнонимнар әсәрдә казах тормышының милли колоритын тагында бер югарылыкка күтәрә. Бу этнонимнар чынлап та казах халкының тарихында булган этник бермәлекләр. Алар казахның тарихында гына эз калдырган этник төркемнәр түгел, ә бүген дә аның менталь үзенчәлекләрен билгеләүче, милли бердәйлекнең күрсәткече булып торалар. Ә әдәби әсәр текстында бу этнонимнар реаль тарихи чынбарлыкны беркетүче сурәтләү чаралары ролен башкаралар, вакыйгалар агышын чынлыкта теркәү вазифасын үтиләр.

Югарыда бирелгән ономастик берәмлекләр барсы да укучыга казах тормышының үзенчәлекләре турында сөйли. Географик атамалар, кеше исемнәре, нәсел-ыру атамалары тулысынча казах тормышын, кешеләрнең эчке һәм тышкы кыяфәтен чагылдыра. Мәсәлән, антропонимик сүзләргә игътибар итсәк, әсәрдә билгеле бер геройга бирелгән характеристика аның исеменә туры килгән кебек, мәсәлән, Карлыгач-Сылу: *«...Якты йолдыздай сылулыгың бар»* [2: 63]. Шулай ук этнонимнар да ыругларның характер ягыннан нинди икәнлекләрен, башка кабиләләр белән нинди мөнәсәбәттә булуларын сүрәтли. Ләкин әсәр татар укучысын күз уңында тотып язылганлыктан, ул чор өчен хас булган татар әдәби теле лексик катламы гомумтөрки сүзләр белән аралаштырып кулланылуына да игътибар итәргә кирәк.

Топонимнар хикәяләүдә сюжет ситуацияләренә һәм геройларның җирлекне күзаллауларына төгәллек, тапкырлык һәм дөреслекне кертә. Мәсәлән, «*Кәрван башы Мостафа дигәнгә яллаңып, Кызылъяр, Күкчәтәү, Сими, Ташкент, Троицк араларында кәрван йөртте*» [2: 132].

Әйтергә кирәк, кеше исемнәре, географик атамалар тарихи вакыйгаларның бердән-бер шаһитлары һәм бердәнбер тарихи информация чыганаклары. Димәк, югарыда бирелгән «Казак кызы» романының ономастиконы ярдәмендә Г. Ибраһимов үз әсәрен тагын да тулыландыра, геройларын индивидуальләштерә, сурәтләгән җирлекләрне конкрентлаштыра һәм җанландыра. Шулай итеп, ялгызлык атамалары әсәрнең эчтәлегенә керешеп, аның гомуми идеясен яктыртуга хезмәт итә [5: 37–39].

Географик атамалар, кеше исемнәре, нәсел-ыру атамалары тулысынча казах тормышын, герой-персонажларның эчке һәм тышкы сыйфатын чагылдыра. Ә гомумән алганда, этномәдәни лексика халыкның эстетик күзаллауларын, әйләнә-тирә дөньяны танып-белү үзенчәлекләрен чагылдыра. Этнолексика миллилекне белдерүче тел чарасы булып санала.

ӘДӘБИЯТ

1. Ибрагимов Г. Г. Казакъ кызы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 191 б.

2. Ибраһимов Г. Казакъ кызы: хикәяләр, роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. – 384 б.

3. Муканов С. Большой талант // Литературная газета. – 1962. – 13 марта.

4. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – 653 б.

5. Насипов И.С., Рамазанова А.Р. Ономастика в романе Г. Ибрагимова «Дочь степи» // Актуальные проблемы тюркологии: Россия и тюрко-мусульманский мир: X Международная тюркологическая конференция (г. Елабуга, 25 декабря 2020 г.) / Отв. ред. А.З. Нигамаев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2021. – С. 37–39.

6. Рамазанова А.Р. Этнолексика в романе Г. Ибрагимова «Дочь степи» // Тюркская лингвокультурология: проблемы и перспективы: материалы XI Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов (Казань, 20-21 февраля 2020 г.) / сост.: З.Н. Кириллова, Р.Р. Салахова. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2020. – С. 244–246.

7. Рамазанова А.Р. Г. Ибраһимовның «Казак кызы» романында казах халкының тормышын сурәтләү // Тюркская лингвокультурология: проблемы и перспективы: материалы XII Международной научно-практической конференции учащихся, студентов и аспирантов (Казань, 19 февраля 2021 года) / сост. Р.С. Нурмухаметова. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2021. – С. 240–242.

8. Садыков Т.С., Жумекенова Д.Е. К вопросу об особенностях происхождения топонимов в истории Казахстана // Молодой ученый. – 2017. – № 11 (145). – С. 396–398. – URL: https://moluch.ru/archive/145/40773/ (Дата обращения: 14.02.2021).

9. Хасанов М.Х. Галимджан Ибрагимов: монография. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. – 432 с.

УДК 81.42+811.512.145

АССОЦИАТИВНО-СМЫСЛОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ МЕНТАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАНИЙ *ХӘЯТ* (ЖИЗНЬ) И *ҮЛЕМ* (СМЕРТЬ) В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ Г. ИБРАГИМОВА

(На материале рассказа «Сөю – сәгадәт»)

Ф.К. Сагдеева, Г.А. Хуснутдинова

ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Художественный текст представляет собой индивидуально-авторское видение содержания концепта, которое дополняется многочисленными смыслами. Предметом рассмотрения в данной статье является ассоциативно-смысловое содержание концептов *хәят* и *үлем,* воссоздаваемое на основе лексической экспликации в художественном тексте Г. Ибрагимова. В качестве объекта исследования послужило прозаическое произведение – рассказ «Сөю – сәгадәт». Главным фактором, повлиявшим на выбор объекта исследования является то, что в рассказе «Сөю – сәгадәт» Г. Ибрагимова широко представлен материал для выявления указанных концептов как фрагментов авторской картины мира.

Ключевые слова: концет *хәят*, концепт *үлем*, ассоциативно-смысловое содержание, художественный текст.

The literary text is an individual author's vision of the content of the concept, which is complemented by numerous meanings. The subject of this article is the associative and semantic content of the concepts *hayat* and *ulem*, recreated on the basis of lexical explication in the literary text of G. Ibragimov. The object of the study was a prose work – the story « Love and happiness» «Soyu – səgadət». The main factor that influenced the choice of the object of study is that in the story «Love and happiness» «Soyu – segadat» by G. Ibragimov, material is widely presented to identify these concepts as fragments of the author's picture of the world.
Key words: concept *hayat*, concept *ulem*, associative and semantic content, literary text.

В рамках когнитивной лингвистики особый интерес у исследователей вызывает проблема интерпретации отдельных ключевых концептов культуры. В работах данного направления рассматриваются различные проблемы, связанные с формированием концепта, его структурой, решаются вопросы соотношения концепта и слова. Суть когнитивного подхода к языковым явлениям состоит в том, что языковые средства являются отражением когнитивных структур. Комплексный подход к изучению семантики слова и его понятийного основания с позиции когнитологии позволяет реконструировать концепт через его языковое выражение.

Художественный текст, построенный на основе концептуальных авторских ассоциативных полей, которые с точки зрения структуры представляют собой отношения между ключевым словом и его употреблениями, актуализирующими те или иные компоненты исходного слова. Системные компоненты лексического значения и скрытые смыслы семантики слова актуализируют ассоциативно-семантические поля. Писатели могут обогатить содержание концепта своими индивидуальными приращениями как содержательного, так и прагматического характера. То есть, художественный текст представляет индивидуально-авторское видение содержание концепта, которое дополняется многочисленными смыслами, вносимыми читателями в процессе восприятия и интерпретации текста. Ассоциации, возникающие в процессе чтения художественного текста, способствуют постижению художественного мира автора.

Концепты *хәят* (жизнь) и *үлем* (смерть) в рассказе Г. Ибрагимова являются базовыми. В свою очередь концептуальные смыслы и представления о жизни и смерти непосредственно реализуются в языке художественного текста – в конкретных языковых формах.

Осмысление героем мечтаний, впечатлений, думы о прошлой жизни исходит из предпосылки *мин булдым* (*Мин үзем дә, дим, шулай булдым*) и репрезентируется следующими лексическими единицами и сочетаниями слов: *хыл, хыялга батам, хыялларым тирән, мин дә мөтәәссирмен, минем тәэсирем, уйлары авыр һәм борчулы и мн.др.*

В рассказе семантическая структура ключевых слов концептов *хәят* и *үлем* представлена синонимическим рядом – *хәят* (26 словоупотреблений и синтагм, ассоциативно сопряженных с данным словом), *гомер* (23), *тормыш* (5), *үлем* (8) Эти слова в своих основных значения имеют одинаковую референциальную соотнесенность: Анализируя концепт *хәят*, мы исходим из представления о ней как о некоим сюжете, где можно выделить несколько этапов, которые последовательно взаимосвязаны между собой: рождение – собственно существование – склонение к концу.

Закономерность жизни заключается в цикличности бытия, которое живет по строгому закону рождения и смерти, смены времен года, дня и ночи, радости и печали, обретения и потери.

Рассмотрим эти основные модусы бытия. Герой рассказа предстает в образе созерцателя своей прошлой жизни, который уже осознал, что жизнь коротка: *Мин яшь чагымда «Кигән кием ничек туза, яшь гомер шулай уза» дигән җырны бик ярата, ирексез үк шуны авызымнан салмый йөри идем. Шул җырның чын мәгънәсе менә хәзер беленде. Вакыйган, «кигән кием ничек тузса, яшь гомер дә шулай уза» икән. Буны хәзер ачык сизенәм.*

Языковые средства организации пространства появляются уже в первых строках рассказа. Их функция заключается в том, что они принимают участие в пространственно-временой характеристике сюжета – мечтания старого поэта о прошлой жизни: *өй, бакча, күл* и др.: *Мин, өебезнең бакчага караган тәрәзәсе аркылы зур күл артына батып барган олуг кояшка карап, хыялга батам.*

Начальный этап – рождение, знаменующий, появления героя на свет основывается на метафоризации. Рождение воспринимается как вступление ногой в этот мир: *Дөньяга аяк баскан көнемнән башлап…*

Следующей фазой после появления на свет является фаза собственно бытия, существования (жизни), которая объективируется следующими языковыми средствами выражения: *хәятым, хәяттан ала алган, гөмер дәвере, гәмернең җил-давыллы чагы, үткән гөмер, гөмер юлында, тормыш, хәзерге тормышында, тәҗрибәле томышның* и мн.др.

В рассказе образ солнца символизирует жизнь. Попутно отметим, что в тюрко-татарской литературе архетипический образ солнца является одним из древнейших символов.

Символические употребления слова *кояш* актуализируют следующие кванты смысла:1. источник света и тепла (*Ниһаять, ул үзенең күз теккән ноктасына барып ирешә дә, аннан мөтәкәббиранә бер сыйфат белән дөньяга карап, бөтен табигатьне утына, яктысына күмә – яндыра, көйдерә һәм нурландыра*); 2. источник и основа жизни (*Җир вә анда булган һәммә нәрсә үзенең хәятын аннан ала. Җирдәге һәммә алмашынулар – һәрбер табигый эшләр тик аның тәэсирена генә табигъ*); 3. источник силы и красоты (*Үткән һәрбер минут аның урынын югарылата, куәт вә матурлыгын арттыра бара).* Движение солнца по небосклону олицетворяется следующим образом: солнце встает (*кояш чыга*); медленно (*акрын)*, беспрерывно(*туктаусыз*), гордо *(мөтәкәббиранә)* начинает двигаться к своей высшей точки нахождения на небе (*…ул акрын, әмма туктаусыз рәвештә ерак вә югары күккә карап юл тота – ниһаясез фәзаның иң гали ноктасына, төшлеккә туры текәп, мөтәкәббиранә бара башлый*). Характер производимого действия: солнце палит (*яндыра, көйдерә)*, озаряет, освещает (*нурландыра*). Такое состояние не длится вечно. Солнце снижается, заходит, исчезает (*түбәнгә таба йөз тота, бата, югала*). В данном случае показательные образные реализации солнца следующие. Образ солнца символичен и амбивалентен. С одной стороны, солнце воплощает идеалы красоты и силы, является источником жизни, тепла и света, а с другой, заход солнца означает конец жизни. Герой отождествляет свою жизнь с движением солнца по небу: *Минем хәятым да, дим, шулай.* Вербализация процессов осмысления приближения конца жизни синтагматической значимостью ключевых осуществляется следующим образом: *хәяттан еллар буенча алган нәрсәләремне акрынлап бирә, сүтелә башладым; гомернең кыйммәтле дәвереннән авыша башлаган, төшлегемнән түбәнгә, кара төн эченә таба баерга юл тоткан чагым*; *үлемгә таба агып барам* и др.

Жизнь как форма существования материи оказывается привязанным к категории времени. Время в рассказе измеряется единицами – минутами, часами, месяцами, годами и т.д. Эти единицы имеют характеристики краткости, длительности, значимости. Взаимоотношения между единицами времени, основываются на принципе включенности. Минуты складываются в часы, часы – в дни, дни – в месяцы, месяцы – в годы и т.д

Так, прошлая жизнь – *үткән гөмер (...хисем белән үткән гомердә булган күренешләр...),* членясь на временные отрезки: часы: *үткән һәрбер минут, аның белән очрашкан сәгатьтән и др.,* дни – *үткән көннәр (Шул кайгы минем үткән көннәрем эчендә күмелгән матур чакларны, үчеккән кеби, күз алдыма китерә);* месяцы – *май* и др, годы – *елларым (Ул елларым гомеремнең шул халәткә охшаш бер дәвере иде)*, *замананың соң елларындамын, еллар кичә* и др.; она

оказывается линейно направленной и представляет собой некоторый отрезок бытия героя: *хәятнең төрле кисәкләре (Шул сөальгә җавап улып, хыялымда кичкән хәятның төрле кисәкләре, төрле минутлар килә)*. Прошлая жизнь была долгой: *озын гомер (Шул озын гомердә ахырдан сагынырлык нәрсә эшләнгән?)*. Хотя в этом случае не идет речь о каких-то определенных единицах измерения этого периода: *дәвер (Гомернең җил-давыллы һәм туктаусыз тулкынлы чагы үтеп, акрын, гел бертөсле һәм тынычлык сөяр дәвере кереп килә).*

Отсюда и возникшая синонимия*: гомер дәвере – хәят, тормыш. Гомеремнең җанлы, өмидле дәвере кичкән. Хәяттан ала алган нәрсә вә нигъмәтләр алынып, инде артык эш көтәргә җай калмаган. Инде тормыштан яңа байлык, яңа куәт алырга түгел, буңарчы алганнарны бирә башларга, әкренләп тузарга, сүтелергә вакыт килгән.*

Период молодости осмысляется как самое ценное время: *Яшьлекнең бу дәверен адәмнең хәятында иң гали вә иң кыйммәт бер заманы дип хисаплыйлар*. Здесҗ лексемы *дәвер* и *заман* в значении *определенный период жизни* являются синонимами.

Молодость отождествляется с сумашедшей силой, геройством, состоянием, когда хочется кругом все рушить, поднимать тяжести, когда душа не вмещается в тело: *Адәм кайбер вакыт үзенең кулларында һәм тәнендә шундый бер куәт сизә ки, бер нәрсәне ватасы, җимерәсе, әллә нинди авыр әйберләр күтәрәсе, яки куәтле бер батыр белән биртенгәнче сугышасы килә – ничек тә булса үзеңдәге куәтнең тилергән бер чагы була.*

Осознание смысла жизни выражается следующим образом: *Гүя дөнья вә табигатьнең тирән вә нечкә серләре эченә куелган хәятның зур мәгънәсе, бөек әһәмияте, ниһаясез матурлыгы миңа яңа гына ачыла да, мин аның һәрбер кисәгеннән аерым бер хозур, киң бер сәгадәт күзләп...*

Пора молодости представляется как путь по дороге жизни, которая ведет вперед и вверх: *... гомер юлында шатлана-шатлана алга һәм югарыга атлыйм*. В основе символического представления о жизни как пути, дороги лежит метафорическая модель, построенная по схеме «перемещение в пространстве», «перемещение по этапам, периодам жизни» (рост, развитие в течение всей жизни).

Следует отметить, что метафорический образ мышления является характерной чертой речемыслительной деятельности Г. Ибрагимова, использование концептуальной метафоры носит системный характер.

Ожидание желаемого, благоприятного, соединенное с уверенностью в возможности осуществления находят свое воплощение в слове *өмид* (надежда): *Мин хәзер, яшь йөрәкнең өмидкә ни дәрәҗәдә бай булганлыгын күреп, шашып калам*. В данном случае

в эмоциональной жизни героя молодое сердце предстает в качестве органа-хранилища надежды.

Молодость ассоциируется с надеждой, «количество», которой бесконечно: *ниһаясе булмаган өмид* . Надежды наполнены красотой и светом: *ниһаясез матурлык вә нур белән тулган өмидләр*. Позже приходит осознание того, что эти надежды, основанные на ветру *(Шул өмидләр һәммәсе җилгә корылган)* и поэтому породили на жизненном пути очень много ошибок: *Шуңар күрә үзләре хәят юлында бик күп яңлышлыклар тудырганнар.* Смысл надежды рушатся, исчезают реализуется с помощью глаголов*: җимерелә, юкка чыга*.

Широко представлены все виды контекста, репрезентирующие содержание авторского концепта. У писателя особенно развернут прагматический аспект, позволяющий герою рассказа выразить свои чувства. Само чувство *(хис)* описывается витальными признаками – метафорами живого существа. Как живому существу, чувству свойственны фазы жизни: оно рождается (*Бу хәл миңа зур бер кәшеф кеби булып, үзе аерым ләззәт бирә, хәятны мөстәкыйлә үз кулыңа алган кеби бер хисне тудыра иде*); у чувства выделяются признаки возраста, в данном случае период взросления – период, когда следует жить только своими чувствами *(...үзеңнән зурларга ияреп эш кылына торган балалык чагыннан чыгып, һәр тугрыда үз уем, үз хисем белән генә яшәргә...).*

Пора влюбленности – еще одна сюжетная линия в жизни героя. Чувство любви имеет положительную эмоциональную окраску. К примеру, встреча героя со своей любовью по-новому обогатила его жизнь красотой, заполнила пустоту: *Х. белән очрашу минем хәятымны берьюлы баетып җибәреп, анда яңа ләтафәт, яңа матурлык арттырды. Гүя теге бушлык берьюлы тулып китте*. Объект любви предстает в образе сверхъестественного существа – *фәрештә* (ангел): *Менә шул чакта язмыш, хәятымны артыграк бизәү өчен булса кирәк, минем гомер юлыма Х. атлы бер фәрештәне чыгарып куя.* Возлюбленная героя, которая стала центром его жизни (*хәятымның мәркәзе*), уподобляется божественному, отдельному произведению искусства природы, прекрасному цветку и объективируется в тексте следующим образом: *...ул иляһи; ул – табигатьнең аерым бер сәнгате; ул – хозур язның бөтен күркен, бөтен ләтафәтен җыйнаган бердәнбер асыл чәчәк*.

Хәят (жизнь) и *үлем* (смерть) являются антиномичными концептами. В этой бинарной оппозиции сознание первый компонент вычленяет как положительный. Поэтому ассоциативный фонд концепта *үлем* намного уже, чем концепта *хәят*.

Слонение к концу обусловлено временем (возрастом). И все же, временнные границы существования героя неопределимы.

Его портретная характеристика, представленная семантическими аспектами: *Маңгайда эре-эре җыерчыклар бар. Күздә яшь заманга хас булган ялкын вә куәттән әсәр дә калмаган. Сакалга чал кереп, буемның төзлеге дә югала башлаган...* может быть чисто субъективным взглядом.

В данном случае признак *карт (мин картаям)*, связанный с понятием старость, можно признать неким состоянием, приближающим к концу – конечная шкала жизни – это смерть: *Алдыңда үлем тора*. Старый поэт знает о конечности жизни, о неизбежности смерти, которая вытекает из природы самого биологического существования: *Син, табигать канунының куәтенә буйсынып, шуның акрын гына килүен вә бер вакыт килеп җитеп, тын вә караңгы үлемгә алып китүен көтеп торырга мәҗбүрсең*.

Смерть представляется как исчезновение из небосклона жизни и погружение в темную ночь: *Мин дә, хәят күгеннән югалып, үлемнең караңгы кичәсе артына батырмын, югалырмын*. Смерть – кануть в вечность, чтобы никогда обратно не возвратиться: *... мин үлем артына мәңгегә, кабаттан хәят күгенә һичбер килмәскә батам.* Смысл *конец существования* объективируется с помощью глаголов *бетәбез*, *кайтмыйбыз (...әмма без бетәбез дә мәңге кайтмыйбыз...)*. Смерть ассоциируется с исчезнованием в тумане, темноте: *... үлемнең шул томаны, шул караңгылыгы эчендә югалып,* а также,с забвениеми др.: *онытылып калабыз* и др.

И все же, умереть можно не только от старости, но и от счастья и любви. Личные переживания, наполненность чувством любви, счастья реализуются с помощью глагола *үләм* и образных выражений, например: … *үләм... үләм... бәхет вә сәгадәтемне күтәрә алмаудан, күңелемнең ниһаясез куәт беләң ашкынуыннан үләм...*, где лейтмотивный характер имеет смысл *сөюдә генә чын сәгадәт!*

ЛИТЕРАТУРА

1. Ибраһимов Г. Сөю – сәгадәт // Әсәрләр: 15 томда. 1 т.: хикәяләр, роман. – Академик басма. – Казан: Татар.кит. нәшр., 2018. – Б. 186–199.

УДК 811.512

ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА В РОМАНЕ Г. ИБРАГИМОВА «МОЛОДЫЕ СЕРДЦА»

Ф.И. Тагирова, И.И. Сабитова, Р.М. Камалов
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Язык произведений Г. Ибрагимова представляет богатый материал для лингвистических исследований. Языковеды не раз обращались к этому

материалу для рассмотрения самых различных проблем современной лингвистики. В данной статье исследуется этноконфессиональная лексика. Роман «Молодые сердца» особенно богат на лексику данной тематики. Материал рассматривается в тематическом, лексико-семантическом и этнокультурном аспектах. Исследование, предпринятое нами в данной статье и в более ранних работах, позволяет прийти к выводу, что тексты произведений Г. Ибрагимова обладают не только высокой художественной ценностью, но и универсальны с точки зрения языка.
Ключевые слова: Г. Ибрагимов, роман «Молодые сердца», этноконфессиональная лексика, тематическая классификация.

The language of G. Ibragimov's works is a rich material for linguistic research. Linguists have repeatedly turned to this material to consider a variety of problems of modern linguistics. This article examines the ethno-confessional vocabulary. The novel «Young Hearts» is especially rich in the vocabulary of this topic. The material is considered in semantic, lexico-semantic and ethno-cultural aspects. The research undertaken by us in this article and in earlier works allows us to come to the conclusion that the texts of G. Ibragimov's works have not only high artistic value, but are also universal from the point of view of language.
Key words: G. Ibragimov, novel «Young Hearts», ethno-confessional vocabulary, thematic classification.

Творчество Г. Ибрагимова на протяжении многих десятилетий неизменно остается в круге наиболее привлекательных объектов исследования для ученых. Литературный гений писателя до сих пор остается непревзойденным, служит мерилом мастерства для нынешних авторов и предметом исследования литературоведов. Языковой аспект его произведений является не менее исследуемой сферой. При этом сквозь призму языка и стиля произведений Г. Ибрагимова рассматривается весь спектр проблем современной лингвистики, что еще раз доказывает высокую художественную ценность и универсальность текстов автора [4: 193–255; 6 и др.]. Значительное количество работ лингвистической направленности посвящено лексике, к которой не раз обращались и мы [8: 232–233; 9: 242–244; 10: 272–275 и др.]. В данной работе предметом исследования является лексика этноконфессиональной тематики в романе «Яшь йөрәкләр» («Молодые сердца»).

Роман Г. Ибрагимова «Яшь йөрәкләр» («Молодые сердца») уже с момента его появления вызвал бурный интерес читателя и привлек внимание ученых. Так, Г. Гобәйдуллин, Ф. Сәйфи, Г. Зәбиров, З. Валиди и другие современники сразу отметили неординарность произведения [1: 64–67]. Современные исследователи продолжают высоко оценивать роман. «Романтическое произведение – роман “Молодые сердца” (1912) – перл в творчестве

Г. Ибрагимова, отличается своим философским характером среди образцов большого эпического жанра, созданных в начале XX века», пишет Д.Ф. Загидуллина (здесь и далее перевод наш) [6: 11; см. также 11: 11–122 и др.].

Этноконфессиональная лексика в романе «Молодые сердца» не просто присутствует, а присутствует в значительном количестве. В произведении романтического характера с сильной любовной линией сюжета такое обилие лексико-фразеологических средств данной тематики могло бы вызвать вопрос об уместности. Однако не в данном случае. Г. Ибрагимов, будучи выходцем из семьи с глубокими религиозными и просветительскими традициями, уже с раннего детства начал обучение в семье. В дальнейшем образование, полученное в медресе, углубило его развитие. К тому же этот роман – одно из ранних произведений писателя, написан им практически вслед за статьями, посвященными обучению в медресе, жизни шакирдов, истории ислама и т.п. Таким образом, у писателя был большой опыт непосредственного живого использования лексики данной тематики. Не удивительно, что языковая личность автора, в течение долгого времени формировавшаяся именно в духовно-религиозном направлении, и его индивидуальное этноконфессиональное сознание отразились в стилистике и языке его произведений.

«Индивидуальное этноконфессиональное сознание – это область души, в которой на основе исповедания определенной религии упорядочивается опыт человека, получаемый при усвоении общего культурно-исторического опыта народа, к которому он принадлежит, на основе идеального образа складывается эмоционально-оценочное отношение к “своему” и “чужому”, формируются мотивы и цели для принятия решений по созданию и поддержанию своей этноконфессиональной идентичности» определяет И.М. Шеина [12: 9]. А если принять во внимание, что «изучение языковых единиц во всей полноте их смысловой нагрузки – это практически единственный путь к постижению коллективной картины мира народа и его коллективного сознания» [12: 81], можно уверенно заключить, что исследование этноконфессиональной лексики чрезвычайно важно не только в лингвистическом аспекте, но и в плане понимания этнического самосознания.

Представленная в романе «Молодые сердца» этноконфессиональная лексика не только многочисленна, но и разнообразна. Если рассматривать ее в морфологическом аспекте, автором в равной мере используются как именные части речи: существительные: *хөтбә, җомга, пәйгамбәр, оҗмах, хәлфә, садака* и т.д.; прилагательные: *имансыз, гөнаһлы, гөнаһсыз, фатихалы, намаз-*

чыл, догалы, фатихалы, бисмилласыз и т.д.; так и глагольные: *вәгазьләү, каһәрләү, ниятләү, ышану, ялвару* и т.п.

В структурном отношении выделяются простые, к которым можно отнести приведенные выше примеры, и сложные единицы. Среди них, в свою очередь, можно выделить именные: *гамәл дәфтәре, гүр сәдакасы, иман нуры, мулла-мөәззин* и т.п.; и предикативные конструкции типа: *азан әйтү, дога кылу, тәүбә итү, сәҗдәгә китү, тәсбих тарту, руза тоту, ясин чыгу, вәгазь иттерү* и т.д.

С точки зрения семантики, в романе находим примеры использования конкретных имен существительных: *манара, мөнбәр, михраб, намазлык, тәсбих, чалма* и др.; и абстрактных имен существительных: *мәрхәмәт, миһербан, гөнаһ, җан, рух, иман, инабәт, ышаныч, игътикад, нияз, истиһза, кодсият* и др.

Если подойти к классификации этноконфессиональной лексики с тематической точки зрения, ее можно было бы условно подразделить на довольно большое количество групп.

1) Слова, выражающие основные понятия и догматы веры: *шәригать, шәригъ, канун* и др.;

2) Синонимы слова ***Аллах***: *Тәңре, Ходай, Ходаем, Хода, Ходай Тәгалә, Ходаем Кәрим, Алла, Аллаһы Тәгалә, Илаһи, Илаһи Кәрим, Илаһым, Хуҗам, Йә Хуҗа! Хак, Мәгъбүд*;

3) Обращения к Аллаху, упоминание Аллаха: *Аллага шөкер! Алла сакласын! Ходай язмасын! Аллага тапшырдым! Алла боерса! Әлхәмделилаһ! Алла ярдәм бирсен! Валлаһи! Аллаһу әкбәр! Иншалла! Нәгузе биллаһи!*;

4) Священные тексты: *Коръән, аять, хәдис, дога, мантыйк вә Кәлям хашияләре, китаплар* и т.п.;

5) Религионимы: *пәйгамбәр, Рәсүл, хур, хури, Газраил, фәрештә, әүлия* и т.п. Например: *Анлар каршында Мәрьям әллә кая югары; ул гүя җиргә төшеп, адәм сурәтенә кергән* ***фәрештә*** ---. [3: 319] (Мерьем по сравнению с ними так высока, словно **ангел**, сошедший с небес в человеческом обличье);

6) Вера и покаяние: *бисмилла, бисмилласыз, догалы, фатихалы, фатиха эстәү, тәүбә, тәүбәи нәсух кылу, иман, иман нуры, имансыз, гөнаһ, хәрәм, җан, рух* и т.п.;

7) Названия представителей духовенства: *мөәззин, мулла, хәлфә, хәзрәт, ахун, ишан, мөфти, мәхдүм, мөфти хәзрәте, хатыйп, мөрид мөдәррис, имам-хатыйп, абыстай, кари* и т.д.;

8) Названия религиозного сообщества: *мәхәллә, җәмәгать* и др.;

9) Виды молитв: *сәфәр догасы, вирд, вирд вә зикер, хәмед вә салават, никах, өйлә, ястү намазы, ахшам, иртә намаз* и др.;

10) Порядок и особенности молитвы: *сәхәрсез руза тоту, иртә намазын каза кылу, ястүнең фаразын уку, әда кылу, намаз ниятләү, намаз вакыты керү* и др.;

11) Слова, означающие действия молитвенного и религиозного характера: *азан, догада булу, дога алу, хәер-дога кылу, гыйбадәт кылу, амин итү, амин тоту, аминга кул күтәрү, зикер әйтү, зикер итү, ураза тоту, ясин чыгу, кырык ясин чыгу, Коръән уку, өч хәтем Коръән уку, Коръән чыгарту, нәзер тәсбих тарту, сәҗдәгә китү, сәҗдәдән калыгу, сәҗдә итү, тәһарәт алу, тәһарәт яңарту, әттәхияткә утыру* и т.п. Например: *Икендеахшам вакыты булганга, анда хәзер әһле иман* ***гыйбадәт кылалар****.* [3: 500] (Там уже **молятся** правоверные, так как время вечерней молитвы).

12) Наставления и нравоучения: *вәгазь иттерү, вәгазь кылу, вәгазь кылдыру, вәгазьләү, хөтбә, хөтбә уку* и т.п.

13) Предметы и объекты, необходимые для отправления религиозных потребностей: *мәсҗед, манара, мөнбәр, михраб, намазлык, тәсбих, шәмаил* и др.;

14) Названия нечистой силы: *шайтан, иблис мәлгунь, газазил, пәри, җен* и т.п. Например: *Минем башымда үлчәүсез хыял булган шикелле, эчемдә дә «тик тормас» дип аталырлык* ***җен****, шайтан бар.* [3: 366] (Так же, как в моей голове есть неизмеримая мечта, в душе сидит **черт**, не знающий покоя);

15) Характеристика с точки зрения религиозности, праведности: *суфи, тәкъва, заһид, гөнаһлы, гөнаһсыз, мәгъсүм, намазчыл* и др.;

16) Слова, обозначающие человека: *бәндә, кол, Ходаның колы, Ходаның бәндәсе, Тәңренең бәндәсе, адәм, адәм баласы, адәми зат, кеше* и т.п.;

17) Отношение к людям: *мәрхәмәт, миһербан, шәфәгать* и т.п.;

18) Обязательные или желательные для мусульман религиозные предписания: *гошер, сәдака, сәдака акчасы, сәдака итү, гошер сәдакасы, фарыз, хиҗаб, хаҗ, хаҗи* и др. Например: *Мирза аңа --- арышыннан, тарысыннан* ***гошерен*** *чыгара ---.* [3: 334] (Рожь ли, просо ли --- Мирза ему **десятину** всегда выделяет);

19) Недоброжелательные оценки, ругательства, проклятия: *каһәр, каһәр төшкере, ләгънәт яудыру, ләгънәт уку, кадалып кит* и т.п.;

20) Лексика, связанная с представлениями о загробной жизни: *җәннәт, ахирәт, тәмуг, җәһәннәм, мәхшәр, оҗмах, гамәл дәфтәре, әзәл* и др. Например: *Илаһым, мин шулкадәр бәхетсезмени?.. Ике көнлек дөнья өчен тәмуг газабына лаеклы булып калдыммыни?* [3: 472] (Всевышний, неужели я настолько несчаст-

на?.. Неужели из-за этого преходящего мира обречена на муки вечные?);

21) Лексика, связанная с уходом из жизни: *әҗәл, әҗәл җитү, җан бирү, шәһид, җеназа, Рәсүл шәфәгатеннән мәхрүм булу; имансыз үтү, иман белән китү, мөртәт китү* и т.д. Например: *«Үләм инде, үләм, балакаем, – ди. – Ходай Тәгаләм дөньядан* ***иман белән генә кичерсә*** *икән...»* [3: 367] (Умираю, дитя моё, да, умираю, – говорит она. – Да позволит Всевышний **уйти** из этого мира **правоверной**...);

22) Обычаи и обряды похорон: *кәфен, кәфенлек, мәрхүм, әрвах, фидия, фидия итү, чәчү, гүр сәдакасы, кабер, гүр, гүргә кую, каберстан, зират, зиярәт кылу, матәм тоту, мәрсия, дәфен мәрасиме, бәхил булу, тәлкыйкга калу* и др. Например: *«****Бәхил бул*** *инде, Бәдри, бәхил бул», дип кочаклашып, үзен юарга тапшырды.* [3: 308] (Со словами «**Прощай**, Бадри, **прости**», обнявшись напоследок, позволил себя омыть) и т.д.

Выделенные тематические группы можно было бы расширить и продолжить, так как лексико-фразеологические средства данной тематики этим не ограничиваются. Особенно обращают на себя внимание метафоры, сравнения, устойчивые сочетания, идиоматические выражения, образованные на базе данной лексики. Например: *– Неужели яңадан укуны уйлыйсың?! –Уйлыйм гына түгел, шуның белән* ***җенләнәм****, шул төшемә керә.* [3: 367] (– Неужели снова думаешь об учебе? Не то что думаю, только этим и **грежу** (букв. **одержим**), она мне снится); *Монда күршедә бер бичара үләргә ята, ә анлар анда* ***шайтан чакырып*** *(гармун уйнап) йөри...* [3: 368] (Тут по соседству один бедолага лежит при смерти, а они гуляют, **черта теша** (играя на гармони)); *Аның көне төнгә, хәяты уты сүнмәгән* ***җәһәннәмгә әйләнә****.* [3: 388] (Ее день превращается в ночь, а жизнь – в негасимую **геенну огненную**); ***җәннәттә гомер итү*** [3: 414] (**жить в раю**); ***Җенем сөйми*** *шул* ***каһәрне****!* [3: 447] (**Терпеть не могу** (*букв.* мой черт не любит) этого **проклятого**!) и т.п.

В целом, проведенное исследование позволяет сформулировать некоторые выводы:

– Как свидетельствуют результаты анализа вышеперечисленных условных тематических групп, этноконфессиональная лексика мастерски вплетена в канву романа;

– Язык произведений Г. Ибрагимова, в частности, романа «Яшь йөрәкләр» («Молодые сердца»), представляет собой один из самых образцовых примеров использования этноконфессиональной лексики в художественном тексте;

– Неизменный интерес к творчеству Г. Ибрагимова со стороны ученых обусловлен такими объективными причинами, как

высокая художественность произведений, универсальный характер идей, проблем и сюжетов произведений, а также творческих методов и приемов автора, особая выразительность лексико-фразеологических и образных средств их реализации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиева Ә.Х. Г. Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр» романы турында замандашлары // Г. Ибраһимов мирасы һәм төрки дөнья: Г. Ибраһимовның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары (17 апрель, 2012 ел). – Казан, 2012. – Б. 64–67.

2. Баязитова Ф.С. Древнетюркская и этноконфессиональная лексика в народных традициях // Фәнни Татарстан. – 2019. – № 3. – С. 15–23.

3. Галимҗан Ибраһимов. Әсәрләр: 15 томда. Академик басма. 2 т.: повестьлар, роман / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. Ә.Х. Алиева. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – 547 б.

4. Г. Ибраһимов мирасы һәм төрки дөнья: Г. Ибраһимовның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары (17 апрель, 2012 ел). – Казан, 2012. – 264 б.

5. Галимҗан Ибраһимовның иҗат дөньясында. В мире творчества Галимджана Ибрагимова. – Казан, 2012. – 375 б.

6. Наследие Галимджана Ибрагимова в контексте многообразия культур: материалы международной конференции, посвященной 130-летию со дня рождения Г. Ибрагимова / сост. Ф.Х. Миннуллина, А.Ф. Ганиева. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – 368 с.

7. Никитина С.Е. Взаимосвязь веры, культуры и языка в конфессиональной группе как коллективной личности // Понимая город: коммуникация с пространством, временем и людьми. Материалы XIX Международной школы по фольклористике и культурной антропологии. – Москва: Издательство Рос. гос. гуманитар. ун.-т, 2019. – С. 52–57.

8. Сабитова И.И. Г. Ибраһимов әсәрләрендә парлы исемнәр («Диңгездә» һәм «Яз башы» хикәяләре мисалында) // Г. Ибраһимов мирасы һәм төрки дөнья: Г. Ибраһимовның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары (17 апрель, 2012 ел). – Казан, 2012. – Б. 232–233.

9. Тагирова Ф.И. Лексико-фразеологические средства актуализации концепта счастье в произведениях Г. Ибрагимова (на примере ранних рассказов) // Г. Ибраһимов мирасы һәм төрки дөнья: Г. Ибраһимовның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары (17 апрель, 2012 ел). – Казан, 2012. – Б. 242–244.

10. Тагирова Ф.И., Сабитова И.И. Произведения Г. Ибрагимова как объект лексикологических изысканий (на примере названий одежды) // Наследие Галимджана Ибрагимова в контексте многообразия культур: материалы международной конференции, посвященной 130-летию со дня рождения Г. Ибрагимова / сост. Ф.Х. Миннуллина, А.Ф. Ганиева. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – С. 272–275.

11. Татар әдәбияты тарихы: сигез томда / [төз. Р.Ф. Рахмани]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 4 т.: XX йөз башы / [фәнни мөх. Р.К. Ганиева]. – 2016. – 533 б.

12. Шеина И.М. Отражение этноконфессионального сознания в языковой картине мира // Рязанский богословский вестник. – 2015. – № 1 (11). – С. 79–90.

УДК 811.512.145

ПРОБЛЕМЫ ТАТАРСКОЙ ГРАФИКИ И ОРФОГРАФИИ В НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА

И.К. Фазлутдинов
Башкирский государственный университет (Уфа);
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В данной статье рассматривается роль Галимджана Ибрагимова в реформировании татарской орфографии, графики и терминологии в 20-е годы XX века. В частности, анализируется его выступление «О татарской орфографии», сделанное на I Всесоюзном съезде тюркологов, проходившем весной 1926 года в городе Баку. Подчеркивается, что Галимджан Ибрагимов был поборником реформирования арабской графики, его адаптации к правилам татарского языка, отрицательно относился к переходу на латинский и кириллический алфавит, справедливо считая, что это оторвет молодое поколение читателей от тысячелетней татарской литературы.
Кроме этого в предлагаемой работе дан обзор трем статьям писателя и учёного, посвященным различным проблемам татарской графики и орфографии, раскрыты дальнейшие трагические судьбы участников татарской и башкирской делегаций I Всесоюзного съезда тюркологов.
Ключевые слова: съезд, графика, доклад, статья, язык, реформа.

This article discusses the role of Galimdzhan Ibragimov in reforming the Tatar spelling, script and terminology in the 20s of the twentieth century. In particular, his speech «On the Tatar orthography», made at the 1st All-Union Congress of Turkologists, held in the spring of 1926 in the city of Baku, is analyzed. It is emphasized that Galimdzhan Ibragimov was a champion of the reform of the Arabic script, its adaptation to the rules of the Tatar language, he had a negative attitude towards the transition to the Latin and Cyrillic alphabet, rightly believing that this would tear the younger generation of readers away from the thousand-year-old Tatar literature.
Key words: congress, script, report, article, language, reform.

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВНЫҢ ФӘННИ ЭШЧӘНЛЕГЕНДӘ ТАТАР ГРАФИКАСЫ ҺӘМ ОРФОГРАФИЯСЕ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

И.К. Фазлетдинов
Башкорт дәүләт университеты (Уфа);
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты (Казан)

Традицион гарәп орфографиясенең төрки телләрнең аваз системасына туры килмәве инде Октябрь инкыйлабына кадәр үк билгеле була. Авазларның аерым, сүз башында, уртасында һәм

ахырында дүрт төрле язылышы басмаханәләр эшендә дә, балаларны укырга өйрәткәндә дә зур авырлыклар тудыра. Татар телендәге аерым авазлар гарәп графикасында бөтенләй чагылыш тапмый. Милли зыялылар бу өлкәдә үзгәрешләр өчен көрәшеп караса да, патша хөкүмәте урыс булмаган милләтләрнең рухи ихтыяҗларына бөтенләй игътибар бирми. Мәсәлән, Каюм Насыйри гарәп хәрефләренең язылыш кагыйдәләрен гадиләштереп, аны берничә татар авазы белән баетырга тәкъдим итә, тик моның нәтиҗәсе булмый. Миссионер Николай Ильминский керәшеннәр өчен кириллицага нигезләнгән татар әлифбасын гамәлгә кертә. Ләкин мөселман татарлар аны кабул итми. Өченче юл – латин графикасына күчү була. Монысы буенча фикер алышу Октябрь инкыйлабыннан соң башлана. Татар теле орфографиясенә реформа ясау мәсьәләсе буенча ун елдан артык барган бәхәсләр 1920 еллар башында күренерлек нәтиҗәгә китерә: 6 сузык аваздан торган орфография нигез итеп алына һәм бу татар халкы өчен шактый зур адым була. Ләкин башка төрки милләтләрнең алфавитлары белән аерымлыклар моннан соң арта гына төшә, аваз-хәреф мөнәсәбәтләрен билгеләгәндә уртак принципларны булдыру көн тәртибенә баса.

Әлеге бәхәсләргә чик куеп, төрки халыкларның телен уртак орфографиягә нигезләнеп үстерү өчен, Баку шәһәрендә 1926 елның 26 февраленнән 5 мартына кадәр Тюркологларның беренче бөтенсоюз съезды үтә. Аның эшендә, Азәрбайҗан һәм Урта Азия союздаш республикаларыннан тыш, автономияле республикалар һәм өлкәләр вәкилләре, Мәскәү, Ленинград һәм башка шәһәрләрдән күренекле урыс тел галимнәре һәм ориенталистлары – барлыгы 131 делегат катнаша. Шуларның 111 е төрле республикаларның фәнни оешмалары тарафыннан сайлана, 20 иң күренекле тел галимен оештыручылар үзләре чакырып ала. Делегатларның 93 е – төрки, 38 е башка милләтләрдән була. Татарстан гыйльми җыенга – 10, Башкортстан 6 делегат җибәрә. Съезд эшендә илнең төрле төбәкләреннән килгән 14 казан татары катнаша (ул елларда мишәрләр һәм типтәрләр аерым милләтләр булып исәпләнгәнлектән, аларның санын без татарлар исемлегенә кертмәдек. – *И.Ф.*). Башкортлар 6 кеше була [4].

Татарстан вәкиллеген танылган язучы һәм җәмәгать эшлеклесе Галимҗан Ибраһимов җитәкли. Аннан башка делегация составына Гыйбад Алпаров, Газиз Гобәйдуллин, Габдрахман Сәгъди, Галимҗан Шәрәф, Гали Рәхим, Шамил Усманов, Салих Атнагулов, Сибгать Гафуров, Гаяз Максудов кебек күренекле галимнәр, педагоглар, язучылар һәм җәмәгать эшлеклеләре керә. Башкортстаннан исә Хәбибулла Габитов, Мәҗит Вилялов, Габделәхәт Вилгаданов, Кәрим Иделгуҗин, Шәриф Манатов, Сәгыйть Мерәсев, Закир Шакиров тюркологлар җыенына делегат итеп сайлана [4].

Әлеге съезд башланганчы ук Г. Ибраһимов төп мәсьәләләрдә үзенең фикерен билгеләп, зур мәкалә белән чыгыш ясый. Анда ул төрки телләр һәм мәдәниятләрнең башка проблемалары белән беррәттән милли графика мәсьәләләренә дә туктала һәм аерым төркемнәрнең латин язмасына күчәргә чакыруын зур хата дип белдерә [3: 269]. Аның имля мәсьәләсендәге карашлары инде революциягә кадәр үк – 1910 елда «Йолдыз» газетасында басылган «Татар теле һәм татарча язу хакында бер-ике сүз» мәкаләсендә һәм 1911 елда дөнья күргән «Татар имлясы» дип аталган дәреслек-кулланмасында ук белдерелгән була.

Әлеге хезмәтләрдә автор татар теленең фонетик закончалыкларын өйрәнүгә басым ясый. Бу юнәлештә элегрәк чыккан тикшеренүләрне барлап, анализлап чыкканнан соң, ул татар теленең фонетик системасына игътибар итә, аны тел гыйлеменең мөстәкыйль өлеше итеп карый. Аваз – хәреф мөнәсәбәтләрен, сузык һәм тартык авазлар системасын, иҗек һәм телдәге сингармонизм закончалыкларын ул гарәп графикасы нигезендә тикшерә [3: 211].

Тюркологларның беренче бөтенсоюз съездында ике үзәк проблема күтәрелә: милли орфография һәм терминология мәсьәләләре. Аларның иң әһәмиятлесе беренчесе була. Барлык төрки халыкларның да делегацияләре гарәп графикасын латинга күчерү тәкъдимен кертә. Галимҗан Ибраһимов, Татарстан делегациясенең башлыгы буларак, моңа каршы чыга һәм «Татар орфографиясе турында» исемле чыгышында латинга күчмичә, гарәп хәрефләрен реформалаган яңалифне гамәлгә кертү белән чикләнергә чакыра: «Без, Татарстан вәкилләре, гарәп хәрефләренә реформа ясау, шуның белән аны хәзерге заман техникасына яраштыру юлындабыз... Башкаларның тәҗрибәсеннән ни-нәрсә чыгар, аны киләчәк күрсәтер», – ди ул [3: 274–275]. Ләкин күпчелек аның карашын якламый, латиницага күчүне хуп күрә. Хәтта татар делегациясенең үз эчендә дә бу мәсьәләдә фикер берлеге булмый. Мәсәлән, Шамил Усманов кириллицага күчүне яклый. Нәтиҗәдә, 101 тавыш белән латин графикасы тарафдарлары җиңеп чыга. Җиде делегат каршы тавыш бирә, алтысысы битараф кала.

Тюркологлар съездындагы доклады матбугатта басылып чыккач, Г. Ибраһимов позицияләрен тәнкыйть итеп язылган мәкаләләр һәм җыелышларда чыгышлар шактый күп була. Шуларга җавап итеп, әдип күләмле генә өч мәкалә бастыра һәм үзенең графика өлкәсендәге позициясен тагын да ачыклар өчен, читләтеп кенә тюркологлар съездының принципиаль ялгышын ачып сала. Якташыбыз графика алыштыру, элекке мирастан аерылу куркынычын тудырып, халыкның иҗтимагый үсешен артта калдырырга мөмкинлеген ассызыклый [3: 348]. Күренүенчә, Г. Ибраһимов административ чаралар куллану, латинлаштыруны ясалма тизләтү ягында

булмый, халыкның бу яңалыкны аңлы рәвештә, өстән басым ясалмыйча кабул итүен тели [2: 209].

Шушы ук фикер Татарстан делегациясе вәкиле Галимҗан Шәрәфнең «Гарәп һәм латин шрифтлары һәм аларны төрки-татар халыкларында куллану мәсьәләсе» дигән докладында да үткәрелгән була. Ул съездның унынчы утырышында иң соңгы чыгыш була. Өстәвенә, ораторның тавышы да артык басынкы булганлыктан, аңа артык игътибар бирелми. Шулай итеп, съездда латинчылар җиңеп чыга һәм 1927 елдан барча төрки халыкларны латин графикасына күчерү эше башлана. 1929 елның 7 августында СССР Халык комиссарлары советы һәм Үзәк Башкарма Комитеты кабул иткән карар нигезендә, моңа кадәр гарәп графикасы белән файдаланган халыклар һәммәсе дә рәсми рәвештә латиницага күчерелә. Ләкин аның да гомере озын булмый. 1939 елда өч ай вакыт эчендә РСФСРда яшәүче барча милләтләр дәүләт карары белән кириллицага күчерелә.

Терминология мәсьәләсенә килгәндә, күпчелек гарәп-фарсы алынмаларын гамәлдән чыгарып, аларны төрки сүзләр белән алыштыруны яклый. Фәндә исә Европа халыклары телләреннән кергән интернациональ сүз-гыйбарәләрне куллану кирәклеге ассызыклана. Бу «бөтендөнья революциясе» вакытында төрле милләтләрнең аралашуын җиңеләйтергә тиеш була.

Шулай итеп, әлеге съезд совет чорында төрки телләр үсешен дистә елларга алга билгеләгән мөһим чара була. Аның нәтиҗәләрен без әле дә тоябыз.

Съездан кайткач, Г. Ибраһимов «Тюркология съездында тикшереп үтелгән мәсьәләләр» дип аталган мәкаләсен яза. Биредә ул төрки халыкларда имля-графика мәсьәләсендә ике төрле юнәлеш – революция һәм реформа юнәлешләре барлыгы турында әйтә. Беренче төркемне әйдәп баручылар дип ул Әзәрбайҗан вәкилләрен атый. Алар 1919 елда ук, гарәп графикасыннан баш тартып, латиницага күчкән була. Соңрак шушы ук позициягә башкорт, балкар, карачай, кыргыз, төрекмән, үзбәк халыклары да күчә. Алар съездда да латин графикасына күчүне яклап чыгалар.

«Икенче агым әлифба алмаштыруны түгел, бәлки шул иске гарәп хәрефләрен төзәтүне яклап бара, ягъни реформачылык ягын куәтли. Бу агымның тарихи һәм хәзерге үзәге – шөбһәсез, Казандыр, – дип яза галим [3:282]. Г. Ибраһимов лингвомәдәни хәрәкәтне зур машинага тиңли һәм халыкның кимендә 30 проценты гарәп графикасында укырга-язарга өйрәнгәнен билгеләп, «латинга күчү дигән сүз – бу машинаны туктатып, яңа нигездән яңадан-яңа юлларга күчереп утырту – үсеп барган мәдәни хәрәкәтнең барышын акрынайту дигән сүздер» [3: 284], – дип яза. Шул ук вакытта ул графиканы үзгәртүгә ихтыяҗ бар икән, ул очракта латиницага тү-

гел, кириллицага – ягъни рус графикасына күчү отышлырак дигән фикерне үткәрә.

Хәер, Г. Ибраһимов нинди генә чыгышлар ясамасын, татар язма телендә гарәп хәрефләренә реформа үткәреп, аларны саклап калырга ничек кенә тырышмасын, бу мәсьәлә большевиклар хакимияте тарафыннан күптән хәл ителгән була инде. Гарәп графикасын Ислам дине символы итеп караган ил җитәкчелеге өчен төп максат СССР халыкларының һәммәсен дә уртак графикага – кириллицага күчерү төп максат була. Төрки милләтләрнең латин язмасын алуы бу юлда вакытлы чара – күчеш этабы итеп кенә карала. Нәкъ шушы максаттан чыгып һәм Тюркологларның беренче бөтенсоюз съезды карарларына нигезләнеп, 1926 елның 8 апрелендә Казанда «латинчы»ларның «Яңалиф» җәмгыяте төзелә. 1927 елның 3 августында ТАССРның Халык комиссарлары Советы махсус карар кабул итеп, татар телен мәҗбүри рәвештә латин язмасына күчерә һәм мәктәпләрдә укырга-язарга өйрәтүне шул нигезгә күчерә. 1928 елның 8 февралендә исә «Яңалиф» дип аталган дәүләт комитеты төзелә [1: 22]. Күңелендә бу карарлар белән риза булмаса да, «партия солдаты» буларак, Г. Ибраһимов аларга ачыктан-ачык каршы чыкмый, моны үзгәртеп булмый торган хәл дип кабул итә [3: 331]. Ул гына да түгел, 1928 елда әдип «Кызыл Татарстан» гәзитендә үзенең латин графикасына күчү мәсьәләсендә үзенең карашларының хата булуын танып, һәм яңалифне гамәлгә кертүдә практик эшчәнлеккә чакырып, хат-мәкалә бастыра [2: 216].

Съездда катнашучыларның язмышы бик гыйбрәтле һәм аяныч. Татарстан делегациясеннән Галимҗан Ибраһимов, Газиз Гобәйдуллин, Галимҗан Шәрәф, Гали Рәхим, Шамил Усманов, Салих Атнагулов, Гаяз Максудов 1937–1938 елларда пантюркизмда һәм контрреволюцион эшчәнлектә гаепләнеп, Сталин репрессияләре тегермәненә эләгә, төрмә-сөргеннәргә сөрелә, һәлак ителә. Гыйбад Алпаров моңа кадәр яши алмый, 1936 елда туберкулездан вафат була. Габдрахман Сәгъди, ил өстендә репрессия козгыны канат җәюен сизеп, 1930 елда Урта Азиягә чыгып китә. Үзбәк әдәбиятын өйрәнә, төрле югары уку йортларында белем бирә һәм 1956 елда вафат була.

Башкортстан делегациясеннән Хәбибулла Габитов, Габделәхәт Вилгаданов, Кәрим Иделгуҗин, Шәриф Манатовлар, шулай ук, Сталин репрессияләре корбаны булалар. Арадан бары тик Закир Шакировның мәгърифәтчелек эшчәнлеге генә дәүләт тарафыннан тиешле бәһа ала. Ул Социалистик Хезмәт Герое исеменә, күпсанлы орден-медальләргә лаек була, гомеренең ахырына кадәр педагогик хезмәт белән шөгыльләнә.

Съездда катнашкан дөньякүләм танылган галимнәрнең дә язмышы аяныч була. Александр Самойлович, Җәләл Корыкмасов,

Бәкер Чобан-заде, Осман Акчокраклы, Әхмәт Байтурсынов, Сәлмән Мумтаз, Рухулла Ахундов, Исидор Барахов, Хәнәфи Зәйналлы кебек күренекле тел белгечләре һәммәсе дә Сталин җәлладлары тарафыннан һәлак ителә [4].

Йомгаклап шуны әйтергә кирәк: әлеге җыеннан соң, 1930 елларда тел гыйлеме тулаем партия өйрәтмәләренә буйсындырыла. Тюркологларның беренче бөтенсоюз съездыннан соң тел проблемалары буенча дискуссияләр, фикер алышулар бөтенләй диярлек юкка чыга. Бу өлкәдә фикер алышулар Сталин үлеменнән соң гына башлана. Ә инде милли орфография, кабаттан латин графикасына күчү мәсьәләләренә нисбәтле кызу бәхәсләр «үзгәртеп кору» чорында, 1990 елларда яңадан киң яңгыраш ала. Кириллицаның татар теленең авазлар системасын бар тулылыгы белән чагылдыра алмавы, үзгәрешләр кирәклеге галимнәрдә хәзер шик тудырмый. Димәк, милли графика һәм орфография мәсьәләләре һаман да көнүзәк проблема булып кала бирә.

ӘДӘБИЯТ

1. Галимҗан Ибраһимов һәм XXI гасыр: тууына 120 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. – Казан, 2007. – 332 б.

2. Г. Ибраһимов мирасы һәм төрки дөнья: Г. Ибраһимовның тууына 125 ел тулуга багышланган Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары (17 апрель 2012 ел). – Казан, 2012. – 265 б.

3. Ибраһимов Г. Әсәрләр: сигез томда / Сигезенче томның материалларын туплаучы Лена Гайнанова; төзүчеләр, текстларны хәзерләүчеләр: Фазыл Фәсиев, Лена Гайнанова; искәрмә һәм аңлатмаларның авторы Фазыл Фәсиев. – Казан: Татар. Кит. нәшр., 1987. – 8 т.: Төрки һәм татар теле буенча хезмәтләр (1910–1930). – 431 б.

4. Фазлетдинов И.К. Тел тарихын үзгәрткән җыен // Кызыл таң. – 2016. – 25 февраль.

УДК 811.512.145

ЭЛЕМЕНТЫ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО КОЛОРИТА В РОМАНЕ Г. ИБРАГИМОВА «КАЗАК КЫЗЫ»

А.Ш. Юсупова

Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань)

Проблема отражения национального колорита в художественном произведении интересовала многих писателей, критиков и литературоведов. Роман «Казак кызы» («Казахская девушка», 1923) Г. Ибрагимова – этапное произведение для татарской литературы 1920-х гг. В нем реалистически достоверно отражена жизнь казахов конца XIX – начала XX века. Особенности художественного мира романа определил его лексический строй. Особые идейно-художественные функции выполняют зафиксированные в романе «Казак кызы» слова реалий, которые дают возможность лучше узнать, понять быт, культуру казахского народа. Такие сло-

ва обозначают особенности действительности в данной стране в данную историческую эпоху и отличают их от других стран, народов, эпох. В романе «Казак кызы» реалии используются, прежде всего, для воссоздания картины казахского народа и выражения авторской позиции. В речи автора встречаются такие реалии, как: *ләкап, күҗә, амал, гуй, лазем, аял, әкә, чал* и т.д.
Ключевые слова: реалий, роман, казахский язык, татарский язык, Г. Ибрагимов.

The problem of reflecting national color in works of art has interested many writers, critics and literary critics. The novel «Kazak Kyzy» («Kazakh Daughter», 1923) by G. Ibragimov is a landmark work for Tatar literature of the 1920s. It realistically reflects the life of Kazakhs of the late XIX – early XX century. The peculiarities of the novel's artistic world determined its lexical structure. A special ideological and artistic function is performed by the word realities recorded in the novel «Kazak Kyzy», which makes it possible to better learn, understand the life and culture of the Kazakh people. Such words denote the peculiarities of action in a given country in a given historical epoch and distinguish them from other countries, peoples, epochs. In the novel «Kazak Kyzy», realities are used primarily to recreate the picture of the life of the Kazakh people and express the author's position. In the author's speeches there are such realities as: lakap, Kuza, Amal, gui, lazem, ayal, aka, chal, etc.
Key words: realities, novel, Kazakh language, Tatar language, G. Ibragimov.

Проблема отражения национального колорита в художественном произведении интересовала многих писателей, критиков и литературоведов. Следует различать внешние признаки национального колорита и его внутреннюю специфику, связанную с национальным языком. Внешние признаки – это проявления и приметы национального бытия: черты национально-исторической жизни народа, его культуры, характера, обычаев, нравов, традиций, привычек, чувств, взглядов и других. Внутренняя специфика связана с национальным языком.

Языковые особенности того или иного произведения представляют собой одну из важнейших сторон национального колорита и требует тщательного изучения. Учитывая внешние признаки национального колорита и его внутреннюю специфику, необходимо конкретизировать само это понятие, разделив все входящие в него компоненты на две категории. К первой категории следует отнести слова и понятия, связанные с национальным образом жизни. Это – топонимы, ономастика, реалии, слова, обозначающие родственные отношения, народные и религиозные обряды, отражающие признаки эпохи, национальные манеры, облик, поступки и т.д.

Ко второй категории принадлежат компоненты языковой структуры: идиомы, пословицы и поговорки, вульгаризмы,

жаргонизмы, диалектизмы, междометия, сравнения, эпитеты и другие [5: 8–23].

Рассмотрим понятие «колорит» подробнее. Существует множество трактовок, порой самых противоречивых. Поэтому для применения этого понятия непосредственно к реалиям, необходимо уточнить его.

Понятие «колорит» пришло в литературоведческую терминологию из искусствоведения (лат. color = цвет, ср. англ. local color), а наряду со значением «общий характер сочетания цветов» имеет значение «совокупность особенностей (эпохи, местности), своеобразие чего-либо». Именно колорит делает из нейтральной «неокрашенной» лексической единицы «национально-окрашенную», т.е. реалию.

С. Влахов и С. Флорин дают свое развернутое определение колорита применительно к реалиям: «Колорит – это та окрашенность слова, которую оно приобретает, благодаря принадлежности его референта – обозначаемого им объекта – к данному народу, определенной стране или местности, конкретно-исторической эпохе, благодаря тому, что он, этот референт, характерен для культуры, быта, традиции – одним словом – особенностей действительности в данной стране или в данном регионе, в данную историческую эпоху, в отличие от других стран, народов, эпох» [1: 105].

Творческая деятельность Г. Ибрагимова была многогранной: писатель, публицист, ученый-востоковед, лингвист и литературовед, редактор, педагог, автор и составитель многочисленных учебников для татарских школ, исследователь истории революционного движения и т.д. – порой трудно бывает решить, какой стороне отдать предпочтение, как, впрочем, трудно и определить, в какой области им сделано больше, что из проделанного важнее.

Г. Ибрагимов удачно сочетал в себе черты талантливого художника, большого ученого-теоретика и блестящего организатора-практика. Он обладал характером борца-преобразователя и запомнился своим современникам как подвижник, человек, не боящийся и не избегавший никаких трудностей. При этом не внешние обстоятельства и не какие-либо привходящие причины, а высокое чувство патриотизма, горячая любовь к народу, страстное желание принести ему как можно больше пользы побуждали Ибрагимова браться за самые различные дела, вдохновляли его на самоотверженную деятельность, героизм и самопожертвование в работе.

В молодые годы он учительствовал в казахских аулах. Вероятно, уже тогда возник замысел будущего романа «Казак кызы». Позже Г. Ибрагимов преподавал в уфимском медресе «Галия». В этот период там обучались Магжан Жумабаев, Беимбет Майлин и другие казахские шакирды.

«Казак кызы» («Казахская девушка», 1923) – этапное произведение для татарской литературы 1920-х гг. В нем реалистически достоверно отражена жизнь казахов конца XIX – начала XX века. Особенности художественного мира романа определил его лексический строй. Особые идейно-художественные функции выполняют зафиксированные в романе «Казак кызы» слова реалий, которые дают возможность лучше узнать, понять быт, культуру казахского народа. Такие слова обозначают особенности действительности в данной стране в данную историческую эпоху и отличают их от других стран, народов, эпох. Они используются, прежде всего, для воссоздания картины казахского народа и выражения авторской позиции.

Большое место в романе «Казак кызы» в составе языковых средств занимают казахские реалии. Некоторые из них свободно проникают в разные речевые контексты, способствуя созданию общего языкового колорита эпохи. Однако следует отметить, что граница между авторской речью и речью персонажей оказывается в ряде случаев стертой.

В романе Г. Ибрагимова «Казак кызы», наряду с татарскими лексемами, встречаются казахские слова: *ләкап, күҗә, амал, гуй, лазем, аял, әкә, чал* и т.д. Разумеется, это явление лишний раз убеждает нас, насколько близок был Г. Ибрагимов к реальной действительности, языку, обычаям и культурным традициям народов, среди которых он жил и работал. Например, ***Чалның*** *тапкырлы кинаясе мәҗлеснең хушына китте. Ил агасы өлкән аксакал Биремҗан* ***әкә*** *моны куәтләп алды. Илнең арасына зур гауга ташлыйм дип торганыңмы бу синең, сәүләм ?! – диде. Ул гайбәтче* ***кимперләрдән*** *кайбер нәрсә ишеткән иде. – Сәүләм Рокыя! – диде. –* ***Аяллыгыңа*** *барма, күп гомер эчендә яманын да, яхшысын да күрми амал юк!* ***Кимперләр****, өлкән хатыннар килеп аркасыннан сөйделәр* («Казак кызы»).

Фонетические варианты *ака* / *әкә* «старший брат, брат, старший родственник» активно употребляются в уйгурском, казахском, киргизском, каракалпакском языках. Слово *ака* относится к «лепетным» выражениям, как и почти все названия старших родственников. Г. Рамстедт относил их к общему тюрко-монгольскому фонду [3: 292].

Слово *чал* в значении «старик» является общеупотребительной лексемой, а этимологически оно связано с прилагательным чал, которое обозначает «потерявший цвет, белый, серебристый». Также в толковом словаре татарского языка зафиксировано устаревшее значение этой лексемы «старик, взрослый человек» [4: 403].

Слова *аял и кимпер* выступают в качестве синонимов и используются в значении «жена, женщина». Слово *аял* фонетический

вариант арабского заимствования *yajal «женщина»*, который присущ среднеазиатскому ареалу. В современном каракалпакском, казахском, киргизском, узбекском, уйгурском языках данное слово является активной единицей и сегодня [3: 297].

В романе «Казах кызы» встречаются такие слова, которые вошли в казахский язык из восточных языков. В татарском языке их употребление не наблюдается. Например, *Малларга бу җирнең тозлы* ***икълим****е ошамады. Акылы****, менәзе*** *белән ил агасы була торган яхшы бер адәм идее. Җылкы кайтуы белән бөтен җәйләүдә уенлы, шау-шулы* ***хәят*** *тагы да көчәя төшә* («Казак кызы»).

Слово **икълим** в значении «климат» в татарском языке функционировало до начала XX века. Оно зафиксировано в двуязычных словарях татарского языка XIX века.

Слово **менәз** также не употребляется в современном татарском языке, а в казахском языке оно активно функционирует в значении «характер». Данное слово употребляется и в киргизском, уйгурском языках в том же значении.

С современном татарском языке слово *хәят* перешло в ряд устаревшей лексики. Это слово нам знакомо по повести Ф. Амирхана «Хаят» (**Хәят** – имя главной героини), в нарицательном значении в татарском языке используется слово *тормыш*.

Слова **ләкап, күҗә, амал, гуй, лазем** являются активными лексическими единицами в языке казахов.

Слово *ләкап* активно употребляется во многих тюркских языках. В турецком, казахском, уйгурском в говорах татарского языка оно употребляется в значении «прозвище». В современном татарском языке это слово перешло в разряд устаревших, употребляется в некоторых говорах среднего диалекта, а в языке активно функционирует сложная лексическая единица *кушамат*.

Зафиксированное в романе Г. Ибрагимова «Казак кызы» слово *күҗә* дает значение «крупа». В современном татарском языке оно считается этнографизмом и употребляется в разных фонетических вариантах. Как отмечает Р. Ахметьянов, параллели этого слова имеются в казахском, уйгурском, тувинском, монгольском языках. В китайском языке слово *ку цзу* – это сорт пшена. Во времена кочевничества *күҗә* была основным продуктом питания после молока и мясо. А в жизни оседлых народов эта каша считается ритуальной и готовится к празднику Науруз [3: 126].

Еще одно интересное наблюдение: в татарском языке, говорящий человек, для утверждения своего мнения, мысли пользуются водными словами, как *чыннан да, дөрестән дә*. В казахском языке активно употребляется персидское слово *рас*. Данный корень встречается и в современном татарском языке в таких словах, как *расларга, раслау*, а употребление данного слова как самостоятель-

ной лексической единицы устарело, забылось, в романе Г. Ибрагимова «Казак кызы» оно закрепилось в вышеуказанном значении.

Слово *арзу* в татарском языке встречается очень редко, только в диалектах. Оно вошло в татарский язык из персидского и употреблялось в значении «желание».

Глагол *чарчарга/чәрчергә* в значении «*устать, уставать*» активен в казахском, уйгурском, киргизском языках. Также татарам, проживающим в Китае, не знаком глагол *арырга*, потому что в их речи данного слова нет, а значение этого действия передается глаголом *чарчарга*.

Аналитические глаголы активно употребляются во всех тюркских языках. Особенностью казахского языка является образование таких глаголов с помощью лексемы *кылырга* во вспомогательной функции. Например, *тамак кылу, кунак кылу, илтимаз кылу* и т.д.

Примеры с вышеуказанными словами были зафиксированы и в романе Г. Ибрагимова «Казак кызы». Например, *Бу – «җылкычы ата»* ***ләкабе*** *белән йөртелә торган Юныс карт иде. Мәгәр үзе арыган,* ***чарчаган****, күңеле бозылган иде.* ***Туктының*** *симезен чалып, кымызны мул куеп* ***кунак кылдым.*** *Бу сүз* ***рас*** *булса, мин сезгә тагын бер* ***рас*** *сүз сөйләп бирим. Бирем әкәгә сәламемне тапшыр,* ***арызымны*** *әйт, Найман, Дүрткара* ***илләренең*** *кунагы булуыңны көтәбез, диген! Ләкин чит йортта моңа каршы берни кылырга да* ***амал юк*** *иде; агач савыт белән бирелгән куе* ***күҗә;*** *Биремҗан дигән ул исәр* ***чал*** *– йортның барына да билгеле адәм* ***гуй****! кода булуны* ***лазем итмәгән*** *булсалар* и («Казак кызы»). Эти слова своими корнями уходят в далекое прошлое и являются достоянием многих тюркских народов и языков.

Изучение особенностей языка романа Г. Ибрагимова весьма ценно в научном плане. Изучение вопроса реалий показывает, что даже носители одного языка ассоциируют с той или иной единицей речи различное количество информации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Изд-во: Международные отношения, 1980. – 342 с.

2. Әхмәтьянов Р. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 272 б.

3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М.: Наука, 2001. – 822 с.

4. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. – Т. 3. – 832 б.

5. Файзулаева Р. Национальный колорит и художественный перевод. Ташкент: Фан, 1979. – 112 с.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ТВОРЧЕСТВО И НАУЧНЫЕ ТРУДЫ Г. ИБРАГИМОВА В ТЮРКСКОМ МИРЕ

УДК 80

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ И ИДЕИ ОБЩЕТЮРКСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

А.А. Булатов
Крымский научный центр этносоциальных и этноконфессиональных исследований (Симферополь)

Статья посвящена малоизвестным фактам истории создания общетюркского литературного языка в тюрко-мусульманских анклавах Российской империи. Идея принадлежала виднейшему деятелю татарского и крымскотатарского народов Исмаил-бею Гаспринскому (1851–1914) и ставила задачу объединить весь русский исламский и даже весь тюркский мир под одним общим тюркским языком. Определенная группа татарских писателей не была уверена в способности местного языка стать литературным. В конечном итоге идея создания общетюркского литературного языка была отвергнута учёными тюркоязычных анклавов Российийской империи. Пагубность искусственных реформ в языковой сфере показывается на примере состояния современного крымскотатарского языка.
Ключевые слова: И. Гаспринский, идеи просветителя, тюркские народы, единый литературный язык, крымскотатарский язык, языковые особенности.

The article is devoted to the little-known facts of the history of the creation of the common Turkic literary language in the Turkic-Muslim enclaves of the Russian Empire. The idea belonged to a prominent figure of the Tatar and Crimean Tatar peoples, Ismail Bey Gasprinsky (1851–1914), and set the task of uniting the entire Russian Islamic and even the entire Turkic world under one common Turkic language. A certain group of Tatar writers were not sure about the ability of the local language to become literary. In the end, the idea of creating a common Turkic literary language was rejected by scientists of the Turkic-speaking enclaves of the Russian Empire. The perniciousness of artificial reforms in the language sphere is shown by the example of the state of the modern Crimean Tatar language.
Key words: I. Gasprinsky, the ideas of the Enlightener, the Turkic peoples, a single literary language, Crimean Tatar language, linguistic features.

На протяжении длительного времени в среде крымских татар присутствует серьёзная озабоченность по поводу исчезновения родного языка. Чтобы разобраться в причинах этого явления пришлось изучить массу различных публикаций, одним из которых является историко-документальный сборник «Исмаил Гаспринский», изданный в Казани издательством «Җыен» на татарском и русском языках. Книга заинтересовала тем, что издатель анонсировал, что «большая часть архивных документов публикуется впервые, а статьи из дореволюционной татарской прессы являются уже библиографической редкостью, а чаще всего они доступны лишь для современных исследователей». Ожидания не обманули, в книге действительно опубликованы редкие исторические материалы, посвящённые выдающему представителю татарского народа, виднейшему деятелю тюркских и мусульманских народов России Исмаил бею Гаспринскому (1851–1914) [1: 7]. Безусловно, привлекли внимание его масштабные идеи по созданию единого литературного языка для тюркских народов и в то же время, впервые встреченные мною, неоднозначные отношения к ним известных учёных того времени.

Особое внимание в книге привлекла статья известного публициста Дж. Валиди [2: 1] под одноимённым названием «Исмаил Гаспринский». Автор пишет, что «живя в одном уездном городе Бахчисарае, он работал, имея в виду всё русское мусульманство и даже весь тюркский мир, который он хотел объединить общим тюркским языком… посредством создаваемого им газеты «Терджиман». Это был тот самый язык, при помощи которого Гаспринский мечтал объединить весь тюркский мир. Его вера в осуществлении своей мечты была непоколебима. Вера эта поддерживалась и тем фактом, что его газета свободно читалась как в Крыму, так и в Константинополе, в Ташкенте, в Баку и в Казани». Но в тоже время Дж. Валиди сразу отмечает, что «нужно иметь в виду и то, что «Терджиман» читался ВЕЗДЕ небольшим кругом образованных людей, владевших арабско-турецким литературным языком и был ОДИНАКОВО НЕПОНЯТЕН грамотной массе ВСЕХ (всё выделено мной. – *А.Б.*) тюркских народов. Дело в том, что «там встречалась, наряду с чисто волжскими формами, масса турецких выражений и оборотов, и даже большинство наших писателей были не уверены в способности местного языка стать литературным. Местные наречия постепенно вырабатывались, совершенствовались, но не в сторону турецкого объединения, а наоборот, в сторону литературной самостоятельности. Спор о языке, продолжавшийся несколько лет, был решён в пользу самостоятельности четырёх тюркских наречий – волжского, киргизского, среднеазиатского (джагатайского) и османского. Как результат,

после 1905 года «Терджиман» утратил своё всеобщее значение [3: 6]. Интересно то, что после 1905 года начинают критиковать язык Гаспринского его бывшие друзья и ученики. В 1906 году в газете «Юлдуз» Хади Максудов критиковал язык «Терджимана», обвиняя его язык тяжёлым [4: 8].

Не меньший интерес в той же книге представляет статья Газиза Губайдуллина [5: 4]. «Гаспринский и язык» в которой он пишет: «…в начале революции (октября 1917 года. – *А.Б.*) одним из препятствий, стоявших на пути осуществления «самоопределения» восточных народов было стремление создать «общий» язык для всех тюркоязычных народов, выдвигаемое со стороны оставшихся в нашем союзе старых буржуазных интеллигентов». Да и трудящиеся этих народов, создавшие национальные республики и автономные области, ясно показали миру то, что им не нужен этот «единый и неделимый язык». Азербайджанский рабочий и крестьянин, отклонив буржуазный константинопольский язык, мечтал создавать литературу на языке своих матерей и отцов. Казахские и башкирские трудящиеся, избавившись от своих татаризированных мулл и буржуазии и освободившись от ига обрусевших «мурз», «биев» и «султанов», вместе с этим вытряхнули из своей литературы язык этих эксплуататоров. Таким образом, в настоящее время мы видим полный провал тех, кто мечтал о создании «общего и неделимого языка» для всех тюркских народов. Когда Гаспринский увидел, что у «Терджимана» появились конкуренты, которые изменили «общему, единому литературному языку», стали писать на родных наречиях, то он растерялся. Он убедился, что не только «мужик» стал писать на своём родном языке, но и отдельные племена развивают свой не «единый», а отдельный «литературный» язык. Представляет большой интерес смысловое раскрытие известного принципа И. Гаспринского: «Дильде, Фикирде, Ишде Бирлик» («Единство в языке, мыслях и делах»). Среди этих принципов первый был основным, от которого он не отступил. Под единством в языке Гаспринский понимал единство «ЛИТЕРАТУРНОГО» (выделено мной. – *А.Б.*) языка, который впоследствии должен был привести «всех тюрков» к единству». В 1905 году в статье «Язык, язык, язык» (№ 103) Гаспринский писал следующее: Для тюркских народов, известных под названием татар, ногай, кумык, башкир нужен «литературный» общий язык, который были бы в состоянии понимать, будь они казанцы, будь ширванцы». В том же году Гаспринский также писал: «Так как в своей сущности мы все являемся детьми тюркского народа, этот литературный язык уместнее всего назвать «тюрки», чем татарским, ногайским, узбекским. Наконец, Гаспринский, хотя не в мыслях, но всё же на языке [внешне] должен

был отступить от своих прежних принципов и признать “уличный” язык…» [6: 3].

В своей статье, написанной вскоре после смерти Гаспринского и опубликованной в оренбургской газете «Вакыт» [7: 2] (1914 г. № 1854 и др.) ранее упомянутый писатель Джамаль Валиди делает следующее заключение: «В виду того, что это наречие Исмаил-бека было весьма далёким от народных языков вышеупомянутых тюркских юртов, то «Терджиман» НИГДЕ не мог быть народной газетой. В таком положении у него не было возможности НИГДЕ (выделено мной. – *А.Б.*) служить народу, проникая в народную гущу, нисходя до уровня народного понимания, входя в душу и сердце народное». Но здесь мы считаем возможным трактовать вопрос намного иначе, а именно: Гаспринский потому не мог вникнуть в душу, в психологию трудящихся и сообразоваться с его состоянием и уровнем развития, что он был идеологом буржуазии, и его газета была органом этого класса, она служила определённому классу тюрко-татарских народов, а именно буржуазии. Гаспринский также писал лишь для нового «хеваса» (избранно), под которыми он понимал «народ», состоящий из интеллигентов, торговцев, посвящённых мул и горстки промышленников. Он, как было несколько раз упомянуто, особенно не любил ни улицы, ни её языка, ни мужика, ни его языка» [8: 5]. Скорее всего, именно по причине такого отношения к простым народным массам, И. Гаспринскому так и не удалось достичь своей цели в объединении тюркских народов при посредстве общего литературного языка. Этнические группы тюркского мира решительно встали на защиту сохранения своих языковых особенностей и после смерти реформатора немедленно вернулись к своим исторически сложившимся народным языкам. Идеям И. Гаспринского свершится не удалось.

Однако совершенно по иному складывалась языковая ситуация в Крыму. Чтобы разобраться в причинах угрозы исчезновения крымскотатарского языка вначале необходимо обратиться к историческим процессам, которые привели к образованию уникального по сути крымскотатарского народа, состоящего из тюркских и нетюркских компонентов с разнообразными наречиями, говорами и диалектами. На формирование крымскотатарского языка, в различные исторические отрезки времени, повлияли кыпчакский, золотоордынский и османский языки.

В XI–XIV вв. в Крыму широко использовался кыпчакский (западно-кыпчакский, куманский) язык, замечательным памятником которому является словарь XIII века «Кодекс Куманикус» (Codex Cumanicus), обнаруженный в архиве знаменитого итальянского поэта и гуманиста Петрарки. Этот словарь предназначался для торговцев, дипломатов и миссионеров, то есть тех

европейцев, кто, отправляясь в далекое Северное Причерноморье, радели об успехе своих миссий. Залогом этого было знание местных языков, или еще лучше того языка, которым пользовалось большинство местного населения. Таким языком межэтнического общения, своеобразным койнэ степей, был язык кипчаков. Его хорошо понимали и в кочевых таборах, и в приморских торговых городах [9: 12].

В XIV веке во времена политического и культурного сближения Крымского ханства с соседней Османской империей, литературный крымскотатарский язык оказался под сильным влиянием османского языка, изобилующего арабскими и иранскими заимствованиями. Естественно, что он был доступен лишь тем, кто владеет не только турецким, но и персидским и арабским языками. XVI–XIX вв. – период османского литературного языка и литературной традиции. Художественная литература, документы официально-делового и научного характера этого времени за некоторым исключением (фольклор, отдельные речевые элементы в оригинальных произведениях, ханские ярлыки) воспроизводят письменную культуру Османской Турции. К этому периоду относится также появление, в том числе и целого ряда образцов делового письма юридического содержания, объединённых в специальных актовых или реестровых книгах судов шариата – сиджилях или «кадиаскерских тетрадях» [10: 9]. Но кипчакско-ногайское наречие в литературном крымскотатарском языке также занимало немаловажное место. Анализируя крымскотатарский документ конца XVII века, адресованный министром Селим-Гирея I Бехадыр-агой князю В.В. Голицину, академик А.Н. Самойлович отмечал, что язык этого документа, как и других документов на крымскотатарском языке, относящихся к периоду времени от XVI по XVII века, свидетельствует о том, что до конца XVII века османско-турецкому литературному языку не удалось окончательно заглушить в канцеляриях крымских ханов литературной традиции Джучиева улуса, и о том, что ***живой степной ногайский говор*** (выделено мной. – *А.Б.*) также находил некоторый доступ к официальному языку международной переписки крымскотатарского ханского правительства [11]. Таким образом, как видим, что кипчакско-ногайскому языку на протяжении столетий удавалось сохранять свою долю в литературном крымскотатарском языке.

XIX – начало XX в. (до 1919 г.) – это период нового крымскотатарского языка, ознаменованный литературной, просветительской и публицистической деятельностью И. Гаспринского и целым рядом его последователей. Данный этап характеризуется попытками реформирования языка в области приближения его к исконно тюркской лексической основе и синтаксису [12: 10]. Воз-

никает вопрос, принимался ли во внимание реформаторами тот важный факт, что крымскотатарский народ, по сравнению с другими тюркскими народами, имеет свою отличительную специфику, заключающуюся в том, что он не является моноэтничным народом, а исторически сложился из трёх основных крымских тюркских и нетюркских субэтносов: ялыбойлю, татов и ногаев, представители каждого из которых, в зависимости от региона проживания, использовали значительно отличающиеся друг от друга, огузо-сельджукский и кыпчакско-ногайский диалекты тюркского языка? Насколько было необходимо, несмотря на провал идеи создания «общетюркского» языка, реформирование уже сложившегося в Крыму крымскотатарского литературного языка? Однако, в первой четверти XX века, на основе реформаторских идей И. Гаспринского, всё же началось внедрение нового литературного языка с арабскими, иранскими, монгольскими, а также европейскими (греческими, итальянскими, французскими) языковыми составляющими. Система национального образования, официальная переписка, печатная продукция и др. сферы государственных и этно-культурных коммуникаций стали спешно переводиться на новый крымскотатарский литературный язык, выдавливая из него кипчакско-ногайские диалектные особенности на которых веками базировался крымскотатарский язык.

Период с 1944 по 1990 гг. – это трагические годы пребывания крымскотатарского народа в местах ссылки, без элементарных человеческих прав, в том числе прав на свою родину, историю, культуру, национальность и, конечно же, язык. За эти годы находившийся в полном забвении крымскотатарский язык утратил многое из своих природных качеств: словопроизводство, народную и литературную лексику, терминологические основы. В результате доминирования русского языка трансформировалась языковая основа, поставившая крымскотатарский язык на русскую иносказательную базу. После отмены комендантского режима, по настойчивой инициативе крымскотатарской интеллигенции, в 1957 году в Узбекистане стала издаваться газета «Ленин Байрагъы» на крымскотатарском языке, ставшая для крымских татар единственным официальным источником родного языка. В условиях жестокой цензуры от газеты не приходилось ожидать особых успехов в области развития языка, однако популярный национальный печатный орган, в течение более чем трёх десятилетий своего существования, стал подспорьем естественных эволюционных трансформаций различных крымских субэтнических наречий в общепонятный для всех крымских татар народный крымскотатарский язык. Но с возвращением в Крым народ ждало возвращение в провалившуюся в 20–30-е годы официальную языковую сферу.

Стали предприниматься беспрецедентные в истории литературы атаки даже на изданные в своё время на оригинальном ногайском наречии произведения классиков крымскотатарской литературы. Так, на праздновании 110-й годовщины со дня рождения одного из классиков крымскотатарской литературы, Амди Герайбая, в Карасубазаре раздавали сборники стихов выдающегося поэта, в которых тексты стихов были просто изуродованы в угоду огузскому звучанию, как ранее было испорчено знаменитое стихотворение Бекира Чобанзаде «Тувгъан тиль», что недопустимо с точки зрения научной этики. Что мы имеем в результате? Современный крымскотатарский язык стал весьма сильно отличаться от языка классиков крымскотатарской литературы. До сих пор весьма часты случаи непонимания этого языка жителями степной и предгорной частей Крыма, не говоря уже о крымскотатарской диаспоре [13].

Из тех амбициозных языковых реформ по унифицированию крымскотатарского языка в Крыму, которые практически привели к исчезновению языка, не было сделано должных научных выводов. Несмотря на то, что создаваемые в Крыму крымскотатарские национальные школы и специализированные классы располагали преподавателями достаточно высокого уровня, маргинальные устоявшиеся принципы преподавания уже не соответствовали сформированным в депортации эволюционным языковым устоям. В результате крымскотатарский язык по сложности, восприятию и произношению ставится учащимися в один ряд с иностранными языками. Давайте вспомним, многие ли из нас овладели иностранными языками в рамках школьной программы? Потому учащиеся не воспринимают крымскотатарский язык как значимый, а главное, как родной язык. Вследствие оторванностей от своих корней и бездумного усложнения родной язык для большинства крымских татар стал не востребованным и перестал выполнять одну из основных своих функций – использоваться как средство познания и коммуникаций. Он всё реже звучит в общественных местах и что парадоксально, уже не используется даже в семейном кругу. Кроме того, вследствие утраты своей терминологической базы он не востребован в научной сфере: философии, логике, физике, медицине, юриспруденции, прокуратуре, на производстве. Вообще нигде и никак. А невостребованный язык возродить невозможно. Вот почему родители неохотно отдают детей учиться в национальные школы или классы. Современная система и методика обучения крымскотатарскому языку не эффективны и требуют кардинального пересмотра. Возможно, Министерство образования, науки и молодёжи Крыма обратит внимание на сложившуюся ситуацию и совместно с учёными и специалистами вузов, школьных и до-

школьных учреждений, предпримет меры по спасению языка коренного народа Крыма. Для этого необходимо разработать новую методологию преподавания крымскотатарского языка с учётом субэтнических языковых особенностей учащихся, сделав его более доступным в восприятии и усвоении.

В то время, как языки тюркских народов бывших республик Союза ССР, в своё время воспротивившиеся языковым реформам, продолжают успешно развиваться – крымскотатарский язык уже официально включён в интерактивный атлас ЮНЕСКО «Языки мира, находящиеся под угрозой исчезновения» [14].

В заключении можно констатировать, что революционные реформы в языковой сфере недопустимы. Идеи унифицирования тюркских языков оказались обречёнными на провал. Наиболее трагично это отразилось на судьбе крымскотатарского языка, который оказался на грани окончательного исчезновения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Валиди Джамал Джалаледдинович (1887–1932) – публицист, литературовед и общественный деятель. Репрессирован.

2. Газета «Вакыт» (издавалась в Оренбурге с 21 февраля 1906 года по 26 февраля 1918 года).

3. Губайдуллин Г. Гаспринский и язык // Исмәгыйль Гаспринский = Исмаил Гаспринский: тарихи-документаль җыентык. – Казан: Җыен, 2006. – С. 261–333.

4. Газиз Губайдуллин – известный советский историк, профессор, специалист по истории тюркских народов, автор работ по истории татарского, азербайджанского и узбекского народов (1887–1938) гг. Репрессирован.

5. Губайдуллин Г. Гаспринский и язык // Исмәгыйль Гаспринский = Исмаил Гаспринский: тарихи-документаль җыентык. – Казан: Җыен, 2006. – С. 261–333.

6. Валиди Дж. Исмаил бей Гаспринский // Исмәгыйль Гаспринский = Исмаил Гаспринский: тарихи-документаль җыентык. – Казан: Җыен, 2006. – С. 252–261.

7. Исмаил Гаспринский. Историко-документальный сборник (на татарском и русском языках). – Казань: «Жыен», 2006. – 262 с.

8. «Йолдыз» (15 января 1906 – 21 июня 1918) – общественная политическая, литературная газета. Издавалась и редактировалась Ахмед-Хади Максудовым.

9. Рустемов О.Д. Язык кадиаскерских книг Крымского ханства и ханских ярлыков: особенности становления крымского городского наддиалектного койне XVII–XVIII вв. Монография. Казань. – 2020. – 167 с.

10. Рустемов О.Д. Язык кадиаскерских книг Крымского ханства и ханских ярлыков: особенности становления крымского городского наддиалектного койне XVII–XVIII вв. Монография. Казань – 2020. – 168 с.

11. Самойлович А.Н. К истории крымскотатарского литературного языка // Вестник научного общества Татароведения, № 7. – Казань, 1927. – С. 27–33.

12. Степные культуры Причерноморья. Интернет-ресурс: // Музей древностей URL: https://old-museum.org/halls/history_hall_16.htm (дата обращения: 16.06.2020).

13. Хайрутдинов М.А., Абдураманов А., Хайрутдинова Э.М. «Тархан койлери» («Деревни Тарханкута») – С. 52.

14. ЮНЕСКО «Языки мира, находящиеся под угрозой исчезновения» на территории Украины. // URL: http//www.arhivi.info/news/4542shtml (дата обращения: 04.07.2020).

УДК 82.09

ИССЛЕДОВАНИЯ О ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВЕ ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА И ПЕРЕВОДЫ ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЙ В ТУРЦИИ

Ч.А. Зарипова-Четин
Кавказский университет (Карс, Турция)

Многогранная личность и творчество известного татарского писателя, учёного, критика, общественного и государственного деятеля Г. Ибрагимова была в центре внимания не только отечественного, но и турецкого литературоведения. Цель данной статьи – выявить исследования, проделанные в Турции с 1990-х годов по сей день как турецкими, так и татарскими литературоведами, по воле судьбы проживающими в данной стране.
Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, татарская литература, исследования в Турции.

The multifaceted personality and work of the famous Tatar writer, scientist, critic, public and statesman G. Ibragimov was in the center of attention not only of domestic, but also of Turkish literary criticism. The purpose of this article is to identify the studies carried out in Turkey from the 1990s to the present day by both Turkish and Tatar literary critics, who, by the will of fate, live in this country.
Key words: Galimjan Ibragimov, Tatar literature, research in Turkey.

В марте 2022 года исполнилось 135 лет со дня рождения Галимджана Ибрагимова (1887–1938) – известного татарского писателя, филолога, историка, учёного, критика, журналиста, просветителя, общественного и государственного деятеля, внёсшего огромный вклад в дело развития национального сознания казанских татар и других тюркских народов, а также заложившего основы татарской национальной литературы. Неудивительно, что многогранная личность писателя, ставшего свидетелем трёх революций, Гражданской войны, репрессий, коренным образом изменивших жизнь народов, проживающих в пределах России, и голодомора 1921–1922 гг. – одного из самых трагических страниц русской истории первой четверти XX века, его произведения и научные труды уже многие годы остаются в центре внимания не только отечественного, но турецкого литературоведения. В Турции по жизни и творчеству Галимджана Ибрагимова были проведены многочисленные исследования в виде монографий, глав в книгах, статей, выступлений на международных симпозиумах и конференциях, магистерских диссертаций и дипломных работ как турецкими, так и татарскими учёными, проживающими и работающими в университетах Турции с начала XXI века. К тому же имя заме-

чательного татарского писателя нашло достойное место и в энциклопедиях и словарях, изданных в Турции. Имеются и переводы произведений Галимджана Ибрагимова на турецкий язык. Несмотря на то, что научные статьи по жизни и творчеству татарского классика начали появляться в Турции ещё в середине XX века, цель данной статьи – выявить исследования, проделанные с 1990-х годов по сей день. То есть, после поднятия в конце прошлого века «железного занавеса», отделявшего советский блок от остального мира. Причём вклад в дело пропаганды и изучения личности и творчества татарского писателя в Турции будет правильно начать с научных работ турецких учёных, а затем уже и татарских литературоведов, ныне проживающих и работающих в данной стране.

Турецкую аудиторию с личностью и произведениями Г. Ибрагимова в 1990-х гг. первым ознакомил учёный из Эгейского университета Мустафа Онер. Так, 29–30 ноября 1996 года в Анкаре на конференции, посвящённой 70-летию тюркологического конгресса в Баку в 1926 году, он выступил с докладом «I. Bakü Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri» («Тюрки региона Волга-Урал на I Бакинском тюркологическом конгрессе») [14: 13–25], в котором затронул и важную роль Г. Ибрагимова в работе данного конгресса. А в 1997 году в статье «Bir Tatar Bolşeviğinin Ana Dili Mücadelesi» («Борьба одного из татарских большевиков за родной язык»), опубликованной в журнале «Türk Dili», ознакомил турецких читателей со статьёй Г. Ибрагимова «Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак?» («Каким путём пойдёт татарская культура?»), делая акцент на том, как большевик Г. Ибрагимов в дни 10-летия революции радуется развитию татарского языка как государственного и языка обучения [15: 551–557]. Через несколько лет 1 апреля 2000 года Мустафа Онер был приглашён турецко-казахским университетом им. Ходжи Ахмеда Ясави в Анкару на международный симпозиум «İdil-Ural Türk Aydınları Sempozyumu» («Тюркская интеллигенция региона Волга-Урал»), где выступил с докладом о Галимджане Ибрагимове [17]. А через год в 2001 году в Турции в журнале «Türk Yurdu» вышла статья «İdil-Ural'dan Bir Aydın: Alimcan İbrahim (1887–1938)» («Галимджан Ибрагим – один из интеллигентов региона Волга-Урал»), где М. Онер вновь подробно описал жизнь и творчество великого татарского писателя [18: 58–61]. Как признаётся сам учёный, интерес к многогранной личности и богатому творческому наследию Г. Ибрагимова не покидал его и в последующие годы. Так, в 2006 году в Эгейском университете под его руководством Озлем Озмен защитила магистерскую работу на тему «Alimcan İbrahim'in Kazak Kızı Romanında Söz Varlığı (Giriş-Metin-Dizin)» («Лексика произведения Галимджана Ибрагимова «Дочь Степи» (Вступление-Текст-Индекс»)

по первому варианту романа, написанному арабской графикой. В научной работе, состоящей из трёх глав, приводятся биография и творческий путь писателя, а также исследуется литературный язык произведения «Дочь степи». Более того, в работу вставлен текст романа на татарском языке и его транскрипт на турецком. А также даны словарь слов, составляющих текст, и указатель имён собственных, имеющих место в тексте [20]. В 2012 году на международной конференции, проведённой в Казани в связи с 125-летием со дня рождения Г. Ибрагимова, Мустафа Онер докладом «Alimcan İbrahim ve Tatar Medeniyeti» («Галимджан Ибрагим и татарская культура») вновь обратился к творчеству и деятельности татарского писателя [19: 11–14].

К жизни и деятельности Г. Ибрагимова не раз обращался и другой видный турецкий учёный – преподавателем университета Мимара Синана Исмаиль Тюркоглу. В 2000 году в исламской энциклопедии, приготовленной к изданию туреким религиозным фондом, им была написана глава о Г. Ибрагимове [23: 362]. А в 2012 году в журнале «Türkiz» была опубликована статья «Türk Dünyasının Kuzey Yıldızları: Türk-Tatar Aydınları» («Полярные звёзды тюркского мира: тюрко-татарская интеллигенция»), в которой наряду с такими видными татарскими писателями и просветителями XX века, как Муса Акджигитзаде, Риза Фахретдин, Абдуррашид Ибрагимов, Фатих Карими, Исмаиль Тюркоглу большое место уделил и Г. Ибрагимову как великому татарскому писателю, критику и общественному деятелю [24: 113–150].

В 2015 году докторант Эгейского университета Фатих Джихангир Текин, пишущий диссертацию по творчеству Г. Ибрагимова, на международной конференции, проходившей на западе Турции в г. Кырклерэли, выступил с докладом «Galimcan İbrahimov'da Millî Şuur» («Г. Ибрагимов и национальное сознание»), в котором рассмотрел идеи тюркизма, развивавшиеся в регионе Волга-Урал непосредственно с языковой политикой, и его отражение на взгляды Г. Ибрагимова [21]. Доклад был опубликован в сборнике материалов конференции [24]. В настоящее время Ф.Дж. Текин занимается переводом на турецкий язык следующих романов татарского классика: «Казакъ кызы» («Дочь степи»), «Тирән тамырлар» («Глубокие корни»), «Безнең көннәр» («Наши дни») и «Яшь йөрәкләр» («Молодые сердца»).

О Г. Ибрагимове в Турции были защищены 5 магистерских работ. Кроме вышеназванной работы Озлем Озмен, в 2014 году также в Эгейском университете была написана работа Дилек Узункая «Alimcan İbrahim'in Tatar Hatını Niler Kürmiy Romanı Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizin)» («Лингвистический анализ романа Г. Ибрагимова «Судьба татарки» (Вступление-Текст-Индекс)) [25].

В 2018 году в том же университете Назан Япыджы защитила работу «Alimcan İbrahim'in Romanı Ademler Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizin)» («Лингвистический анализ романа Г. Ибрагимова «Нелюди» (Введение-Текст-Индекс) [26]. Как видно и из названий, в этих работах даны лингвистические анализы произведений Г. Ибрагимова. В 2020 году были защищены ещё 2 магистерские работы. В одной из них под названием «Galimcan İbrahimov'un Kazak Kızı Adlı Eserinde Geçen Nüsha Farklılıkları» («Различия в вариантах произведения Г. Ибрагимова «Дочь степи») Эсма Доган сравнивает с точки зрения правописания, фонетики, морфологии и синтаксиса все три варианта романа «Дочь степи», написанные арабской графикой, латиницей и кириллицей [9]. То есть данный труд также представляет языковедческое исследование. В отличие от вышеназванных работ, Эсранур Айдоган в том же 2020 году в магистерской диссертации «Galimcan İbrahimov'un Yaş Yürekler Adlı Romanının Tematik açıdan İncelenmesi (Aktarma-İnceleme)» («Идейно-тематический анализ романа Г. Ибрагимова «Молодые сердца» (Перевод-Анализ)») обратилась к творчеству писателя уже с литературоведческой точки зрения [8]. Данный труд ценен ещё и тем, что в нём представлен перевод на турецкий язык романа «Молодые сердца», который, к сожалению, не был издан отдельной книгой. В принципе, перевод произведений Г. Ибрагимова на турецкий язык был начат ещё в 2000-е гг. Так, в 2001 году в Анкаре в издательстве Министерства культуры Республики Турция был издан 18 том книги «Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi», где была представлена татарская литература XX века. В данной книге даны биография и творчество Г. Ибрагимова и перевод его произведения «Табигать балалары» («Дети природы»), сделанный И. Тюркоглу, О. Сойлемез, Р. Джелаль [7: 382–390]. А в 2005 году в Стамбуле в издательстве «Zambak» была издана книга Фатиха Кутлу «Vasiyet» («Завещание»), представляющая собой сборник переводов произведений татарских классиков, где также имеется перевод данного произведения Г. Ибрагимова [13].

Начиная с 2006 года жизнь и творчество Г. Ибрагимова в центре внимания уже не только турецких, но и татарских литературоведов (Ч. Зарипова-Четин, Р. Яруллина-Йылдырым и Алсу Камалиева), по воле судьбы оказавшихся в данной стране и работающих преподавателями в различных вузах. Наибольшее количество монографий, научных статей, докладов по жизни и творчеству Г. Ибрагимова и переводов его произведений в Турции принадлежит литературоведу Чулпан Зариповой-Четин (2002–2012 университет Мугла, г. Мугла; 2012–2022 Кавказский университет, г. Карс). Так, начиная с 2006 года по сей день, по данной теме учёным изданы 2 монографии, 2 главы в книгах, глава в словаре персоналей

тюркских литератур, 2 статьи, а также сделано 12 докладов на международных симпозиумах и конференциях. Первый доклад ею был сделан в 2006 году в Измире на тему «Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar Türklerinin Kültürel Değerleri» («Культурные ценности татарского народа в произведениях Г. Ибрагимова») [31] и через год был опубликован в книге материалов данной конференции [32: 625–638]. В 2007 году в Казани на конференции, посвящённой 120-летию со дня рождения писателя, выступила с докладом «Г. Ибраhимовның «Казакъ кызы» романында казак халкының гореф-гадәтләре һәм мәдәни кыйммәтләре» («Традиции и культурные ценности казахского народа в романе Г. Ибрагимова «Дочь степи»») [1], который в том же году также был издан в книге материалов конференции [2: 273–187]. В 2013 году на международной конференции «Востоковедческая наука в XXI веке: проблемы и перспективы развития», проведённой в Казахстане, прозвучал её доклад «Степь и быт кочевников в романе Г. Ибрагимова «Дочь степи» [3]. (зарипова четин), также изданный в книге матриалов конференции [4: 151–157]. В 2016 году на соискание научного звания доцента по Республике Турция Ч. Зарипова-Четин издала монографию «Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri» («Культурные ценности татарского, башкирского и казахского народов в произведениях Г. Ибрагимова», в которой объектом исследования стали именно те произведения, где на переднем плане культурные ценности трёх родственных тюркских народов [33]. Наибольшее количество научных трудов Ч. Зариповой-Четин приходится на 2017 год, когда отмечалось 120-летие со дня рождения Г. Ибрагимова, и на 2018 год, когда исполнилось 80 лет со дня смерти писателя. Так, в 2017 году она участвовала на следующих международных конференциях: в марте в Татарстане в г. Набережные Челны с докладом «A. İbrahimov'un Tabiat Çocukları Adlı Eserinde Tatar Türklerinin Somut Olmayan Kültürel Mirası» («Нематериальные ценности в рассказе Г. Ибрагимова «Дети природы») и в Казахстане в г. Туркестан с докладом «Büyük Tatar Yazarı A. İbrahimov ve Kazak Bozkırı» («Великий татарский писатель Г. Ибрагимов и казахская степь») [34: 36]. Оба доклада были опубликованы в сборниках материалов конференций [35: 37–42; 37: 439–443]. В апреле в Казани на международной конференции, посвящённой творчеству Г. Ибрагимова, участвовала с докладом «Традиции и культурные ценности тюркских народов в произведениях Г. Ибрагимова» [5], в мае – в столице Македонии в Скопье с докладом «Alimcan İbrahimov un Almaçuar Adlı Eserinde Tatarların Milli Bayramı Sabantuy» («Национальный праздник татарского народа Сабантуй в произведении Г. Ибрагимова «Пегая») [38] и в столице Казахстана Астане

на международной конференции «Великая степь» с докладом «A. İbrahimov'un Kazak Kızı Adlı Romanında Kazak Türklerinin İyiyecek-İçecekleri ve Sofra Adabı» («Казахская национальная кухня и традиция застолья в романе Г. Ибрагимова «Дочь степи»») [40], в октябре – в Анкаре на V Международной конференции с докладом «Alimcan İbrahimov'un Tatar Kadını Neler Görmez Adlı Eserinde Tatar Halk Edebiyatı Örnekleri» («Элементы фольклора в произведении Г. Ибрагимова «Судьба татарки») [42]. Все доклады были напечатаны в сборниках материалов данных конференций (6: 156–161; 39: 58–66; 41: 235–244; 43: 541–553).

В 2018 году в рамках проекта «Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)» («Словарь персоналей тюркских литератур) на общедоступном сайте турецко-казахского университета им. Ходжи Ахмеда Ясави вместе с другими классиками татарской литературы Ч. Зариповой-Четин была помещена и обширная информация о жизни и творчестве Г. Ибрагимова [44]. В книге «Türk Dünyası Edebiyatları El Kitabı» («Настольная книга по литературам тюркского мира»), изданной в Стамбуле в этом же году, в главе о татарской литературе XX века, написанной Ч. Зариповой-Четин и состоящей из 235 страниц, наряду с другими писателями и поэтами важное место было уделено и личности и творчеству Г. Ибрагимова [45]. В том же 2018 году в журнале «Kardeş Kalemler», известной во всём тюркском мире, ею была подготовлена обширная юбилейная статья «Vefatının 80. Yılında Saygıyla Anıyoruz: Alimcan İbrahimov (1887–1938)» («Памяти Галимзяна Ибрагимова (1887–1938). К 80-летию со дня смерти») [46: 79–86]. В 2018 году Ч. Зарипова-Четин участвовала и на международной конференции «Великая степь» в Казахстане в г. Астана с докладом «Tatar Yazar A. İbrahimov'un Kazak Kızı Adlı Romanında Kadınların Kaderi» («Женская доля в романе Г. Ибрагимова «Дочь степи») [47], в том же году изданным в сборнике материалов конференции [48: 293–301].

В 2020 году в Анкаре на турецком языке увидела свет вторая монография Ч. Зариповой-Четин по творчеству Г. Ибрагимова – «Alimcan İbrahimov. Âdemler. Araştırma-İnceleme-Metin» («Г. Ибрагимов. Нелюди. Исследование-Анализ-Перевод) [49]. Вступительная глава данной книги содержит сведения о жизни и творчестве писателя. Особое место в монографии уделено теме голодомора 1921–1922 гг. в регионе Волга-Урал, унёсшего почти 6 миллионов жизней, приведшего к вымиранию многих деревень и повальной эмиграции татар в Закавказье, Сибирь и Среднюю Азию. В книге также рассмотрено отражение темы голода в мировой и татарской литературе и дан подробный анализ произведения, с целью ознакомления турецких читателей с жизненным укладом и трагической судьбой татарского народа.

В условиях пандемии 25 февраля 2021 года в формате онлайн в Казахстане в турецко-казахском университете им. Ходжи Ахмеда Ясави при содействии института тюркологических исследований при данном университете и журнала «İdil-Ural Araştırmaları», издаваемом в Турции под руководством Булента Байрама, в рамках «Perşembe Konuşmaları» («Беседы по четвергам») была проведена персональная конференция, где Ч. Зарипова-Четин выступила с докладом на тему «Alimcan İbrahimov ve Türk Dünyası» («Галимджан Ибрагимов и тюркский мир»), рассказав о мощном влиянии личности и творчества татарского классика на весь тюркский мир [50]. Так как 2022 в году отмечается 135-летие со дня рождения Г. Ибрагимова, данное выступление в виде статьи под названием «Türk Dünyasında Bir Ekol: Tatar Yazar Alimcan İbrahimov (1887–1938) (Doğumunun 135. Yılında Saygıyla Anıyoruz)» («Пример личности Г. Ибрагимова в тюркском мире (1887–1938) (К 135-летию со дня рождения)») было принято в апрельский номер журнала «Kardeş Kalemler» [51]. Ч. Зарипова-Четин является и активным переводчиком произведений Г. Ибрагимова на турецкий язык. Так, кроме вышеупомянутой повести «Нелюди», ею были переведены повесть «Татар хатыны ниләр күрми» («Судьба татарки») и такие рассказы, как «Диңгездә» («На море»), «Карт ялчы» («Пожилой слуга»), «Көтүчеләр» («Пастухи»), «Табигать балалары» («Дети природы»), «Алмачуар» («Пегая») и «Сөю – сәгадәт» («Любовь – счастье»). Издание данных переводов отдельной книгой в Турции планируется в этом году в Анкаре.

Творчество Г. Ибрагимова в разных форматах освещалось в Турции и такими татарскими литературоведами, проживающими и работающими в данной стране, как Рамиля Яруллина-Йылдырым (2010–2018 университет Адыяман, г. Адыяман; 2018–2022 университет Иноню, г. Малатья) и Алсу Камалиева (1996–1998 Анкарский университет; 2006–2008 университет Бурса, г. Бурса; 2008–2012 университет Гази, г. Анкара; 2012–2022 университет Бартын, г. Бартын). Первая статья Р. Яруллиной-Йылдырым о личности и творчестве Г. Ибрагимова «Tatar Yazar Alimcan İbrahimov» («Татарский писатель Галимджан Ибрагимов») в переводе с татарского языка на турецкий была опубликована в 2007 году в журнале «Türksoy» [27: 37–39]). Далее в 2016 году в Стамбуле вышла её книга «Tatar Nesri ve Romantizm Estetiği» («Татарская проза и эстетика романтизма»), где целая глава под названием «Alimcan İbrahimov'un Nesrinde Romantik Gelenekler» («Традиции романтизма в прозе Г. Ибрагимова») на 30 страниц также посвящена творчеству татарского классика, теме романтизма в его рассказах и романах в частности [28: 60–90]. А в 2017 году Р. Яруллина-Йылдырым выступила на международной конференции в Анкаре с до-

кладом «Alimcan İbrahimov ve Sovyet İdeolojisi» («Г. Ибрагимов и советская идеология») [29], в котором рассмотрела творчество и деятельность писателя в советский период. Данный доклад через год был издан в книге материалов конференции [30: 285–295].

Татарский литературовед Алсу Камалиева, также занимающаяся исследованием татарской литературы XX века, в 2017 году в журнале «Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi ASOS» опубликовала статью «Alimcan İbrahimov'un Fikir ve Edebiyat Yaşamını Besleyen Fikri Temeller» («Интеллектуальные основы интеллектуальной и литературной жизни Галимджана Ибрагимова»), в которой объективно рассмотрела многосторонние взгляды писателя, сумевшего вывести на новую ступень развития татарскую культуру, литературу и национальное сознание, несмотря на все негативные условия той эпохи [11: 15–27]. В том же году А. Камалиева выступила с докладом о творчестве писателя и на круглом столе, проведённом международной организацией тюркской культуры Тюрксой и стамбульским филиалом организации «Тюрк оджаклары» в связи с 130-летием со дня рождения Г. Ибрагимова в Стамбуле. К слову, на данном мероприятии такими турецкими учёными, как И. Тюркоглу и Б. Байрам были рассмотрены и политическая и общественная грани личности татарского писателя [10].

26 января 2021 года на телеканале TRT Avaz Евразийским Союзом писателей в рамках серии передач «Köklerin İzinde» о выдающихся личностях тюркского мира была подготовлена и передача о Галимджане Ибрагимове, в котором представили татарского писателя, общественного и государственного деятеля как турецкие (Я. Омероглу, И. Тюркоглу), так и татарские литературоведы (Р. Яруллина-Йылдырым, Ч. Зарипова-Четин) [12].

Таким образом, жизнь и творчество Г. Ибрагимова с конца прошлого столетия систематически изучается в Турции как турецкими учёными, так и татарскими литературоведами, проживающими в данной стране. Если турецкие учёные исследовали его произведения в основном с языковой точки зрения, то татарские литературоведы изучают их как с идейно-тематической точки зрения, так и в плане присутствия фольклорных элементов, культурных ценностей татарского народа и в широком контексте с тюркским миром в целом. Хотя на сегодняшний день произведения Г. Ибрагимова переведены и изданы в Турции в недостаточном количестве и не доходят до широких масс, хочется надеяться, что в последующие годы их количество возрастёт. Причём, следует подчеркнуть важность перевода на турецкий язык именно тех произведений писателя, которые раскрывают образ жизни и культурные ценности, как татар, так и других тюркских народов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зарипова-Четин, Ч. (2007). «Галимҗан Ибраһимовның «Казакъ кызы» романында казак халкының гореф-гадәтләре һәм мәдәни кыйммәтләре». Галимҗан Ибраһимовның тууына 120 ел тулу уңаеннан «Галимҗан Ибраһимов һәм XXI гасыр» халыкара фәнни-гамәли конференция, 24-27 апрель, Казан.

2. Зарипова-Четин, Ч. (2007). «Галимҗан Ибраһимовның «Казакъ кызы» романында казак халкының гореф-гадәтләре һәм мәдәни кыйммәтләре». Галимҗан Ибраһимовның тууына 120 ел тулу уңаеннан «Галимҗан Ибраһимов һәм XXI гасыр» халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары, Казан: ИЯЛИ АН РТ. – С. 273–287.

3. Зарипова-Четин, Ч. (2013). «Степь и быт кочевников в романе Г. Ибрагимова «Дочь степи»». Международная научно-практическая конференция «Востоковедческая наука в XXI веке: Проблемы и перспективы развития». Казахстан, Астана, 1 ноября.

4. Зарипова-Четин, Ч. (2013). «Степь и быт кочевников в романе Г. Ибрагимова «Дочь степи»». Материалы международной научно-практической конференции «Востоковедческая наука в XXI веке: Проблемы и перспективы развития», 1 ноября. – Астана: Типография ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва. – С. 151–157.

5. Зарипова-Четин, Ч. (2017). «Традиции и культурные ценности тюркских народов в произведениях Г. Ибрагимова». «Мәдәният төрлелеге контекстында Г. Ибраһимов мирасы» халыкара фәнни-гамәли конференция, 25 апрель.

6. Зарипова-Четин, Ч. (2017). «Традиции и культурные ценности тюркских народов в произведениях Г. Ибрагимова». «Мәдәният төрлелеге контекстында Г. Ибраһимов мирасы» халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары, Казан: ИЯЛИ АН РТ. – С. 156–161.

7. «Alimcan İbrahimov» (2001). Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Tatar Edebiyatı II (Nesir-Nazım), 19. Cilt. – Ankara: Kültür Bakanlığı. – S. 382–390.

8. Aydoğan, E.(2020). Galimcan İbrahimov'un Yaş Yürekler Adlı Romanının Tematik açıdan İncelenmesi (Aktarma-İnceleme). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

9. Doğan, E.(2020). Galimcan İbrahimov'un Kazak Kızı Adlı Eserinde Geçen Nüsha Farklılıkları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

10. (2007). «Doğumunun 130. Yılında Alimcan İbrahimov». Türksoy Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı, Türk Ocakları İstanbul Şübesi, İstanbul: Ali Emiri Efendi Kültür Merkezi, 28 Mart.

11. Kamalieva, A.(2017). «Alimcan İbrahimov'un Fikir ve Edebiyat Yaşamını Besleyen Yeni Fikri Temeller», Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi ASOS Journal, Sayı: 62, s. 15–27.

12. «Köklerin İzinde. Alimcan İbrahimov» https://www.youtube.com/watch?v=VgtGM8mEWFU Er. 02.04.2022

13. Kutlu, F.(2005). Vasiyet. İstanbul: Zambak Yayınları.

14. Öner, M.(1996). «I. Bakü Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri», 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı, 29–30 Kasım.

15. Öner, M.(1997). «Bir Tatar Bolşeviğinin Ana Dili Mücadelesi». Türk Dili, Sayı: 546, Haziran, s. 551–557.

16. Öner, M.(1999). «I. Bakü Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri», 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı Bildiri kitabı, Ankara: TDK: 726, s. 13–25.

17. Öner, M.(2000). «Alimcan İbrahim (1887–1938)». İdil-Urallı Türk Aydınları Sempozyumu, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanlığı, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Kocatepe Konferans Salonu.

18. Öner, M.(2001). «İdil-Ural'dan Bir Aydın: Alimcan İbrahim (1887–1938)». Türk Yurdu, Eylül, Cilt: 21, Sayı: 169, s. 58–61.

19. Öner, M.(2012). «Alimcan İbrahim ve Tatar Medeniyeti». Галимҗан Ибраһимов мирасы һәм төрки дөнья. Галимҗан Ибраһимовның тууына 125 ел тулуга багышланган халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. 17 апрель, Kazan, с.11-14.

20. Özmen, Ö.(2006). Alimcan İbrahim'in Kazak Kızı Romanında Söz Varlığı. (Giriş-Metin-Dizin). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

21. Tekin, F. C. (2015). «Galimcan İbrahimov'da Millî Şuur». Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II, 16–17 Ekim. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

22. Tekin, F.C. (2016). «Galimcan İbrahimov'da Millî Şuur». Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II, 16–17 Ekim. Bildiri Kitabı. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

23. Türkoğlu, İ.(2000). Alimcan İbrahimov. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 21(21), s. 362.

24. Türkoğlu, İ.(2012). «Türk Dünyasının Kuzey Yıldızları: Türk-Tatar Aydınları». Türkiz, 3 (17), s. 113–150.

25. Uzunkaya, D.(2014). Alimcan İbrahim'in Tatar Hatını Niler Kürmiy Romanı Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizin). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

26. Yapıcı, N.(2018). Alimcan İbrahim'in Romanı Ademler Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizin). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

27. Yarullina, R.(2007). «Tatar Yazar Alimcan İbrahimov». Çev. Sinan Güzel. Türksoy Dergisi, Sayı: 23, s. 37–39.

28. Yarullina Yıldırım, R.(2016). «Alimcan İbrahimov'un Nesrinde Romantik Gelenekler». Tatar Romantizmi. Ed. M. Öner. İstanbul: Kesit Yayınları, s. 60–90.

29. Yarullina Yıldırım, R.(2017). «Alimcan İbrahimov ve Sovyet İdeolojisi». 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası 6. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 25–27 Ekim.

30. Yarullina Yıldırım, R. (2018). «Alimcan İbrahimov ve Sovyet İdeolojisi». 100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası. 6. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, s. 285–295.

31. Zaripova Çetin, Ç. (2006). «Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar Türklerinin Kültürel Değerleri», I. Uluslararası Türk Dünyası Kültürü Kurultayı, 9–15 Nisan 2006, Çeşme-İzmir: Ege Üniversitesi.

32. Zaripova Çetin, Ç. (2007). «Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar Türklerinin Kültürel Değerleri». I. Uluslararası Türk Dünyası Kültürü Kurultayı Bildiri Kitabı-II, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, s. 625–638.

33. Zaripova Çetin, Ç. (2016). Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri. Ed. E. Alkaya. Ankara: Bengü Yayınları.

34. Zaripova Çetin, Ç. 2017). «A. İbrahimov'un Tabiat Çocukları Adlı Eserinde Tatar Türklerinin Somut Olmayan Kültürel Mirası». II Международная научно-практическая конфренция, посвящённая 25-летию мечети-медресе «Ак мәчен» «Роль ислама в стабилизации социальных процессов», Набережные Челны, 18 марта.

35. Zaripova Çetin, Ç. (2017). «A. İbrahimov'un Tabiat Çocukları Adlı Eserinde Tatar Türklerinin Somut Olmayan Kültürel Mirası». II Международная научно-практическая конфренция, посвящённая 25-летию мечети-медресе «Ак мәчен» «Роль ислама в стабилизации социальных процессов», Набережные Челны: Ак мечеть, с. 37–42.

36. Zaripova Çetin, Ç. (2017). «Büyük Tatar Yazarı A. İbrahimov ve Kazak Bozkırı». Түркістан Және Түркология Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы, Түркістан, 21 наурыз.

37. Zaripova Çetin, Ç.(2017). «Büyük Tatar Yazarı A. İbrahimov ve Kazak Bozkırı». Түркістан Және Түркология Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы, 21 наурыз, Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, с. 439–443.

38. Zaripova Çetin, Ç.(2017). «Alimcan İbrahimov'un Almaçuar Adlı Eserinde Tatarların Milli Bayramı Sabantuy». 22. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu ve Karma Türk Sanatları Sergisi, 5–9 Mayıs, Makedonya-Üsküp.

39. Zaripova Çetin, Ç.(2017). «Alimcan İbrahimov'un Almaçuar Adlı Eserinde Tatarların Milli Bayramı Sabantuy». 22. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu ve Karma Türk Sanatları Sergisi, Bildiriler ve Katalog, 5 Mayıs, Ankara: Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu Yayınları, s. 58–66.

40. Zaripova Çetin, Ç. (2017). «A. İbrahimov'un Kazak Kızı Adlı Romanında Kazak Türklerinin İyiyecek-İçecekleri ve Sofra Adabı». Великая степь. II Форум гуманитарных наук. Казахстан, Астана, 25 мая.

41. Zaripova Çetin, Ç. (2017). «A. İbrahimov'un Kazak Kızı Adlı Romanında Kazak Türklerinin İyiyecek-İçecekleri ve Sofra Adabı». Великая степь. II Форум гуманитарных наук, 2 том. Астана: «Ғылым» баспасы, с. 235–244.

42. Zaripova Çetin, Ç. (2017). «Alimcan İbrahimov'un Tatar Kadını Neler Görmez Adlı Eserinde Tatar Halk Edebiyatı Örnekleri». V. Uluslararası Halk Kültürü ve Sanat Etkinlikleri Sempozyumu, 12–14 Ekim. Ankara: Gazi Üniversitesi ve Kahramankazan Belediyesi.

43. Zaripova Çetin, Ç. (2018). «Alimcan İbrahimov'un Tatar Kadını Neler Görmez Adlı Eserinde Tatar Halk Edebiyatı Örnekleri». V. Uluslararası Halk Kültürü ve Sanat Etkinlikleri Sempozyumu. Gazi Üniversitesi ve Kahramankazan Belediyesi, 12–14 Ekim 2017. Bildiri Kitabı-1, Ankara, s. 541–553.

44. Zaripova Çetin, Ç.(2018). «Alimcan İbrahimov». Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/alimcan-ibrahimov Er. 02.04.2022 Er. 02.04.2022

45. Zaripova Çetin, Ç.(2018). «XX. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatı». Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı. Ed. O. Söylemez, S. Azap. İstanbul: Kesit Yayınları, s. 569–824.

46. Zaripova Çetin, Ç.(2018). «Vefatının 80. Yılında Saygıyla Anıyoruz: Alimcan İbrahimov (1887–1938)». Kardeş Kalemler Dergisi, Sayı: 134, s. 79–86.

47. Zaripova Çetin, Ç.(2018). «Tatar Yazar A. İbrahimov'un Kazak Kızı Adlı Romanında Kadınların Kaderi». «Ұлы Дала» III-Ші Гуманитарлық Ғылымдар Форумы / III Форум Гуманитарных Наук «Великая Степь», 18 июня.

48. Zaripova Çetin, Ç.(2018). «Tatar Yazar A. İbrahimov'un Kazak Kızı Adlı Romanında Kadınların Kaderi». «Ұлы Дала» III-Ші Гуманитарлық Ғылымдар Форумының Материалдары/Материалы III Форума Гуманитарных Наук «Великая Степь», Astana: «Ғылым» баспасы, I том, с. 293–301.

49. Zaripova Çetin, Ç.(2020). Alimcan İbrahimov. Âdemler. Araştırma-İnceleme-Metin. Ed. B. Bayram, Ankara: Bengü Yayınları.

50. Zaripova Çetin, Ç.(2021). «Alimcan İbrahimov ve Türk Dünyası» Konulu Konferans, Ahmet Yesevi Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü ve İdil-Ural Araştırmaları Dergisi iş birliğiyle «Perşembe Konuşmaları» programı kapsamında 25 Şubat. https://www.youtube.com/watch?v=HuJcPDCAbGw Er. 02.04.2022

51. Zaripova ÇETİN, Ç. (2022). «Türk Dünyasında Bir Ekol: Tatar Yazar Alimcan İbrahimov (1887–1938) (Doğumunun 135. Yılında Saygıyla Anıyoruz». Kardeş Kalemler Dergisi (yayına kabul edildi).

УДК 82.09

К ВОПРОСУ О ЗАРОЖДЕНИИ КЫРГЫЗСКОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И О ТАТАРСКО-КАЗАХСКИХ ПЕРЕПЕВАХ В ПОЭЗИИ 1920-Х ГОДОВ

О.И. Ибраимов
Кыргызско-турецкий университет «Манас»,
Национальная Академия наук Кыргызской Республики (Бишкек)

В статье затронута история влияния татарской культуры на формирование кыргызской литературы, начиная от Г. Тукая, Г. Ибрагимова и завершая Ч. Айтматовым. Показана роль татарских мулл, периодики начала XX века и татарских типографий в презентации зарождающейся киргизской письменной литературы. Особо выделена роль журнала «Шура». Сделан вывод о важном значении татарского компонента в период становления кыргызской профессиональной литературы 20–30-х годов XX века.
Ключевые слова: кыргызская литература, татарская культура, татарская периодика, Г. Ибрагимов, Средняя Азия, Ч. Айтматов.

The article touches upon the history of the influence of Tatar culture on the formation of Kyrgyz literature, starting from the G. Tukai, G. Ibragimov and concluding Ch. Aitmatov. The role of Tatar mullahs, periodicals of the early 20th century and Tatar printing houses in the presentation of the emerging Kyrgyz written literature is shown. The role of the magazine «Shura» is highlighted. The conclusion is made about the importance of the Tatar component in the period of formation of the Kyrgyz professional literature of the 20–30s of the 20th century.
Key words: Kyrgyz literature, Tatar culture, Tatar periodicals, G. Ibragimov, Central Asia, Ch. Aitmatov.

Исторически повезло кыргызской литературе, что ее родоначальники жили и творили в бурное, переходное, исторически новое время, во время перемен и революционных преобразований. Но это был и очень суровый, жестокий, беспощадный период, когда рушились традиции, многие ценности стали предметами огульного остракизма и отрицания. Не случайно в лексиконе первого поколения кыргызских литераторов так привычны и обычны контрастные сопоставления: «кровь», «смерть», «тьма», «черная ночь», одновременно «свет», «рассвет», «пробуждение», «заря», «утро» и т.д. Вместе с тем, все в жизни менялось так быстро и резко, и это вызывало соответствующий эмоциональный отклик у молодых начинающих литераторов, которые росли и менялись сообразно темпам и ритму бурной пореволюционной эпохи.

В связи с этим невозможно не процитировать такое воспоминание автора хрестоматийно известного стихотворения-оды А. Токомбаева «Время прихода Октября», напечатанного в первом историческом номере певой кыргызской газеты «Эркин-Тоо» 7 ноября 1924 года. «При одной мысли – писать на родном языке, чтобы читал мой темный народ на своем языке! – мы не знали покоя. И когда приближалась 7-я годовщина Великого Октября, я написал стихотворение «Время прихода Октября» на кыргызском языке и отправил в казахскую газету «Ак жол». Однако я точно не знал, опубликуется оно или нет…

Кажется, было 3 или 4 ноября. Входит белолицый, курносый джигит в шинели и спрашивает:

– Здесь живет Аалы Токомбаев?

– Я, смущаясь, едва ответил: «Я».

– Пишешь стихи?

– Да так, просто… А вы кто?

– Меня зовут Сыдык. В связи с национальным размежеванием все имущество и предметы, бывшие общими, разделены. Оказывается, у тебя есть стихотворение, которое отдал в «Ак жол». Его тоже мы взяли. Ты его писал на чистом кыргызском языке. Кто вас учит? Казах или кыргыз?..

Он затем говорил шепотом, по-русски:

–Теперь и мы пишем на своем языке, будет и у нас своя печать. Я написал на татарском пьесу «Бурыч» («Долг»). Знаешь по-татарски? Эх, народ, народ!...

Видимо, он, хотя и писал на татарском, но тем не менее очень тосковал по языку своего народа. Наверное, он был очень рад осуществлению давней мечты, оттого даже переволновался, когда вымолвил слова «Мы напишем на своем языке!», и прослезился. «Ой, черт возьми! Мы теперь сравнялись с теми народами, у которых есть свои газеты и книги. Вот что значит Советская власть!» – говорил он и что-то опять шептал по-русски».

Как показывают новейшие исследования, была целая группа одаренной кыргызской молодежи, которая находила разные возможности, чтобы писать свои первые произведения и их печатать, где это возможно. Неудивительно поэтому, что и С. Карачев, Дж. Тулекабылов и К. Тыныстанов первые свои тексты писали не на кыргызском, а на татарском и казахском, поскольку так велико было их желание печататься и высказаться. По воспоминаниям старейшины кыргызской профессиональной литературы К. Баялинова, Советская власть сразу же вдохновила на писательство, и поэтому эту власть кыргызская молодежь прославила в первые же годы Октября. И писатель называет имена неко-

торых из них: Джумадыл, Байсерке, Байчериков, Каптагай, Зина Элебесова и др.

Примерно такую же мысль повторяет и один из зачинателей кыргызской литературы А.Токомбаев: «Те отдельные произведения Шайбекова, Карачева, Баялинова, Лепесова, Зины Лепесовой и других, опубликованные до рождения кыргызской национальной печати в газетах и журналах на казахском языке и являющиеся попыткой их авторов в силу своего понимания встретить свободу и новый мир, представляются временем зачатия нашей будущей литературы».

В этом смысле примечателен первый в истории кыргызской литературы коллективный сборник, своеобразная мини-антология молодых авторов «Кызыл гүл» («Красный цветок», Москва, Центриздат народов СССР, 1927).

Это первая мини-антология произведений первых кыргызских поэтов. Но это было событием огромной важности. Одно то, что в сборнике представлены литераторы, пусть одного поколения, или как хорошо написал С. Джигитов, поэты эркинтоуского призыва, но столь же разные, уже достаточно индивидуальные, говорит о многом. Это прекрасно понимал и автор предисловия Т. Джолдошев, первый кыргызский критик, который писал следующее: «В последнее время из среды кыргызского народа вышел ряд молодых поэтов. Их жизнь связана с жизнью кыргызского народа, идущего к социализму… Правда, до выхода нашей литературы на широкую арену было несколько кыргызских молодцов, пишущих на казахском и на татарском языках (и это было после Октября). Поэтому кыргызские поэты, во-первых, ровесники Октября, во-вторых, рожденные вместе с кыргызской национальной литературой, вместе растущие с ней, они в то же время и ее руководители, двигающие ее вперед.

Сборник «Красный цветок» – первый труд наших молодых поэтов. Целью его составления и издания явилось знакомство кыргызских трудящихся со своими поэтами. Понятно, что поэты, избранные стихи которых публикуются в настоящем сборнике, еще молоды, это их первый шаг в литературу. Поэтому нельзя сказать, что их произведения во всем совершенны. И по идеологии, и по поэтичности они очень разные и не равнозначные. У каждого есть свое направление… Поскольку это является как бы первым цветением наших красных поэтов, потому и назвали мы книгу «Красный цветок».

При общем ученическом характере включенных в сборник стихотворных текстов воинствующая революционность или, точнее, революционная нетерпимость и призывы к расправам, к «ликвидации» людей противоположного социального положения

или убеждения столь же элементарны и привычны в устах авторов сборника. Бросаются в глаза расколотость поэтического сознания, своеобразная атрофия гуманистических чувств, порою прямо переходящие в пренебрежение вековечными нравственными законами. В таком духе написаны «Выпроводили из Ала-Тоо» Дж. Джамгырчиева, «Попрощались они» Б. Кененсариева, «Уехали от нас» М. Кырбашева, «Высланные», «Баи и манапы» М.Токобаева, опубликованные в газетах и журналах во второй половине 20-х годов. «Всякие политические и административные меры, затрагивающие права бывших угнетателей, подрывающие их социально-экономические устои, воспринимались нашими поэтами с большим энтузиазмом, вызывали у них живой отклик, прилив творческого вдохновения», – справедливо замечал один из внимательных исследователей этого периода кыргызской литературы С. Джигитов [2].

Говоря о влиянии татарской литературы, таких ее выдающихся представителей, как Г. Тукай, и Г. Ибрагимов, следует сказать и о том, как сложился вполне заметный татарский элемент в кыргызской культуре в целом. Это целая и очень интересная тема – татары в культуре и политике довоенных и послевоенных лет. Речь идет о татарских мулла, о татарской периодике тех лет, где, как сказано выше, считали за честь печататься первопроходцы кыргызской литературы. Целую диссертацию посвятила А. Р. Галимова на тему кыргызско-татарских литературных и культурных связей. Как она отмечает, «до появления первого печатного издания «Эркин Тоо» в 1924 году кыргызские поэты публиковались в казанских и уфимских журналах и типографиях. В типографии братьев Каримовых, открывшаяся еще в 1899 году в Казани, активно печатались кыргызские и казахские книги. Также активно велось в это время издательство книг и учебников для кыргызских школ. Например, в 1859 г. в типографии Казанского университета по заказу оренбургского генерал-губернатора было напечатано «Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с наречием бухарцев, башкир, кыргызов и жителей Туркестана...» Мирсалиха Бикчурина. Также в Казани публиковались сочинения на татарском языке по истории кыргызского народа О. Сыдыкова «Кыргыз таварихы» (1907), Якуба Айманова «Тарих кыргыз шаднамәсе» («Родословная кыргызов», 1914).

В Оренбурге тоже печатались произведения на татарском языке по истории кыргызов Усмана Абызгельдина «Мухтасар тарих кыргызия» («Сокращенная история кыргызов», 1913). Создание первых учебных пособий для кыргызов связано с именем Н.И. Ильминского, преподавателя Казанского университета. В 1861 г. в типографии Казанского университета с применени-

ем арабского шрифта был издан «Самоучитель русской грамоты для кыргызов». Поэма Молдо Кылыча «Землятресение» была издана арабской графикой в Казани в 1911 году по инициативе И. Арабаева и других учащихся медресе «Галия», студентов из Кыргызстана.

В формировании кыргызско-татарских литературных связей особую роль сыграл журнал «Шура», на страницах которого печатались не только татарские поэты и писатели того времени, но и многие поэты Средней Азии. В частности, одно из ранних стихотворений о Ленине С. Карачева было опубликовано в этом журнале. В процессе изучения журналов «Шура» и «Эркин Тоо», ответственным секретарем которого был назначен С. Карачев, нами было замечено некоторое структурное сходство печатных изданий.

Журнал уделял большое внимание ознакомлению своих читателей с известными писателями, оказавшими влияние на развитие классической восточной литературы, в первую очередь поэзии. Систематически публиковались данные о литературе и культуре арабских стран, Турции, Индии, Китая, в частности, очерки, посвященные жизни и творчеству средневековых поэтов Востока: Хафиза, Омара Хайяма, Саади, Абу-Али-Маарри, азербайджанских мыслителей и поэтов Низами, Мирзы Ахундова, Физули, турецкого драматурга и прозаика Намыка Кемаля и др». Татары в Кыргызстане первой половины XX столетия это артисты, певцы, просветители, жены первых политических руководителей Кыргызстана.

Это и мать Чингиза Айтматова – Нагима Хамзеевна Айтматова (урожденная Абдувалиева). Как известно, по материнской линии он принадлежал к этническим татарам, правоверным мусульманам, переселившимся в середине XIX века в Среднюю Азию. По свидетельствам родственников Чингиза Торекуловича, предки его по этой линии были весьма грамотными, образованными по тем временам людьми, среди которых были учителя, коммерсанты, священнослужители и т.д. Хамза Абдувалиев, дед Айтматова по материнской линии был российским купцом 2-й гильдии, имел преуспевающее торговое дело, завоевал известность своей благотворительной деятельностью. Сохранилось написанное им обращение в местной газете с призывом о помощи местным киргизам, жестоко пострадавшим от джута (падеж скотины из-за обильного снегопада и нехватки корма). Он окончил медресе, знал арабскую письменность, неплохо владел русским языком и сделал все возможное, чтобы дать детям образование, научить читать и писать, говорить по-русски и сделаться культурными, передовыми людьми своего времени. Обосновавшись в Караколе, небольшом

русско-татарско-киргизском поселении (бывшем Пржевальске), он построил просторный дом, наладил тесные связи с киргизами и местной знатью, и заслужил уважение своим трудолюбием и деловой хваткой. В период восстания 1916 года он очень сочувственно отнесся к местному населению, подвергшемуся жестоким преследованиям властей. А с установлением власти новой – Советской – добровольно отдал свое имущество в распоряжение большевиков. Его двухэтажный фамильный дом сохранился до самого последнего времени, а сад, разбитый им в Караколе, до сих пор носит название «Сад Абдувалиева». Мать писателя Нагима Айтматова, в девичестве Абдувалиева – женщина редкой душевной красоты, верная спутница жизни Торекула, обладавшая немалой образованностью и разделявшая передовые взгляды своего времени. Смело можно утверждать, что писатель Айтматов очень многим ей обязан: и прекрасным воспитанием, и душевным теплом. Мать оставалась с ним всегда и всячески поддерживала в самые трудные дни и годы. Родословная ветвь Абдувалиевых выглядит так: Йосыф – Халил – Габдрашит – Гайса – Габдельвали (1800) – Хасан – Хамза (1850–1932) – Нагима (1904–1971) – Чингиз Айтматов (1928–2008). Стоит заметить, что Абдувалиевы и Утямышевы являются двумя параллельными ветвями известного в Татарстане рода Ишмана. Как сообщает Роза Айтматова, из рода Ишманов вышли немало передовых людей своего времени, имеются письменные данные о как минимум 200 достаточно известных людях этого рода. В родословной Хамзы Абдувалиева сказано: Ишман – сын Туктаргали, Туктар – сын Кучука, Кучук – сын Табежа, Табеж – сын Кудаша, Кудаш – сын Кул сулаймана, Кул сулайман – Сын Сулаймана. Эти два прадеда восходят к знаменитым булгарам [1]. Путь Нагимы – сюжет для целого романа. Ее жизнь, складывавшаяся поначалу вполне благополучно и даже счастливо, особенно после встречи с Торекулом, которого она любила нежно, преданно и продолжала ждать даже тогда, когда ждать уже давно было некого, превратилась после его гибели в бесконечную чреду страданий, унижений, борьбу за кусок хлеба, который надо было разделить на четверых детей, оставшихся сиротами. Таких, как она, было увы, немало, и все же, памятуя о том, что выпало на ее долю, хочется назвать Нагиму – святой. При этом святой, как ни парадоксально звучит, счастливой – ибо она выстояла, уберегла детей, не дала им сломаться, потерять то, что называют нравственными ориентирами. Как неоднократно повторял сам ЧингизТорекулович, она одна вела всех их по жизни и вела правильно. Нагима дожила до реабилитации мужа, успела застать послесталинскую оттепель, стала свидетельницей триумфального восхождения Чингиза к вершинам успеха и подлинно всемирной славы.

Роза Торекуловна Айтматова, сестра писателя, рассказывает такой случай из жизни матери. В разного рода предсказания она верила не особо, и все же беды, обрушившиеся на семью после ареста мужа, вынудили ее однажды спросить у одной цыганки-гадалки, что же ждет ее и детей, есть ли какой-нибудь просвет в будущем. Цыганка не сильно ее обрадовала, обмолвившись, что один из сыновей станет очень большим человеком и его имя узнает весь мир. Подавленная тяжкими повседневными заботами, Нагима пропустила эти слова мимо ушей, главным для нее было услышать что-то про мужа, от которого никаких вестей не было. Да и вспомнила она о давно забытом предсказании гадалки намного позже, в конце 50-х – начале 60-х годов прошлого века, когда на Чингиза и впрямь обрушилась громкая слава.

Айтматов был человек сдержанный, на людях своих чувств, как правило, не выражал, но в трех случаях его видели рыдавшим: когда скончалась Нагима, его дорогая мать и добрый ангел, когда после тяжелой болезни покинула сей мир Бибисара Бейшеналиева и когда умерла первая жена, мать двоих его детей, подруга жизни в самые непростые годы – Керез Шамшибаева. Перед ней Чингиз Торекулович всегда считал себя виноватым за то, что в какой-то момент – в самом зените славы и в Советском Союзе, и во всем читающем мире – ушел к другой женщине. Легенда гласит, что перед уходом он всячески просил у Керез прощения, даже встал на колени.

Правда, мы все своими глазами видели, как он плакал еще в одном случае. Плакал без слез, беззвучно, возлагая цветы к могиле отца, нашедшего вечное упокоение в братской могиле Ата-Бейит (название, между прочим, было предложено самим Чингизом Торекуловичем). Лицо его было очень бледным, исполненным глубокого страдания. Потом, в одном публичном выступлении, Айтматов скажет, что отец его все-таки счастливый человек, что лежит в таком изумительном месте, откуда виден Бишкек, кругом удивительная тишина, красивые горы и т.д. Конечно, это были слова мудрости, внутреннего успокоения, вернее, умиротворения, а также человеческой покорности воле Всевышнего.

Судьбе было угодно, чтобы там же, в Ата-Бейите, в Национальной усыпальнице политических репрессированных, обрел вечный покой и он сам, Чингиз Торекулович Айтматов, великий писатель земли киргизской, наша национальная гордость и слава.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айтматова Р. Белые страницы истории. – Бишкек: ОсОО «V.R.S. Company», 2013. – 47 с.

2. Джигитов С. Обретение новых традиций. – Фрунзе: Кыргызстан, 1985.– 95 с.

УДК 821.512.145

ТВОРЧЕСТВО ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА В КОНТЕКСТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Н. Мамедов Тагисой

Бакинский славянский университет (Баку, Азербайджан)

В представленном материале объектом изучения является творчество крупного татарского писателя первой половины XX в. Галимджана Ибрагимова, сыгравшего заметную роль в культуре родного народа. Для полноты и доходчивости мы не только анализировали основные произведения Ибрагимова, но и считали необходимым рассмотреть его творчество в сравнительно-сопоставительном плане с творчеством таких азербайджанских прозаиков, как С.С. Ахундов, Дж. Джабарлы и С. Гусейн. Такой подход к материалу интересен тем, что в их художественном почерке, темах, мотивах, идеях и образах нашли много общего. Данный материал подводит нас к мысли о том, что творчество многих татарских и азербайджанских авторов необходимо привлечь к исследованиям именном в указанном ракурсе. Так как наряду с другими моментами он продуктивен в части выявления доселе неизученных проблем в татарском и азербайджанском литературоведении.

Ключевые слова: рассказы, романы, творчество, романтическое отношение, реалистическое изображение, художественная действительность, нарратив, эмоции, анализ, натуралистическое описание.

In the presented material, the object of study is the work of a major Tatar writer of the first half of the 20th century. Galimdzhan Ibragimov, who played a significant role in the culture of his native people. For completeness and clarity, we not only analyzed the main works of Ibragimov, but also considered it necessary to consider his work in a comparative and comparative way with the work of such Azerbaijani prose writers as S.S. Akhundov, J. Jabarly and S. Hussein. This approach to the material is interesting because they found a lot in common in their artistic style, themes, motives, ideas and images. This material leads us to the idea that the work of many Tatar and Azerbaijani authors must be involved in research in the specified perspective. Since, along with other points, it is productive in terms of identifying hitherto unexplored problems in Tatar and Azerbaijani literary criticism.

Key words: stories, novels, creativity, romantic attitude, realistic depiction, artistic reality, narrative, emotions, analysis, naturalistic description.

Галимджан Гифран улы Ибрагимов (1887–1938) совместно с Габдулла Тукаем явился одним из основоположников татарской литературы. В то же время он вошёл в историю родной культуры как языковед, педагог, редактор, общественный деятель. Первоначальное образование получил в медресе Вали (Оренбург), затем продолжил обучение в 1906–1909 гг. в медресе «Галия». Был редактором журналов «Наш путь» («Безнең юл»), «Просвещение»

(«Мәгариф»), де-факто «Сознание» («Аң»), газеты «Чулпан», совместно с Фатыхом Сайфи-Казанлы выпускал газету «Воля» («Ирек»).

Первым литературным опытом молодого Галимджана стал автобиографический рассказ «Изгнание Заки шакирда из медресе», датированный 1907 г. А уже в 1910 г. вышел его первый сборник рассказов «Начало весны» («Яз башы»). Вслед за ним появляются такие рассказы и повести автора, как «Судьба татарки», «Старый батрак», «Дети природы». В те же годы он обращается к более крупному жанру романа. В результате появляются «Молодые сердца» («Яшь йөрәкләр») и «Наши дни» («Безнең көннәр»). Здесь же отметим, что некоторые произведения Г. Ибрагимова оказали заметное влияние на казахскую прозу.

Г. Ибрагимов параллельно с художественным творчеством продуктивно занимался научно-педагогической деятельностью. Он автор таких важных трудов по татарской филологии и лингвистике, как «Татарская грамматика» (1911), «Теория литературы» (1916), «Методика преподавания родного языка» (1918). Среди его научных работ должны быть отмечены также критические статьи, посвящённые творчеству казахских просветителей Чокана Валиханова и Абая Кунанбаева. Наряду с указанными, следует заметить, что в феврале 1926 года он возглавил представительную делегацию Татарстана на I Всесоюзном тюркологическом съезде (Баку), посвящённом вопросам латинизации письменности тюркоязычных народов, где он выступил против латинизации.

Как многогранная личность он сыграл выдающуюся роль в духовно-нравственной истории татарского народа. Многие знатоки его творчества едины во мнении о том, что он являлся пионером новой национальной культуры [8].

В первых его художественных образцах даёт о себе знать романтическое восприятие действительности. Рассказы «Жертвы любви», «Судьба татарки» и др. были посвящены острой критике организации обучения и воспитания в старометодных татарских медресе, поставлены проблемы раскрепощения человеческой личности, эмансипации женщины [7].

Следует заметить, что творческий потенциал Ибрагимова раскрылся особенно тогда, когда он переселился в Казань. В рассказах «Начало весны» («Яз башы»), «Красные цветы» («Кызыл чәчәкләр»), «В море» («Диңгездә»), «Любовь – счастье» («Сөю – сәгадәт»), «Из тетради покойного» («Мәрхүмнең дәфтәреннән»), «Старый батрак» («Карт ялчы»), «Пастухи» («Көтүчеләр»), «Чубарый» («Алмачуар»), «Габдрахман Салихов» и т.д., он смог создать образы необычных, сильных духом героев, находящихся в антагонизме с духовно-угнетающей средой.

Нарратив произведений Г. Ибрагимова организован в виде непрерывного повествования, выстраивающегося в другое развивающееся повествование. Нарратив в более широком смысле означает способ изложения предполагаемой истории или события. Формальные свойства нарративной структуры определяются как текстуальной схемой промежуточного уровня, функционирующей между уровнем предложений и абзацев, так и макротекстуальной организацией в текстовом пласте.

Нам известно, что нарратив не объективное, а субъективное повествование. Он возникает тогда, когда в обыкновенный рассказ добавляются субъективные эмоции и оценки повествователя-нарратора, в нашем случае Г. Ибрагимова. В результате чего он не просто доносит желаемую информацию до читателя, но и производит впечатление, интересует, заставляет его переживать и вызывает определённые эмоции. Иными словами, отличие нарратива от обыкновенного рассказа или повествования, констатирующего факты – в привлечении индивидуальных нарраторских оценок и эмоций.

Зная о том, что нарративный анализ или метод используется практически во всех сферах теоретического знания – истории, естествознании, культурологии, психологии, философии и т.д., исследование повествовательных текстов дает возможность проникнуть в опыт как отдельного человека, так и целой культуры – индивидуальное видение, концепция мира культуры или её области [12].

Когда мы знакомимся с произведениями Г. Ибрагимова, то в нарративе видим связность и последовательность элементов повествования, логичность рассказов в контексте общей истории представляемого материала, создающие целостную картину изображаемых событий. Вместе с тем, в некоторой степени фольклорными и историчными являются образы и персонажи произведений этого автора. Словом, нарратив, как ансамбль лингвистических и психологических структур, ограничен уровнем мастерства самого Г. Ибрагимова-писателя.

Помимо отмеченного, талант Ибрагимова ярко раскрылся в романе «Молодые сердца» («Яшь йөрәкләр»), тематический пафос которого составляет конфликт отцов и детей. Несмотря на то, что роман интересен своей романтической приподнятостью, в то же время в нём можно увидеть стремление автора к обогащению творческой палитры реалистическими красками. Это были напряжённые идейно-эстетические искания, отмеченные резким конфликтом между идеалом и действительностью в то же время романтические тенденции в творчестве писателя были связаны в те годы с образом положительного героя, который нередко выступал в субъективно-лирическом плане. Выражая резкое недовольство

окружающим и не видя выхода, он не в силах избежать драматического и даже трагического исхода своей судьбы [6: 148].

«Молодые сердца» – первый крупный роман Г. Ибрагимова, принёсший ему большую популярность, в котором он отразил панораму жизни татарского общества начала XX в. Интересно, что Г. Ибрагимов один из немногих татарских классиков, который был свидетелем и участником трёх русских революций и активным пропагандистом преобразования татарской жизни.

Роман «Молодые сердца» подтверждает, что не только герои Ибрагимова, но и сам писатель подчас не умел найти выхода из противоречий. Молодая пара Зия и Марьям – погибает в неравной борьбе с патриархальными предрассудками, самодурством и консерватизмом отцов и матерей. Оторванные от реальной жизни, субъективно-романтические грёзы приводят положительных героев романа к трагическому исходу. Они бессильны против прогнивших, но всё ещё господствующих устоев старого общества. Здесь же заметим, что писателю не удалось преодолеть сентиментально-мелодраматический подход к решению судеб своих героев. Несмотря на отмеченные недостатки, «Молодые сердца» были первым психологическим романом в истории татарской литературы. Хотя произведение страдало некоторой рыхлостью композиции и искусственностью психологических ситуаций, художественная форма его характеризовалась и рядом глубоко положительных элементов. В «Молодых сердцах» идеалы положительных героев даны в столкновениях с жизненными противоречиями, их индивидуальные особенности отмечены яркими психологическими контрастами. Национальный колорит, бытовые и пейзажные реалии, насыщение языка фольклорными средствами составляют достоинства произведения. Здесь же подчеркнём, что под названием «Молодые сердца» была поставлена комедия Фатхи Бурнаша на сцене Малого Театра в Москве в двух действиях, режиссёром которой был Фарид Бикчантаев. Сюжет комедии, также как сюжет «Молодых сердец» Г. Ибрагимова, прост и бесхитростен. В отличие от романа в комедию режиссёром обильно вводятся комические сценки, сумевшие развеселить самого строгого зрителя [9].

Здесь же заметим, что в творчестве Г. Ибрагимова можно найти множество точек соприкосновений в мотивах, тематике, сюжетной характеристике и образно-художественных своеобразий и у азербайджанских писателей, живших и творивших почти в ту же историческую эпоху, в частности у Сулеймана Сани Ахундова (1875–1939), Сеида Гусейна (1887–1938), Джафара Джабарлы (1899–1935) и др.

Так, например, С.С. Ахундов как до революции, так и после неё написал множество таких лирических рассказов, как

«Кровавый родник», «Светоч надежды», «Жертва невежества», «Молла Гасым», «Тётя Сона», «Шутка», «Лечение», «Последняя надежда», «Молодая машинистка и старый писатель», «Собака Мистера Грея» и мн. др. В этих рассказах доминирующим является романтический подход к изображаемому материалу и воспитательный характер произведения. Наряду с этими лирико-романтическими средствами в рассказах С.С. Ахундова, как и в прозе Г. Ибрагимова, встречаются символика, сатирические и реалистические оттенки. Среди других интересных образцов прозы своеобразием выделяются такие рассказы С.С. Ахундова, как «Пиршество» и «Сон», где писатель стремится отобразить жизненные проблемы своего времени, пытается показать новые общественные отношения. В рассказе «Сон» писатель говорит о старой системе взаимоотношений, а также критикует укоренившуюся отсталость и стагнацию в народном сознании. Драматические и комические произведения С.С. Ахундова также посвящены подобной тематике. Так, например, в комедиях «Дивдат бей» и «Тюркское единство» изображены реалии того общества, в котором жил и творил сам писатель. По своей тематике это были своеобразные произведения.

В пьесе «Соколиное гнездо» наряду с олицетворением победы большевизма, автор, также и как Г. Ибрагимов, ставит проблему отцов и детей. Помимо отмеченных черт, в пьесе особое внимание обращается к имеющейся идеологической мысли [4: 369]. В противостоянии нового и старого мира, также как в произведениях Г. Ибрагимова, предпочтение отдаётся новому миру.

Аналогичную линию художественного отображения окружающей действительности мы видим в произведениях Джафара Джабарлы (пьесы которого неоднократно с огромным успехом ставились не только на сцене театров Казани, но и других театров Республики Татарстан), также стоявшего у истоков азербайджанской советской литературы. Многие его как прозаические, так и драматические произведения отстаивали идеи и образы, рождённые на переломе периода. Заметим, что такой подход был характерен для произведений целого ряда писателей, известными своими передовыми идеями и образами полно, объемно и впечатляюще представить мир уходящий. Обращаясь к такому изображению, Дж. Джабарлы подобно Г. Ибрагимову задался целью привнести в литературу нечто новое. А новое заключалось в новизне именно общественно-политической эпохи. По мнению писателя, с эксплуататорскими классами было покончено. На их смену пришёл новый мир. Здесь подходы Дж. Джабарлы и Г. Ибрагимова на задачи художественного творчества совпадали в средствах авторского видения, отображения действительности, а также в поис-

ках новой творческой методологии. Именно такова тематика пьес Дж. Джабарлы «Октай Элоглу», «Невеста огня», «Севиль», «Алмас», «В 1905 году», «Яшар», в которых все отчётливее были раскрыты противоречия уходящего и динамизм, созидательная мощь наступающей эпохи. Джабарлы, также и как Г. Ибрагимов, чётко понимал, что без решения подлинной эмансипации женщины, обретения ею равноправия в обществе, не может быть и речи о подлинном социальном преобразовании. Нужен был впечатляющий и сильный свет, излучающий правду, открывающий перед женщиной горизонты свободы, труда и творчества [2: 263].

А что касается сходных черт судеб Г. Ибрагимова и Сеида Гусейна, то здесь можно найти ещё больше точек соприкосновения. Собственная судьба С. Гусейна сложилась совсем неудачно. Раннее сиротство, учёба сначала в медресе, затем в русско-татарской школе, работа в типографии газеты «Каспий», наборщик, корректор. С 1908 года начал публиковать свои статьи. В год революции 1917-го он уже преподаватель, известный журналист, критик. Именно этот период был годами исканий, накопления опыта и наблюдений, заблуждений и надежд автора. После чего в его опыте дали о себе знать ясность художественного изображения, полновесное раскрытие проблем эпохи. В тот период он один за другим публикует свои многочисленные рассказы и повести такие, как «На путях новой жизни», «Между двух жизней», «Грустные воспоминания», «Девушка из Гиляна», повести «Зимние ночи», «Юношеские похождения Мир-Дамада», «Министр внутренних дел» и др., а также несколько в другом амплуа рассказ «Исмаилия». Это горький плач и тихое воспоминание об «Исмаилии». Будучи документальным рассказом, в нём автора беспокоит разрушенный армянскими дашнаками судьба величайшего памятника азербайджанской национальной истории «Исмаилия».

Коль речь зашла о некоторых сходных особенностях творчества Г. Ибрагимова и названных азербайджанских писателей, подчеркнём и общность их жизненных судеб, в первую очередь Сеида Гусейна. Из-за националистических воззрений, в частности, за автобиографическое произведение «Иллюзия правды», «К новой жизни», «На рубеже двух жизней», «Ширинназ», он был заключён в тюрьму, в 1937 году репрессирован и расстрелян в январе 1938 года. Посмертно реабилитирован.

Как мы знаем, Г. Ибрагимов, начиная с 1927 г., в связи с болезнью находился в Ялте, где и был арестован и переведён в Казань. Суда над писателем не было. Ему не предъявляли обвинения. Его произведения были изъяты из библиотек. Произносить имя Г. Ибрагимова было запрещено. Дело не доходило до расстрела, так как уже к концу января 1938 года писатель скончался в тюрьме.

Впоследствии, также и как Сеид Гусейн, он был посмертно реабилитирован. Это было тем «значительным уважением», которым «наградило» Советское государство за защиту им интересов новой социалистической действительности.

Итак, продолжим свои наблюдения относительно изучения творчества татарского писателя. Итак, в 1932 г. в одном из писем к читателям Г. Ибрагимов писал: «Не должно быть сомнения в том, что формула "типические обстоятельства, типические характеры"… является главным лозунгом литературы, литературного творчества, основанного на реализме. Без этого нет ни литературы, ни литературного творчества» [3: 175–176].

Г. Ибрагимов, несмотря на болезнь, продолжал упорно работать. В результате чего в 1934 г. выходит его новое, исправленное и дополненное издание романа «Наши дни», служащее ярким примером создания типических характеров в типических обстоятельствах на жизненном материале революционного прошлого татарского народа. Основанный на сложных классовых конфликтах, данный социально-художественный образец Г. Ибрагимова свидетельствовал о формировании исторического эпоса в татарской прозе. Работая над новой редакцией романа, писатель детально ознакомился с архивами царской охранки, что помогло ему яснее представить особенности революционного движения среди татар 1905–1907 гг.

Авторы очерковой статьи «Татарская литература» относительно данного романа пишут: «Суровая нравственность и верность жизни, эпичность в освещении исторического прошлого… сделали "Наши дни" одним из самых крупных явлений татарской литературы 30-х годов… Они оказали определённое влияние на татарских писателей, способствовали росту их художественного мастерства в изображении современности» [1: 312].

Если в ранних произведениях прозы писателя романтический психологизм и субъективно-лирическое отношение к действительности подавляли объективно-эпическое изображение событий и судеб героев, то в романе «Наши дни» Г. Ибрагимову удалось преодолеть субъективно-психологическую односторонность в изображении. Именно поэтому при всех этих недочётах «Наши дни» стали важной ступенью в творческом развитии Г. Ибрагимова.

Колоритными и своеобразными красками созданы и другие образцы прозы Г. Ибрагимова. Среди них «Дочь степи» («Казакъ кызы»), «Люди» («Адәмнәр»), «Глубокие корни» («Тирән тамырлар»), «Красные цветы» («Кызыл чәчәкләр») и др.

Роман «Глубокие корни» (1926–1928) изобилует натуралистическими описаниями событий жестоких классовых столкновений, где автор довольно часто повторяет слова «кровь» и «кровавый».

Привлекая к исследованию романы Г. Ибрагимова в своей диссертации, З. Саляхова писала: «Рисуя смерть главного героя романа тяжёлыми для восприятия натуралистическими красками, Г. Ибрагимов подчеркивает, что строительство социализма – это кровь, смерть, трупы. Отсюда постоянно повторяемый в романе «Глубокие корни» эпитет «кровавый» [5].

Натуралистические описания в произведениях Г. Ибрагимова разнообразны по тематике и художественному оформлению. Поэтому заметное натуралистическое изображение с ярко выраженным этнографизмом мы находим и в романе «Дочь степи» («Казакъ кызы»). В этом романе умело показаны условия жизни казахского народа, его традиции и обычаи [10].

Помимо отмеченных, натуралистичностью дышит также и другой роман Г. Ибрагимова, о котором и выше мы вели разговор, «Наши дни», где и позитив, и негатив реального мира в некоторой степени изображаются приёмами фотографизма и протоколизма.

В названных произведениях Г. Ибрагимов сумел выработать своеобразную манеру подачи художественного материала, свидетельствующую о высоком искусстве построения развивающейся сюжетной линии. Заметим, что целостный характер ибрагимовских героев вырисовывается постепенно и оформляется в читательском представлении как совокупность зримых красок, возникающих на протяжении всего повествования. К месту отметить, что многие элементы, использованные Г. Ибрагимовым в его произведениях, успешно были применены в творческой практике М. Горького, в частности, в таких его произведениях, как «Дело Артамоновых», «Фома Гордеев», «Мать» и даже в эпопее «Жизнь Клима Самгина». Также как и М. Горький, Г. Ибрагимов несколько по-другому подходил к каноническому пониманию жанра романа. Поэтому переосмысление жанровых понятий у него было вызвано эстетическим отношением этих писателей к изображаемой действительности и эпохе. Продолжая рассмотрение отдельных особенностей романов Г. Ибрагимова, отметим, что одним из интересных произведений, как выше подчеркнули, считается роман «Дочь степи» («Казакъ кызы»), дважды опубликованный в Оренбурге (1911 г.) и в Киеве (1913 г.), позднее изданный в русском переводе (1934 г.), а затем конфискованный властями. В этом романе автор изображает жизнь народа в казахской степи, где рельефно создаёт яркие картины колониального гнёта, социального протеста. Ибрагимов подобно казахским фольклорным образам Козы Корпеш и Баян Слу, по-своему развивает традиционную романтическую тему любви главных героев Карлыгач-Слу и Арсланбая, сливающаося с общественно-социальной проблематикой. Заметим, что этот роман по своей идее является первым опытом

художественного осмысления изображаемой эпохи и новых отношений среди казахов.

Итак, обобщая сказанное, следует подчеркнуть, что в данном материале мы коснулись лишь некоторых основополагающих особенностей творчества крупного татарского писателя, учёного и общественного деятеля Г. Ибрагимова, оставившего значительный след в истории развития родной литературы. Изученные материалы, как практического, так и теоретического характера, показывают, что Г. Ибрагимов являлся незаурядной творческой личностью, много сделавшей для истории татарской литературы 10–30-х годов XX столетия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гизатуллин Н.Г., Гиззат Б. Татарская литература // История советской многонациональной литературы: В 6-ти томах. Т. 2, кн. 2. – М.: Наука, 1972. – 560 с.

2. Гулиев Г. Азербайджанская литература. Исторический очерк. – Баку: Нурлан, 2003. – 532 с.

3. Дружба народов. – 1957. – № 5. – С. 175–176.

4. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 c. 1 c. – Bakı: Elm və təhsil, 2011. – 480 s.

5. Саляхова З.Г. Натурализм в творчестве Галимджана Ибрагимова: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2004.

6. Халит Г. Галимджан Ибрагимов // История татарской советской литературы. – М.: Наука, 1965. – С. 147–170.

7. Ибрагимов Галимджан // https://tatarica.org/ru/razdely/kultura/literatura/personalii/ibragimov-galimdzhan-girfanovich

8. Галимджан Ибрагимов. Библиографический источник // https://kitaphane.tatarstan.ru/ibr.htm

9. Бурнаш Ф. Молодые сердца // https://www.maly.ru/spectacle/view?name=kamal-serdca

10. Натурализм в творчестве Галимджана Ибрагимова // https://cheloveknauka.com/naturalizm-v-tvorchestve-galimdzhana-ibragimova

11. Салиева Л.К. Нарративный анализ. История и современность. Сферы приложения_doc_1pdf // http://old.spa.msu.ru/uploads/files/stati/salieva.pdf

УДК 82.09

ИСТИННЫЙ ПАТРИОТ ТЮРКСКОГО МИРА
(К 135-летию со дня рождения Галимджана Ибрагимова)

С.К. Оспан

Национальный музей Республики Казахстан «Халық қазынасы»
(Астана, Казахстан)

В истории татарского народа **Галимджан Ибрагимов** – фигура уникальная. Он был поистине выдающимся человеком своего времени. Разносторонность и глубина его таланта и энциклопедическое знание вызывают восхищение. Ведь Ибрагимов являлся

не только прекрасным писателем и крупным общественным деятелем, но и незаурядным ученым, много сделавшим для становления татарского языкознания и публицистики. Первый рассказ Ибрагимова «Изгнание Заки-шакирда из медресе» появился в 1907 году в газете «Эль-Ислах». Среди первых рассказов «Жертвы любви», «Судьба татарки» и исторический труд «Культура древнего ислама».

Г. Ибрагимов пишет драму «Яңа кешеләр» («Новые люди»), повесть «Кызыл чәчәкләр» («Красные цветы»), романы «Тирән тамырлар» («Глубокие корни»), «Казакъ кызы» («Дочь степи»). Самые известные произведения Г. Ибрагимова – «Судьба татарки», «Дети природы», романы «Молодые сердца», «Наши дни». Среди научных работ – «Татарская грамматика» (1911), «Теория литературы» (1916), «Методика преподавания родного языка» (1918). Он является автором научных статей, посвящённых творчеству казахских литераторов Абая Кунанбаева и Чокана Валиханова.

На рубеже XX–XXI веков усиливается интерес к восстановлению и объективной оценке литературного наследия татарского народа, подвергнутого идеологическому остракизму в советскую эпоху. Начинается переоценка многогранной художественной, научной и общественной деятельности Галимджана Ибрагимова.

Галимджан Ибрагимов (1887–1938) – классик татарской литературы. Он был очевидцем и участником кровопролитных войн, революций, общественно-политических потрясений в царской и советской России, приведших к гибели писателя в застенках тоталитарного сталинского режима. Начальное образование Ибрагимов получил благодаря родителям, затем обучался в сельском медресе, земской начальной русской школе и оренбургском медресе «Валия». Но для жаждущего знаний юноши этого было явно недостаточно, и в 1906 году, когда в стране в самом разгаре была Первая русская революция, он оказался в Уфе, где поступил в знаменитое медресе «Галия» – тогдашнюю «кузницу кадров» татарско-башкирской и казахской интеллигенции. Вихрь происходящих повсюду революционных изменений не мог не повлиять на молодого Ибрагимова. Он принял участие в движении шакирдов, за что и был впоследствии исключен из этого учебного заведения. С этого времени шлейф «политически неблагонадежного» и кличка жандармерии «интеллигент» будет тянуться за писателем вплоть до 1917 г. В 1909 г. Г. Ибрагимов приехал в Казань с намерением поступить в Казанский университет. Однако в жизни российских университетов это было время жесточайшей реакции, когда сюда почти невозможно было попасть юношам, в силу социального происхождения не окончивших классических гимназий, женщинам, евреям, и, конечно, «политически неблагонадежным».

Ибрагимов не стал студентом университета, но оказался погруженным в замечательную творческую среду казанских литераторов. В Казани он подружился с Фатихом Амирханом, Габдуллой Тукаем и многими другими. Именно здесь он начал активно писать и издаваться, заниматься вопросами татарского языкознания и литературоведением. За внешнее сходство и писательский талант в народет его называли «Татарским Горьким».

В 1912 году в Казани была опубликована книга «Молодые сердца», ставшая первым крупным произведением писателя, принесшим ему популярность. Позднее в биографии Г. Ибрагимова будут и Одесса, и Киев, где он успел побывать вольнослушателем Киевского университета, организатором тайного общества мусульманских студентов, за что был посажен в тюрьму, и снова Уфа. В 1915–1916 годы, будучи преподавателем уфимского медресе «Галия», где он обучает казахских поэтов Магжана Жумабаева и Беймбета Майлина. Всю свою энергию и деятельность Ибрагимов направляет в русло единения шакирдов различных национальностей и интеллигенции татарского, башкирского, казахского, киргизского, узбекского и др. народов. Он защищает равенство языков и литератур тюркоязычных народов, указывает на их генетическое родство и взаимосвязь в далеком историческом прошлом, приветствует возрождение их национальных культур и литератур в двадцатом веке. Одновременно Ибрагимов проводит большую работу среди многонационального состава шакирдов по материалистическому объяснению истории тюркских культур и ознакомлению с особенностями формирования и развития таких национальных литератур, как турецкая, азербайджанская, узбекская, казахская, татарская, башкирская.

Ибрагимов критикует ограниченность взглядов, националистические и шовинистические устремления в вопросах культуры некоторой части татарской молодежи, обучающейся в медресе «Галия», защищает стремление казахской интеллигенции создать на родном языке периодическую печать, науку и национальную литературу. В статье «Языки разные, но духом единые» (1916) он подчеркивает «мощную самобытность» казахского народа, высоко оценивает его фольклор, духовный потенциал, призывает учиться у него. «Их народная литература, – отмечает он, – отличающаяся оригинальностью среди тюркских племен, исключительно богата и велика...

Прежде чем мечтать о включении казахов в понятие татарский язык и литература, в целях обогащения собственного литературного наследия, необходимо глубоко изучить казахскую народную литературу» [1].

Большие надежды возлагает Ибрагимов на казахскую литературу, имеющую превосходный фольклор и такого великого поэта,

как Абай Кунанбаев и предсказывает ей великое будущее. «Никакие силы, – заключает он, – не могут остановить ее поступательное движение».

Годы учительства в казахских степях оставили в душе Ибрагимова незабываемые впечатления. Прекрасное знание жизни, языка, обычаев и быта казахского народа помогло ему создать такое новаторское произведение, как социально-психологический роман «Казахская девушка» (Дочь степи) (1924), в котором он проявил себя зрелым мастером, творчески использовал лучшие традиции европейской, русской реалистической и романтической прозы.

Единомышленником Ибрагимова, его собратом по перу был известный казахский общественный и государственный деятель, поэт Сакен Сейфуллин. Первое их знакомство произошло еще в 1918 году в Красноярске, когда Ибрагимов выполнял особое задание командования Красной Армии в тылу армии Колчака. Писатель-академик Сабит Муканов вспоминает: «С Сакеном Сейфуллиным Ибрагимов беседовал на чистом казахском языке благодаря годам, которые он провел в казахских степях, обучая детей грамоте» [1].

Поддерживая идею Ибрагимова о просвещении тюркских народов будучи председателем Совнаркома Казахской АССР, С. Сейфуллин в 1923 году выделяет средства из госказны для содержания в Оренбурге ТИНО (Татарского института народного образования), БИНО (Башкирского института народного образования), КИНО (Казахского института народного образования). Призывает казахскую молодежь не стеснятся быть общительными и обучатся танцам у татарской молодежи.

Ибрагимов продолжал интересоваться творчеством Сакена Сейфуллина и в 30-х годах, когда он жил в Крыму. Татарскому писателю из Казахстана Ибрагиму Салахову он рассказывал о своих встречах с Сакеном Сейфуллиным в годы гражданской войны, высоко оценил его романтическую поэму «Кокшетау» и документально-мемуарный роман «Трудный путь, тяжелый переход» [2].

В переломные послереволюционные годы писатель окажется в эпицентре споров о татаро-башкирской автономии, станет одним из создателей Комиссариата по делам мусульман Внутренней России. Однако 1920 г. – год образования Татарской АССР, вновь прочно свяжет этого выдающегося представителя татарской интеллигенции с Казанью.

В начале 1920-х годов в Казани Ибрагимов целиком погружается в процессы формирования молодой советской республики, прежде всего, в ее культурную и научную жизнь. Он стал одним из активных деятелей только что созданного Народного комиссариата

просвещения ТАССР, взялся за организацию журнала «Безнең юл» (Наш путь).

Под его руководством журнал «Мәгариф» превратился во влиятельное издание по вопросам народного просвещения. В 1925 г. писатель возглавил Академический центр Наркомпроса ТАССР – учреждение, координировавшее все научные и культурные учреждения республики. Много и плодотворно работая на организаторской ниве, Ибрагимов продолжал развиваться и как писатель. Романтическая и реалистическая проза Ибрагимова доoктябрьского и советского периодов явились школой художественного мастерства для многих писателей Приуралья, Казахстана, Средней Азии и Кавказа. В годы становления национальных советских литератур азербайджанцы, узбеки, казахи, туркмены, уйгуры, каракалпаки, кумыки, читая произведения Ибрагимова в оригинале, принимали его за своего писателя. «Его рассказы, повести и романы, – писал Мехди Гусейн, – имели очень большой успех среди широких читательских масс во всей нашей республике. Многие даже считали, что он родной азербайджанский писатель» [3].

То же самое утверждает казахский прозаик Сабит Муканов: «Казахи считают Галимджана Ибрагимова своим, казахским писателем. Имя Галимджана Ибрагимова, замечательного человека и писателя, навсегда вошло в историю нашей многонациональной социалистической культуры» [1]. В художественной прозе и публицистике Ибрагимова нашла идейно-эстетическое воплощение важная и актуальная для восточных литератур тема социального и духовного раскрепощения женщины.

Известный туркменский писатель Берды Кербабаев писал, что его первые произведения были посвящены теме эмансипации туркменской женщины: «Могу признаться – и рад это сделать, что они создавались под большим влиянием Галимджана, который одним из первых советских писателей создал образ мусульманки, восставшей против семейного и общественного гнета» [4].

В пору своего становления молодая каракалпакская литература воспринимала некоторые женские образы, созданные Ибрагимовым, через призму фольклора, о чем свидетельствует устное бытование среди каракалпаков в виде сказа глав о Карлыгач сылу – главной героине из романа «Казахская девушка» (1924). Творческим продолжением и развитием ибрагимовских традиций можно было бы считать появление таких женских образов в литературах Советского Востока, как, например, Раушан, Ботагоз, Айкыз, Узук и Жумагул, ступивших на путь борьбы за личное счастье и новую жизнь в повестях и романах «Ажар» К. Баялинова, «Коммунистка Раушан» Б. Майлина, «Ботагоз» С. Муканова, «Дочь ры-

бака» А. Бегимова, «Судьба» Х. Дерьяева, «Дочь Каракалпакии» Т. Каипбергенова. Отдельные черты образа Марьям из романа «Молодые сердца» Ибрагимова нетрудно обнаружить в творчестве узбекских писателей: романтической драме Хамзы Хакимзаде Ниязи «Отравленная жизнь» (Марьям), романе А. Кадыри «Прошедшие дни» (Кюмеш, Зейнаб).

Однако столь напряженный образ жизни подорвал его здоровье. В 1927 г. у Ибрагимова диагностировали туберкулез легких. По настоянию врачей ему пришлось уехать на лечение из Казани в Крым.

ВЦИК 11 ноября 1932 года «Учитывая особый вклад в создании классических произведений татарской художественной литературы, в издании специальных трудов по изучению классовой борьбы и революционного движения среди татар, а также учитывая активную общественную работу – Галимджану Гирфановичу Ибрагимову присуждает звание Героя Труда» [5].

Но 1937 год внес свои коррективы в судьбу писателя. Эпоха массового террора и репрессий, поисков и разоблачений внутренних и внешних «врагов», затронула и Г. Ибрагимова. Он был обвинен в участии в «Право-троцкистской антисоветской националистической организации», уже в очень плохом состоянии здоровья привезен в Казань, и 28 января 1938 года вскоре он умер в тюремной больнице.

Хотя никакого суда и официального приговора не было, но вплоть до 1960-х годов творчество Ибрагимова было предано забвению. Однако историческая справедливость восторжествовала. Он был реабилитирован 24 сентября 1955 года. Теперь его заслуги хорошо помнят и чтят в современном Татарстане. Для татарского народа Галимджан Ибрагимов и сегодня остается человеком, удивительно много сделавшим для роста и совершенствования татарской культуры и литературы, поднятия национального самосознания и обновления татарского общества.

Представители татарской интеллигенции внесли неизмеримую лепту в дело просвещения казахского народа. И у истоков первых просветителей был Галимджан Ибрагимов, он бывал в Казахстанском городе Зайсан.

«Здание детсада на улице III Интернационала раньше было домом купца Ибраима Манапова, он приходился родственником Галимджану. И вот в этом доме Ибрагимов жил одно лето до революции». Свыше 30-ти домов города Зайсана построены из красного кирпича в конце XIX – начале XX века. Оказалось, что жилые дома и другие здания, которые представляли собой историческую и архитектурную ценность, в большинстве своем принадлежали купцам и другим зажиточным людям татарской национальности.

В ходе бесед со старожилами города Зайсана, очевидец 80-летняя Фатима Мазакова рассказывала о событиях, произошедших в Зайсане как до Октябрьской революции, так и после нее.

В мае 1916 года, когда я училась в медресе татарских девушек города Зайсана, – вспоминала Фатима апай, – нам преподавала математику дочь Ибраима Манапова. Однажды наша учительница привела к нам высокого, широкоплечего, с густыми усами и объемными волосами мужчину примерно 30-летнего возраста и представила его нам как писателя по имени Галимджан Ибрагимов. Учительница рассказывала ему, представляя нас, о том, что в одном классе учатся 14 девушек, о том, какая у нас успеваемость и семейное положение… Галимжан Ибрагимов поинтересовался, есть ли в классе казахские девушки. По знаку нашей учительницы четыре казашки встали с места. Галимджан ага на чистом казахском языке интересовался нашими делами.

Несколько раз звучала мысль о том, что мы, казахские девушки, должны стремиться к знаниям, и об этом нам нужно рассказывать и другим своим знакомым подружкам. Тогда наша учительница поведала нам, что Галимджан ага намерен написать роман о казахской девушке, и собирает материалы для этой своей работы. Галимджан ага при этих словах заулыбался и рассказал, что уже несколько лет как начал писать о казахской девушке и что скоро завершит свой труд».

В 1983 году уроженец Зайсана, секретарь Союза писателей, участник Великой Отечественной войны, главный редактор издательства «Жазушы», полковник в отставке Есет Аукебаев подтвердил следующее:

«До революции в Зайсан приезжал Галимджан Ибрагимов для сбора материалов для своего романа «Казахская девушка». В то время в Зайсане много было татарских богатых купцов. И в этот богатый своей торговлей город с красивой природой приезжали отдыхать в те времена немало и татарской интеллигенции».

Дом, в котором останавливался Г. Ибрагимов, хорошо сохранился. Он был построен знаменитым народным архитектором Баязитом Сатпаевым по заказу купца 1-й гильдии Ибраима Манапова, который в 1900 годы вел торговые дела между Китаем и Россией. Здание прямоугольное в плане, на небольшом фундаменте, выложено из красного жженого кирпича. Выразительными архитектурными деталями яв-

ляются расположенные по главному фасаду два симметричных выступа в виде порталов.

Конструкция порталов подчеркнута фигурной кладкой. Кровля здания железная, отопление печное, полы деревянные, имеется развитая система водосточных труб. Конструктивные элементы декорированы фигурной кладкой. В интерьере имеется также декор. Размеры в плане – 22,7×11,9 м, высота – 2,8 м.

Сын купца I гильдии Ибраима Манапова – **Смагул Манапов** – получил образование в городе Казани, был истинным революционером, преданным большевистской идее. В апреле и мае 1917 года он вместе с А. Шегировым и И. Ошкиным в подвале своего дома печатал на русском и казахском языках большевистские листовки «Искра» и «Ушкын» и распространял их среди народа. На специальном печатном станке было напечатано 17 номеров «Ушкына» (Искра), распространенных среди людей. С. Манапов был убит белогвардейцами в 1918 году в тюрьме Усть-Каменогорска.

На меня произвели сильное впечатление восточный архитектурный стиль и тип построения этого дома, а также то, что он был связан с именем Г. Ибрагимова. 1987 году установили на доме две мемориальных памятных доски: **«Дом революционера Смагула Манапова. В этом доме в апреле и мае месяце 1917 года издавались газеты «Ушкын» «Искра»; «В этом доме в мае и июне месяце 1916 года жил классик татарской литературы Галимджан Ибрагимов, работая над романом «Казахская девушка».**

Надписи на мемориальных досках были написаны на казахском и русском языках. Эти доски были доставлены в Зайсан и установлены на улице III Интернационала, которая, начиная с 1991 года, стала называться улицей Смагула Манапова [6].

По стопам великого просветителя Г. Ибрагимова в Казахстан пришли творческвя плеяда ученных музыкантов, художников и писателей в народе о них говорят ласкательно: «Татарские сыновья Казахского народа» в числе таких личностей относится автор первого гимна Казахстана – Народный артист, лауреат Госпремии, композитор – Латиф Хамиди, Народный писателя Ибрагим Салихов, Народные артисты, солисты братья Рашит и Муслим Абдуллины, Народный художник, лауреат Госпремии – Камиль Муллашев, композитор-дирижер Народный артист Казахстана, Татарстана и Росии – Фуат Мансуров и многие другие деятели культуры, искусства и науки. Благодаря литературно-культурным взаимосвязям родственных народов и стараниям Народных поэтов Татарстана Роберта Минуллина, Радифа Гаташа и Рафиса Курбана такие казахские поэты, как Абай, Магжан Жумабаев, Мукагали Макатаев, Улыкбек Есдаулет, Галым Жайлыбай заговорили на татарском языке. И таких примеров множество. Именно писатели и поэты

двух братских стран внесли огромный вклад в укрепление давних дружеских связей между казахским и татарским народами, начатое великим сыном Татарстана Г. Ибрагимовым.

Г. Ибрагимов, биография которого закончилась весьма трагично, всё же увековечен в культуре. В Казани установлен посмертный памятник писателю, который расположен на Арском кладбище. Также именем Ибрагимова назван Казанский Институт языка, литературы и истории (ныне искусства) и проспект в городе. В 1987 году в родном селе активиста открылся музей его имени. В Казани установлен бюст писателя и есть действующая гимназия его имени. В честь этого человека также названа улица в Уфе, и там же можно увидеть мемориальную доску. Татарский художник Ханиф Хабибрахманов сделал барельеф Галимджана.

Ныне имя Ибрагимова – классика и основателя татарской советской литературы – в школьных программах, его художественные произведения и научные труды изучаются в вузах. О творческом пути, общественной и революционной деятельности, научном подвиге Ибрагимова пишутся труды, научные статьи. Его образ вдохновляет писателей, художников, композиторов на создание новых произведений. В сердцах подрастающего поколения облик ученого-просветителя и классика Галимджана Ибрагимова останется как «Великии сын Тюркского народа» призывающий к созданию тюркоязычного мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Муканов С. «Зур талант» // Г. Ибраһимов турында истәлекләр / Төзүче һәм әдәби эшкәртүче Афзал Шамов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1966. – Б. 334.

2. Сәләхов И. «Онытылмас хатирә» // Татарстан яшьләре. – 1987. – 14 март.

3. «Советская Татария». – 1964. – 29 мая.

4. Кербабаев Б. «Живой голос художника» // Правда. – 1962. – 13 марта.

5. Ибрагимов Галимджан Гирфанович // Казахстан. Национальная энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – Т. II. – 433–434.

6. Токтабай А. «О пребывании Г. Ибрагимова в городе Зайсан».

РОЛЬ ЛИДЕРОВ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИИ И РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУР В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX ВЕКА

УДК 821.512.142.0

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ В ТВОРЧЕСТВЕ БАЛКАРСКОГО ПЕВЦА-ИМПРОВИЗАТОРА XIX ВЕКА ГЫЧЫ АЛЧАГИРОВА

Т.Ш. Биттирова

Институт гуманитарных исследований – филиал Кабардино-Балкарского научного центра РАН (Нальчик)

Карачаево-балкарские авторы предписьменного периода, начиная с Калтура Семенова, вершиной шкалы ценностей определяют человека, создавая «культ автономной личности». Этот культ распространялся как на объект воспевания или оплакивания, так и на самого автора. В этом аспекте весьма неординарным представителем поэзии XIX века является *Гычы* (Алчагиров Байкул Макоевич, 1830-1938) – импровизатор, балагур, певец и рассказчик, автор сатирических стихов, песен, крылатых выражений, побасенок. Творчество Гычы вытеснило рассказы о Насре Ходже среди жителей Баксанского ущелья. В шутках, притчах и побасенках Гычы прослеживается единство фольклорных и зарождающихся литературных традиций. Это и использование конструктивных элементов системы малых жанров, лаконичность и образность, юмор, доходящий до гротескных форм.

Ключевые слова: карачаево-балкарская поэзия предписьменного периода, певцы-импровизаторы, сатира.

The Karachay-Balkar authors of the pre-reform period, starting with Kaltur Semenov, define a person as the top of the scale of values, creating a «cult of an autonomous personality». This cult extended both to the object of chanting or mourning, and to the author himself. In this aspect, a very extraordinary representative of the poetry of the XIX century is Gychy (Alchagirov Baykul Makoyevich, 1830 –1938) – an improviser, a joker, a singer and a storyteller, the author of satirical poems, songs, catch phrases, fables. Gycha's creativity has supplanted the stories about Nasr Khoja among the residents of the Baksan Gorge. The unity of folklore and emerging literary traditions can be traced in the jokes, parables and fables of Gycha. This includes the use of constructive elements of the system of small genres, conciseness and imagery, humor reaching grotesque forms.

Key words: Karachay-Balkarian poetry of the pre-war period, improvisatory singers, satire.

В XIX веке жили и творили известные карачаево-балкарские певцы-импровизаторы Капаш Байсиев, Хако Сылпагаров, Таулан Аджиев, Гычы Алчагиров, Шаке Байчоров, Моттай Чапаев, Касым Быдтаев, Ханхабла Крымшаухалаова и мн. др. Их историко-героические и лирические песни, сатирические стихи, баллады, сказы подпитывали истоки письменной национальной литературы и были ориентиром для классиков балкарской поэзии XIX – нач. XX века. Особое место среди них занимает шуточная поэзия Гычы – Байкула Алчагирова, имя которого в народном сознании было заменено шуточным – Гычы, им самим придуманным псевдонимом.

Алчагиров Байкул Макоевич (1830–1938) – импровизатор, балагур, певец и рассказчик, автор сатирических стихов, песен, крылатых выражений, побасенок. Истории, связанные с различными его высказываниями, сохранились в памяти жителей Баксанского ущелья. Творчество Гычы дошло до современного читателя в устной передаче. По утверждению внука Гычы, Алчагирова Хамзата, его стихи и песни накануне Великой Отечественной войны были подготовлены сотрудниками КБНИИ к изданию, но затем утеряны в период депортации балкарского народа. Тем не менее оно сохранилось в устной передаче в достаточно большом объеме. Некоторую часть творческого наследия смогли сохранить односельчане и потомки автора и они были опубликованы Т.Ш. Биттировой в антологии «Традиционная карачаево-балкарская литература» и позднее составить его литературный портрет для биобиблиографического словаря «Писатели Кабардино-Балкарии» [2; 1].

Народная память избирательна, ориентирована на определенные символы, в числе которых выступают известные лица. В авторской поэзии более всего сохранились произведения, в которых «пространственно-временные характеристики в устных рассказах, главным образом моделируют общую систему координат для рассказчика и его аудитории…» [3: 50]. Так произошло и с наследием Гычы Алчагирова: сохранились его побасенки, в которых упоминаются его односельчане, друзья и враги или какое-нибудь важное событие. Каждая история начинается с экспозиции – представления героя, его места жительства, клички-характеристики и т.д.: «Басханнга Къарачайдан киеу женгерле келедиле» – «На Баксан из Карачая приехали дружки жениха (на свадьбу)»; «Чегемден Басханнга келин келтиргенлерин эшитгенде, Гычы…» – «Когда Гычы услышал, что из Чегема на Баксан привезли невесту…»; «Геккиланы Наршау деп биреу болгъанды.» – «Был такой человек Геккиев Наршау»; «Басханда Тебердиланы Тёртгабай деп болгъан-

ды…» – «Жил на Баксане Тебердиев Тёртгабай…» После такой краткой экспозиции идет сама шутка, в которой автор проявляет свое остроумие, отношение к данному событию или персонажу, используя средства синтаксического параллелизма, пронизывающего всю небольшую побасенку и структурирующего его. В благопожелании, посвященном только что рожденному сыну, певец видит его охотником и кормильцем. Казалось бы, совершенно далекие друг от друга понятия, выстраиваясь в единую цепь, создают особый мир, присущий эпохе народного певца:

Ол аман жаш уугъа кетгенди
Адыр бла.
Къайтхан эди Адыл-су бла,
Кийик этлени ташыгъын эди
Къадыр бла,
Жетишдиралмадым чабыр бла.

Подстр. перевод:

Этот парень (мой сын) ушел на охоту
Через Адыр.
Вернулся через Адыл-су.
Он привозил турье мясо
На муле.
Мы не успеваем шить ему чабыры (сыромятная обувь горцев).

Особенностью поэтической речи карачаево-балкарского фольклора является и то, что малые шуточные жанры всегда предполагают диалог: между автором и персонажем, между героями. Они ведут краткие диалоги-споры или развернутые, содержащие характеристику обстоятельств, характеристики героев. Предметом осмеяния может быть все, что окружает певца или его визави. Самоирония также одна из черт поэзии Гычы. В произведениях Гычы этнокультура народа предстает часто приземленной, его шутки часто «ниже пояса». Последние лучше сохранились, на наш взгляд, благодаря их остроте и даже смелости. Многое из этих шуток содержат в рифме нелитературные выражения, которые придают произведениям реалистичность и непосредственность. Таков поэтический спор между Гычы и карачаевским острословом и певцом. Они высмеивают одежду друг друга, встретившись на свадьбе. Гость из Карачая обращается к Гычы:

Антым, басханчы, болса эди
Къапталынгы сырдырыр эдинг
Къара чилле бла.
Тапсанг а, тютюн ичер эдинг
Алтын юлле бла!

Подстр. перевод:

Клянусь, баксанец, если бы у тебя было,
Ты бы заставил расшит свой бешмет черным шелком.
И курил бы табак, если бы мог
Золотой трубкой.

На что Гычы отвечает:

Ой, антсыз къарачайлы!
Сен да тапсанг
Алтын тыш салдырыр эдинг
Къара гыбыт ташлы къаманга.
Аллай бла Гычыны хорламасанг,
………………
Аман талау тийсин къарнынга!

Подстр. перевод:

Эй, карачаевец, нарушающий клятву,
Ты бы тоже покрыл отделанный камнем свой кинжал,
Чистым золотом, если бы мог.
Так ты не сможешь победить Гычы,
……………….
Пусть плохая болезнь посетит твой живот.

Даже негативный текст многих его шуток воспринимался современниками автора хладнокровно, поскольку всем было понятно заложенное в них конструктивное начало.

В шутках, притчах и побасенках Гычы прослеживается единство фольклорных и зарождающихся литературных традиций. Это и использование конструктивных элементов системы малых жанров, лаконичность и образность, юмор, доходящий до гротескных форм. Основные тропы, на основе которых строит свои шуточные рассказы Гычы, – это антифраз и велеризм.

Произведения Гычы Алчагирова несмотря на тяготение к фольклорному статус-кво, они реалистичны, ибо привязаны к жизни, к событиям, которые переживаются в обществе. Е. Новак совершенно справедливо утверждает, что «до тех пор, пока повествование, как бы прихотливо ни варьировалась его фабула, увязано с этнографическим контекстом, например, с системой актуальных верований, оно не превращается в сказку с присущей ей установкой на вымысел» [4: 38].

Сохранилась и сатирическая песня «Хамза», в которой певец для усиления комического начала заставляет главного героя совершать абсурдные поступки и изрекать поток необдуманных высказываний. Так, Хамза, многие годы батрачивший на князей Урусбиевых, видит себя их повелителем: князь Науруз, запрягая 7 ишаков, ходит на Адырсу за хворостом и чистит его сапоги; красавицы Даулетхан и Дауумхан готовят ему одежду и постель.

Возвращая своего героя в реальность, Гычы восклицает: «Эх, Хамза, Хамза!». В сюжете песни – судьба стареющих брата и сестры, которые не могут создать свои собственные семьи по своей жизненной нерасторопности, не могут преодолеть обстоятельства, мешающие их планам об удачной женитьбе и замужестве. Каждый год Хамзат с сестрой Кутас заготавливают для свадебного пира продукты вдоволь – бочку с сыром, большой кожаный мешок – капчык с мёдом и всякий раз их заготовки по какой-либо причине приходят в негодность.

Атакуланы Хамза, Хамза,
Хамза, уа къатын алмайды.
Ариу Къутас эрге бармайды.
Аллабызда мажал малыбыз къалмайды.
Былтыр къачда асырагъан улагъым
Тузлукъ чыккыргъа кёмюлдю.
Быйыл къачда бал гыбытым тёгюлдю.
Хамзаны тутхан иши сёгюлдю.
Ариу Къутас жаланаякъ, жаланбаш,
Ариу Къутас акъ мангылай, къаракъаш.
Аллахны жылындан юйюме бир къан салады
Атакуланы тели саламбаш.

Подстр. перевод:

Атакуев Хамза, Хамза.
Хамза не женится,
Красавица Кутас замуж не идет.
Ни одна хорошая скотина у нас не выживает-
Прошлой осенью вскормленный ягненок
Утонул в бочке с рассолом,
Этой осенью вылился мешок с медом.
Хамзы дела всегда –
Красавица Кутас – босая, с непокрытой головой,
Красавица Кутас белолицая, чернобровая.
Каждый год приносит в мой дом по воле Аллаха
Какую-нибудь пакость этот с соломенной головой.

Далее идет рассказ о том, как в ночь, когда он остался один в доме, таком пробравшись в кладовку, нечаянно вылил в золу очага мешок с медом. И в конце сетования автора по поводу глупых деяний Хамзы. Но хамза не теряет духа и мечтает жениться на княжне, а лучше, чтобы обе княжны Урусбиевы ему прислуживали…

Это большая шуточная песня, обычно песни-шутки бывают короткими и с незатейливым сюжетом. Здесь же мы становимся свидетелями большой человеческой драмы, когда молодые люди

не могут создать семьи и жить традиционной жизнью в силу своей натуры. И, возможно, объяснение этому обстоятельству можно найти в содержании снов героя. Он хочет хорошо жить не собственным трудом и смекалкой, а женившись на богатой княжне. Сказочный сон, теряя очевидность при пробуждении, заставляет Хамзу горько вздыхать о несбыточных мечтах: «Эх, Хамза, Хамза…»

В песне сохранились яркие этнографические реалии крестьянского быта XIX века: наглядно демонстрируются также особенности синтаксических и фразеологических конструкций, характерные для языка балкарцев предписьменного периода. В этой песне наряду с сатирическими элементами содержится и убеждение автора в необходимости перемен в общественной жизни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Биттирова Т. Ш. Алчагиров Б.М. // Писатели Кабардино-Балкарии: XIX – конец 80-х гг. XX в.: Биобиблиографический словарь. – Нальчик: Эльбрус, 2003. – С. 14–15.

2. Биттирова Т.Ш. Традиционная карачаево-балкарская литература – Эски къарачай-малкъар адабият. – Нальчик: Эльбрус, 2002. – 302 с.

3. Веселова И.С. О степенях достоверности фольклорного рассказа // Фольклор, постфольклор, быт, литература. Сборник статей к 60-летию А.Ф. Белоусова. – СПб., 2006. – С. 50–58.

4. Новик Е.С. К типологии жанров несказочной прозы Сибири и Дальнего Востока // Фольклорное наследие народов Сибири и Дальнего Востока. – Горно-Алтайск, 1986. – С. 36–48.

УДК 82-8

СПЕЦИФИКА БАЛКАРСКОЙ ТИПОЛОГИИ ЛИДЕРСТВА: ОТ САТАНАЙ ДО СОВРЕМЕННЫХ IT-СПЕЦИАЛИСТОВ

З.А. Кучукова

Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова (Нальчик)

Основная цель статьи – идентифицировать отличительные особенности балкарского национального лидерства. Путем диахронического анализа выявлена следующая цепочка духовных предводителей народа: Сатанай – Кязим Мечиев – Кайсын Кулиев – Танзиля Зумакулова – Куанч Бабаев – «аристократия IT-ишников». Установлена домината «литературного лидерства» почти при полном отсутствии ярких политических деятелей балкарской национальности. Среди факторов, блокирующих интенцию к лидерству, названы культивируемые в народе принципы «золотой середины» и «геронтократии» – уважительное отношение к старшему.

Ключевые слова: балкарский этнос, национальная история, литературное лидерство, тамадизм, золотая середина, техногенная цивилизация.

The main purpose of the article is to identify the distinctive features of the Balkar national leadership. Through diachronic analysis, the following chain of spiritual leaders of the people was revealed: Satanay – Kyazim Mechiev – Kaisyn Kuliev – Tanzilya Zumakulova – Kuanch Babaev – «the aristocracy of I.T. guys». The dominance of «literary leadership» was established in the almost complete absence of prominent political figures of the Balkar nationality. Among the factors that block the intention to leadership are the principles of the «golden mean» and «gerontocracy» cultivated among the people – a respectful attitude towards the elder.
Key words: Balkar ethnos, national history, literary leadership, tamadism, golden mean, technogenic civilization.

На ставропольской Международной научной конференции «Антропоцентрическая парадигма в филологии» (2003 г.) отмечалась важная мысль о том, что в художественной культуре рубежа тысячелетий «текстоцентризм сменился героецентризмом, вниманием к конкретному носителю общечеловеческих ценностей, к процессу самопознания человека» [5: 8]. Думается, эта концепция может быть экстраполирована и на этнологические исследования. В частности, с большой долей целесообразности можно рассмотреть понятие «национальный лидер», поскольку в нем в предельно концентрированной форме находят отражение архетипичные черты, присущие определенному этноколлективу. Перефразируя слова русского философа и публициста Н.А. Бердяева, можно отметить, что «лидер входит в человечество через национальную индивидуальность; он существует не как абстрактный, а как национальный человек» [1: 96].

В этом контексте весьма актуальной является глобальная задача самопознания человечества на основании всего суммативa познанных, исследованных типажей национальных лидеров. На данном этапе по принципу «думай глобально, действуй локально» представителям различных этнокультур следует путем ретроспективного анализа воссоздать собственную типологию национального лидерства.

Основной целью настоящей статьи является исследование феномена лидерства у балкарского народа с широким обращением к историческим источникам и художественной литературе. Методологическую основу исследования составляет совокупность нескольких дисциплинарных знаний: по теории антропоцентризма [Л.П. Егорова], философии [Н.А. Бердяев], истории [М.Ч. Джуртубаев], этнологии [Г.Д. Гачев]. Будучи этнофором, автор счел возможным использовать и собственные эмпирические наблюдения и знания по национальной истории.

Обсуждение

Отечественный философ и культуролог Георгий Гачев (1929–2008) в своей монографии «Ментальности народов мира» сравнил человечество с одним «большим оркестром», в котором каждый народ играет на своем уникальном музыкальном инструменте и потому он незаменим [2: 239]. Поддерживая и развивая мысль Гачева, можно отметить, что у каждого этноколлектива есть своя философия лидерства, обусловленная историческими, географическими условиями, а также вековыми традициями.

Согласно нашим исследованиям, в аксиологической системе балкарцев стремление к первенству, демонстрация своих супернормативных качеств, интенция быть народным лидером не входят в число приоритетных этических качеств. В этом смысле у балкарцев никогда не было своего «Ленина». В традиционном миропонимании народа не надо быть героем: «Герой болмада, адам бол!» («Не будь героем, будь человеком!».

Здесь гораздо больше (на уровне метакода) ценится принцип «золотой середины», опоэтизированный в пословично-поговорочном комплексе и художественной литературе. Его суть: «Алгъа да барма, артха да къалма, орталыкъны сайла». («И вперед не иди, и не отставай, придерживайся середины»). Истоки подобной философии видятся в инстинкте самосохранения народа, который испокон веков на практике убеждался в том, что любой экстрим, как в хрупкой экосистеме гор, так и социуме может стать фатальным. Думается, на этногенетическом уровне этот опыт отложился после череды войн и сталинской депортации.

Единственной социально одобряемой формой национального лидерства в архаической Балкарии является тамадизм – лидерство по старшинству.

Однако при всей внутренней установке северокавказских горцев на «безлидерье», сами исторические обстоятельства время от времени вынуждают народ выдвинуть из своей среды более-менее пассионарных личностей, способных взять на себя ответственность за судьбы людей. В этом отношении можно насчитать десяток ярких стихийных «выдвиженцев», чьи имена навсегда остались в народной памяти, в фольклорных, литературных и документальных источниках. Далее в рамках диахронического среза мы их рассмотрим.

Нарты. Согласно древнейшему эпическому памятнику «Нарты», первым лидером первопредков балкарского народа является представительница женского рода, «биографически» связанная с эпохой матриархата. Имя ее – Сатанай, что в переводе с балкарского означает «молочная мать» («сют» +«анай»). Она является этнически маркированным воплощением архетипического обра-

за Великой Матери, символизирующей, «природу, землю, воды, плодородие, питание, сердечность, заботу, защиту и преданность» [13: 216].

Текст эпического памятника изобилует яркими примерами, иллюстрирующими лидерские качества матери нартов. Начнем с того, что совет старейшин (тёре) без нее не начинает свои заседания, именно ее инициативы оказываются самыми благотворными для общества. Предводительница нартов исполняет огромную культурообразующую и цивилизационную роль в эпосе. «До Сатанай женщины страны нартов не умели кроить и шить. Кроме того, нарты раньше ели мясо, пожарив его на костре. Сатанай же сделала казан и научила их варить мясо. Нарты ели кукурузу, пшеницу, просо в зернах, а она научила их молоть муку на ручной мельнице и выпекать хлеб. Не было дня, чтобы Сатанай не научила жителей страны нартов чему-нибудь новому. Так, однажды, говорят, Сатанай сделала ткацкий станок, а также веретено, шерстобитный лучок, чесалку и научила нартских женщин обрабатывать шерсть» [11: 347].

Кязим Мечиев. Группу «литературных» лидеров в балкарском обществе возглавляет Кязим Мечиев (1859–1945) – мудрец и кузнец, паломник и поэт. Его биография показывает, что не физическая сила, а сила духа определяет лидерские качества человека. Дело в том, что Кязим был человеком субтильного телосложения, хромым с рождения, но, тем не менее, он всю жизнь занимался весьма трудоемким кузнечным ремеслом; он три раза практически пешком совершил хадж в Мекку. Он – из тех гениальных поэтов, которые не могут вообще говорить прозой, только поэзией. Автор этой статьи может признаться в том, что до 8 класса искренне полагала, что Кязим – один из пророков, настолько велик был его авторитет среди балкарского народа. В личной, исключительно богословской по содержанию библиотеке моего деда, исламского священнослужителя, тетрадки со стихами Кязима располагались рядом с Кораном и другими сакральными текстами – это о многом говорит.

Широкое хождение в народе имеет исторически достоверное предание о том, как Кязим Мечиев спас от голода целый народ в марте 1944 г. во время выселения. Дело в том, что по пути следования поезда из Кавказа в Среднюю Азию спецпереселенцы наотрез отказывались есть подаваемую им похлебку из-за опасения, что это «харам», запретная пища с ингредиентами непонятного происхождения. Они предпочитали умереть, нежели нарушить каноны веры. Предание гласит, что в этот экстремальный, судьбоносный момент Кязим-Хаджи сказал: «Я беру этот грех на себя. Вы должны есть все, что бы нам не давали, иначе мы не выживем!» После

этих слов он прочитал молитву, затем на глазах у спецпереселенцев съел свою порцию и попросил, чтобы остальные последовали его примеру. Как пишут очевидцы, «это был пример искреннего, без притворства, ощущения моральной ответственности за соплеменников человека, фанатически уверенного в том, что правда рано или поздно восторжествует» [7: 134].

Известно, что в физическом мире есть звезды-пульсары, которые давно погасли, но их свет до сих пор продолжает доходить до «планеты людей». Кязим – один из них. В Кабардино-Балкарии и сегодня в самых разных жизненных контекстах люди вспоминают имя Кязима. Вот свежий этюд. На одном из званых обедов два местных литературных «гения» начинают жаловаться на нищету, дефицит денежных средств, мизерную стипендию от Союза писателей. Вдруг слово берет их мудрая собеседница Ф. Ж., официально никак не связанная с литературным миром, и задает мужчинам резонный вопрос: «А почему вам, писателям-поэтам, нельзя жить по примеру Кязима Мечиева, он же всю жизнь писал стихи и работал в своей кузнице»?

Кязим Мечиев умер в ссылке 9 марта 1945 г. Был похоронен в Казахстане. Через 54 года в 1999 г. по воле народов Кабардино-Балкарии и при содействии президента Казахстана Нурсултана Назарбаева его прах был перевезен на родину и предан земле рядом с «Мемориалом жертвам репрессий балкарского народа». Об этом написана целая книга [9].

Кайсын Кулиев. Следующим народным избранником на роль балкарского лидера также суждено было стать литератору – Кайсыну Кулиеву (1917–1985). Биография поэта полна потрясающих фактов, свидетельствующих о величии его духа. Приведем хотя бы один из них. К моменту депортации балкарцев К. Кулиев воевал на фронте Великой Отечественной войны, имел всесоюзную известность, как талантливый поэт. По ходатайству председателя Союза писателей СССР Н. Тихонова высшее руководство страны в единоличном порядке официально позволило ему избежать репрессии по национальному признаку и остаться жить в любом населенном пункте страны, кроме малой родины, Москвы и Ленинграда. Поэт отказался от такой «политической милостыни» и добровольно отправился вместе с народом в ссылку, где он автоматически лишался свободы и подпадал под комендантский надзор.

Под псевдонимом «Чегемли» («Чегемец») Кулиев и в условиях изгнания продолжал писать стихи, большинство которых вошло в один из его лучших сборников с характерным названием «Раненый камень». Русский поэт Борис Пастернак в этот трагический период поддерживал своего балкарского друга, писал ему письма, посылал литературные новинки. В одном из

писем он отмечает: «Одаренный человек знает, как много выигрывает жизнь при полном и правильном освещении и как проигрывает в полутьме. Личная заинтересованность побуждает его быть гордым и стремиться к правде. Это выгодная и счастливая позиция в жизни может быть и трагедией, это второстепенно. В Вас есть эта породистость струны или натянутой тетивы, и это счастье» [12: 247].

После возвращения на родину в 1957 г. сполна проявились лидерские качества Кайсына Кулиева, который неоднократно избирался депутатом Верховного совета РСФСР и СССР. Поэтическими строками и конкретными делами он оказывал помощь народу Кабардино-Балкарии. Простого, демократичного Кайсына можно было часто увидеть среди студентов университета, школьных учителей, высокогорных заготовителей сена, животноводов, строителей. По сей день женщины Балкарии с благодарностью вспоминают знаменитый «Шерстяной рынок», который был создан по инициативе Кайсына Кулиева и подарен горским мастерицам вязального искусства. На центральных воротах рынка висит баннер с портретом поэта и словами признания его заслуг в развитии народных промыслов Кабардино-Балкарии.

Вершинным проявлением народной любви к Кайсыну Кулиеву стало сооружение в честь его 100-летнего юбилея грандиозного мемориального комплекса «Сто шагов к Кайсыну» на его родине – в высокогорном ауле Эль-Тюбю Чегемского района КБР. Комплекс включает в себя отреставрированную саклю-усадьбу поэта, облагороженную дорогу и длинную каменную стену с вмонтированными в нее мраморными плитами, где выгравированы сто самых популярных в народе стихотворений поэта. Как отмечает кайсыноведы, «строительство стены шло несколько лет, в основном, в летне-осенний период. Сотни и тысячи энтузиастов в зной и в холод собирали камни для стены, размешивали раствор, очищали дорогу, рыли траншеи и котлованы, артисты устраивали благотворительные концерты в поддержку проекта» [4: 114].

Танзиля Зумакулова. Исследуя вопрос национального лидерства, нельзя обойти вниманием имя Танзили Зумакуловой (р. 1934). В «гендерные 2000-е» на первую профессиональную поэтессу Балкарии обратили особое внимание: о ней стали много писать, чаще всего избирая объектом исследования этногендерный дискурс ее творчества. Чем привлекает читателей поэзия Зумакуловой? Она – из тех авторов, которая во всей полноте показывает Космо-Психо-Логос северокавказской горянки, воспроизводит ее мировидение, специфику «женского» языка, гендерно маркированных образов. Устами своей лирической героини

поэтесса подвергает справедливой критике некоторые отжившие свой век обычаи (к примеру, дочь не имеет права садиться за один стол с отцом [6: 114] и т.д. Трудно переоценить ее художественные откровения, связанные с эгожертвенностью балкарок, образом «мужественной женщины», диалектическим единством традиционного инновационного в мире горцев. Касаясь этногендерных учений, Т. Зумакулова открыла миру, что в языке балкарцев отсутствуют некоторые лексические единицы с «деструктивным» значением – к примеру, слово «ревность», о котором она написала целое лингво-психологическое стихотворение с одноименным названием:

Я просмотрела наши словари,
Нет слова «ревность», сколько не смотри!
Расспрашивала у глубоких старцев:
– Да есть ли слово «ревность» у балкарцев? –
И неизменно слышала в ответ:
– Такого слова не было и нет.
И это, дорогая, неспроста:
Горянка, как нагорный снег, – чиста.
Гора не изменит своей вершине,
И женщины балкарские доныне –
Что ни случись! – мужьям своим верны.
Гордится горец верностью жены! –
…А этот?.. Жалит едкими словами,
И вижу – самого сжигает пламя…
Он покраснел. Он дышит тяжело,
По комнате шагает неустанно…
Неужто я тому причиной стану,
Чтоб слово «ревность» в наш язык вошло?! [6: 43].

Как «гендерный летописец», Т. Зумакулова языком поэзии запечатлела весь трансисторический путь балкарской женщины от «великой молчальницы» [с. 45] до полноправной собеседницы Омара Хайяма («Разговор с Хайямом»)» [6: 143].

Суть лидерской значимости Танзили Мустафаевны может быть определен поэтизацией здравого смысла в вопросах женской эмансипации. «Руками» своих лирических героинь она голосует за «здоровый консерватизм» в отношениях горцев и горянок, за сохранение богоданных конструктов «женственность» и «мужественность», за торжество культурного диалога в спорных ситуациях. Стихи Т. Зумакуловой – духовный и нравственный ориентир для современной молодежи.

Завершая раздел, посвященный феномену литературного лидерства, отметим два любопытных момента. Кязима и Кай-

сына как будто сама судьба в период депортации распределила по двум географическим регионам, где проживали балкарские спецпереселенцы: Кязим жил в Казахстане, Кайсын – в Киргизии. И второй момент. Касаясь вопросов литературного лидерства, балкарский историк М. Джуртубаев отмечает, что «в отношении людей творческих балкарский менталитет проявляет в своих требованиях максимализм: что-то среднее, пусть и нужное, его не удовлетворяет. Пиши как Кязим или Кайсын, или лучше их» [3: 176].

Куанч Бабаев. Диахроническое исследование концепта «лидерство», взятого в его историческом движении, показывает, что каждый этнический лидер является «героем своего времени». Это особенно отчетливо видно, если в контексте нашего исследования обратиться к неординарной личности Куанча Бабаева (1963–2003). После его трагической гибели вышла в свет книга, основанная на воспоминаниях людей, которые близко его знали. Издатели М. и В. Котляровы во вступительной статье с примечательным заголовком «Феномен Куанча» отмечают, что «он не занимал высоких постов в структурах власти, не был писателем или знаменитым врачом. В девяностые годы прошлого века он нашел свое призвание в спорте, бизнесе, зарекомендовав себя умелым, талантливым, предприимчивым предпринимателем, организатором собственного высокодоходного производства» [8: 4].

В народной памяти он остался как большой альтруист, диапазон его гуманитарной помощи простирался «от больного ребенка до постановки спектакля в национальном театре, от спонсорства юных спортсменов до подарка (автомобиль) популярному балкарскому певцу» [8: 6]. В 90-е перестроечные годы, когда «история вышла из берегов» и многие «растерявшиеся» учреждения временно не могли полноценно функционировать, народ шел к Куанчу, который, словно оправдывая значение своего имени («Куанч» – по балк. «радость»), старался по мере возможностей помочь нуждающимся, подарить каждому радость.

Век техногенной цивилизации выводит на авансцену совершенно новую типологию «неформальных лидеров». Это медийные личности, имеющие колоссальное воздействие на аудиторию, особенно молодежную. В балкарской среде такими ультрасовременными лидерами являются IT-специалист высокого класса Мурат Алтуев и популярный блогер Джамиля Кучукова.

Заключение

1. Так сложилось, что параметры физического бытия балкарцев, проживающих в горской местности, определяются

императивом, «метакодом вертикали» [10: 270]. Однако в социальной, политической жизни типичный балкарец весьма сдержанно относится к «вертикали власти», не стремится быть первым. Регулятором его поведения является принцип «меры», «благоразумия», «золотой середины».

2. Балкария не дала миру королей, полководцев, выдающихся политиков и военачальников. Но из среды балкарского народа вышли талантливые литераторы (К. Мечиев, К. Кулиев, Т. Зумакулова), ставшие стихийными, исторически предопределенными и востребованными лидерами той нации, которая высоко ценит «обучающий слой» и красоту поэтического слова.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бердяев Н.А. Судьба России. Опыт психологии войны и национальности. – М., 1990. – С. 96.

2. Гачев Г.Д. Ментальности народов мира. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 544 с.

3. Джуртубаев М.Ч. Душа Балкарии: Сборник статей. – Нальчик: Эльбрус, 1997. – 232 с.

4. Додуева А.Т. История создания Мемориального комплекса «Сто шагов к Кайсыну» // Художественный опыт Кайсына Кулиева в сохранении Российской культурной идентичности. Материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения народного поэта Кабардино-Балкарии, лауреата Государственных премий РСФСР и СССР, лауреата Ленинской премии Кайсына Шуваевича Кулиева (1917-1985 гг.). 27–29 октября 2017 года. – Нальчик: Издательская типография «Принт Центр», 2017. – С. 122–116.

5. Егорова Л.П. Гамбурский счет антропоцентрического литературоведения // Антропоцентрическая парадигма в филологии: Материалы Международной научной конференции. Ч. I. Литературоведение. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2003. – 561 с.

6. Зумакулова Т.М. Избранное: Стихотворения; Поэмы. Пер. с балк. / Предисл. Кайсына Кулиева. – М.: Худ. лит., 1983. – 368 с.

7. Котлярова М. А., Котляров В. Н. Балкария: боль и гордость: Книга о мудром кузнеце Кязиме Мечиеве. – Нальчик: Полиграфсервис и Т, 2003. – 420 с.

8. Куанч: Вспоминания Куанча Хамидовича Бабаева. – Нальчик: Полиграфсервис и Т, 2004. – 240 с.

9. Кучуков И. А. Возвращение Кязима. – Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых (ООО «Полиграфсервис и Т»), 2012. – 88 с.

10. Кучукова З.А. Карачаево-балкарская вертикаль. – Нальчик: Эльбрус, 2015. – 304 с.

11. Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев. – М.: Издательская фирма «Восточная литература», 1994. – 656 с.

12. Писатели Кабардино-Балкарии. Биобиблиографический словарь (XIX – конец 80-х гг. XX в.). – Нальчик: Издательский центр «Эль-ФА», 2003. – 442 с.

13. Тресиддер Дж. Словарь символов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 448 с.

УДК 93/94

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ И АВТОНОМИЗАЦИЯ: РОЛЬ ЛИДЕРОВ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЧУВАШСКОЙ АВТОНОМИИ НА ТРАНСГРАНИЧНОЙ МЕЖДУ ТАТАРАМИ И ЧУВАШАМИ ТЕРРИТОРИИ КАЗАНСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1918–1920 ГГ.[1]

Е.К. Минеева
Чувашский государственный университет им. И.Н. Ульянова (Чебоксары)

В статье рассмотрены вопросы формирования национально-территориальных автономий в первые годы советской власти в рамках Казанской губернии: Татарской АССР, Чувашской и Марийской АО. Поскольку процесс автономизации напрямую был связан с деятельностью Народного комиссариата по делам национальностей РСФСР, будет обращено внимание на комиссариаты и отделы Наркомнаца, непосредственно занимавшихся данным направлением в Среднем Поволжье, речь идет о Мусульманском комиссариате и Чувашском отделе при НКН. Весомый вклад в дело образования автономий внесли конкретные личности, имена которых вписаны в историю революционного движения и национально-государственного строительства как России в целом, так и отдельных регионов страны. Большинство возникших в то время автономных образований представляют собой основу современных субъектов Российской Федерации. Неслучайно мы вновь и вновь обращаемся к национальным лидерам, боровшимся за государственность и равноправное развитие своих народов, среди которых Г.Г. Ибрагимов, М.Х. Султан-Галиев, А.Д. Краснов, Д.С. Эльмень, В.А. Мухин, Н.А. Алексеев, С.А. Черняков и др. Взаимодействие между Центром и национальной периферией в конечном итоге завершилось созданием национально-территориальных автономий, появившихся на свет в первые годы советской власти. Одним из проблемных вопросов автономизации стало трансграничное разделение автономных единиц, определение их административных границ. Долгие годы между татарами и чувашами, чувашами и марийцами – коренными народами, проживавшими на территории Казанской губернии, шли споры по уточнению границ их автономий, отголоски которых иногда проявляют себя и в современных условиях.
Ключевые слова: национальная политика, автономии, Казанская губерния, трансграничные территории, политические лидеры.

The article deals with the formation of national-territorial autonomies in the early years of Soviet power within the Kazan province: the Tatar ASSR, the Chuvash and Mari Autonomous Regions. Since the process of autonomization was directly related to the activities of the People's Commissariat for Nationalities of the RSFSR, attention will be drawn to the commissariats and

[1] «Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда № 22–28-00840, https://rscf.ru/project/22-28-00840/».

departments of the People's Commissariat of Nationalities directly involved in this area in the Middle Volga region, we are talking about the Muslim Commissariat, the Chuvash Department and the Central Department of the Mari under the NKN. A significant contribution to the formation of autonomies was made by specific individuals whose names are inscribed in the history of the revolutionary movement and nation-state building both in Russia as a whole and in individual regions of the country. Most of the autonomous entities that arose at that time represent the basis of modern subjects of the Russian Federation. It is no coincidence that we again and again turn to the national leaders who fought for statehood and equal development of their peoples, among them G.G. Ibragimov, M.Kh. Sultan-Galiev, A.D. Krasnov, D.S. Elmen, V.A. Mukhin, N.A. Alekseev, S.A. Chernyakov and others. The interaction between the Center and the national periphery eventually ended with the creation of national-territorial autonomies that came into being in the early years of Soviet power. One of the problematic issues of autonomization was the cross-border division of autonomous units, the definition of their administrative boundaries. For many years, there were disputes between the Tatars and Chuvashs, Chuvashs and Maris – the indigenous peoples living on the territory of the Kazan province, to clarify the boundaries of their autonomies, the echoes of which sometimes manifest themselves in modern conditions.
Key words: national policy, autonomies, Kazan province, cross-border territories, political leaders.

Ни для кого не секрет, что личность в истории играет выдающуюся роль, причем это касается как эпохальных событий, этапов прошлого, так и важных региональных поворотов судьбы в отношении отдельных явлений. В этом ряду важно обратиться к феномену лидерства, под которым подразумевается влияние на социальные группы, общество за счет уникальных, харизматических качеств отдельного человека. Лидер – необязательно государственное лицо, представляющее страну и ее народ, это личность, обладающая безусловным авторитетом среди того или иного большинства. Лидерскими качествами могут обладать представители различных социальных сфер их жизни и деятельности. Бывает, что яркие лидерские качества присущи носителям политической власти, и замечательно, если такой лидер возглавляет государство. Проживая современные события, связанные с военной операцией России на территории Украины, в которой власть захватили нацисты, мы вновь и вновь убеждаемся в лидерстве президента России В.В. Путина. Он сумел объединить, сплотить вокруг Российского государства всех россиян, русских во всем мире, что делает нашу страну, наши культуру, ценности сильнее, ярче и монолитнее в борьбе за суверенитет РФ, международную справедливость, а главное за гуманизм, против нацизма и русофобии США и западных стран.

События сегодняшнего дня демонстрируют, что национальная политика и межэтнические отношения продолжают оставаться одной из глобальных проблем человечества, поскольку в ней переплетаются противоречивые тенденции: с одной стороны, стремление народов и стран к миру, согласию, к решению национальных конфликтов мирным путем; с другой, желание этносов сохранять и развивать свои собственные язык и культуру, зачастую приводящее не только к национализму, но и нацизму, геноциду против народов. Фашизм, ставший причиной второй мировой войны, терроризм и расизм на Востоке, нацизм в Украине, русофобия в Европе – звенья одной цепи, которые не имеют право на существование, так как они приводят к ненависти, оголтелому расчеловечиванию мира, выступают своего рода предупреждением о надвигающейся гуманитарной катастрофе, реальных смертельных опасностях мирового масштаба.

Современное состояние мира является таковым, что рушится однополярное миропонимание во главе с США, обладавшими гегемонией, в первую очередь, за счет долларовой зависимости от них абсолютного большинства стран как Запада, так и Востока. Военная операция в Украине по ее демилитаризации и денацификации оголила международное противостояние, нацеленность США и их западных партнеров – сателлитов по НАТО на уничтожение суверенной позиции прежде всего Российской державы, а вслед за ней и других крупных стран, типа Китая, Индии, Турции, арабских государств и т.п. Соединенные Штаты и Западные страны, сорвавшие с себя маски демократии и свободы, впали в истерию по поводу выхода из-под их зависимости РФ, предприняли попытку задушить российскую экономику непродуманными и недальновидными многочисленными и разнообразными санкциями, результаты которых выстрелили против них самих.

Та ситуация, которая сложилась в мировом пространстве в настоящее время, очень напоминает миросостояние начала XX в., когда в результате политического и социально-экономического кризиса внутри Российской империи, а также как следствия противоречий на международной арене в виде Первой мировой войны, в России произошла Октябрьская социалистическая революция 1917 года. На карте мира появилось Советское государство, против которого ополчились все капиталистические страны, собственно, начало Второй мировой войны было вызвано не только появлением фашизма в Европе, но и его попустительством, подстрекательством против СССР со стороны Англии и Франции. То же самое происходит в настоящее время – нацистский украинский режим власти стал инструментом в руках США и стран Запада против России, русского народа, его традиций и культурных ценностей.

Советская Россия, появившаяся на карте мира в 1917 г., проводила целенаправленную государственную национальную политику, которая сыграла важную роль в дальнейшей трансформации советской и российской государственности. РФ стала преемницей СССР в плане национально-государственного и административно-территориального деления страны. По-разному можно относиться к данной политике, ее особенностям и результатам, но факт остается фактом – Россия это асимметричная федерация, включающая в свой состав более 80 субъектов разного типа. Россия – многонациональное государство, в федерализме которого учитывается мнение всех населяющих страну народов, российская нация это единое полиэтническое население нашей страны, зафиксированное в Основном законе государства.

Изучение национальной политики советской власти в первые годы ее существования показывает, что становление Советского государства проходило в непростых условиях поиска этнического самовыражения, столкновения и примирения позиций между Центром и национальным движением на местах, осознания ошибок, бегства из страны и т.п. Существенную роль во всех противоречивых и синергетических процессах играл субъективный фактор, во многом связанный с мнением отдельных лидеров, личностей, оказывавших зачастую важное влияние на происходящее. В целом именно большевики оголили национальный вопрос в России, в которой до 1917 г. национальной политики с нормативной документацией, конкретными целями и задачами, государственными институтами, решавшими вопросы национально-государственного строительства, не существовало. Более того, национальный принцип был положен в основу федерализма Советского государства, который в то же время повлек за собой множество трудностей, например, проблему границ между административно-территориальными и национально-территориальными единицами. К этому следует добавить и зачастую субъективизм при решении вопросов, связанных с реализацией государственной национальной политики. Не следует также забывать и об идеологии на каждом из ее этапов. Так, до начала 1930-х гг. главным идеологическим клише разрешения национального вопроса в стране становится лозунг «Россия – тюрьма народов». В противоположность «русскому шовинизму», превалировавшему в Российской империи, были выставлены такие принципы, как равноправие всех народов России, их суверенитет, а отсюда больше внимания уделялось развитию языков и культуры различных этносов страны, зачастую в ущерб русскому народу, основной части населения государства в начале XX века. Неслучайно в качестве важного направления национальной политики стало образование автономий коренных, титульных

этносов России, развитие национальных меньшинств и т.п. И данная национальная политика советской власти имеет объективные причины и закономерности.

Напомним, что одной из существенных особенностей России того времени являлась полиэтничность, формировавшейся исторически. Более 165 млн человек, населявших ее в 1913 г., говорило не менее чем на 150 языках и наречиях. К 1917 г. русские составляли 43% всех жителей империи, 57% приходилось на «чуженациональное» население страны. Народы России имели исторические корни в виде территории, языка, культуры, самосознания, традиций и повседневности. Как правило, большинство из них находилось на низкой ступени политического, социально-экономического и культурного развития. Отсюда закрепившийся в период самодержавия, использовавшийся по отношению к большинству нерусских этносов и получивший всеобщее распространение термин – «инородцы». Политика угнетения принимала по отношению к нерусским народам России, как правило, форму их русификации. Так, например, в 1913 г. на русском языке было издано 94,4% всей книжной продукции России, тогда как на языках всех входивших в состав империи народов – лишь 5,6% [12: 454]. Потеря этносами тех или иных элементов национальной культуры (например, рунического письма у чувашей) – яркое подтверждение последовательной русификаторской политики самодержавного государства. Неслучайно большинство нерусских этносов Российской империи в начале XX в. отличалось низким уровнем социально-экономического и культурного развития. К последствиям политики русификации Российской империи следует отнести и массовую безграмотность в национальных районах. В Казанской губернии на каждую тысячу населения приходился 821 человек, не умевший ни читать, ни писать. Чуваши имели только 13% мужчин и 1% женщин, обученных грамоте [9: 78–79]. Крайне отсталым и запущенным в регионе являлось здравоохранение. Широчайшее распространение получили саркома, туберкулез, трахома. К 1913 г. в России на каждую тысячу человек умирало 29 – наиболее высокий показатель смертности в мире [13: 11]. В Чувашии этот показатель равнялся 35 [13: 11]. В свете данной политики программные лозунги и приоритеты большевиков становятся более понятными.

В этой связи в ряду важнейших задач ставилась и коренизация автономных образований, главными целями которой являлись формирование национальных кадров на местах, создание условий для перехода населения в национально-территориальных автономиях РСФСР, а с декабря 1922 г. и в союзных республиках, на природные языки титульных этносов. Например, постановление исполкома Чувашской автономной области (ЧАО) «О реализации

чувашского языка» от 26 января 1922 г. так объясняет ее необходимость: «В основу образования Чувашской области была положена мысль о необходимости приспособления советского аппарата к местным национальным и бытовым особенностям края при посредстве введения чувашского языка в качестве государственного во всех местных учреждениях, школе и суде» [14]. Борьба за коренизацию имела для советской власти существенное значение, играя роль тактической задачи. Только путем перевода делопроизводства, школьного образования, литературы на родной язык народа возможно было вложить советскую идеологию в умы и психологию нерусских этносов. Отсюда то, чему иногда удивляются в современных обстоятельствах, это та самая украинизация или в нашем случае чувашезация, татаризация и т.п., т.е. переход населения национально-территориальных образований на языки титульных народов, которые дали название самим автономным или союзным республикам.

Зачастую местных жителей автономий насильно переводили на национальные языки, несмотря на то, что русское население в каждой из автономий, если и не занимало по численности жителей или в процентном отношении первое место, то второе место, как правило, было за ним. За редким исключением находились автономии, в которых титульный этнос реально представлял большинство, например, Чувашская Республика как продолжение ЧАССР является ярко выраженным этническим субъектом РФ – 67,7% всего населения ЧР – представители чувашей. И наоборот, традиционный вариант присутствия титульного этноса на территориях бывших автономий подтверждают современные республики. Так, например, этническое большинство Республики Татарстан это татары, составляющие 52% населения, и русские – около 40%, образующих компактные массивы в сельской местности и проживающих в городах РТ совместно с другими поволжскими народами. Особенно дисперсным расселением в Среднем Поволжье отличается мордва, которая составляет около 32% населения Республики Мордовия. Таким образом, регион, как и большинство полиэтнических районов страны, во все времена представлял собой зону межнационального контакта и взаимодействия. Это, в свою очередь, сказывалось на синкретизме формировавшейся полиэтнической культуры. Однако процессы взаимопроникновения и ассимиляции народов не способны были скрыть их этническую природу.

С какой целью национальная политика советской власти, в том числе коренизация в качестве одного из ее проявлений, претворялись в жизнь? С одной стороны, поднявшийся национализм более чем 170 в совокупности этносов стал объективной предпосылкой возникновения в многонациональной России советского типа фе-

дерации, основной составляющей которого стала этническая особенность. Право наций на самоопределение вплоть до образования собственного государства и федерация по национально-территориальному принципу, в отличие от унитарной империи и великодержавного российского шовинизма, были признаны абсолютным большинством народов России как благо для национального развития. В этой же связи и справедливый в отношении народов приоритет за развитием нерусских этносов как реванш за шовинистическую политику царского самодержавия. С другой стороны, одной из важных задач стало стремление большевиков пойти на компромисс с национальными элитами страны для поддержки нерусскими народами их власти. Большевики в многообразии политических партий и движений начала XX в. не отличались существенным численным перевесом, кроме того, коммунисты выступали за приоритеты пролетариата, не являвшегося в то время большинством населения России. Овладеть огромной страной, многонациональным государством было непросто, один из возможных путей – идеократия или завоевание, удержание власти и управление страной при помощи идеологии, для чего возникла необходимость практического использования народов. Советская власть идет навстречу этносам в их движении за национальное развитие, что признается на государственном уровне – провозглашено право наций на самоопределение, а этническое население страны поддерживает власть Советов. Подобный подход был характерным и в отношении крестьянства, что с практической точки зрения и значимости являлось вполне объективной закономерностью. Но вернемся к национальной политике. Народный комиссариат по делам национальностей (Наркомнац) РСФСР должен был создать все необходимые условия для перевода идей советской власти на национальные языки и донесения этой идеологии до полиэтнической элиты и периферии России.

Таким образом, основное большинство народов Республики Советов откликнулось на юридически закрепленный принцип советской национальной политики о создании автономий, пусть не национально-культурной, рассматривавшейся Лениным в качестве мелко-буржуазной идеологии, а национально-территориальной. Этничность стала институционализироваться. Национальная политика советской власти проводилась органами управления, находившимися в Центре, и институтами, возникавшими на местах. Однако национальное самоопределение ими рассматривалось неодинаково. Советская власть, добиваясь хозяйственно-культурного развития этносов, стремилась достичь политического укрепления Советской России в целом. Взгляд этнической интеллигенции красноречиво отражает речь Карла Грасиса в 1918 г.,

который говорил, что «…на развалинах Российской империи будут расцветать новые, суверенные государства – такова ближайшая действительность» [11: л. 475].

Однако при любом отношении (Центра и национальной периферии) подобное государственное устройство неизбежно являлось источником национализма с его идеей превосходства одного этноса над другим, тормозившего консолидацию народов. Советская власть одновременно стремилась ограничить этнический национализм за счет предоставления народам права на приобретение ими государственности, с другой стороны, создавая этнотерриториальные единицы, − порождала и развивала его. Сознавая риски, в то же время, укрепив государственные механизмы, советская власть во главе с коммунистами уже в 1930-е гг. изменяет идеологию в отношении национальной политики Советского Союза, когда главной идеей становится интернационализм народов СССР под руководством русского этноса. В противоречивых условиях действия центробежных и центростремительных сил Республика Советов приступила к национально-государственному строительству, которое отличалось значительной сложностью. Одной из трудностей, вставших перед органами советской власти, стала задача вывода народных масс из религиозности мышления, т.к. большевики изначально объявили об атеистическом миропонимании.

Наркомнац решал поставленные перед ним задачи через национальные комиссариаты и отделы коренных и наиболее многочисленных народов. Одним из первых национальных институтов стал Комиссариат по делам мусульман внутренней России и Сибири, созданный во главе с Мулла-Нуром Вахитовым 17 января 1918 года. Само название комиссариата говорило не столько об этнической, сколько о его религиозной принадлежности. Несмотря на то, что это не согласовывалось с политикой Советского государства, данный шаг был вызван необходимостью. Опасаясь силы ислама, правительство Республики Советов в первый год существования пошло на признание по сути религиозной единицы. Лояльность Наркомнаца по отношению к религии и богослужению просматривалась и в некоторых других его решениях. Например, 15 декабря 1922 г. Наркомпрос заявил во ВЦИК протест по поводу постановления наркомата национальностей о разрешении преподавания в школе вероучения [2: л. 61]. Большинство населения отличалось глубокой религиозностью, «вытравить» которую приказами и запретами за короткий промежуток времени было невозможно. Идя навстречу национальному населению страны, Наркомнац, с одной стороны, допускал подобные явления в качестве тактического хода, даже если они шли вразрез с принципами национальной политики государства, с другой – частные факты

не могли противодействовать основному курсу советской власти, проводившемуся, в первую очередь, через центральные наркоматы Республики Советов.

Сразу же после свершения Октябрьской социалистической революции начинается процесс формирования и реализации национальной политики советской власти. Одним из главных ее направлений являлась автономизация, т.е. создание национально-территориальных автономных образований. Несмотря на то, что процесс раскраивания территорий страны на отдельные автономные единицы был весьма непростым, тем не менее, в 1918–1920 гг., как и в других регионах Республики Советов, шло активное движение за образование автономий, которое неизбежно касалось и многонациональной Казанской губернии. Казань представляла собой центр образованности, средоточие интеллигенции, пролетариата, следовательно, революционности. В результате, закономерным явлением при образовании автономий стало стремление лидеров татар, чувашей и марийцев сделать Казань центром своих национально-территориальных автономных единиц. Казанская губерния в целом являлась полиэтническим регионом, здесь проживали представители разных национальностей, среди которых наиболее важную роль играли татары и чуваши – тюрки по происхождению и финно-угры (главным образом мари). Немаловажное, а зачастую лидирующее значение имело русское население.

Чувашская автономная область (ЧАО) возникла на основе декрета ВЦИК и СНК от 24 июня 1920 г. через месяц после образования по декрету от 27 мая того же года Татарской Автономной Советской Социалистической Республики (по документу – Автономная Татарская Социалистическая Советская Республика (А.Т.С.С.Р.)). Создание Марийской АО относится к 4 ноября 1920 года. Для справки отметим, что в документах и обиходе слово «автономная» долгое время употреблялось перед фактическим названием автономных формирований. Например, расхожей являлась аббревиатура «АЧО», что расшифровывается как Автономная Чувашская область. При использовании наименования автономии татар часто фигурировало слово «ТССР», что, однако, не означает, если говорить о содержательной наполненности понятия, республику союзного значения, имевшей принципиально иной статус. Столицей Татарской АССР стал г. Казань.

В процессе автономизации РСФСР советская власть первоначально использовала и возможности других кроме большевиков политических партий. Одной из распространенных партий начала XX в., особенно активно действовавшей на местах, стала партия социалистов-революционеров, выражавшей интересы абсолютного большинства населения российского общества – крестьянства

(77 %). Разделение партии на правых и левых привело к тому, что многие левые эсеры в отличие от правых, поддержали РСДРП(б) и первоначально включились в совместную с большевиками деятельность по созданию нового Советского государства. Во многих национальных, как правило, сельскохозяйственных регионах страны, за малочисленностью большевиков левые эсеры сыграли важную роль в процессе формирования национально-территориальных автономий. Так, в Казанской губернии первоначально именно левые социалисты-революционеры фактически возглавили данный процесс при создании Татарской АССР, Чувашской и Марийской автономных областей. В соответствии с этим важным историческим фактом необходимо вновь вернуться к феномену лидерства, поскольку далеко не каждому из членов партии удалось стать лидером в национальном движении и борьбе за автономию.

К личностям такого порядка, принимавшим то или иное участие в формировании автономии, помимо Б.Х. Мансурова, С.Г. Саид-Галиева следует отнести и Галимджана Гирфановича Ибрагимова. После Февральской революции 1917 г. он активно включился в общественно-политическую жизнь. Издавал газету «Ирек», являлся одним из организаторов и руководителей Партии татаро-башкирских мусульманских левых эсеров, был депутатом Миллэт Меджлиси (1917–1918 гг.) и Учредительного собрания. В 1918 г. совместно с М. Вахитовым и Ш. Манатовым участвовал в организации Комиссариата по делам мусульман Внутренней России при Народном комиссариате по делам национальностей РСФСР. Именно Наркомнац, его комиссариаты и отделы вели работу по автономизации России.

Чуваши, казалось бы, один из малоразвитых в политическом отношении народов Среднего Поволжья, как и другие соседние с ним этносы, в первые годы прошлого столетия выдвинули из своих рядов отдельных лидеров, отстаивавших интересы чувашского народа. Первоначально революционная элита составляла немногочисленный отряд. К тем, кто имел отношение к созданию Чувашской автономии, следует отнести А.Д. Краснова, Д.С. Эльменя, С.А. Коричева, А. Лбова, Л.М. Лукина, И.С. Максимова-Кошкинского, Д.П. Петрова и др., тех, кто заложил основы для дальнейшего развития разветвленного древа политиков Чувашии. У них были свои взгляды, мировоззрение и представления о будущем, но каждый из них оставил собственную страницу в истории.

Важную консолидирующую роль в объединении чувашей, в формировании его автономии сыграли левые эсеры края. Они приняли самое непосредственное участие в создании Чувашского отдела при Наркомнаце РСФСР, следовательно, Чувашской автономии, поскольку именно отдел НКН не только подготовил условия

для ее формирования, но и реализовал сам процесс образования. По инициативе Казанского губернского комитета РКП(б) 7 марта 1918 г. был создан комиссариат по чувашским делам при Казанском Совете рабочих, красноармейских и крестьянских депутатов [8: л. 62]. В апреле 1918 г. Казанский комиссариат был единственным государственным органом, представлявшим интересы чувашского народа всей России. Однако факт создания при Совете Казанской губернии подтверждал областной характер его задач и обязанностей. Наркомнац РСФСР избрал путь создания специальной структуры власти – в данном случае Чувашского отдела при наркомате национальностей РСФСР, начавшего свою деятельность 18 мая 1918 года [3: л. 4]. Казанский комиссариат по чувашским делам впоследствии оказался в структуре отдела Наркомнаца.

Нельзя отказывать личностному фактору в решении вопроса об образовании отдела НКН. Существенную роль в нем сыграл руководитель не только комиссариата по чувашским делам, но и комиссариата национальностей в целом Казанского Совета левый эсер Александр Дмитриевич Краснов. Он специально с этой целью ездил в Наркомнац РСФСР, непосредственно участвовал в подборе кадров. По его рекомендации на совещании от 9 мая 1918 г. руководителями отдела Наркомнаца были избраны Д.С. Эльмень (заведующий) и С.А. Коричев (его заместитель) [10: л. 186]. Следовательно, при непосредственном содействии А.Д. Краснова заведующим отделом стал тогда левый эсер, работник комиссариата по чувашским делам Даниил Семенович Эльмень (Семёнов), который, в свою очередь, включился в деятельность по национально-государственному строительству и возглавил процесс образования Чувашской автономии.

Решение сложных государственных задач посильно истинным лидерам. К таковым относятся и те, кто способствовал процессу самоидентификации и институционализации татар и чувашей, кто заложил основы, сформировал все необходимые предпосылки для превращения идеи о создании автономии народов в практическую реальность. И это несмотря на то, что многие из них выступали за национально-культурную автономию. Одним из сложнейших вопросов автономизации стала работа по формированию административных границ, по разграничению территорий автономных образований как между собой, так и с соседними административно-территориальными единицами. Проблема появилась уже на стадии образования автономий, она продолжилась и впоследствии в ходе преобразования многих из них в АССР. Так произошло с Чувашской АО, которая в течение долгого времени занималась подготовкой к приобретению этого высшего статуса автономизации, что было реализовано в 1925 году. И речь идет не только о проектах по включению больших районов в состав автономных образований

или выходу из них, но и, в первую очередь, о трудностях, связанных с трансграничностью проживания народов. Например, между татарами и чувашами на территории Казанской губернии эти спорные вопросы становились объектом особого внимания со стороны организаторов автономий, что было значимо для обеих сторон.

Так, по декрету об образовании ЧАО в ее состав вошли далеко не все из намеченных местными активистами территорий и населенных пунктов. Следовательно, вопрос территориальной принадлежности декретом о создании ЧАО окончательно не был разрешен. Неслучайно, пунктом 4 легендарного декрета, ВЦИК и СНК поручали НКВД и Наркомнацу сформировать смешанную комиссию для урегулирования вопросов, «могущих возникнуть при детальном установлении границ Чувашской области» [6: л. 75 (об.)]. Фактически данный документ стал источником длительной, затянувшейся на годы, дискуссии между Чувашией и ее соседями. Понадеявшись на положительный для своей автономии исход работы комиссии, на что ориентировали руководителей Чувашского отдела НКН представители Административной комиссии ВЦИК, на заседании которой рассматривался проект планировавшейся автономной единицы, и, торопясь в связи с образованием ТАССР, местные активисты пошли на одобрение текста декрета.

Одним из основных, кроме того, первым в соответствии со временем образования автономных единиц, стало восточное и юго-восточное пограничное направление – с Татарской АССР. Уже итоги деятельности смешанной комиссии в октябре 1920 г. показали нежелание сторон отказываться от территорий, на которые они претендовали. Так, ЧАО настаивала на присоединении к своей автономии отошедших к Татарской сел ряда волостей Буинского уезда Симбирской губернии и Тетюшского уезда бывшей Казанской губернии [7: л. 12].

Ситуация осложнялась тем, что сразу же по факту образования ТАССР и ЧАО жители сел с татарским населением, отошедшие к Чувашии, и, наоборот, представители чувашских населенных пунктов, включенные в состав Татарской автономии, начали созывать общие собрания, на которых высказывались за выход из тех автономных единиц, в составе которых они оказались. Например, в августе 1920 г. 3 волости Тетюшского уезда на совместном совещании своих представителей приняли решение о вхождении в ЧАО [7: л. 12]. В декабре того же года около 20 сельских обществ Каргалинской волости Тетюшского, Тимбаевской волости Убеевского уездов ТАССР составили приговоры, в которых изъявили желание присоединиться к Чувашии [5: л. 13, 22, 23, 52, 53, 60].

В результате, 15 февраля 1921 г. уполномоченные Чувашского облисполкома С.А. Коричев и Г.И. Иванов обратились в Админи-

стративную комиссию ВЦИК с докладной запиской, основное содержание которой сводилось к тому, что комиссия при НКВД, рассмотрев вопрос об отнесении селений Убеевской, Городищенской, Мочалеевской, Дрожжановской и Ново-Какерлинской волостей Буинского кантона ТАССР к ЧАО, к определенному решению прийти так и не смогла [1: л. 29]. В качестве главного довода по обоснованию претензий ЧАО на спорные территории являлся экономический аргумент. Страдая от малоземелья, особенно характерного именно для Чувашии в ряду административно-территориальных и автономных единиц Среднего Поволжья, степные или земледельческие волости ТАССР, вклиниваясь островком в территорию автономной области, должны были способствовать более интенсивному развитию ее сельского хозяйства. Не следует забывать и о том, что речь шла о селениях с преобладанием жителей чувашского этноса. В результате изучения территориальных споров между автономиями региона в Административной комиссии, ВЦИК 22 сентября 1921 г. произвел первый между ними пересмотр границ [1: л. 74–74 (об.)].

Подобные разграничения территорий продолжались впоследствии, особенно в связи с пересмотром границ по поводу преобразования ЧАО в статус Чувашской АССР, что касается споров Чувашии не только с Татарской АССР, но и с другими соседними национально-территориальными единицами. Ситуация, характерная для трансграничных земель между автономиями татарского и чувашского народов, являлась типичной для всех полиэтничных регионов страны. Провести границу по национальному признаку и прежде всего в межнациональных зонах при высокой степени смешивания этносов и территориальной чересполосице – дело, по меньшей мере, весьма сложное. В этой связи отметим, что все территориальные пограничные споры в итоге были упразднены после ликвидации Административной комиссии ВЦИК в 1938 году. Кроме того, при урегулировании подобных вопросов помимо объективных причин вмешивался и субъективный фактор, в соответствии с которым решение во многом зависело от мнения отдельного человека. Однако для национальной политики первых лет советской власти такие трудности – распространенное явление, касавшееся большинства народов Советского государства. Та же тенденция действовала в отношении союзных республик, между которыми устанавливались границы с учетом национального признака. Неслучайно в настоящее время возник вопрос, как получилось, что Донбасс был передан Украинской ССР?! Волевым решением Ленина этот промышленный район по просьбе большевиков Украины перешел из состава РСФСР в УССР для увеличения и укрепления местного пролетариата.

Таким образом, многие исторические факты и решения прошлого становятся актуальными в современной действительности, и зачастую они зависят от отдельных личностей, лидерских качеств того или иного человека. Далеко не всегда их решения становятся позитивными с точки зрения будущей истории. Современные события показывают, что национальная политика советской власти имела как положительные, так и негативные последствия, требующие и ожидающие своего разрешения.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. Государственный архив Республики Марий Эл (ГАРМЭ). Ф. Р-250. Оп. 1. Д. 36.

2. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-1318. Оп. 1. Д. 25.

3. ГАРФ. Ф. Р-1318. Оп. 1. Д. 30.

4. Государственный исторический архив Чувашской Республики (ГИА ЧР). Ф. Р-22. Оп. 1. Д. 139.

5. ГИА ЧР. Ф. Р-22. Оп. 1. Д. 141.

6. ГИА ЧР. Ф. Р-22. Оп. 1. Д. 306.

7. ГИА ЧР. Ф. Р-22. Оп. 1. Д. 54.

8. ГИА ЧР. Ф. Р-499. Оп. 2. Д. 12.

9. Маслихин А.В., Гаврилов Н.Н., Маслихин В.Д. Диалектика общего и особенного развития марийского народа в условиях многонационального общества. – Йошкар-Ола: Мар. гос. ун-т, 2002. – 200 с.

10. Научный архив ЧГИГНГ (НА ЧГИГН). Отд. I. Ед. хр. 715. Инв. 4070.

11. НА ЧГИГН. Отд. II. Ед. хр. 91. Инв. 207.

12. Народное хозяйство СССР. 1922-1972. Юбилейный статистический ежегодник. – М.: Статистика, 1972. – 848 с.

13. Никитин Н.П. Борьба КПСС за ликвидацию фактического неравенства народов СССР: На примере автономных республик Поволжья и Приуралья (1917–1937 гг.). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 184 с.

14. Постановление исполкома Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов «О реализации чувашского языка» // Чувашский край. – 1922. – № 25 (126). – 14 февраля.

УДК 93/94

ПОРТРЕТЫ СОВЕТСКИХ ЛИДЕРОВ. ФОРМИРОВАНИЕ ОБРАЗА И ИДЕЙНАЯ ПОДОПЛЁКА

Е.Ф. Савченко
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье дано краткое обозрение стилевых направленностей и задач в постреволюционном искусстве (после 1917 года), обоснование причин вытеснения формализма в искусстве. На примере произведений изобразительного искусства (живопись, графика, скульптура) Республики Татарстан рассматривается создание образа советского лидера (В.И. Ленин, М.М. Вахитов). Анализируются композиционные и стилистиче-

ские приемы жанра портрета. Также приведена иконография и ее анализ советских и татарских лидеров. Идейная подоплека портрета.
Ключевые слова: портрет, ТАССР, социалистический реализм, композиция, иконография, лениниана, политика.

The article presents a brief overview of stylistic trends and tasks in post-revolutionary art (after 1917). A brief substantiation of the reasons for the displacement of formalism in art. On the example of works of fine art (painting, graphics) of the Republic of Tatarstan in the portrait genre, the creation of the image of the Soviet leader (V.I. Lenin, M.M. Vakhitov) by artists is considered, using compositional and stylistic moves and techniques. The iconography and its analysis of Soviet and Tatar leaders is also given. The ideological background of the portrait.
Key words: portrait, TASSR, socialist realism, composition, iconography, Leniniana, image of a leader (politics).

Художественный процесс в 1900–1920-е и в самом начале 1930-х гг. пестрел многообразием, свершившаяся Октябрьская революция требовала отхода от традиционных форм и течений в искусстве. Так, например, художники-формалисты, уходили от передачи иллюзии объема реальных силуэтов и форм окружающего мира, в угоду геометризированным формам кубизма и других течений.

В 1918 году партия большевиков призвала художников создавать реалистическое искусство революционной пропаганды, доступное массам. Одним из главных объединений стала «Ассоциация художников революционной России» (АХРР), позже АХР («Ассоциация художников революции»), поддерживаемая Советской властью, также существовали и другие объединения, например, НОЖ, признанный модернисткім и бесперспективным [3: 273].

Все изменилось с выходом 23 апреля 1932 года ЦК ВКП(б) постановления «О перестройке литературно-художественных организаций». Создаются единые творческие союзы. Начинается «свертывание» плюрализма художественного творчества [3: 285].

Изобразительное искусство нуждалось в новом осмыслении реальности и в новом образе политического лидера, так как прежние портретные решения монархов с приходом новой власти были полностью отвергнуты, стиль подачи модерн в советской искусствоведческой литературе назывался «безыдейным». Однако отвергнуть изобразительные достижения передвижнического реализма или модерна в пользу формалистических тенденций было невозможно. Формалистические тенденции годились для печатной графики агитационного характера, но такие времена уходили.

Так, отечественную «Лениниану» создает художник Николай Андреевич Андреев (1873–1932), художник, который растил и развивал свой талант от символизма, модерна и импрессионизма

(испытал «формальное», по мнению А.В. Бакушинского, влияние П.П. Трубецкого), создавший памятник Н.В. Гоголю в стиле модерн, принявший и горячо сопереживающий Октябрьской революции [2: 54].

С наступлением Октябрьской революции начинаются скульптурные опыты в реалистической традиции (принято считать таковым памятник А.Н. Островскому), затем создает ряд портретов в эпоху НЭПа, причем мало подвержен влияниям «левых» течений в искусстве. Больше увлечен «натурализмом».

Портретные задачи увлекают Н.А. Андреева не только в области скульптуры. Великолепный, сложившийся мастер строго реалистического рисунка, он создает средствами этого искусства замечательную портретную галерею вождей и деятелей Великой Октябрьской революции. Все эти портреты были выполнены с натуры. Многие из них имеют автографы портретируемых лиц, представляя собою исключительную ценность не только художественную, но и историческую. Мы имеем несколько портретов В.И. Ленина, из них один с автографом, с таким же автографом портрет И.В. Сталина. Художник создал удачные портреты Ф.Э. Дзержинского, А.М. Горького, А.В. Луначарского, К.С. Станиславского, Л.В. Собинова и других. Значительное количество этих портретов было издано Госиздатом. Они имели большой успех и очень широкое распространение [2: 49–50].

Основной, прямой художественной задачей Н.А. Андреева было создание скульптурного портрета вождя с натуры. В мае 1920 г. Н.А. Андреев получил доступ в кабинет Владимира Ильича. Теперь Николай Андреевич мог наблюдать Ильича в интимной деловой обстановке, наблюдать много и пристально. «Никакому другому художнику, – пишет сам Андреев, – не было дано столь близко и долго изучать Владимира Ильича» [2: 54–56].

Итогом этого титанического труда работы «с натурой» явилась целая иконографическая галерея графических и скульптурных изображений Вождя. Помимо целого ряда достоинств реалистической подачи графических и скульптурных портретов вырабатывается новый образ вождя, не воздействующий «напрямую», как приемы плакатной графики. «Лениниана» в творчестве художника, отдавшего десять лет своей жизни этому труду, развивалась поэтапно: первый этап до 1920 года, второй с 1924 года (после смерти В.И. Ленина), отсюда образы – «Ильич», отражающие человека могучего, но близкого и доступного каждому (в основном портреты с полуулыбкой, слушающего, читающего Ильича), после 1929 года – «Ленин-оратор» с присущими жестами выступающего за трибуной. Это – итог личных наблюдений художника: он ходил на демонстрации с участием Ленина, делал натурные зарисовки.

С 1929 по 1932 портрет «Предсовнарком В.И. Ульянов-Ленин». Это уже не «Ильич», но еще и не «Ленин». Однако и теперь происходит неизбежное взаимное проникновение этих образов. Все более и художник и зритель чувствуют, как сквозь контуры первого образа ясно и мощно проступает колоссальная фигура Ленина – вождя мирового пролетариата. Как пишет исследователь, «Портретная и художественная ценность андреевской «Ленинианы» огромна. Она единственна в своем значении. И социалистическое государство признало это значение, приобретая не только «Лениниану», но и все андреевское художественное наследие. Н.А. Андреев нашел самый реальный, самый близкий и глубокий образ Владимира Ильича. Андреевские этюды с натуры в рисунке и мастике послужат для будущих поколений художников самым богатым и исключительно достоверным источником в области иконографии. А художественный метод Андреева, его портреты Владимира Ильича, как произведения искусства, приобретут прочную ценность на путях развития нашей культуры» [2: 76].

Такой самоотверженный подход и интерес к теме рождает искрений, убедительный образ, который стал «визитной карточкой эпохи», даже продолжает существовать вне времени и вне государства. В подтверждение этих слов можно привести мысль М. Дворжака, согласно которому художник только тогда способен создать значительное произведение, совершенную художественную форму, когда находится в центре духовной борьбы своего времени, когда выражает дух эпохи [1: 425].

Остальные портреты Вождя, создававшиеся после творческого пути Н.А. Андреева, являются либо портретами с фотографии, либо репликами иконографических андреевских образов. Например, к такому типу портретов относятся и работы Н.И. Фешина казанского периода. «В 1918 году Фешин написал портрет В.И. Ленина, серьезный и очень глубокий по проникновению в духовную жизнь вождя революции. Портрет был написан, по-видимому с фотографии, однако он превосходен и по убедительной и непринужденной живости, по красоте сдержанной колористической гаммы» [5: 18]. Можно добавить, что в портрете кисти Н.И. Фешина не чувствуется образ Вождя, художник изображает его даже в типичной для творчества манере, несмотря на то, что портрет был заказной. Манеру художника легко заметить по изображению кистей рук: для его портретного творчества характерны «изломанные», «угловатые», с напряженными растопыренными пальцами руки.

К образам вождя и лидеров революции в республике особенно активно обращаются в 1950–1980-е годы живописцы и скульпторы. Это портреты В.К. Фёдорова «В Казань» и Л.А. Фаттахова

«Ленин». В картине В.К. Фёдорова В. Ульянов-Ленин – молодой юноша, у Л.А. Фаттахова иконографический тип «Ленин – оратор». Стоит сказать, что после смерти Н.А. Андреева «Лениниана» получила развитие и продолжение не только в подражании типов и заимствовании натурного наследия художника. Портрет Ленина начинает сопутствовать каждому жителю государства на протяжении всей жизни. Он предстает ребенком октябрятам, вырастает вместе с комсомольцами, зреет с членами партии.

Из татарских политических лидеров выделяется революционная фигура М.М. Вахитова. Иконография представлена портретом «Мулланур Вахитов», кисти Л.А. Фаттахова, скульптурой В.М. Маликова. В обоих примерах представлен один иконографический тип, его можно охарактеризовать как «типичный образ революционера». Различие составляет стилистическое решение.

Так в портрете «Мулланур Вахитов» кисти Л.А. Фаттахова создан монументально-романтический образ. На полотне большую массу занимает фигура Вахитова, такой эффект достигается за счет выбора одежды портретируемого – это объемная с расширенными плечами бурка, надетая поверх военного костюма. Яркий алый акцент на груди слева, символически указывает на горящий революционный огонь в сердце. Для зрителя понятно, что погода ветреная из-за диагоналей складок и очертаний силуэта бурки, такое решение придает динамику. Интересная деталь в пейзажном окружении это наличие шатровой часовни[1] у Спасской башни, т.е. отчасти это портрет-реконструкция, с попыткой написания уже умершего человека с воссозданием частично несуществующего пейзажного окружения[2]. Портрет написан по фото, частично по воображению[3].

Таким образом, в республике в советские годы в портретной галерее «Лениниана» занимала особое место. Портреты В.И. Ленина в основном носили заказной характер, они находились во всех учреждениях, они стали полноправными «участниками» во время демонстраций и парадов. В каждом случае портрет имел свой иконографический тип, с конкретным идейным содержанием.

---

[1] Была возведена 1904–1905 годах по проекту казанского епархиального архитектора Ф.Н. Малиновского.

[2] Снесена после Октябрьской революции 1917 года.

[3] Вахитов Мулланур Муллазянович (1885–1918) – политический деятель и публицист. Встречался с В.И. Лениным и возглавлял в Москве Центральный мусульманский комиссариат Наркомнаца. Разработал проект создания национальной государственности татар и башкир и «Положение о Татаро-Башкирской Советской республике в составе РСФСР» (проект не осуществлен). В июле 1918 г. направлен в Поволжье в качестве чрезвычайного комиссара по продовольствию. Расстрелян в Казани комучевцами. Его именем в Казани названы административный район, улица и площадь [4: 197].

При изображении портретов политических лидеров (М. Вахитов) художники придерживались этих же сложившихся канонов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арсланов В.Г. Западное искусствознание XX век. – М.: Академический Проект; Традиция, 2005.

2. Бакушинский А.В. Н.А. Андреев 1873 – 1932. – М.: Государственное издательство «ИСКУССТВО», 1939. 96 с.

3. Борев Ю.Б. Социалистический реализм. Взгляд современника и современный взгляд. – М.: АСТ: Олимп, 2008.

4. Глухов-Ногайбек Максим Степанович. Казанский ретро-лексикон. Первый опыт родословно-биографической и историко-краеведческой энциклопедии. Издательский центр ОСНОВА. – Казань, 2002.

5. Могильникова Г.А., Капланова С.Г. Николай Иванович Фешин Документы, письма, воспоминания о художнике – Л.: Художник РСФСР, 1975.

6. Червонная С.М. Искусство Советской Татарии. – М.: «Изобразительное искусство», 1978.

УДК 929

МИРСАИД СУЛТАН-ГАЛИЕВ В ТАТАРСКОЙ ОБЩИНЕ МОСКВЫ НАЧАЛА 1920-Х ГГ.: ВОСПРИЯТИЕ НОВОГО ЛИДЕРА В ВОСПОМИНАНИЯХ И ИССЛЕДОВАНИЯХ

М.А. Сафаров
радиостанция Вести ФМ (Москва)

Изучение прошлого московских национальных общин предоставляет возможность реконструкции не только процессов урбанизации, сохранения или утраты этноконфессиональных компонентов в условиях мегаполиса. Анализ документальных источников и особенно нарративов позволяет также понять процесс адаптации к новой социальной реальности, возникшей в ходе глобальных политических трансформаций. В этой связи особый интерес представляет знакомство с процессом приспособления такой традиционной общины, как татарская, к московской жизни первого советского десятилетия. Среди ключевых фигур раннесоветских лет в татарской Москве выделялся известный политический и общественный деятель Мирсаид Султан-Галиев (1892–1940). Один из организаторов строительства «новой жизни», он и при этом оказался прочно связан с миром московского татарского купечества, лишившегося своего имущества, но сохранившего влияние в общине.
Ключевые слова: Москва, татары, община, революция, купечество, культура.

The study of the past of Moscow national communities provides an opportunity to reconstruct not only the processes of urbanization, the preservation or

loss of ethno-confessional components in a metropolis. An analysis of documentary sources, and especially narratives, also makes it possible to understand the process of adaptation to a new social reality that has arisen in the course of global political transformations. In this regard, it is of particular interest to get acquainted with the process of adapting such a traditional community as the Tatar one to Moscow life in the first Soviet decade. Among the key figures of the early Soviet years in Tatar Moscow, the famous political and public figure Mirsaid Sultan-Galiev (1892–1940) stood out. One of the organizers of the construction of the «new life», he, at the same time, turned out to be firmly connected with the world of the Moscow Tatar merchants, who lost their property, but retained influence in the community.
Key words: Moscow, Tatars, community, revolution, merchant class, culture.

Значительная часть представленного нами материала, посвященного 1920-м гг. основывается на нарративных источниках, в том числе на интервью с одной из старейших представительниц татарской общины Москвы Раузой Ахмедовной Кастровой (1911–2012), принимавшей в юности активное участие в национальной жизни, двоюродной сестре Фатимы Ерзиной – жены Мирсаида Султан-Галиева [1: 5–7]. Данные из справочника «Вся Москва» представляют ценность при анализе сведений по общинной инфраструктуре раннесоветского периода. Так, благодаря изданию 1927 г. можно узнать о Татарском центральном клубе им. Х. Ямашева, Центральной библиотеке тюркских народов (с указанием, что её книжный фонд составляет 4500 томов, а заведует библиотекой Ахмед Хафиз Агеев – то есть представитель семьи замоскворецких имамов Агеевых); об издательстве «Нашрият», редакциях газет «Эшче» («Рабочий») и «Игенчеләр» («Земледельцы»), журнала «Фән һәм дин» («Наука и религия»); о татарском театре. «Вся Москва» содержит и такие примечательные сведения о жизни московских татар позднего НЭПа, как данные о торговцах каракулем (с упоминанием татарских фамилий) и местах продажи конины в городе [2: 354, 358, 362, 375, 390, 715, 743].

Для начала определимся с топографией татарской Москвы накануне Октябрьской революции. Благодаря воспоминаниям Раузы Кастровой нам удалось установить московские адреса домов известной купеческой династии Ерзиных.

До сегодняшнего дня на Большой Татарской улице сохранились особняки сыновей купца-меховщика Салиха Ерзина – Хусаина (д. 19); Садека (д. 23); доходный пятиэтажный кирпичный дом, построенный в 1914/15 гг. вдовой сына Салиха Ерзина Ахмеда – купчихой Фатихой (Биби-Фатихой) Хайрулловной Ерзиной (д. 24).

Другой центр «татарской Москвы» располагался в Мещанской части города.

В социальном смысле татарская община Москвы 1920-х гг., представляла собой также сложное сочетание различных групп:

– представители купеческих династий, в прошлом элита московской татарской общины, объявленные «лишенцами». Большинство из них были исторически связанны с городом Касимов Рязанской губернии и проживали в Замоскворечье. Их имущество было национализировано. (Ерзины, Вергазовы, Кашаевы). С купеческими династиями были тесно связаны представители дореволюционной татарской интеллигенции, начавшие сотрудничать с советскими учреждениями (например, издательствами), но идеологически разделявшие идеи либерального реформаторства-джадидизма (к примеру, известный дореволюционный журналист Фатих Карими (1870–1937), работавший в советской Москве сотрудником татарского отделения Центрального издательства народов СССР) [3: 110];

– многочисленные выходцы из мишарских деревень бывших Симбирской и Нижегородской губерний. Они отличались религиозностью, традиционным укладом жизни, тесной связью с традиционным ареалом расселения, являлись наиболее активными прихожанами московских мечетей, особенно мечети в Выползовом переулке. Татары-мишари жили и в Замоскворечье. Однако в целом большая часть новых татар-москвичей жила в других районах города, преимущественно близ Трубной площади и Мещанских улиц. Влияние советской идеологии на них было минимальным. В последующие десятилетия именно татары-мишари определяли лицо татарской общины в советской Москве;

– большевики, относившиеся к революции скорее, как к возможности решения национального вопроса. Преимущественно, это были сподвижники, окружение видного советского политического деятеля и идеолога Мирсаида Султан-Галиева (1892–1940), игравшие заметную роль в московской общине (т.н. «султангалиевцы»), уже в начале 1920-х гг. утратившие политические позиции в партийных и государственных структурах. Идеология Султан-Галиева, сочетавшая марксизм и ислам, была осуждена партией, однако имела немало сторонников среди московских татар. Если татары-большевики и будут играть впредь заметную партийную роль, то станут скорее приверженцами правящей линии подобно Шаймардану Ибрагимову (1899–1957) – участнику установления советской власти в Москве, именем которого впоследствии будет названа улица на востоке города;

– молодые представители новой советской интеллигенции (особенно, литераторы) активные сторонники ВКП(б), не

имевшие опыта участия в национальном движении начала XX в. и укрепившиеся к концу 1920-х гг. (Ахмед Ерикей, Махмут Максуд и др).

Небольшая татарская община стремительно трансформировавшегося города в качестве лидеров традиционно воспринимала религиозных деятелей (имамов двух мечетей – Абдуллы Шамсутдинова в Замоскворечье и представителей династии Алимовых в Мещанской части), вокруг которых сложились две в социальном смысле разные социальные группы; и крупных купцов (например, семью Ерзиных). Революция принесла новых лидеров, среди которых особо примечательна судьба Мирсаида Султан-Галиева – идеолога и строителя «новой жизни», и в тоже время – тесно связанного своим семейным положением с прежним миром московского татарского купечества.

Как известно, М. Султан-Галиев был женат вторым браком на представительнице московской купеческой семьи Фатиме Ахмедовне Ерзиной – внучке известного купца и благотворителя Салиха Ерзина (1833–1911), основавшего династию торговцев мехом и хлопком [4: 26]. Доходный дом на углу Большой Татарской улицы и Старотолмачевского переулка выстроила её мать – купеческая вдова Биби-Фатиха Ерзина. После национализации имущества Биби-Фатихе определили квартиру и назначили комендантом былого домовладения. Здесь располагалась московская квартира Султан-Галиева, куда приходили его соратники – основатели советского Татарстана и большевики из Башкирии, Крыма, республик Средней Азии. В числе частых гостей этого дома необходимо назвать Махмуда Будайли (1895–1975), приезжавшего из Средней Азии, где он был наркомом печати Бухарской народной советской республики; его вскоре переведут на работу в Казань на должность заместителя наркома здравоохранения ТАССР. В Казани Будайли станет одним из основателей журнала «Чаян».

Постоянно бывал в доме касимовский татарин Ариф Енбаев (1892–1937), работавший в Москве представителем ТАССР при Наркомате по делам национальностей РСФСР, а позже уехавший в Казань на пост заместителя наркома земледелия ТАССР. Микдата Брундукова (1896–1965) – наркома просвещения ТАССР, а до этого секретаря Сталина по Наркомнацу, можно было считать не только другом-соратником, но и родственником Султан-Галиева. Микдат Брундуков был также женат на представительнице ерзинской семьи – Сафие.

Султан-Галиев, вплоть до 1923 года воспринимался в качестве одного из лидеров московской татарской общины, активно участвовал в деятельности Татарского рабочего клуба, местной печа-

ти. Активисты рабочего клуба опирались в своей антирелигиозной работе на установочную публикацию Султан-Галиева [5].

В целом, антирелигиозная работа среди московских татар в 1920-е гг. велась общими для этих лет средствами. Так с 1925 г. в Москве издавался журнал «Фән һәм дин» («Наука и религия») – орган Центрального Совета Союза безбожников; в татарской школе в Замоскворечье ставились антирелигиозные пьесы на тему мусульманских праздников и т.д. Судя по нарративным данным, особого успеха борьба с исламом в 1920-е гг. в Москве не имела (включая среду вчерашних мишарских крестьян-отходников, отличавшихся глубокой приверженностью религии), однако определенное секулярное влияние на молодежь из числа «коренных» замоскворецких семейств исключать не стоит (подобная работа была особенно активна в татарской школе им. Нариманова, размещавшейся в бывшем Доме Асадуллаева). В целом, изучение воздействия антирелигиозной пропаганды на татар в 1920-е гг. и роли в этом татарских большевиков представляется весьма перспективным.

После образования Татарской АССР в мае 1920 г. начался интенсивный процесс конструирования татарской советской культуры. Москва исторически не относилась к числу ведущих центров татарской культуры, однако именно здесь в 1920-е гг. происходило оформление многих элементов новой социальной реальности. Складывание татарской советской культуры в 1920-е гг. происходило на марксистской основе, однако в значительной мере еще опиралась на либерально-реформаторскую традицию джадидизма, предполагавшую оформление параллельных религиозным, но не противоречащих с ними, культурных структур. В целом, особого антагонизма между исламом и новой моделью культуры в 1920-е гг. не происходило. В значительной мере это было отражением умеренной (и во многом еще не сформированной) политики большевиков по отношению к исламу в 1920-е гг., учета сложной этноконфессиональной идентичности татар.

Для новой модели татарской культуры было характерно сложное сочетание различных компонентов: влияние авангарда (левого искусства, отголоски татарского футуризма из Казани); положительное отношение к революции, как возможности национального равноправия; сохранение элементов джадидизма; симбиоз достижений татарской городской культуры и мира татарской деревни; отголоски турецкой культурной политики Ататюрка (стоит учитывать влияние турецкого посольства и живших в Москве граждан Турции на московскую татарскую интеллигенцию).

Часто публикуемая фотография Мирсаида и его жены Фатимы сделана в Москве в ключевые месяцы создания контуров

Татарской республики, еще зимой 1919 года [6: 68–73] Первый проект большой Татаро-Башкирской республики, за который Султан-Галиев активно выступал, включая письма к Ленину, не был утвержден. 13 декабря 1919 г. Политбюро ЦК РКП(б) приняло следующее постановление: «Ввиду того, что значительная часть Всероссийского съезда коммунистических организаций народов Востока, и в частности, все представители коммунистов Башкирии против создания Татаро-Башкирской республики, таковой не создавать и декрет Наркомнаца от 22 марта 1918 года о Татаро-Башкирской Советской республики отменить. Предложить членам партии не вести в дальнейшем агитацию за Татаро-Башкирскую республику». Таким образом, с лозунгом Татаро-Башкирской республики было покончено. На повестку дня встал вопрос о создании отдельной Татарской Автономной Советской Социалистической Республики, образованной в мае 1920 г. Бирский и Белебеевский уезды со значительным татарским населением остались в границах Уфимской губернии, а впоследствии вошли в состав «Большой Башкирии».

Султан-Галиев потерпел первое политическое поражение. Но внешне все было еще вполне благополучно. Председатель Центрального бюро коммунистических организаций народов Востока при ЦК РКП(б), председатель Центральной мусульманской военной коллегии при Народном комиссариате по делам национальностей РСФСР – он в кругу соратников – тех, кого впоследствии будут именовать «султангалиевцами»: партийных и советских работников из Казани, родной Башкирии, Крыма, Туркестана. Среди большевиков из числа мусульманских народов Мирсаид воспринимается в качестве авторитетного лидера. В Москве есть и центры их встреч – не только кабинет в Наркомнаце вблизи приемной Сталина, но и в гораздо большей степени упомянутая квартира Султан-Галиева на Большой Татарской улице в доме на углу со Старым Толмачевским переулком. «Буржуазное» и «революционное» уживалось в этом доме.

Ерзины постепенно приняли своего зятя. И доверяли ему сокровенные тайны.

В Москву, в начале 1920 г. прибыл турецкий политик Энвер-паша (1881–1922). Большевики тогда поддерживали обе ведущие турецкие партии, боровшиеся за власть на обломках Османской империи: националистическую Мустафы Кемаля и юнионистскую Энвер-паши.

Энвер-паша базировался в Москве около полутора лет, работая в «Обществе единства революции с исламом». Правительство советской России надеялось использовать это Общество для защиты своих интересов в Средней Азии и на Кавказе, и Энвер-паша со-

гласился на определённую программу взаимодействия, при этом его стратегической целью было противодействие англичанам [7: 56]. Нарком иностранных дел Г. Н. Чичерин посчитал, что популярность идей пантюркизма Энвера-паши поможет советской власти в Туркестане в борьбе с басмачеством, куда он и был отправлен в ноябре 1921 года.

Известного турецкого политика в Москве радушно принимали бывшие татарские купцы. Он в ответ обещал им подготовить документы для эмиграции из России. Шамсикамар Ерзина, подобно теще Султан-Галиева Биби-Фатихе – купеческая вдова, хотела принять предложение об эмиграции. Впрочем, раздумывая, обратилась за советом к новому родственнику Султан-Галиеву, признавшись одному из руководителей Наркомнаца в сокрытии драгоценностей. Родственник-большевик отговорил от отъезда: Стамбул переполнен русскими беженцами, драгоценности стремительно обесцениваются, да и жить в Турции вдове-мусульманке будет очень трудно. А в советской стране татар ждет светлое будущее, обретение долгожданного равноправия. О наступлении нового времени говорил Султан-Галиев и Раузе Кастровой, призывая все силы отдать учебе, поскольку татарам теперь открылись многие возможности.

Шамсикамар Ерзина осталась в Москве, дожила до 87 лет и встретила даже 50-летие Октябрьской революции. Кто-то все же уехал (немногие из московских татар) в Турцию или в Веймарскую Германию. Связи с ними оборвались. В числе эмигрантов была и тезка Шамсикамар Ерзиной. Лишь много позже старые татары-москвичи узнали из книг Рафаэля Мустафина, посвященных подвигу Мусы Джалиля, и из фильма «Моабитская тетрадь» о загадочной Шамсие Идриси и узнали в ней свою знакомую, эмигрировавшую в юности из России.

В марте 1921 г. Султан-Галиев был отправлен в Крым для налаживания большевистской и национальной работы. Проведя полтора месяца в Крыму, он смог разобраться в обстановке, наладить работу татарского бюро Крымского обкома РКП(б) и подготовить правдивый доклад «О положении в Крыму». К моменту приезда Султан-Галиева Крым, оставленный частями Врангеля, был в полной власти неистовой Розалии Землячки, завершавшей свои расстрелы белых офицеров и мирного населения…

По иронии, Большая Татарская, на которой жил Султан-Галиев, в 1947 г. получит имя Землячки, работавшей в Замоскворецком райкоме партии именно в лучшие московские годы Мирсаида. Когда называли улицу, Султан-Галиева уже давно не было в живых. Большая Татарская обрела свое подлинное имя лишь в 1993 году.

Из Крыма Султан-Галиев вернулся еще в положении видного политического деятеля. Но по возвращении произошла тогда в Москве таинственная история, о которой вспоминал младший брат Султан-Галиева Фарид [8]. Согласно его изложению, Мирсаид, заподозрив некоего крымского татарина в симпатии к своей жене Фатиме, в порыве ревности убил его… Однако наказания фактически избежал, лишь несколько месяцев проведя в тюрьме. Эта история требует уточнения, но если и принять её правдивость, то можно представить, какие страсти кипели в московском доме большевика.

Обвал карьеры произошел в 1923 году. Во время болезни Ленина, Султан-Галиева исключили из партии и арестовали, так же, как и многих его последователей, для которых был изобретен специальный термин «султангалиевщина». Дальше – череда арестов и освобождений и гибель в январе 1940 года. Погибла и Фатима. Трагически сложилась жизнь их детей Гульнар и Мурада и старшей дочери Мирсаида Расиды. Однако память о недолгом лидерстве Султан-Галиева, его авторитете, возможностях, личных качествах сохранялась в памяти старожилов общины.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сафаров М.А. Московские татары в 1920-е гг.: опыт адаптации к новой социальной реальности // Конфессиональные и этнические группы российских регионов в XIX–XXI вв.: сборник научных трудов / Под общ. ред. А.А. Сорокина. – М.: «Историческое сознание». 2019. – С. 5–22.

2. Вся Москва на 1927 год: 3-й год издания Московского Совета: С приложением нового плана г. Москвы. – М., 1927. – 748 с.

3. Султанбеков Б. Ф., Малышева С. Ю. Трагические судьбы. – Казань: Татар. кн. из-во, 1996. – 285 с.

4. Хайретдинов Д. З. Московская Соборная мечеть: история возникновения // Ислам в современном мире. – 2015. – № 3. – С. 17–32.

5. Султан-Галиев М. Методы антирелигиозной пропаганды среди мусульман. – М.: Ред.-изд. отд. Наркомнаца, 1922. – 11 с.

6. Сафаров М. А. Мирсаид и Фатима на фоне молодой республики // Идель. – 2019. – № 9. – С. 68–73.

7. Шерстюков С.Ю. Энвер-паша, Джемаль-паша и Талаат-паша между Москвой и Берлином (1918–1922) // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. 2018. – № 4. – С. 55–69.

8. Тагиров И.Р., Шарафутдинов Д.А. Штрихи к портрету // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2012. – № 1/2. – С. 109–118.

УДК 821.0 (821.512.151)

БРОНТОЙ БЕДЮРОВ – ПОЭТ, КУЛЬТУРОЛОГ, ВОСТОКОВЕД, ПУБЛИЦИСТ И ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ

У.Н. Текенова

Горно-Алтайский государственный университет,
НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова (Горно-Алтайск)

Статья посвящена оценке деятельности известного алтайского поэта, публициста, общественного деятеля и духовного лидера алтайцев и других тюркских народов – Бронтоя Бедюрова. Материалом для анализа выступают некоторые поэтические сборники и публицистические издания, статьи ученого-тюрколога. Автором статьи, в результате анализа программных трудов сделан вывод, что для полного освещения всех сторон творческой и научной деятельности Бронтоя Бедюрова, необходимо учитывать тематический, биографический, идеологический и исторический факторы, которые с различных сторон высвечивают историко-культурные явления, которые нашли отражение в трудах поэта-интеллектуала.
Ключевые слова: Бедюров, алтайская литература, поэт, духовный лидер, тюркология.

The article is devoted to the evaluation of the activities of the famous Altai poet, publicist, public figure and spiritual leader of the Altaians and other Turkic peoples – Brontoy Bedyurov. The material for the analysis is some poetry collections and journalistic publications, articles by a Turkologist. The author of the article, as a result of the analysis of the program works, concluded that in order to fully cover all aspects of the creative and scientific activities of Brontoy Bedyurov, it is necessary to take into account thematic, biographical, ideological and historical factors that highlight historical and cultural phenomena from various sides, which are reflected in the works of the poet-intellectual.
Key words: Bedyurov, Altai literature, poet, spiritual leader, Turkology.

Имя Бронтоя Янговича Бедюрова (1947) давно известно за пределами Горного Алтая и имеет мировую известность – востоковед-алтаист, сопредседатель союза писателей России, действительный член РАЕН и Академии Российской словесности, член-корреспондент Всемирной Славянской Академии, директор института Алтайской цивилизации, лауреат литературных премий Юсуфа Баласугуна, Н.М. Карамзина, Байдылда Сарногоева, Чороса-Гуркина, Прохоровского Поля, народный писатель и Почетный гражданин Республики Алтай и ученый литературовед.

В контексте современной алтайской литературы поэзия Б. Бедюрова отличается своей неповторимостью гражданской, пейзажной, любовной лирики и философским осмыслением жизни. Поэта никогда не оставляют размышления о судьбе своего народа, о

проблемах сохранения национальной самобытности, культуры и литературы. Как утверждение ведущих поэтических принципов всей поэзии Б. Бедюрова краеугольным камнем встают особенности национального мышления, миропонимания и историко-культурные факторы развития алтайской литературы Горного Алтая. Этому в значительной мере способствует его обучение в аспирантуре института востоковедения Академии наук СССР (1976–1980).

В целом, все поэтическое творчество известного алтайского поэта охватывает временной отрезок с 1960-х по 1990-е гг., который мы условно разделили на ранний и зрелый периоды. Первый этап включает 1960–1970-е гг. – это время поисков и становления поэта, которое нашли отражение в его поэтических сборниках на алтайском языке *«Баштапкы алтамдар»* («Первые шаги», 1967), *«Кырлардыҥ будуктары»* («Краски гор», 1969), *«Тулаан ай»* («Месяц март», 1970), *«Чиҥмерилер»* («Узоры», 1974 и на русском языке «Песни молодого *маймана*» (1974), «Небесная коновязь» (1979).

Затем следует следующий этап литературной деятельности, который относится к 1980–1990-м гг. как время продолжения художественных исканий, утверждения взглядов на мир и становления поэтической зрелости поэта. Этот период отмечен такими изданиями на родном языке как «*Теҥерининг чакызы*» («Небесная коновязь», 1981), *«Алтайдыҥ алкыштары»* («Алтайские благопожелания», 1985), *«Эрјинелӱ эл»* («Сокровенная страна», 1988) и русскоязычные поэтические сборники «Эль-Бабурган» (1982), «Возраст воли» (1983), «Твердыни Алтая» (1983) и «Языческий ковчег» (1983), которые издавались в Горно-Алтайске и Москве.

В 2007 г. выходит в свет поэтический сборник на алтайском языке *«Алтын Сӱмер»* («Золотая вершина»), как подведение итогов более тридцатилетней творческой деятельности поэта с 1960 по 1990-е гг. XX в.

Поэт стремится познать и отразить глубину человеческой души, выразить свои самые сокровенные мысли и чувства, которые пророчески прозвучали в стихотворении «Как вечный странник…» (1984): «Как вечный странник, / Я несу по жизни / Сквозь разные народы и века / Огонь души – Любовь к своей Отчизне. // Таков удел поэта-ходока…» [1: 3].

Обучение Б. Бедюрова в аспирантуре института востоковедения Академии наук СССР (1976–1980) позволило раскрыться таланту поэта в нескольких ипостасях – историка, философа, культуролога, социолога, этнокультуролога, которые стали вытеснять в нем поэзию. Во время этой учебы областью научных интересов Б. Бедюрова была тюркология, но он не замыкается только одним направлением, его привлекает и отдел «Литература народов Азии». Неподдельный интерес к смежным наукам позволяет увидеть поэ-

ту мир «не раздробленным и дискретным, а в его целостности, слиянности и нераздельности. Б. Бедюрову, в силу его природной одаренности, литературного и востоковедного исторического образования, широкого диапазона интересов и энциклопедичности кругозора – это дано сполна…» [5: 10].

Обращение к историческому прошлому всегда «сопряжено с реконструкцией». Поэт-ученый пытается увидеть мир глазами своих предков:

«Я за собой оставил открытым / огромное синее небо, / откуда прорезались / звезды – глаза человека, / жаждущие познать загадку / вечной истины жизни… // Это пылающий, / прожигающий душу / взгляд Тоньюкука. // Это – мудрый, / проникающий в душу / взгляд Кюль-тегина. // И солнце, / золотое, / проходящее ровно / по профилю лица, – это мир мой, / древний и новый …» [2]. Согласимся, что исходя современных ценностей, это ему удается. Как считает и сам Б. Бедюров, «чем шире культурное поле этноса, … которое включает знание коммуникативной символики и культуры своего народа и других этносов, тем глубже осознание равноценности и уникальности всех культур» [6: 14].

Как «поэт-интеллектуал», эрудированный литературный критик, тонкий ценитель театра и знаток фольклора и истории тюркских народов, культуры России и мировой культуры в своей публицистике Б. Бедюров поднимает вопросы о литературе, искусстве, истории и устном народном творчестве алтайцев. Постоянное стремление к знаниям позволяет раскрыться таланту поэта в нескольких ипостасях – историка, философа, культуролога, социолога, этнокультуролога, которые стали вытеснять в нем поэзию.

Это своеобразное подведение итогов прошедших лет и начало нового этапа творческого пути на качественно новом уровне. У Б. Бедюрова стали появляться не только философские, но и жизненно важные размышления в публицистике, что позволяют определить те ценности, на которые Бедюров-поэт стремится опираться в будущем. На этом фоне понятно стремление поэта к возвращению к истокам, к глубинным основам бытия, к мифологии, содержащему в себе эти основы, и устному народному творчеству не только алтайцев, но и всех тюркских народов. В любом случае, результатом творческих поисков поэта стал важным «этот виток спирали, открывающий в национальном систему ценностных ориентаций [7: 152].

Заметим, что знания, полученные Б. Бедюровым во время обучения в аспирантуре, кропотливые поиски «золотых россыпей» в столичных библиотеках, архивах стали фундаментом для следующего этапа основательной работы – поднятие важных проблем понимания этнического самосознания своего народа. «Потребность в самоидентификации остро встает именно в постперестроечной

ситуации общественного и культурного шока, резкой смены вех, мировозренческого кризиса» [7: 154]. Именно в годы гласности и перестройки Б. Бедюров готовит и издает такие книги, как «Мудрый богатырь» (1987), «Памятное завещание» (1990) и «Слово об Алтае» (1990). Затем последуют серии изданий «Слово об Алтае» (2003, 2004, 2007, 2017) и продолжает работать над серией по сей день.

Своеобразный пласт публицистики Б. Бедюрова занимают этюды, эссе, очерки, статьи, философские размышления, воспоминания и фрагменты, заметки, интервью с поэтом, тексты выступлений на научных мероприятиях различного уровня, статьи о литературе, искусстве, истории и устном народном творчестве алтайцев, в которых наблюдается эрудированный литературный критик, тонкий ценитель театра и знаток фольклора и истории тюркских народов, культуры России и мировой культуры в целом. Публицистика Б. Бедюрова в значительной своей части стала заметным достижением алтайской литературы и литературоведения, фольклористики, истории и культуры, и направлена на утверждение чувства родины, Горного Алтая и России, национального самосознания народов Республики Алтай, как справедливо подчеркивал его «умение мыслить в контексте истории» (Б.К. Алушкин).

В 90-е годы это способствовало сплочению алтайского народа, целые поколения которого были воспитаны на абстрактной интернациональной идее. Б. Бедюров, как отмечает В. Цыренов, «…может быть и доверительным собеседником, и строгим ученым, и страстным трибуном, тревогу и заботу которого составляет судьба не только алтайцев, но и страны в целом. Он не устает бороться за правду, утверждая, что сила ее в чистоте. За эти годы к Бронтою, известному друзьям своим нравственным максимализмом, пришла добрая мудрость жизни» [8]. Изданием сборника «Памятное завещание» (1991) Б. Бедюров вернул в алтайскую литературу целые периоды и имена исторических личностей (М. Чевалков, И. Штыгашев, Г.И. Чорос-Гуркин), необоснованно изъятые в прошлом.

Б. Бедюров выступает медиумом в многоголосом диалоге культур. Многие статьи, эссе и тексты его выступлений рассчитаны на круг приобщенных к мировой культуре, каким является сам – поэт, тюрколог, культуролог, этнограф, востоковед, философ, живущий в средоточии разных культур. Идейно-тематическое направление его текстов разрастается как мировое древо, корни которого фольклор, этнография, история и культура тюркских народов, дающие мощный ствол этому древу. Как считает поэт, чем шире культурное поле этноса, знание коммуникативной символики и культуры своего народа и других этносов, тем глубже осознание равноценности и уникальности всех культур мира. Все выступления Б. Бедюрова исходят из первозданных основ – истории и культуры алтай-

ского народа, Республики Алтай, единства исторических корней тюркского и русского народов Евразии.

Открытость собственной позиции – главное отличие публицистики Б. Бедюрова, поэтому тексты воспринимаются и читаются легко, благодаря авторской точке зрения. Как говорил сам поэт в интервью Новости Горного Алтая (от 7 ноября 2012 г.): «У меня своя позиция и своя линия всегда. И я не вправе ни на кого оглядываться, согласовывать, получать высочайшее одобрение» [4]. Поэт с разных трибун призывает к жизни в гармонии с окружающей средой, составляя часть данного ландшафта, и все это, несомненно, будет сохраняться.

Как известно, этническая картина мира — это система образов-ответов, даваемых той или иной культурой на извечные вопросы бытия: кто такой я и кто такие мы? Следовательно, аутентичное понимание культуры народов напрямую зависит от степени постижения его картины мира или наоборот – невозможность понять этнос и особенно его художественную культуру, не постигнув картины мира этого народа. В качестве примера можно обратиться к серии книг «Слово об Алтае», где Б. Бедюров пытается ответить на эти извечные вопросы: Алтай, своя земля — *Јер Суу* (Дьер Суу) как главный локус национальной картины мира алтайцев, соединенный множеством связей с макромиром.

Заметим, что все суждения Б. Бедюрова отличаются доказательной исторической базой, импульсом к интеллектуальному диалогу, и умозаключениям поэта об историческом пути кочевников-алтайцев, служат глубоко и критически осмысленные автором труды историков, философов, этнографов, деятелей духовной культуры. Следовательно, выстроенная Б. Бедюровым картина мира характеризуется многомерностью, масштабностью представлений, интересом к мировой истории, политике, культуре.

Несомненный интерес вызывает сборник «Алтай-Хангай – вечная Родина» Б. Бедюрова (2017), подготовленный к изданию в Москве и вышедший в печати в Новосибирске на русском языке. Книга посвящена 70-летию поэта. Перевод с алтайского языка, глоссарий и указатель алтайских топонимов выполнен самим автором и Е.В. Королевой. Поэтический перевод принадлежит Е.В. Королевой. Автор излагает историю Алтай-Хангая в контексте этнической истории и богатой литературной традиции. Книга открывается яркими в художественной форме написанными историческими эссе Б. Бедюрова («Слово об Алтае», «Алтай-Хангай – вечная Родина», «Как рассеялись телеуты», «Исторические песни», «Песнь о разорении Алтая» и «Песнопения об Ойрот-Хане»). Далее следуют исторические предания, топонимические предания и сказки. Завершают книгу приложения, которые включают послесловие

Л.И. Шерствовой и Е.В. Королевой «История не пишется – история рассказывается…», статью «Творческий метод Бронтоя Бедюрова».

Своеобразный литературный стиль эссе «Слово об Алтае», который открывает данное издание, выразительная сила поэзии в прозе позволила этому произведению быстро найти путь к сердцу читателей: «Да, золотой колыбелью своей называют Алтай многие и многие племена и народы, те, что ушли давным-давно, покинув навсегда его ровные долы, прекрасные степи и чудные горы.

Золотой Горой, стоящей на равном удалении от четырех океанов, почитая и преклоняясь, издревле нарекают Алтай.

Золотой седловиной стоит Алтай на тверди земной, стыкуя собой две половины Великой Степи – мир тюрков и мир монголов.

На Алтае сошлись, наконец, три учения, три драгоценности духа – слова Будды, Христа, Магомета, а высоко над ними, как над тремя вершинами Уч-Сумера, все то же Вечное Синее Небо – Кёк Тенгери.

Три страны стянул к себе Алтай, соединив в одном средоточии Монголию, Россию, Китай… <…>

…Все – в Слове нашем и от нас – дальше и выше, от предтечей – к потомкам» [3: 7].

В интервью под названием «Носить Небо на голове» Б. Бедюрову задается вопрос-рассуждение: «Алтай является центром гигантского культурного круга, “культурной провинции” по терминологии Лео Фробениуса и Фрица Гребнера. … “Алтайский культурный круг” охватывает практически всю Евразию, поскольку тюрки живут от Тихого и Северного Ледовитого океанов до Адриатического побережья и Северной Африки. Что такое центр этого гигантского культурного круга – Алтай?».

Ответ алтайского поэта вызывает гордость и уважение:

«– Алтай с точки зрения географии, истории, культуры – это такое огромное целостное средоточие Евразийского континента. К сожалению, мы в России Алтай понимаем усечённо. К сожалению, в России сейчас только одна четверть Алтая сохранилась. Алтай сейчас разделён на четыре сектора государственными границами России, Китая, Монголии и Казахстана. А, на самом деле, Алтай – это очень большая колыбель евразийских цивилизаций, от Иртыша на западе до Байкала на востоке, включая Восточную Монголию и Тянь-Шань, который сейчас находится в Китае. Вот эта огромная колыбель была древнейшим культурно-цивилизационным центром, откуда волнами расходились и мигрировали этносы, народы, племена.

– … А тюрки впервые в истории создали именно империю-государство, которая в общих чертах была близка к границам Советского Союза. После этого тюрки ещё не раз создавали империи – и

в Китае, и Османскую, и участвовали в строительстве Российской империи. Откуда у тюрок такой имперостроительный запал и воля к строительству империй?

– Это связано с тем чувством бескрайнего неба, которое глубоко укоренено во всех тюрках. Даже если человек уже и не ощущает себя тюрком, то всё равно в культуре, в бессознательном человека это очень глубоко укоренено. Отсюда, из неба, и берётся эта воля и эта энергия» [2].

В заключение этой небольшой статьи о выдающемся сыне алтайского народа хочется вспомнить алтайскую пословицу «*Кижи кижиле бай*» («Человек человеком богат»). Наш народ гордится своим сыном за его харизматичность, глубину мысли, фундаментальные знания и великолепное владение родным и русским языками, обостренный интерес к национальным культурам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бедюров Б.Я. Языческий ковчег. – М., 1984. – 175 с.

2. Бедюров Б.Я. Бедюров: «Главное – носить Небо в голове». http://www.peoples-rights.gumilev-center.ru/ (2010)

3. Бедюров Б.Я. Алтай Хангай. Вечная Родина. Фонд «Сибирский писатель». – М., 2017. – 431 с.

4. Бедюров Б.Я. Я не вправе оглядываться на власть, согласовывать и получать высочайшее одобрение. https://www.gorno-altaisk.info/ от 07 ноября 2012 г.

5. Гребенникова Н.С., Толстых Л.И. «Этническое в картине мира Б. Бедюрова». http://xn--90aefkbacm4aisie.xn--p1ai/content/bedyurov-bya-slovo-ob-altae-ch-ii-istoriya-folklor-i-kultura-gorno-altaysk-gu-knizhnoe

6. Гребенникова Н.С., Толстых Л.И. Этническое в картине мира Б. Бедюрова // Бронтой Янгович Бедюров (библиографические материалы) – Горно-Алтайск, 2007. – С. 11–17.

7. Султанов К.К. «Лабиринт сцеплений». Этническое – национальное – художественное. // История национальных литератур. Перечитывая и переосмысливая. – М., 1996. – 286 с.

8. Цыренов В. Светлолицый воитель Алтая. К 60-летию Бронтоя Бедюрова // Сибирские огни (Новосибирск). – 2007. – № 4. Критика. Литературоведение.

УДК 394; 323.1

ЭТНОИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА
(Опыт переосмысления региональных политических процессов)

М.В. Тенсин
Ижевский филиал РАНХиГС (Ижевск)

На протяжении длительного периода в современной истории считалось, что этничность если и оказывает влияние на политику, то крайне незначительное. Глобализация, информатизация и стандартизация внесли свой вклад в попытку максимально нивелировать рудименты традиционного общества, которое во многом выстраивалось в системе

этнических и конфессиональных координат социально-политической организации. Однако, когда процессы размывания этничности должны были достичь апогея, произошла обратная реакция. Этнический и конфессиональный факторы вновь стали выступать в качестве системообразующих социальных факторов, в том числе и в политической жизни современного общества. Особенно наглядно это проявляется на примере тюркских народов, которые на фоне славянских и финно-угорских этносов демонстрируют уверенное сохранение и воспроизводство мобилизованной этничности в системе политического лидерства.
Ключевые слова: лидерство, этничность, региональная политика, политические процессы.

For a long period in modern history, it was believed that ethnicity, if it has an impact on politics, is extremely insignificant. Globalization, informatization and standardization have contributed to the attempt to level the rudiments of the traditional society as much as possible, which was largely built in the system of ethnic and confessional coordinates of the socio-political organization. However, when the processes of erosion of ethnicity should have reached their climax, there was a backlash. Ethnic and confessional factors again began to act as system-forming social factors, including in the political life of modern society. This is especially evident in the example of the Turkic peoples, who, against the background of the Slavic and Finno-Ugric ethnic groups, demonstrate the confident preservation and reproduction of mobilized ethnicity in the system of political leadership.
Key words: leadership, ethnicity, regional politics, political processes.

Мир в начале XXI века стремительно меняется. Трансформацию переживают все без исключения сферы общественной жизни, в том числе политика. Изменение внешних атрибутов общественно-политической жизни, курс на игнорирование расовых, конфессиональных и этнических особенностей, конституционно-правовое закрепление принципа равенства граждан независимо от любых факторов и обстоятельств должны были создать абсолютно инертную по отношению к этничности политическую среду. Однако реакция социума на эти вызовы современности оказалась прямо противоположной. Даже в самой демократической американской политической системе (по мнению самих американцев) неожиданно возникло и стало популярным среди самых разных расовых групп движение BLM, которое в очередной раз сделало центром внимания афроамериканцев, страдающих от широкого спектра дискриминационных проявлений. При этом оснований полагать, что данная расовая группа подвергается каким-либо ограничениям в мультикультурном американском обществе достаточно сложно, учитывая принятую и реализованную «программу позитивных действий» («позитивную дискриминацию»), реализуемую в отношении меньшинств, основными бенефициарами которой в

США стали афроамериканцы. Итогом ее воплощения на рубеже веков стало расширение этнорасового представительства в органах власти, органах управления и даже частных компаниях, связанных с государственными заказами. Несмотря на это, и даже избрание афроамериканца Барка Обамы 44-ым Президентом США не смогло удовлетворить претензии на исключительное положение выросшего поколения «этнорасовых предпринимателей» и сделало национальный вопрос одним из центральных в политической жизни Соединенных Штатов.

В современной России, начиная с 2000 года было сделано все возможное для полного исключения конфессионального и этнического факторов из политической жизни. В рамках выстраивания пресловутой «вертикали власти» были созданы условия для устранения национальных и/или региональных особенностей из политического контекста субъектов Российской Федерации. Становление нового политического дискурса стало выстраиваться в контексте принудительного правового устранения даже минимальных особенностей, связанных, например, с наименованием высшего должностного лица (руководителя высшего исполнительного органа государственной власти) субъекта Российской Федерации. В табуировании термина «Президент» в региональной политической практике федеральная власть проявляет невероятную упорность и настойчивость, не учитывая сложившуюся и принятую многонациональными народами многолетнюю демократическую практику использования данного термина в отношении региональных лидеров. Кроме того, зачастую игнорируется тот факт, что термин «президент» для наименования формальных лидеров республик в составе Российской Федерации принимался на референдуме или по его результатам. Как следует из содержания ст. 3 Конституции Российской Федерации именно референдум является высшим непосредственным выражением власти многонационального народа, и только после него указаны свободные выборы.

Можно с уверенностью говорить о том, что в процессе принятия федеральных требований по отказу от термина «Президент» в полной мере проявились этноисторические особенности субъектов Российской Федерации. Финно-угорские республики без какой-либо общественной дискуссии по данному вопросу пошли в фарватере решений федерального центра. В этом плане показателен пример Удмуртии, которая с невероятной легкостью отказалась от наименования «Президент» в отношении высшего должностного лица, несмотря на то, что 26 марта 2000 года это решение было принято на референдуме Удмуртской Республики (за 68,8% избирателей, против 27,3% при явке 61%), когда форма правления трансформировалась из парламентской республики

в президентскую. 15 октября 2000 года в Удмуртии состоялись выборы Президента Удмуртской Республике. Это были первые и последние выборы, итог которых мог быт непредсказуем и во многом обусловлен влиянием этнического фактора. Основным конкурентом А.А. Волкова на этих выборах был П.Н. Вершинин, который, будучи удмуртом, рассчитывал на поддержку сельского электората (с 1990 года по 1995 год работал министром сельского хозяйства и продовольствия Удмуртской Республики, в дальнейшем заместителем и первым заместителем Председателя Совета Министров Удмуртской Республики, с 1995 по 1999 год – Председатель Правительства Удмуртской Республики), в котором представители удмуртского народа составляли более половины избирателей. Однако политическим амбициям П.Н. Вершинина не суждено было сбыться, поскольку электоральную поддержку он получил в среде преимущественно южных удмуртов, а северные удмурты поддержали кандидатуру А.А. Волкова. Политическая разобщенность удмуртского этноса в итоге привела к тому, что все формальные конвенционные нормы политической жизни в Удмуртии были окончательно демонтированы в 2017 году, когда в результате коррупционного скандала вместо отрешенного в связи с утратой доверия А.В. Соловьева исполняющим обязанности был назначен А.В. Бречалов. Однако задолго до этого, в апреле 2011 года Государственный Совет Удмуртской Республики принял поправки Конституции Удмуртской Республики и вместо «Президента» появился термин «Глава». Отсутствие политической сплоченности и этнического лидерства отчетливо проявилось во время внеочередных выборов Главы Удмуртской Республики 10 сентября 2017 года, когда абсолютно неизвестный и чужой для Удмуртии А.В. Бречалов получил на выборах 78,16% голосов избирателей (при явке 34,55%), немногим уступив абсолютному электоральному рекордсмену А.В. Соловьеву, набравшему 84,84% голосов. При А.В. Бречалове в Удмуртии начинают полностью игнорироваться ранее формально соблюдавшиеся нормы о том, что «первое лицо – русский, второе – удмурт). Речь идет о поддержке при назначении на пост Председателя Государственного Совета Удмуртской Республики избранных депутатами кандидатов-удмуртов. При А.В. Бречалове Председателем Госсовета был избран А.М. Прасолов, и только после серьезного политического конфликта между ними в 2020 году этот пост занял удмурт В.П. Невоструев. Данная модель развития политической жизни характерная для многих финно-угорских республик в составе Российской Федерации. В данном случае мы можем говорить о полном вымывании самостоятельной этничности из политического и электорального процесса и использовании этнического фактора партийными функционерами

исключительно в целях обслуживания известных всем политических сил, зачастую игнорирующих объективно-существующие языковые, культурные и даже экономические потребности народов Российской Федерации.

Совершенно другую модель мобилизованной этничности и этнического лидерства мы можем наблюдать в тюркских республиках. Наиболее ярким является политический опыт Республики Татарстан, руководство которого на протяжении всей современной истории опиралось на поддержку консолидированного и отчетливо осознающего свои интересы татарского этноса и вследствие этого имело возможность последовательно отстаивать интересы Татарстана. Изучение опыта политической жизни Республики Татарстан говорит о том, что в нем невозможно повторение ситуации, сложившейся в Удмуртии. Опираясь на тюркские традиции корпоративности и взаимной поддержки, в Татарстане сформировалась уникальная система власти, обеспечивающая выражение и реализацию власти татарского народа, и принятие решений в интересах всех проживающих в Татарстане граждан. Примечательно, что благодаря корпоративности и сплоченности народа, Татарстан остался единственным субъектом Российской Федерации, сохранившим наименование «Президент» для обозначения высшего должностного лица, который является нее только формальным, но и этническим лидером татарского народа.

Таким образом, в современных условиях сложившиеся этнические модели мобилизованной этничности продолжают оказывать значительное воздействие на политические процессы, протекающие на региональном уровне. При этом прекрасно видно проявление этнической специфики и менталитета народов Российской Федерации, что во многом обусловлено культурно-историческими особенностями их развития и неоднократно описывалось в научной литературе.

УДК 93/94

МЕДРЕСЕ «РАСУЛИЯ» И КАЗАХСКАЯ СТЕПЬ: СУФИЗМ, ОБРАЗОВАНИЕ И МЕЖРЕГИОНАЛЬНЫЕ СВЯЗИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

П.С. Шаблей
Кустанайский филиал Челябинского Государственного университета (Кустанай, Казахстан)

В статье рассматривается образовательное, религиозное и культурное влияние «медресе» Расулия на Казахскую степь. Многие казахи стали последователями шейха Зайнуллы Расулева. Через Троицк в Казахскую

степь проникали новые идеи. Студенты медресе «Расулия» во время каникул обучали казахских детей. Многие выпускники троицкого медресе стали имамами и учителями в таких городах современного Казахстана как Петропавловск, Кустанай, Семипалатинск, Акмолинск, Каркаралинск и в других.
Ключевые слова: медресе «Расулия», Зайнулла Расулев, Троицк, Казахстан.

The article deals with the educational, religious, cultural influence of the Rasuliya madrasah on the Kazakh Steppe. Many Kazakhs became followers of sheikh Zainulla Rasulev. New ideas penetrated into the Kazakh Steppe through Troitsk. Students of the «Rasuliya» madrasah taught Kazakh children during the holidays. Many graduates of the Troitsk madrasah became imams and teachers in such cities as Petropavlovsk, Kustanai, Semipalatinsk, Akmolinsk, Karkaralinsk and others.
Key words: madrasah «Rasulia», Zainulla Rasulev, Troitsk, Kazakhstan.

Город Троицк, основанный в 1750 г. на окраине Российской империи как важный торговый пункт и стратегический опорный рубеж на границе с Казахстаном, стал в XIX в. крупным религиозным и культурным центром Приуралья и Северного Казахстана. Этому способствовало удачное географическое положение уездной столицы Оренбургской губернии. Троицк располагался на перекрестке торговых сообщений и почти на границе между Европой и Азией. Через город протекали пути различных послов, паломников и купцов. Это способствовало культурно-бытовой коммуникации народов Центральной Азии, Урала, Поволжья. Частота и глубина контактов усиливали понимание различных образов мыслей, жизненных укладов и культуры. Сравнительно небольшое количество общеобразовательных школ и отсутствие средних и высших учебных заведений приводили во второй половине XIX в. учащуюся молодежь из Казахстана, Урала и Башкирии в Троицк [1: 23].

Высокая плотность мусульманского населения в Троицке (преимущественно татары и башкиры) предопределила доминирование в образовательной сфере исламских конфессиональных учебных заведений [2: 48]. В городе перед революцией 1917 г. было 6 медресе. Наибольшую известность имели: «Мухаммадия», «Галия», и «Расулия». Из них самой популярной была последняя. Интересно, почему? Ведь более передовой, по мнению местных краеведов, считалась «Мухаммадия», в которой изучались многие предметы, входящие в курс общеобразовательной средней школы. В том числе и русский язык [3: 97]. Между тем, если перед первой мировой войной учащихся в «Мухаммадие» было около 250 человек, то контингент «Расулии» в 1913 г. составлял, по разным данным, от 300 до 400 шакирдов [4: 495].

Большую известность Троицкое медресе «Расулия» приобрело благодаря своему основателю и покровителю – ишану, мударрису и имам-хатибу Зайнулле Расулеву. Ишан З. Расулев своей разносторонней просветительской, религиозной, культурной и другой общественной деятельностью завоевал себе огромный авторитет и уважение среди народов не только Урала и Казахстана, но и всего мусульманского мира Российской империи. Газета «Вакыт», издававшаяся в Оренбурге, назвала его в посмертном некрологе «духовным королем нации» [5: 57]. В ряде научных работ он именуется самым великим накшбандийским шейхом Волго-Уральского региона [6: 131].

Несмотря на свою принадлежность к суфизму З. Расулев известен как сторонник реформы системы мусульманского образования в духе джадидизма. Открытое им медресе «Расулия», по мнению французского историка А. Бенигсена, было одним из лучших академических институтов в мусульманском мире [7: 10]. Более того, многие исследователи (М.Н. Фархшатов, Я.Г. Абдуллина, З. Ишмухаметов) причисляют это учебное заведение к джадидистским [8: 147]. В этой связи трудно установить соответствие между идеологией исламского мистицизма, связанного с именем основателя троицкого медресе «Расулия», и нацеленной (как это было веками характерно для суфизма) на отказ от активной общественной жизни, проповедь традиционных исламских ценностей и четкое соблюдение религиозно-обрядовой практики, и теми общественными переменами, захлестнувшими мусульманский мир Российской империи в конце XIX – начале XX вв.

Решение противоречия скрыто в личности самого З. Расулева и того суфизма, который он представлял. Его религиозный облик и духовная деятельность уже в полной мере не соответствовали тому классическому образу мусульманского мистика с чрезмерными религиозными обрядами, консервативной и жестко регламентированной структурой общин. Огромное влияние, оказанное на него его учителем – стамбульским шейхом ордена Накшбандийа Ахмедом Зияутдином Гюмешханеви стало переломным в жизни и мировоззрении З. Расулева. Гюмешханеви призывал вести борьбу с деградацией науки, изучать научные труды и биографии ученых, создавать библиотеки и вести активную общественную деятельность [9: 279]. После возвращения из своего второго хаджа, во время которого у троицкого ишана состоялось свидание со своим духовным наставником, им было основано медресе «Расулия». Именно религиозно-общественная деятельность таких шейхов, как З. Расулев, позволила французскому историку Тьерри Зарконе рассматривать урало-поволжский суфизм второй половины XIX – начала XX вв. как одно из проявлений исламского реформаторства [10: 51]. В этом

плане важно уточнить: как, будучи дважды преследуем властями за деятельность, якобы, несоответствующую нормам шариата, З. Расулеву удалось добиться крупных прогрессивных результатов в религиозной и просветительской деятельности, приблизив свое учебное заведение к многим джадидистским начинаниям.

Во второй половине XIX – начале XX вв. политика правительства Российской империи в отношении мусульманских конфессиональных учебных заведений носила неопределенный характер. Власти просто не знали, как можно ими эффективно управлять при слабом понимании их назначения и места в жизни мусульман и, поэтому, совершенно оставили без внимания. Только в 1874 г. мектебы и медресе подчинили Министерству народного просвещения, хотя от этой реформы самой по себе многого и не ждали. Это свидетельствовало лишь об усилении контроля и внимания за некоторыми обязательствами и ограничениями, введенными правительством. Главными из них были – обязательное наличие русских классов при медресе, запрет преподавать в них лицам, учившимся за границей, запрет на использование рукописных учебников и т.д. [11: 17].

На основании циркуляра Министерства Внутренних дел от 3-го августа 1892 г., учреждение магометанских конфессиональных школ было поставлено в зависимость от разрешения подлежащих директоров народных училищ. Согласно мнению Комитета Министров положение 1892 г. «поставило дело магометанского Духовного обучения в положение еще более неустойчивое, во многом зависящее от личного усмотрения (в основном заведующего. – *П.Ш.*), изменчивого по месту и времени своего применения [12: 178–179]. Более того, в «Правилах о начальных училищах для инородцев живущих в восточной и юго-восточной России» утвержденных 14 января 1906 г. министром народного просвещения И.Д. Толстым было отмечено, что «знания заведующего вероисповедным училищем по соответствующим вероучениям контролю инспекции не подлежат» [13: 271]. Таким образом, можно согласиться с мнением М.П. Фархшатова утверждающего, что «медресе в отличие от европейских учебных заведений не имело школьно-правового статуса и всецело зависело от заведующего, который мог оказать на его традиционную программу ощутимое влияние [14: 84]. Государство не только не вмешивалось во внутренние дела мусульманского образования, но и отказало ему в финансовой поддержке. Фактически конфессиональные исламские учебные заведения были обречены на саморазвитие. Такое положение вещей, на наш взгляд, только ускорило в ряде регионов Российской империи (Поволжье, Урал, Крым) продвижение джадидистской реформы.

В 1893 г. в медресе «Расулия» вместо буквослагательного был принят новый – фонетический метод обучения. З. Расулев по этому поводу даже издал фетву утверждавшую, что «троицкие ученые не имеют возражений в вопросе расширения программы медресе за счет включения светских наук при условии, что основой учебного курса будут оставаться дисциплины по изучению Корана и Сунны» [6: 131]. И, действительно, в начале XX в. программа преподавания в медресе «Расулия» включала не только вероучение, татарский, арабский языки, чтение, чистописание, заучивание и толкование Корана и хадисов, но и математику, российскую, татарскую и всеобщую историю, историю ислама, мусульманское право, логику, гигиену, географию, естествознание, физику, химию, зоологию и педагогику [15: 86].

Близкое расположение Троицка к казахским степям, а также на юго-востоке Приуралья (на достаточном удалении от других мусульманских образовательных центров: Оренбург, Уфа, Казань) влекло сюда студентов из татар, башкир и казахов. Веками эти народы жили бок о бок, ведя сходный образ жизни, исповедуя одну религию, заимствуя друг у друга некоторые элементы культуры. Таким образом, сложился практически единый этнокультурный регион, включающий Северный и Северо-западный Казахстан, Приуралье, отчасти Поволжье (особенно та территория, которая граничила с Букеевской ордой до ее упразднения). Отсутствие сильных различий в языке, религии, обычаях; смешанный этнический состав предопределили относительно свободное совместное проживание татар, башкир, казахов. Усилившиеся в XIX в. культурные контакты (досуг, учеба, миссионерская деятельность, межэтнические браки) между этими народами подчеркнули равенство их статуса и прав в области не только культурно-национального самоопределения, но и политического.

Крупным очагом межкультурной взаимосвязи стала в конце XIX – начале XX вв. медресе «Расулия». З. Расулев, будучи человеком, весьма образованным и имеющим среди друзей и последователей представителей различных народов, попытался в своем учебном заведении организовать свободный диалог с общемусульманской, татарской, казахской, башкирской, русской и западноевропейской культурой. В брошюре «Новый метод и троицкие ученые» ишан-просветитель восклицает: «У народа, исповедующего общую религию, разговаривающего на одном языке и имеющего единое происхождение не должно быть спора ни по какому вопросу» [14: 84]. В разные годы в медресе «Расулия» обучались: выдающийся татарский поэт М. Гафури, известный общественный деятель и первый муфтий Башкортостана М. Халиков, великий казахский писатель С. Торайгыров, казахский и татарский поэт,

писатель, заместитель редактора журнала «Айкап» А. Галимов, «сын» трех народов (башкирского, казахского, татарского) поэт М. Акмулла, татарский журналист и педагог Х. Искендеров, каракалпакский поэт Ажинияз Косыбай-улы и другие.

Бесспорно, многих прогрессивных деятелей этой сложной эпохи привели в «Расулию» новые методы обучение, а также довольно невысокая оплата – 8 рублей за весь курс. Например, для сравнения, в медресе «Хусайнийя» средняя плата составляла 100 рублей, в «Галие» – 15 рублей. Поэтому появлялась возможность продолжить свое образование по новому методу у сына бедняка, – казахского писателя С. Торайгырова, учившегося в медресе Зайнуллы ишана [15: 86]. М. Гафури, тоже из несостоятельной семьи, прошел пешком из Троицка 500 верст томимый желанием получить хорошее образование [16: 34].

Многое из сказанного наталкивает на противоречивые рассуждения, но не следует забывать о противоречивом характере самой эпохи и людей, которые в ней жили. С одной стороны, такие личности, как З. Расулев, были убежденными гуманистами, сторонниками реформы образования, критиковали фанатизм и схоластику, но, с другой, выступали против полной секуляризации и демократизации конфессиональной школы, отстаивали традиционную логику религиозно-бытового сознания. Это замедляло становление светской системы образования в Башкирии, Приуралье, Казахстане. Но это не показатель отсталости, а скорее фактор этнокультурной и конфессиональной природосообразности. Народы, рассматриваемого нами региона к концу XIX в. практически полностью сохранили свою национальную и культурную идентичность, выражавшуюся в соблюдении или народных обычаев, исповедовании того ислама, который был популярен у кочевого и полукочевого населения (народно-бытовой в отличие от интеллектуально-городского). Поэтому смешанный тип таких учебных мусульманских заведений как «Расулия» очень удобно вписывался в среду региона. Троицкое медресе служило своеобразным мостиком, направленным на эволюционную модернизацию общественного сознания. Как правило, с такой задачей лучше всех справляются не революция и войска, а образование. Сообразно с этим, самое важное значение «Расулии» – культурно-просветительское. Народы Башкирии, Урала, Казахстана видели в ней, прежде всего, очаг образованности, знаний и передовой культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. По данным Т.Т. Тажибаева в Тургайской области Казахстана на конец XIX в. охват образованием учащихся школьного возраста был незначительным. Так, в 1890 г. на 341648 человек населения приходилось всего 95 школ с числом учащихся 582. Таким образом, на одну школу приходилось 3838 человек. Кроме того, во

второй половине XIX в. на территории Казахстана новометодных мусульманских школ еще не было. (См.: Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX в. – Алма-Ата, 1962. С. 23).

2. По данным Всероссийской переписи населения 1897 г. в Троицком уезде Оренбургской губернии мусульманского населения было 17286 человек. Если учитывать, что значительная часть татарских и башкирских мусульман проживала в городах, то становится понятным доминирование интеллектуального ислама в общественной жизни Троицка. (См.: Исхаков Д.М. Татары (популярный очерк этнической истории и демографии). – Набережные Челны: Газетно-книжное изд-во «Камаз», 1993. С. 48.)

3. См.: Гизатуллин Р.Н. Мусульманские учебные заведения в дореволюционном Троицке // Материалы Международной научно-практической конференции «Россия: взгляд изнутри». – Челябинск, 2005. – С. 97; Абубакирова М.Т., Шамсутдинов И.В., Хасанжакова Р.В. Историю оставить народу своему. – Троицк: ЗАО «Типография им. Сыромолотова», 2002. – С. 75–82.

4. См., например: Остроумов Н.П. Школьный вопрос в русском мусульманстве // Мусульманский мир. – Т. 2., Вып. 6. 1913. – С. 459; Алгар Х. Шейх Зайнулла Расулев – последний Великий Шейх суфийского братства Накшбандия в Волго-Уральском регионе // Ватандаш. – 1998. – № 9. – С. 133.

5. Ишмухаметов З. Социальная роль и эволюция ислама в Татарии. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1979. – С. 57. Расулев З. (1833–1917) – мударрис, ишан, шейх ордена Накшбандийа. Родился в деревне Шарип Троицкого уезда Оренбургской губернии в семье муллы. Учился в медресе своей деревни, а затем в Троицке. По завершении учебы (1859 г.) – мударрис и имам-хатиб в деревне Ак-Хужа (близ Верхнеуральска, Оренбургская губерния). В 1859 г. в Бухаре шейх Абд ал-Хаким посвятил Расулева в тарикат Накшбандийа. В 1869–1870 гг. после хаджа он получает вторичную инициацию из рук стамбульского шейха ордена Накшбандийа Ахмеда Зияутдина Гюмешханеви (1813–1893). Вернувшись в Троицк Зайнулла становится имам-хатибом Пятой соборной мечети, где в 1884 г. основывает медресе «Расулия». Расулев публично выступал в печати за реформу исламских институтов, за введение нового метода обучения в школах. Глубокие познания в шариате, поразительные способности врачевания снискали ему огромный авторитет. (См.: Ислам на европейском Востоке. Энцкл. сл. / под ред. д.и.н. Р.А. Набиева. – Казань: «Магариф», 2004. – С. 279). См. более подробно о нем: Алгар Х. Шейх Зайнулла Расулев – последний Великий Шейх суфийского братства Накшбандийа в Волго-Уральском регионе // Ватандаш. – 1998. – № 9; Он же. Последний великий накшбандийский шейх Волго-Уральского региона // Татарстан. – 1995. – № 5; Бартольд В.В. Шейх Зайнулла // Мусульманский мир. – Вып. 1. – 1917.

6. Алгар Х. Шейх Зайнулла Расулев – последний Великий Шейх Волго-Уральского региона // Ватандаш, 1998. – № 9. – С. 131.

7. Бенигсен А., Лемерси-Келькеже М. Суфии и комиссары (гл. Ислам в Советском Союзе) // Деловая неделя. – 2006. – 17 февраля (№ 6). – С. 10.

8. См.: Очерки истории татарской общественной мысли. – Казань: Татарское книжное издательство, 2000. – С. 147; Фархшатов М.Н. Народное образование в Башкирии в пореформенный период 60–90 гг. XIX вв. – М.: Наука. 1994. – С. 94; Ишмухаметов З. Указ. соч. – С. 142. Джадидизм – это прогрессивное модернизационное течение в общественной жизни мусульманского мира Российской империи конца XIX – начала XX вв. Его основоположником считается крымский татарин И. Гаспринский, предложивший обновить средневековый ислам и приспособить его к современному знанию, наккам, действительности. Он настаивал на изменении в мусульманских учебных заведениях метода обучения – с буквослагательного на фонетический, обновление программы – включение светских наук, европейских языков и т.п. В качестве эксперимента И. Гаспринский предлагал открыть

9–10 новометодных школ по всей Российской империи. (См.: Гаспринский И. Русское мусульманство (мысли, заметки, наблюдения) // Дружба народов. – 1996. – № 12; Ямаева Л.А. Мусульманский либерализм начала XX в. как общественно-политическое движение. – Уфа: «Гилем», 2002. – С. 100.

9. Ислам на европейском Востоке: Энцикл. Сл. / под ред. д.и.н. Р.А. Набиева. – Казань: «Магариф», 2004. – С. 279.

10. Тьерри Зарконе. Суфизм в татарском мире в начале XX века // Панорама-Форум. – 1997. – № 12. – С. 51.

11. Гильмутдинов Д.Р. Ислам и государство в Средневолжском регионе в 1870–1917 гг. (на материале Казанской губернии): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Казань, 2005. – С. 17.

12. Закон о веротерпимости 17 апреля 1905 г. // Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика). Составитель и автор вводной статьи, комментариев и предложений Д.Ю. Арапов. – М.: ЦКЦ «Академкнига», 2001. – С. 178–179.

По свидетельству В.С. Дякина, «Министерству просвещения мешало поставить под контроль мусульманские конфессиональные школы Министерство внутренних дел, боявшееся усиления недовольства мусульман и нового переселения татар за пределы России». (См.: Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (начало XX века) // Вопросы истории. 1996. – № 11–12. – С. 140); С другой стороны, вполне разумным представляется расчет имперской политики держать мусульманское образование на крайне низком уровне, сохраняя его религиозно-схоластический характер. Об этом откровенно заявляется в секретном письме временно управляющего Министерством народного просвещения от 24 февраля 1902 г. на имя попечителя казанского учебного округа. В нем написано: «Будет вполне правильным предоставить мусульманское учебное дело самому себе вне всякого стороннего воздействия в смысле улучшения и реформы этих учебных заведений, воспитывающих по принципу враждебных нам деятелей. Предоставленные самим себе, мусульманские школы будут по-прежнему пользоваться рутиной, которая обрекла на застой мусульманскую школу… Не представляется никаких оснований к вмешательству в учебную часть мусульманских школ органов Министерства народного просвещения». (См.: Ишмухаметов З. Указ. соч. С. 124.)

13. См.: Распоряжения и действия Правительства и законоположения, относящиеся до мусульман // Мир ислама. – Т. 2. – Вып. VI. 1913. – С. 271.

14. Фархшатов М.Н. Народное образование в Башкирии в пореформенный период 60–90-ее гг. XIX вв. – М., 1994. – С.84.

15. Фархшатов М.Н. Расулийа // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энцикл. сл. – Вып. 1. М.: Восточная литература, 1999. – С. 86.

16. Рамазанов Г. Творчество М. Гафури / перевод с башкирского Р. Ахметова. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1970. – С. 43. Мажит Гафури хотел поступить учиться в медресе «Османия», но у него не хватило средств.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Биттирова Тамара Шамсудиновна, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник Института гуманитарных исследований – филиала Кабардино-Балкарского научного центра Российской Академии наук. *Нальчик, Россия.*

Булатов Айдер Аметович, кандидат философских наук, директор Крымского научного центра этносоциальных и этноконфессиональных исследований. *Симферополь, Россия.*

Гайнуллина Гульфия Расилевна, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета. *Казань, Россия.*

Галимуллин Фоат Галимуллович, доктор филологических наук, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета. *Казань, Россия.*

Гарифуллин Васил Загитович, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой национальных и глобальных медиа Казанского (Приволжского) федерального университета. *Казань, Россия.*

Гарифуллин Ильнар Зульфатович, кандидат исторических наук, Web-редактор журнала «Туган жир. Родной край». *Казань, Россия.*

Гарифуллина Эльвина Фларисовна, аспирант Казанского (Приволжского) федерального университета. *Казань, Россия.*

Гилазов Тагир Шамсегалиевич, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета. *Казань, Россия.*

Денмухаметова Эльвира Николаевна, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета. *Казань, Россия.*

Загидуллина Дания Фатиховна, доктор филологических наук, академик, вице-президент Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Зайнеева Гульнара Нургалиевна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Закирзянов Альфат Магсумзянович, доктор филологических наук, заведующий отделом литературоведения Института

языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Зарипова-Четин Чулпан Афраимовна, кандидат филологических наук, доцент Кавказского университета. *Карс, Турция.*

Зигангирова Гульназ Рашитовна, кандидат исторических наук, научный сотрудник Национального музея Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Ибраимов Осмонакун Ибраимович, доктор филологических наук, заведующий кафедрой восточных языков Кыргызско-Турецкого университета «Манас», профессор, академик Национальной Академии Кыргызской Республики. *Бишкек, Киргизия.*

Исхаков Дамир Мавлявеевич, доктор исторических наук, старший научный сотрудник Тобольской комплексной научной станции УрО Российской Академии наук, главный редактор журнала «Туган жир. Родной край». *Казань, Россия.*

Исхаков Салават Мидхатович, доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института российской истории Российской Академии наук. *Москва, Россия.*

Камалов Рим Мидехатович, аспирант Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Каюмова Гелюся Фаридовна, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета. *Казань, Россия.*

Кириллова Зоя Николаевна, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета. *Казань, Россия.*

Кучукова Зухра Ахметовна, доктор филологических наук, профессор Кабардино-Балкарского государственного университета им. Х.М. Бербекова. *Нальчик, Россия.*

Мамедов Тагисой Низами, доктор филологических наук, профессор Бакинского славянского университета. *Баку, Азербайджан.*

Минеева Елена Константиновна, доктор исторических наук, профессор Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова. *Чебоксары, Россия.*

Миннуллин Ким Мугаллимович, доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. АН РТ, директор Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Мотигуллина Альфия Рухулловна, кандидат филологических наук, доцент Поволжского государственного университета физической культуры, спорта и туризма. *Казань, Россия.*

Мугтасимова Гульназ Ринатовна, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета. *Казань, Россия*.

Насипов Илшат Сахиятуллович, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой татарского языка и литературы Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы. *Уфа, Россия.*

Оспан Серик Карибаевич, старший научный сотрудник Казахского Национального Музея. *Астана, Казахстан.*

Рамазанова Алина Робертовна, магистр Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы. *Уфа, Россия.*

Сабитова Ильгамия Исламутдиновна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия*.

Савченко Екатерина Федоровна, аспирант Института языка литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан, преподаватель специальных дисциплин Казанского художественного училища им. Н.И. Фешина. *Казань, Россия.*

Сагдеева Фаузия Кабировна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия*.

Салихова Айгуль Рустэмовна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия*.

Саляхова Зухра Габделахатовна, кандидат филологических наук, учитель родного (татарского) языка и литературы гимназии №10 Авиастроительного района г. Казани. *Казань, Россия*.

Самитова Савия Гималтыновна, кандидат филологических наук, доцент Казанского научно-исследовательского технологического университета. *Казань, Россия*.

Сафаров Марат Абясович, кандидат педагогических наук, ведущий программ радиостанции «Вести ФМ» Всероссийской государственной телевизионной и радиовещательной компании. *Москва, Россия.*

Тагирова Фяридя Инсановна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия*.

Текенова Ульяна Николаевна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Научно-исследовательского института алтаистики им. С.С. Суразакова, доцент Горно-Алтайского государственного университета. *Горно-Алтайск, Россия.*

Тенсин Максим Владимирович, кандидат исторических наук, исполнитель обязанностей директора, доцент Ижевского филиала Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации. *Ижевск, Россия.*

Фазлутдинов Ильдус Камилович, кандидат филологических наук, доцент Башкирского государственного университета; старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Уфа, Казань, Россия.*

Файзуллина Фания Галимулловна, научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Фатхтдинов Фаил Камилович, кандидат филологических наук, доцент Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы. *Уфа, Россия.*

Хабутдинова Милеуша Мухаметзяновна, кандидат филологических наук, доцент Казанского (Приволжского) федерального университета. *Казань, Россия.*

Хуснутдинова Гульназ Азатовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Шаблей Павел Сергеевич, кандидат исторических наук, доцент Кустанайского филиала Челябинского государственного университета. *Кустанай, Казахстан.*

Юсупова Альфия Шавкетовна, доктор филологических наук, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета. *Казань, Россия.*

Юсупова Нурфия Марсовна, доктор филологических наук, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета. *Казань, Россия.*

Яруллина-Йылдырым Рамиля Асхадулловна, кандидат филологических наук, профессор, заведующий кафедрой современных тюркских языков и литератур университета Иненю. *Малатя, Турция.*

Яхин Фарит Закизянович, доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

СОДЕРЖАНИЕ / ЭЧТӘЛЕК / CONTENT

Кереш сүз 3

Предисловие 5

Общественно-политическая, культурно-просветительская и научно-организаторская деятельность Г. Ибрагимова в 1900–1920-е гг. / 1900–1920 елларда Г. Ибраһимовның иҗтимагый-сәяси, мәдәни, мәгърифәтчелек һәм оештыру эшчәнлеге / Socio-political, Cultural, Educational, Academic and Organizational Activities of G. Ibraghimov in the 1900–1920s

Гарифуллин В.З. Галимҗан Ибраһимов һәм Гаяс Максудов: язмышлар уртаклыгы 7

Зәйниева Г.Н. Г. Ибраһимовның егерме еллык иҗат юбилее 14

Исхаков Д.М., Гарифуллин И.З. Был ли Г. Ибрагимов дальновидным политиком? (К вопросу о позиции общественно-политического деятеля относительно литературного языка в «Большом Башкортостане») 20

Исхаков С.М. Галимджан Ибрагимов – писатель-коминтерновец . . 28

Кириллова З.Н. Г. Ибраһимов һәм татар дөньясын өйрәнү фәнни җәмгыяте эшчәнлеге 33

Фәтхетдинов Ф.К. Г. Ибраһимовның «Коммуна» газетасында басылган мәкаләләрендә дәүләт һәм җәмгыять төзелеше мәсьәләләре 37

Хабутдинова М.М. Галимджан Ибрагимов и Наки Исанбет: суть конфликта двух выдающихся деятелей татарской культуры . . 41

Литературное творчество Г. Ибрагимова: художественный и теоретический дискурсы / Г. Ибраһимовның әдәби иҗаты: сәнгати һәм теоретик дискурслар / G. Ibraghimov's Writings: Artistic and Theoretical Discourses

Гайнуллина Г.Р. Галимҗан Ибраһимов шәхесе турында Әмирхан Еники 51

Галимуллин Ф.Г. Галимҗан Ибраһимов: шәхес, әдип һәм иҗат ысулы. 58

Гыйлаҗев Т.Ш. XX йөз башы әдәби-эстетик фикере контекстында Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» романы 64

Җиһангирова Г.Р. Г. Ибраһимов һәм Ш. Камалның иҗтимагый эшчәнлек мөнәсәбәтләре 72

Загидуллина Д.Ф. Галимджан Ибрагимов – создатель теоретических дискурсов в татарском литературоведении 75

Закирҗанов Ә.М. Гражданнар сугышының шул чор пьесаларында чагылышы (Г. Ибраһимов, Ш. Усманов, Ф. Сәйфи-Казанлы әсәрләре мисалында) 84
Каюмова Г.Ф. Г. Ибраһимов әсәрләрендә пространство бирелеше 90
Миннуллин К.М. Фольклор в литературоведческих взглядах Г. Ибрагимова 95
Мотыйгуллина Ә.Р. XXI гасыр башында Галимҗан Ибраһимов иҗат мирасын өйрәнү 103
Салихова А.Р. Современные интерпретации художественных произведений Г. Ибрагимова на татарской сцене 108
Сәлахова З.Г. Г. Ибраһимовның «Адәмнәр» повестенда натурализмның гәүдәләнү үзенчәлеге. 113
Сәмитова С.Г. Г. Ибраһимовның «Яз башы» хикәясендә бала психологиясе чагылышы 119
Фәйзуллина Ф.Г. «Габди» имзасы турында 126
Юсупова Н.М., Гарифуллина Э.Ф. Проблема символа в татарском литературоведении начала XX века 129
Яруллина-Йылдырым Р.Ә. Галимҗан Ибраһимовның «Диңгездә» хикәясендә төсләр символикасы. 135
Яхин Ф.З. Г. Ибраһимов һәм К. Бикколов иҗатларында тематик аваздашлык һәм аермалар 143

Проблемы татарского языка в трудах Г. Ибрагимова и развитие языкознания у татар в XX–XXI вв. / Г. Ибраһимов хезмәтләрендә татар теле проблемалары һәм XX–XXI гасырларда татарларда тел гыйлеме үсеше / Problems of the Tatar Language in G. Ibraghimov’s Writings and the Development of Linguistics among the Tatars in the XX–XXI Centuries

Денмөхәммәтова Э.Н. Г. Ибраһимов әсәрләрендә лексик синонимиянең бирелеше. 149
Мөгътәсимова Г.Р. Г. Ибраһимов әсәрләрендә колоратив лексика . .155
Насипов И.С., Рамазанова А.Р. Галимҗан Ибраһимовның «Казакъ кызы» романында этномәдәни лексика 160
Сагдеева Ф.К., Хуснутдинова Г.А. Ассоциативно-смысловое содержание ментальных образований *хәят* (жизнь) и *үлем* (смерть) в художественном тексте Г. Ибрагимова (На материале рассказа «Сөю – сәгадәт») 168
Тагирова Ф.И., Сабитова И.И., Камалов Р.М. Этноконфессиональная лексика в романе Г. Ибрагимова «Молодые сердца» 174
Фазлетдинов И.К. Галимҗан Ибраһимовның фәнни эшчәнлегендә татар графикасы һәм орфографиясе мәсьәләләре 181
Юсупова А.Ш. Элементы казахского национального колорита в романе Г. Ибрагимова «Казак кызы» 186

Художественное творчество и научные труды Г. Ибрагимова в тюркском мире / Г. Ибраһимовның әдәби иҗаты һәм фәнни хезмәтләре төрки дөньяда / Fiction and Academic Works of G. Ibraghimov in the Turkic World

Булатов А.А. Исмаил Гаспринский и идеи общетюркского литературного языка 192

Зарипова-Четин Ч.А. Исследования о жизни и творчестве Галимджана Ибрагимова и переводы его произведений в Турции 200

Ибраимов О.И. К вопросу о зарождении кыргызской профессиональной литературы и о татарско-казахских перепевах в поэзии 1920-х годов 211

Мамедов Тагисой Н. Творчество Галимджана Ибрагимова в контексте азербайджанской литературы 218

Оспан С.К. Истинный патриот тюркского мира *(К 135-летию со дня рождения Галимджана Ибрагимова)*. 226

Роль лидеров в формировании нации и развитии национальных культур в первой трети XX века / XX гасырның беренче чирегендә татар милләтен формалаштыруда һәм татар җәмгыяте, мәдәнияте үсешендә җитәкче-лидерларның роле / The Role of Leaders in the Nation Forming Process and the Development of National Cultures

Биттирова Т.Ш. Этнографические реалии в творчестве балкарского певца-импровизатора XIX века Гычы Алчагирова . . .235

Кучукова З.А. Специфика балкарской типологии лидерства: от Сатанай до современных IT-специалистов 240

Минеева Е.К. Национальная политика советской власти и автономизация: роль лидеров в процессе формирования чувашской автономии на трансграничной между татарами и чувашами территории Казанской губернии в 1918–1920 гг.. . . .249

Савченко Е.Ф. Портреты советских лидеров. Формирование образа и идейная подоплёка 262

Сафаров М.А. Мирсаид Султан-Галиев в татарской общине Москвы начала 1920-х гг.: восприятие нового лидера в воспоминаниях и исследованиях 267

Текенова У.Н. Бронтой Бедюров – поэт, культуролог, востоковед, публицист и общественный деятель 275

Тенсин М.В. Этноисторические аспекты современного политического лидерства (Опыт переосмысления региональных политических процессов) 281

Шаблей П.С. Медресе «Расулия» и Казахская степь: суфизм, образование и межрегиональные связи в конце XIX – начале XX вв.. 285

Сведения об авторах 293

ГАЛИМДЖАН ИБРАГИМОВ
И ТАТАРОВЕДЕНИЕ XX–XXI ВЕКОВ

Материалы
международного научно-практического семинара,
посвященного 135-летию со дня рождения Г. Ибрагимова

25–26 апреля 2022 года, Казань

Материалы публикуются в авторской редакции

Компьютерная верстка *Н.Т. Абдуллиной*

Подписано в печать:18.04.2022 г.
Формат 70×108 1/16. Гарнитура «Таймс». Бумага офсетная, печать офсетная
Усл.-печ. л. 26,25. Уч-изд. л. 18. Тираж 150 экз. Заказ

Оригинал-макет подготовлен
в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ
420111, Казань, ул. Лобачевского, 2/31

Издательство Академии наук Республики Татарстан
420111, Казань, ул. Баумана, 20